

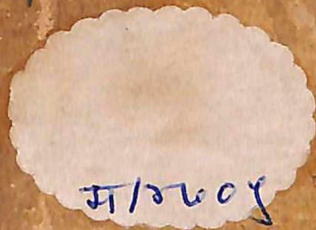
ना. गोखले चरित्र.

लेखक

गण्डुरङ्ग सदाशिव साने, एम. ए.

प्रस्तावना लेखक

मो. दत्तो वाग्भन शेतदार, न्यू. पूना कॉलेज. पुणे.

M/2005

प्रकाशक

विश्वनाथ मणोर ना. ना. ना.

महाराष्ट्र ग्रंथप्रसारक मंडळ ग्रंथमाला (नं. १.)

ना. गोखले चरित्र.

लेखक

पाण्डुरङ्ग सदाशिव साने, एम्. ए.

प्रस्तावना लेखक

प्रो. दत्तो वामन पोतदार, न्यू पूना कॉलेज, पुणे.

कापडी प्रत किं. २॥ रु.]

[साधी प्रत किं २ रु.

मुद्रकः—पूर्वार्ध—केशव रावजी गोंधळेकर, ' जगद्धितेच्छु ' प्रेस
९०७ शनवार पेठ, पुणे.
उत्तरार्ध—शंकर नरहर जोशी—' चित्रशाळा ' प्रेस पुणे.
फोटो व हस्ताक्षर—अनंत विनायक पटवर्धन—'आर्यभूषण'
प्रेस किवेवाडा पुणे.

प्रकाशकः—विश्वनाथ गणेश ताम्हनकर,
१२ बुधवार पेठ, पुणे.
(सर्व मालकी हक्क प्रकाशकाकडे आहेत.)

ना. गोखल्यांचा तरुणांस संदेश.

'What we need to-day above everything else is a band of workers and spread of the gospel of unity and patriotism far and wide throughout the land. Our love of the motherland must grow so fervent and passionate that it will turn all sacrifice for India into a pure joy. What the situation requires is not new ideas, but sacrifice; not talk, but work—work early, work late—work when it is dawn and work when it is dark. No one knows what the future has in store for us, or how much fulfilment our own eyes may witness before they close. There is nothing in the world of ours which may not be achieved by men whose lives are inspired by patriotism, sustained by faith and ennobled by sacrifice. India expects that such men shall now come forward in sufficient numbers in her service.

19 May, 1906.

कै. गोपाळ कृष्ण गोखले.

जन्म.

वैशाख व. ९ शके १७८७.

ता. ९ मे १८६५.

मृत्यु.

काल्गुन शु. ५ शके १८३६.

ता. १९ फेब्रुवारी १९१५.

प्रकाशकाचे चार शब्द.

सांप्रतचा काळ ग्रंथकार, प्रकाशक व बुकसेलर या तिघांसही अत्यंत अडचणीचा असा भासत आहे. ग्रंथकार म्हणतात काँ, आमची व्यर्थ उपासमार होत आहे; बुकसेलरांचीही हीच तक्रार आहे. यांचे परस्पर-संबंध काय असावे हें अजून निश्चित झालेलें नाहीं. पण लवकरच हे संबंध परस्परांस हितकर असे होतील असा रंग दिसत आहे. आणि तसें झाल्याशिवाय मराठी वाङ्मयाची वाढ योग्य दिशेनें होणार नाहीं. हें हितसंबंध ठरतांना कांहीं फिर्यादीअर्यादी होणें अपरिहार्यच आहे.

पुस्तकावर छापलेल्या किंमतीपेक्षां कमी किंमतीस पुस्तकें विकण्याची इल्लीं एक सुशिक्षित टूम निघाली आहे. या घातक प्रवृत्तीस आळा घालण्याचें काम प्रकाशकांचें आहे, व तसा प्रयत्न प्रकाशकांकडून लवकरच होणार आहे असें समजतें. बुकसेलरांस सव्वासहा टक्के, दहा टक्के व कधी कधी शून्य कमिशनें देण्याचे प्रकार आमचे नजरेस आले आहेत तेही अनिष्ट होत.

आम्हांस तर असें वाटतें कीं, ग्रंथकारांनीं रोख किंमत घेऊन पुस्तक कायम दृक्कानें विकण्यापेक्षां तें त्यांनीं प्रकाशकांस होणाऱ्याफायद्याचा कांहीं नियमित हिस्सा घेण्याचें ठरवून कायम प्रकाशनाच्या दृक्कासह प्रकाशकांस द्यावें हें बरें. यामुळें उभयतांचे हितसंबंध निगडित होणार असून ग्रंथकारांचें विशेष नुकसान न होतां पुस्तकाच्या भरभराटीबरोबर त्यांचीही भरभराट होऊं शकेल. अमुक प्रकाशकानें येवढ्या थोड्या रकमेत आमचें पुस्तक घेतलें अशी निष्कारण व अनाठायी तक्रार करण्याचें त्यांस कारणच उरणार नाहीं. रा. साने यांनाही आम्हीं ही पद्धत सुचविली होती पण ती त्यांना पसंत पडली नाहीं. कोणी कोणती पद्धत स्वीकारावयाची हा व्याख्या त्याच्या मर्जीचा प्रश्न आहे. पण एकदां एक गोष्ट मान्य केल्या-नंतर त्या पद्धतीविरुद्ध तक्रार करणें हे केव्हांही इष्ट नव्हे. हे विचार

आमच्यापुढे येण्याचे कारण निरनिराळ्या पुस्तकांना ग्रंथकारांनी लिहिलेल्या प्रस्तावना होत. आम्ही तर असे म्हणतो की, प्रत्येक प्रकाशकाने पुस्तकाबद्दल ठरलेल्या अटी त्या पुस्तकाच्या पहिल्या आवृत्तीबरोबर प्रसिद्ध कराव्या म्हणजे मागाहून वकिलांची भर करण्याचे कारण पडणार नाही.

सदर चरित्राला सुप्रसिद्ध वाङ्मयभक्त प्रो. दत्तो वामन पोतदार यांनी प्रस्तावना लिहून आम्हांस ऋणी केल्याबद्दल आम्ही त्यांचे फार आभारी आहो. या चरित्रांत घालण्यास लेख लिहून दिल्याबद्दल रानडे चरित्राचे लेखक श्रीयुत न. र. फाटक यांचे किती व कसे आभार मानावे हे आम्हांस कळत नाही. उत्तरोत्तर उपरिनिर्दिष्ट उभय वाङ्मयभक्तांनी नवीन नवीन प्रकाशनकार्य अंगावर घेण्यास उत्तेजन देऊन आम्हांस ऋणी करावे अशी आमची त्यांस विनंति आहे. या चरित्रांत घातलेले सूचीपत्र इतिहासभक्त श्रीयुत आवा चांदोरकर यांनी तयार केले आहे. या पुस्तकाची मुद्रिते येथील 'टिळक राष्ट्रीय पाठशाळे'चे मुख्य अध्यापक खादीभक्त रा. रा. वा. वि. साठे, वाङ्मयविशारद, यांनी तपासली असून प्रत्येक पानाला हेडिंग देण्याचे श्रेयही त्यांनाच आहे. ह्या उभयतांचे आम्ही आभारी आहो. पुस्तकांत घातलेला नामदारांचा फोटो व हस्ताक्षर आर्यभूषणचे चालक श्रीयुत वामनरावजी पटवर्धन व व्यवस्थापक केशवरावजी बाळ यांनी आम्हांस दिल्याबद्दल त्यांचे जाहीर आमारे मानण्यास आम्हांला फार आनंद होत आहे. या चरित्राला योग्य तो आश्रय देऊन आम्हांस पुढील चरित्रे प्रसिद्ध करण्यास लोकांनी उत्तेजन द्यावे अशी विनंति करून आम्ही हे चार शब्द पुरे करतो.

विश्वनाथ गणेश ताम्हणकर.

ता. २७-२-२५.

प्रस्तावना.

ग्रंथ आणि ग्रंथकार यांचा अल्प परिचय.

कांहीं एक उत्कटविण । कीर्ति कदापि नव्हे जाण ॥
श्रीसमर्थ.

कै. नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले या थोर देशभक्ताचें मराठी चरित्र त्यांच्या दहाव्या श्राद्धतिथीच्या शुभप्रसर्गां रा. ताम्हनकर हे प्रसिद्ध करित आहेत ही अभिनंदनीय गोष्ट आहे. यापूर्वी गोखले यांची एक दोन बऱ्यापैकी चरित्रें मराठींत प्रसिद्ध झालेली आहेत सांप्रत माझे मित्र रा. नरहरि रघुनाथ फाटक बी. ए. रानडे—चरित्रकर्ते हे गोपाळराव-जींचें विस्तृत चरित्र लिहित आहेत आणि तें निदान पुढील श्राद्धदिनीं वाचकांचे हातीं पडेल अशी आशा आहे. प्रस्तुत प्रसिद्ध होत असलेलें हें गोखलेचरित्र अगदीं त्रोटकही नाहीं आणि अगदीं सविस्तरही नाहीं, तर मध्यम आहे; आणि यां दृष्टीनें पाहतां अशा मध्यम ग्रंथाची जरूरी सहज कळून येईल.

गोखले यांचें असें मध्यम चरित्र आपण प्रसिद्ध करावें अंशी रा. ताम्हनकर यांस विशेष इच्छा होती. जेव्हां रा. फाटक यांचा ग्रंथ यंदाच्या श्राद्धतिथीला प्रसिद्ध होत नाहीं असें कळलें तेव्हां ही त्यांची आतुरता वाढली, परंतु यावेळीं श्राद्धतिथीला उणापुरा एक महिना मुद्दा उरला नव्हता, एकद्वया अत्यल्प अर्षर्षीत चरित्र लिहून प्रसिद्ध कसें व्हावें ही अडचण होती. गोष्टींत गोष्ट निघतांना मी रा. पां. स. साने एस्. ए.

यांच्या एतद्विषयक हस्तलिखिताची माहिती रा. ताम्हनकर यांस दिली. मुंबई युनिव्हर्सिटीने गोखले-चरित्रावर मराठीत निबंध लिहून पाठविण्यास बक्षीस लाविले आहे. आणि त्यासाठी दुसऱ्या एक दोन होतकरू लेखकांप्रमाणे रा. साने हेही प्रयत्न करित होते असे मला ठाऊक होते. ठराविक मुदतीत रा. साने यांजला आपले काम संपवितां आले नाही, तेव्हां त्यांचा चरित्रप्रबंध त्यांजवळ पडूनच राहिला होता. पूर्वी कॉलेजांत मराठी शिकत असतां स्वभाषेत लेख लिहिण्याचे कामी रा. साने यांचा हात फार चांगला चालत असे, असा प्रत्यय मजला आलेला होता. आणि पुढे पुण्याच्या डेक्कन व्हरनेक्युलर ट्रान्स्लेशन सोसायटीने लोकहितवादींचे मराठी चरित्र बक्षीस लावून मागितले असतां रा. साने यांनीं तें तयार करून मजला दाखवून सदरहू सोसायटीकडे धाडले होते. त्यावरून त्यांच्या लेखन-कौशल्याविषयीचा माझा अनुकूल ग्रह दृढतरच झाला. अखेर या लोकहितवादी चरित्राबद्दल त्यांस दुसऱ्या एका विद्वानाचे बरोबरीने बक्षिसाचा वाटा मिळाला. तेव्हां तें चरित्र छापविण्याविषयी मी त्यांस आग्रह केला होता. इतक्यांत त्यांनीं गोखले-चरित्राकडे आपले लक्ष लावले. रा. साने हे आमच्या न्यू पूना कॉलेजांतील उत्कृष्ट विद्यार्थी म्हणून सर्वमान्य झालेले होते. त्यांची बुद्धि कुशाग्र होती तसेंच त्यांचे मन अत्यंत सुविनीत होते. असा विद्यार्थी, मराठी भाषेसाठी विद्यापीठाने घोडीशी वाव कोपण्यांत दिली असतां मायभाषेवरील प्रेमाने तिच्या स्वागतार्थ पुढे आला याचे मजला त्यावेळीं कौतुक वाटले व आज या चरित्रग्रंथाचा पुरस्कार करतांना प्रेम आणि अभिमान यांची त्या कौतुकांत भर पडली आहे. किंबहुना ग्रंथपरिचयाचे हे दोन शब्द लिहिण्याचे पत्करण्यास हा ओढाच सर्वांशीं कारण झाला आहे.

महाराष्ट्रांतील थोर पुरुषांचीं चरित्रे लिहिण्याकडे व वाचण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति सांप्रत बरीच वळलेली दिसते. रा. नरसोपंत केळकर यांनीं टिळकचरित्राचा एक सुंदर व मोठा खंड नुकताच प्रसिद्ध करून आपणावरील जबाबदारी निम्मी पार पाडली आहे. रा. फाटक यांनीं रानडेचरित्रावर एक विस्तृत ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे, व द्वितीयावृत्तीच्या समयी तो दुप्पट मोठा होईल असे दिसते. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

यांचें चटकदार चरित्र पूर्वीच त्यांचे बंधूनी लिहिलेलें लोकप्रिय झालें आहे. आगरकर यांचें मात्र चांगलें सविस्तर चरित्र अद्यापि झालें नाहीं. परंतु तीहि उणीव एक तरुण पिढीतील विद्वान् लेखक भरून काढण्याचे विचारांत आहेत असें परवां ऐकण्यांत आलें. सार्वजनिक काकांचें चरित्रही एका साक्षेपी लेखकानें लिहून तयार केलेलें नुकतेंच पहाण्यांत आलें आहे. नाना मोरोजी, जगन्नाथ शंकरशेट, शाहू छत्रपति ह्यांचीं चरित्रेंही आजवर छापून निघालीं आहेत. महात्मा गांधी यांचीं निदान तीन मोठीं चरित्रें मराठींत झालीं आहेत. बंडुनाना रानडे, नूलकर, विश्राम, कुंटेप्रभृतींचीं छोटीं चरित्रें कै. वामनराव रानडे यांनीं लिहिलेलीं होती. त्यांतील एक चरित्र-पंचक हल्लीं बहुतेक छापून झालें आहे. देव मामलेदार, केतकर, अण्णा किलोस्कर, भाऊराव कोल्हटकर, कीर्तने, राजाराम रामकृष्ण भागवत गुलाबराव महाराज, बाळशास्त्री जांभेकर, विष्णुपंत छत्रे, बापू मेहेंदळे, अक्कलकोटस्वामी, इत्यादिकांचींही कांहीं फुटकळ व कांहीं विस्तृत चरित्रें मराठींत छापलेलीं आहेत. तेलंग, अण्णासाहेब पटवर्धन यांचीं चरित्रें लिहिण्याची उचल वर्षांतून त्यांची श्राद्धतिथी साजरी करतांना एकदां होते, परंतु तीं लिहिण्यास कोणी तरी उत्साहानें पुढें येईल असें वाटतें.

वरील हकीकतीवरून दिसेल कीं, अर्वाचीन थोर पुरुषांच्या चरित्रांची भूक महाराष्ट्रांत दिवसेंदिवस वाढत आहे यांत संशय नाहीं. पूर्वीचीं चरित्रें अगदीं फुटकळ असत. तेव्हां तितकी माहिती नसे व तत्कालीन पुढारी मंडळीचा व्यापही लहान असें असे सापेक्षतेनें वाटतें. हल्लीं कर्तृत्व वाढलें आहे, साधनें वाढलीं आहेत व जिज्ञासाही वाढली आहे. हीं सर्व सुचिन्हें आहेत व याचेंच एक प्रत्यंतर रा. साने यांनीं आणून दिलें आहे.

थोर पुरुषांचीं चरित्रें हीं राष्ट्राची बहुमोल संपत्ति आहे. त्या भांडवलाचे बळावर राष्ट्र आपला भावी संसार चालवितांना हिंमतीनें पुढें पाऊळ टाकतात. तरुण मंडळीच्या बुद्धीस हीं चरित्रें म्हणजे एक प्रकारचा खुराकच असतो. तो त्यांस सतत पुरविणें अगत्याचें आहे. थोरांचे पाऊलवर पाऊल ठेवून त्यांचा मार्ग चोखाळणें हें जसें पवित्र कर्तव्य आहे, त्याचप्रमाणें त्यांच्या मार्गाचा, हेतूचा, ध्येयांचा उलगडा करून तीं लोकांपुढें ठेवणें ही देखील मोठी राष्ट्रसेवा आहे. कर्त्या पुरुषांची सांप्र-

दायगंगा अखंड वाहती ठेवण्यास या चरित्रांचा मोठा उपयोग होत असतो. गोपाळराव गोखले हे रानडे, दादाभाई यांच्या सांप्रदायांत मोडतात. ब्रिटिश साम्राज्याचे कक्षेंतराहून आपल्या प्रिय भारतभूमीस सुखाचा स्वर्ग गांठतां येईल अशी या सांप्रदायाची दृढ श्रद्धा आहे. शुद्ध स्वार्तव्यवादाला या सांप्रदायांत अवकाश दिलेला नाही.

गोपाळराव किंवा रानडे यांच्या चरित्राचें रहस्य यथावत् उलगडून सांगण्यास जर त्यांच्या वर वर्णिलेल्या सांप्रदायांतलाच कोणी एकनिष्ठ पाईक मिळेल तर तो त्यांचे जें चरित्र निर्माण करील त्यांत त्यांच्या अंतःकरणाचे सूक्ष्म पापुद्रे तो मोकळे करून दाखवील. अंतःकरणाच्या सामरस्यामुळे सांप्रदायिकाचे चरित्रांत भक्तिरस ओथंबलेला असतो. थोरल्या नेपोलियनचें धाकट्या नेपोलियननें काढलेलें चित्र या भावनेचें द्योतक समजतां येईल. गोपाळरावांनीं रानडे यांचें चरित्र जर संकल्पाप्रमाणें लिहिलें असतें, तर एका सच्छिष्यानें आपल्या सद्गुरूचें काढिलेलें नामी चरित्रचित्र आपणांस पहाण्यास सांपडतें व त्यांत मुक्तिमत्वाचा उद्रेक आपले नजरेंत उत्तम भरता. माधवरावांचें जसें गोपाळराव तसें गोपाळरावांचे असल्यास कोण हें सांगणें अमळ कठिणच आहे. परंतु कोणी तसली मूर्ति कल्पिल्यास गोपाळरावांचे भक्तिरसपरिपूर्ण उज्वल व मधुरचरित्र आपणांस तिच्याकडून वाचावयास मिळेल. हीं सांप्रदायिक चरित्रें जरी एका दृष्टीनें आंतील भक्तिरसामुळें मोठीं रसाळ वठतात तथापि त्यांत गुणगौरवाचा अतिशय झालेला असतो आणि त्यामुळें चरित्रवस्तूचें हीनांग झांकलें जाऊन यथार्थ बोध होत नाही, आणि अपूर्ण वस्तुदर्शनानें सत्यही लोपून आपली दिशाभूल होते. एकीकडे रसाळपणाचा उत्कर्ष होतो, तर दुसरीकडे चोखटपणास आपण आंचवतो. या जातीच्या चरित्रांचें पर्यवसान चरित्रवस्तूच्या देवीकरणान्त (डीइफिकेशन) होतें.

उलट फिशर रोझवरी सारख्या इंग्रजांनीं नेपोलियनची काढलेली चरित्रतसवीर घ्या. ती उत्कट भक्तिरसानें तितकी रंगलेली असणार नाही. अथवा जर्मनीचीं शकलें एकत्र सांधून प्रबल जर्मनराष्ट्र निर्माण करणारा महान् मुत्सद्दी जो बिस्मार्क ह्याचें एकाद्या इंग्रज किंवा फ्रेंच चरित्रकारानें लिहि-

लेलें चरित्र घ्या. त्यांत विपरीत दर्शन व्हावयाचाच संभव विशेष. येथें चरित्रवस्तूविषयीं चरित्रकाराच्या मनांत भक्तिरस उचंबळत नसून मय किंवा अशाच अन्य अनिष्ट विकारांची छाप पडलेली दिसेल. प्रेमाची आर्द्रता येथें न आढळतां विरोधाची कठोरता आपणांस प्रत्ययाला येईल. सांप्रदायिक चरित्रकार जर गुणसागरांत बुडून वाचकांस बुडवूं पहात असेल तर विरोधी चरित्रकार दोषगर्तेत आपण उडी घेऊन वाचकांसही तेंत लोटूं पाहिल. सांप्रदायिक चरित्रकार जर चरित्रविषयास देव बनविल तर विरोधी चरित्रकार त्यास दैत्य ठरविल. परमाणु एवढा गुण पाहिला तर, त्याचा पाहिला जर पर्वत करील, तर उलट दुसरा 'कुसळा' एवढा दोष असला, तर तो 'मुसळा' एवढा फुगविल. एकूण काय, पाहिल्या पद्धतींत देवीकरणानाचा तर दुसऱ्या पद्धतींत दानवीकरणाचा पण अतिरेकच दृष्टीस पडावयाचा.

आतां भक्तीचा आणि विभक्तीचा असे हे दोन्ही चरित्रप्रकार एकांगी किंवा अतिरेकी म्हणून सोडून दिले तर सत्यदर्शनासाठीं तिसराच पंथ स्वीकारावा लागतो. तो म्हटला म्हणजे त्रयस्थानें लिहिलेलें चरित्र स्वीकारणें हा होय. त्रयस्थाची भूमिकाच वरील भक्तविभक्तांहून भिन्न असते. त्यामुळें तो अतिरेकदोषानें व्याप्त होण्याचा संभवच नसतो. गुण आणि दोष यांची नीट परीक्षा करून सावकाशपणानें व विकारवश न होतां तो आपला अभिप्राय प्रगट करतो. भक्तिप्रेमानें तो आंधळा बनत नाहीं किंवा रागद्वेषानें तो डोळे फाडीत नाहीं. प्रशांत दृष्टीनें आणि प्रसन्नमनानें तो गुण पाहतांच लोभून जातो व दोष दिसतांच डोळ्याला पदर लावतो. आपल्या वाचकांस त्रयस्थ हा गुणांच्या पर्वतांवरच रमवीत नाहीं अथवा दोषांच्या खाचांतच कुजवीत नाहीं, तर तो त्यांस पृथ्वीच्या सपाटीवरून चालवितो. याचाच अर्थ असा कीं देवीकरण अथवा दानवीकरण या दोन्ही अतिरेकी प्रकारापासून दूर राहून तो मानवीकरणाची साधी आणि सत्य भूमिका पत्करतो. तो चरित्रविषयांस देवकोटींत चढवीत नाहीं किंवा दानवकोटींत ढकलीत नाहीं; तर मानवकोटींतच ठेवतो. पण या योगानें त्याचें चरित्रचित्र जनदृष्टीनें तितकें परिणामकारक होत नाहीं. त्यांत भक्तीची दिव्यता आढळावयाची

नाहीं किंवा विरोधाची क्रूरता दिसावयाची नाहीं. अर्थात हें असलें त्रयस्थकृत चरित्र वाचून बाहू क्वचित् फुरफुरतील किंवा हात क्वचित् शिवशिवतील.

ही त्रयस्थाची भूमिका घेणारा कोणी परदेशीय किंवा परधर्मीयच पाहिजे असें मात्र नाहीं. सांप्रदायिकांत किंवा विरोध्यांत सर्वच कांहीं सारखे अतिरेकी नसतात. पुष्कळ विचारी असतात; आणि जेव्हां जेव्हां आपण घटकाभर मन शांत करून राहतो किंवा तुकोबांनी म्हटल्याप्रमाणें 'बैसोनी निवांत । शुद्ध करोनिया चित्त' असे असतो तेव्हां तेव्हां आपणाहि एक प्रकारचे त्रयस्थच असतो. भक्तीचे किंवा विभक्तीचे झटकें सर्वासच येतात. परंतु वर वर्णिलेली शांतनिवांत स्थिति थोडेच अनुभवितात. तथापि सत्यदर्शनाचा अपार आनंद भोगावयाचा असल्यास ही त्रयस्थ भूमिका अत्यावश्य आहे. काल ही एक अशी शक्ति आहे की तिच्या साहाय्यानें हि त्रयस्थपणाकडे माणसांचा व समाजांचा आपोआप कल झुकत जातो. काल लोटला की भक्तीचा पूर ओसरतो, व द्वेषाचे अंगार निवतात. त्यामुळें मागल्या पिढीतील व्यक्तीची किंवा वृत्तांची पुढील पिढीत चर्चा होत असतां एक प्रकारचा तटस्थपणा नकळत अंगी येतो. काळ बराच लोटला की भक्तीचा गहिंवर उतरत असतो आणि द्वेषाचे व्रण बुजत आलेले असतात. त्यामुळें नवीन पिढीत जुन्या पिढी संबंधानें त्रयस्थपणाची छटा, आंत दडून कां होईना, पण असते. आणि काल जसा अधिक लोटेल तशी ती त्रयस्थपणाची कलाहि पण वाढत जाईल. ती इतकी की फार पुढें पुढें कदाचित् विस्मरणाचें डोंगर आड येऊन एक निराळीच भूल समाजाला पडलेली कोठें कोठें दिसतें.

येथवर आपण सांप्रदायिक, विरोधक आणि त्रयस्थ किंवा तटस्थ यांनीं लिहिलेलीं चरित्रें चरित्रविषयाला अनुक्रमें देव-दानव-मानव पदवाला कशीं पोंचवितात व त्यांत देव-दानव कोटी ह्या अतिमानुष कोटीपेशां मानव कोटी ही आपणा मनुष्यांच्या प्रकृतीला जुळणारी असल्यामुळें ती सत्याला सर्वांत अधिक जवळ कशी आहे इत्यादि मुद्यांचें दिग्दर्शन केलें.

वरील प्रपंच करण्याचें प्रयोजन एवढेंच कीं, रा. साने यांनीं लिहिलें

प्रस्तुत चरित्र आपणांस या दृष्टीने पाहतां यावे. गोपाळरावांच्या चरित्रांत खळबळीचे व वादाचे अनेक प्रसंग आहेत. टिळक-गोखले वाद म्हणजे आधुनिक काळांतील एक भारतच होईल, आणि या वादांतील उभय पक्षांतील मुख्य प्रतिपक्षी दोघेहि जरी आज दिवंगत झाले आहेत तरी त्यांच्या भक्तानुयायांत या वादाची ही खणाखणी अद्यापि हि चांगलीच होते. टिळकचरित्रकार केळकर आणि रानडेचरित्रकार फाटक यांचा वाद ताजा आहे. 'टिळक-जीवनरहस्य' हि एका टिळक विरोधी लेखकाकरवी प्रकट करण्यांत आले आहे आणि कोणी तसलेच 'गोखले-जीवनरहस्य' हि लवकरच लिहिणार नाही म्हणून कशावरून? तेव्हां अशा स्थितीत त्रयस्थाच्या भूमिकेला म्हणावा तेवढा वाव अद्यापि झाला आहे असे म्हणतां येत नाही. अजून कांहीं काळ गेला पाहिजे.

पण एक चमत्कार मात्र सांगण्याजोगा आहे. गोपाळराव आणि बळवंतराव या दोघां देशभक्तांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या प्रेतयात्रा ज्या निघाल्या त्यांत दोघांनाहि राष्ट्रने आपल्या हृदयांत केवढे उच्च स्थान दिले आहे याचा स्पष्ट पुरावा आपणांस आणि भावी पिढ्यांस मिळत आहे. आणि चमत्कारांतला चमत्कार असा की, राजनिष्ठ म्हणून गाजलेल्या मुंबईच्या नव्या राजधानींत राजद्रोही म्हणून शिक्षा झालेल्या टिळकांचा देह पडला आणि सरकारविरोधी म्हणून शापलेल्या पुण्याच्या जुन्या राजधानींत सी. आय. ई. म्हणून राजसन्मान मिळवलेल्या गोखल्यांचा अंत झाला ! हा एक योगायोगच नव्हे तर काय ? यावरून एवढे निर्विवाद होतं की, दोघेहि थोर लोकसेवक समाजाने वंच्य मानले आहेत. आतां तपशीलाच्या मुद्यांवर वादीप्रतिवादी केवढेही त्वेपाने तडून पडून भांडोत ! जनतेने स्वयं-स्फूर्तीने शिक्षामोर्तव केलेली या दोघां वंच्य पुरुषांची थोरवी कोणासही हिरावून घेतां येणार नाही ! त्या थोरवीच्या स्वरूपासंबंधानेही जरी मतभेद होईल तरी हे लहानमोठे मतभेदाचे मुद्दे जशी अधिक चर्चा होईल व आपण जरा पुढे जाऊं तसे स्पष्ट होतील. अद्यापि त्रयस्थास त्या संबंधाने निर्णायक बोलण्याची वेळ आलेली दिसत नाही. मात्र मागे सांगितल्याप्रमाणे या थोर पुरुषांच्या संबंधाने 'आठवणी', चरित्रे, चर्चा, अधिकाधिक प्रसिद्ध होत आहेत व त्यावरून तो काळ लवकरच येईल अशी आशा वाटते.

देशप्रगतीच्या विविधांगांचें व मूलतत्त्वांचें सम्यग्ज्ञान व त्यांचा आचारात्मक अनुभव अजून आमच्या लोकांस चांगला आलेला नाही पण येत चाललेला आहे आणि म्हणूनच निर्णायक मत देण्यास अनुकूलसा काळही जवळ येत आहे असें वर सुचविण्यांत आलें आहे.

रा. साने यांचें प्रस्तुत चरित्र हें वरील दिशेनें वारा वाहूं लागल्याचें एक चिन्ह आहे असें समजण्यास चिंता नाही. रा. साने हे टिळक-गोखल्यांचे पिढीत वाढले नसून अगदीं उदयोन्मुख पिढीतले एक होतकरू षडवीधर आहेत. टिळकांना व कदाचित् गोखल्यांना त्यांनीं त्यांच्या कारकीर्दीच्या अखेरीअखेरीला पाहिलें असेल. आज या थोर पुरुषांशीं समागम करून घेण्यास त्या पुरुषांचीं भाषणें, लेख व कृती व त्यांचे-विषयीं इतरांनीं व्यक्त केलेले विचार व प्रगट केलेली माहिती यांवरच अवलंबून राहून रा. साने यांस आपलें मत लिहावयास पाहिजे. ही मर्यादा संभाळून निःपक्षपाती दृष्टीनें रा. साने यांनीं आपलें विकट काम केलें आहे. त्यांची त्रयस्थाची भूमिका आहे. आणि अद्यापि जरी या भूमिकेस पूर्णावकाश झालेला दिसत नाही तरी त्या बाजूची पाउलवाट झालेली आहे आणि रा. साने त्याच वाटेनें आपली चाल चालले आहेत.

वरील भूमिकाविशेषाचा मुद्दा सोडला तरीहि रा. साने यांचें प्रस्तुत चरित्र आपणांस प्रियच होईल. कारण रा. साने यांची भाषाशैली प्रसंशनीय आहे. तिच्यांत तारुण्याचा आवेश जसा चमकतो तसाच तारुण्यातील निर्मळपणाही लकाकत आहे. इंग्रजी, मराठी व संस्कृत या तिन्ही वाङ्मयांशीं त्यांचा जो निकट परिचय आहे त्याचेंही प्रतिबिंब ग्रंथांत जागजागी पडलेलें आपणांस दिसून आनंद होतो. देशप्रीति आणि देशसेवार्ति यांचे पाझर रा. साने यांच्या ग्रंथांत जागोजाग फुटलेले दिसतात त्यामुळें प्रस्तुत ग्रंथ फार मधुर झाला आहे.

थोर पुरुषांच्या मुख्य दोन कोटि कल्पितां येतात. एक विचारस्रष्ट्यांची व दुसरी कार्यकर्त्यांची. श्रिकृष्ण, शंकराचार्य, कान्ट, स्पेन्सर, रूसो, बुद्ध, माझिनी, रामदास हे पहिल्या कोटींत येतील आणि अर्जुन, शिवाजी, नेपोलियन, वाशिंग्टन, कव्हर वगैरे दुसऱ्या कोटींत पडतील. विचारस्रष्ट्यांचा मागोवा घेत कार्यकर्ते जर गेले तर होणारे परिणाम फार विशाल

व चिरस्थायी होतात व समाजाची प्रगति फार झपाट्याने व निश्चयाने होते. मानवी प्रगतीच्या दरवारांत विचारस्रष्टे आणि कार्यकर्ते या दोघांनाहि सर्वोच्च स्थाने दिली पाहिजेत हे जरी खरे आहे तरी त्यांतल्या त्यांत विचारस्रष्ट्यांचा मान उजव्या बाजूस बसण्याचा आणि कार्यकर्त्यांचा मान डाव्या बाजूस असण्याचा आहे, हा फरक ध्यानांत ठेविला पाहिजे.

याप्रमाणें विचार केला तर नामदार गोपाळराव गोखले हे विचारस्रष्ट्यांच्या उच्च कोटींत बसवितां येत नाहीत. त्यांचे गुरु रानडे यांचे ठायीं पहिल्या कोटीची म्हणजे विचारी कोटीची कला निःसंशय होती. तशीच चमक सुप्रसिद्ध आंकडेशास्त्री व महापंडित कै. रा. व. गणेश व्यंकटेश जोशी यांचे ठिकाणी होती. रानडे व जोशी या दोघांचाहि निकट सहवास गोपाळराव यांस लाभला होता व त्याचा त्यांनीं भरपूर उपयोग करून घेऊन आपली लायकी वाढविली. कॉलेजांतलें गोपाळरावांचें अध्यापन किंवा पुढें उदयकालांतील कौन्सिलांतील लोक सेवा हीं पाहतां त्यांत सूक्ष्म अभ्यास, दीर्घ दृष्टि, नेमस्तपणा, मुद्देसूदपणा, सफाईदारपणा, भारदस्तपणा आणि मधुरपणा इत्यादि पुष्कळ प्रशंसनीय गुण दिसले तरी विचारांची अभिनवता किंवा कल्पकता हे भरारीचे गुण आढळत नाहीत. आणि म्हणूनच गोखल्यांचें लिहिणें, बोलणें कधींहि 'आर्ष' (क्लासिक) कोटींत पडणार नाही. परवां (ता. १९।२।२५) डॉ. मॅकिन-कल् यांनींहि गोपाळरावांना 'ऋषि' कोटींत दाखल केले नाही त्याचें मर्म हेंच होय. सीधर, द्रष्टा किंवा ऋषि ह्या कोटीची छटा रानड्यांत होती ती शिष्यांत उतरली नाही. शिष्याचा सर्व काळ 'धकाधकीच्या मामल्यांत'च गेला.

या धकाधकीच्या मामल्यांत मात्र गोपाळरावांची कामगिरी स्पृहणीय झाली. त्यांच्या मोठेपणाचें बीज सर्व यांतच आहे. वयाच्या विशीच्या आंत पदवीधर होऊन वयाच्या पन्नाशीच्या आंत परकीय सरकाराच्या दरवारी प्रजापक्षाचा खंदा वीर म्हणून त्या सरकारची आदब संभाळून तडाखे देत देत त्याजकडूनहि 'धन्य धन्य' असें उद्गार वदविणें ही कामगिरी असामान्य कोटींतली आहे यांत संदेह नाही.

ही अपूर्व कामगिरी गोपाळरावांनीं ज्या गुणांचे जोरावर बजाविली ते

गुण आपल्या अंगी बाणविण्याचा जर आमच्या देशांतील तरुण लोक प्रयत्न करतील तरच त्यांचे चरित्र लिहिल्याचें किंवा वाचल्याचें सार्थक झालें असें होणार आहे. गोपाळरावांचे हे गुण येथें थोडक्यांत वर्णितोः—

(१) कष्टापूर्णा—सर्व थोरपणाचें मुख्य कारण कष्टापूर्णा होय. समर्थानीं जागोजागी सांगितलें आहे कीं “ रूप लावण्य अभ्यासितां नये । सहज गुणासि न चले उपायें । कांहीं तरी धरावी सोये । आगांतुक गुणांची ॥ ” द्रष्टेपणाचा डोळा जिनें फुटतो ती प्रतिभा, ही सहजगुणांतली आहे. तें ‘ ईश्वरी देणें ’ आहे. पण कष्ट, दीर्घद्योग हा मनुष्याचें हातांतला आहे. उद्योग किंवा प्रयत्न हा प्रसंगी सहजगुणापेक्षांहि कमावला तर प्रभावी ठरतो, इतकें याचें महत्त्व आहे. यासाठीच समर्थानीं म्हटलें आहे ‘ कष्टेवीण फळ नाहीं । कष्टेवीण राज्य नाहीं । केल्याविण होत नाहीं । साध्य जनीं ॥ ’ हा कष्टाचा आगांतुक गुण गोपाळरावांनीं उत्तम प्रकारें कमावून प्रतिभादि सहजगुणांची उणीव भरून काढिली. या गुणाचे बळावर त्यांनीं कौन्सलांतले आपले प्रतिपक्षी चीत केले. इंग्रजी भाषा उणी पडली तर आम्हां नेटिवांना हंसतात काय ? फांकडे इंग्रजी बोलणारे म्हणून आपण लौकिक संपादणार अशी ईर्ष्या धरून त्यांनीं कष्ट केले. आंकडेशास्त्रांतली माहिती कच्ची असली तर आमचा सरकारी सभासद उपहास करतात काय तर आंकडे पुस्तकांच्या समुद्रांत बुड्या मारमारून व तारवें हांकहांकून ते त्यांतील सराईत नावाडीच बनले. असे पडतील ते कष्ट त्यांनीं केले. नसते केले तर फर्ग्यूसन कॉलेजांतली शिदोरीवर अवलंबून एवढा पट्टा त्यांच्यानें खचित गांठवला जाता ना ! पण कष्टाचे बळावर त्यांनीं ‘ असाध्य तें साध्य ’ करून घेतलें.

(२) ‘ नेमस्तपणा ’—हाहि एक दुसरा महत्त्वाचा गुण गोपाळरावांचे अंगी होता. आपल्या सर्व भावनांचे लगाम विवेकाचे हातीं देऊन आपला जीवितरथ चालविण्याची सावधगिरी त्यांनीं बाळगिली, त्यामुळें त्याचें आयुष्य इतकें यशस्वी झालें. प्रत्यक्ष व्यवहारांत काम करतांना कल्पनांना मुरड घालावी लागते. कल्पकता हा एक सहजगुण आहे व तो श्रेष्ठ

आहे. भावना आणि कल्पना यांशिवाय हें जीवित निष्फल आणि निःसार होईल यांत संशय नाही. पण कल्पनेचा धर्मच असा आहे की, ती नेहेमी जोरजोरानें उशी घेते. जसा जातिवंत मस्त वारू असावा आणि तो चौफेर उधळला म्हणजे त्याची टाप अस्मानांत गेलेली भुईला पुनः केव्हां चिकटली तें दिसतच नाही तसेंच कल्पनेचें आहे. कल्पनेचें तारू एकदां भडकलें कीं कोठें जाईल याचा नेम नाही; उतरलें तर एकाद्या सुंदर बेटावर उतरेल नाहीपेक्षां खडकावर फुटेल किंवा रेंतीत रुतेल ! यासाठीं कल्पनेला नेहेमी बांधून चालविली पाहिजे. व्यवहाराच्या जड शृंखळा कल्पनेच्या पायांत घालून तिला नाचविली म्हणजे तिचा खेळ मनोहर होतो. या कल्पना गुणाचा उत्कर्ष गोपाळरावांत नव्हता. तथापि प्रत्येक मनुष्यमात्राला अंशमात्रानें सर्वच गुण थोडेफार वांटणीला आलेले असतात. आपल्या वांटणीला आलेल्या भावना उद्दाम होऊं न देतां गोपाळरावांनीं त्यांना कार्यवश ठेवल्या म्हणून त्यांची नेमस्त अशी ख्याति झाली. राजकारणी पुरुषांना हा नेमस्तपणाचा समर्थानीं स्तविलेला गुण फार उपयोगी पडतो. या गुणाचें उच्च स्वरूप म्हणजे चतुरपणा व मुत्सद्दीपणा आणि याचें अधम स्वरूप म्हणजे नेमळटपणा व दीनपणा होय. गोपाळरावांनीं नेमस्तपणाचें उच्च स्वरूप जगापुढें प्रकट केलें आणि यांत जरी एखाद्या काव्हरशीं त्यांची बरोबरी कल्पिणें ही अतिशयोक्तीच ठरेल तरी एखाद्या बर्कच्या जांडीला त्यांस ठेवण्यास चिंता नाही.

(३) श्रद्धा—श्रद्धा हा त्यांचा तिसरा गुण वर्णन करतां येईल. रानड्यांचे ठिकाणीं श्रद्धा बळकट होती. आणि 'हॅपी आर दे ' या बहुपठित उद्गारांत त्यांनीं ज्या प्रॉमिस्टलॅंड—म्हणजे भावी स्वर्ग—संबंधींचा आशावाद प्रदर्शित केला आहे त्यांचाच अनुवाद गोखले यांनीं काशी—कॉम्प्रेसचे अध्यक्षपीठावरूनहि केला. यावरून श्रद्धेचें हें वारें गोपाळरावांनाही लागलेलें होतें. वयाच्या उत्तर काळांत गोपाळरावांच्या मनांत हा श्रद्धाळू-पणा वाढत गेला असें चरित्रकारांनीं सुचविलें आहे. हें श्रद्धाबळ हे हि सर्व थोर पुरुषांच्या ठिकाणीं दसत असलेलें आढळून येतें " योयद्भूः स एव सः " हा भगवद्गीतेचा सिद्धान्त सत्य आहे आणि मनाला श्रद्धेनें काहीं थोर वेड लावून जीवेंभावे श्रद्धेच्याखेरीज महत्कार्य कधींच होत

नाहीं. श्रद्धाबळ हें कांहीं गोपाळरावांचें प्रधानबळ नव्हे आणि म्हणून क्रान्तिदार्शित्वाचा लाभ त्यांस कधी घडला नाहीं. रानड्यांना तो थोडासा घडला व आपल्या गुरुवरच श्रद्धा ठेवून त्यांजकडून मिळालेल्या श्रद्धेच्या ठेवीवरच गोपाळरावांनीं आपलें काम साधून घेतलें.

(४) सौजन्यः—शिष्टपणाची वागणूक हा चौथा मोठा गुण गोपाळरावांनीं संपादिला होता. लहानपणापासूनच तशी त्यांची प्रवृत्ति होती व पुढें तारुण्यांत, जेव्हां दृष्टि फांकते त्यावेळींही, त्यांनीं आपल्या मनाला आंवरून मर्यादेनें वागणूक केली, त्यामुळें अखेर पावेतों त्यांचे ठिकाणीं सज्जनपणा कायम राहिला. सार्वजनिक आयुष्यक्रमांत बरे वाईट पुष्कळ प्रसंग आले तथापि त्यांनीं निदान स्वतः तरी शिष्टाचाराचा अतिक्रम केलेला दाखवितां येणार नाहीं. मोठ्या पुढाऱ्यांचे क्षुद्र अनुयायी एकमेकांवर भोंकतात यांत आश्चर्य नाहीं पण त्यापासून खुद्द मोठ्यांनीं दूर राहावें लागतें आणि ही मर्यादा गोपाळरावांनीं पाळिली होती, त्यांचे गुरु माधवराव हे तर सौजन्यसागर म्हणूनच प्रसिद्ध होते.

(५) निस्वार्थीपणा—पांचवा गुण गोपाळरावांचा निःस्वार्थीपणा हा सांगतां येण्यासारखा आहे. स्वतःकरितां व कुटुंबीयांकरितां कष्ट करणारीं 'कुटुंबकाबाडी' उदंड पडलीं आहेत. पण देशहितासाठीं आपली काया झिजवून आणि माया खर्चून मार्गें कीर्ति उरविणारे गोपाळरावां-सारखे विरळाच. फकिरी बाण्याचा निस्वार्थीपणा हा त्या गुणाचा कडेलोट होय. कडेलोटाचा मार्ग व्यावहारिकांचा नव्हे. व्यावहारिक हे नेमस्तपणाची मर्यादा संभाळूनच चालणार आणि तेंच घोरपण गोपाळरावांनीं आचरिलें.

(६) देशप्रीति—बरील पांचांपेक्षांही हा सहावा गुण एक प्रकारें फार महत्त्वाचा होय. आपला देश सुखी व्हावा ही तळमळ पोटांत गोपाळरावांनीं अहोरात्र वागविली होती. त्यांची शुद्ध व सोज्वळ देशप्रीति त्यांचे प्रतिपक्षी * यांसही निःसंशय मान्य करावी लागे, अशी प्रखर होती.

*संयुक्त प्रांतांत गोपाळराव गोखले यांनीं दौरा काढला त्यावेळीं केशरीकारांनीं त्यांजवर टीका करतांना पुढील उद्गार काढले आहेत त्यावरून आमचें बरील म्हणणें वाचकांस पटेल अशी आमची खात्री आहे.

सामान्य जनसमूहाला ती दिसण्याचे प्रसंग तितके येत नसत, तथापि त्यांचा आत्मा देशाच्या भावी हितासाठी तळमळत असे आणि तोच त्यांस आंतून निरंतर जागवीत असे. ही देशप्रतीची आग आंत नसती तर त्यांचे हातून झाला हा उद्योग झाला नसता. त्यांनी चटकन् सरकारी अधिकाऱ्यांची कृपा संपादून एखादी लठ्ठ पगाराची नोकरी मिळवून आणि वर मोठेपणाही मिरविण्याची एखादी युक्ति पसंत केली असती ! पण

“ आपल्या देशाची स्थिति अत्यंत वाईट झालेली आहे व या गोष्टीचा वेळीच जर लोकांनी कांहीं बंदोबस्त केला नाही तर आमचा रोग दुःसाध्य होईल अशी कळकळ ज्यांना मनापासून वाटत आहे अशांमध्ये ना. गोखले यांची गणना केली पाहिजे. देशस्थितीसंबंधाने इतर कोणाला जितकें वाईट वाटत असेल व कांहीं तरी उपाय योजणें जरूर आहे याविषयी इतर कोणाला जितकी काळजी वाटत असेल तितकेंच वाईट ना. गोखले यांना वाटत असून देशाबद्दल तितकीच काळजी तेही वाहात आहेत. कळकळीच्या कमीजास्तपणामुळे नवीन पक्ष व ना. गोखले यांच्या राजकाणांत भेद उत्पन्न झालेला नाही. हा भेद स्वभावाचा व विचारसरणीचा आहे ” (केसरी—अग्रलेख ता. १२ फेब्रुवारी १९०७).

असले भिकार मोह त्यांनी आपल्या शुद्ध आत्म्यास कधीही होऊ दिले नाहीत तर देशहिताची शुद्ध, पवित्र आणि थोर चिंताच रात्रंदिवस वाहिली म्हणूनच ते येवढ्या महत्पदाला चढले.

येणेप्रमाणें गोपाळरावांचे आंगच्या अनेक गुणांपैकी निवडक सहा-गुणांचें स्वरूप व महत्व येथवर वर्णन केले. त्याची ही षडगुणैश्वर्यसंपन्नता पाहून गोपाळरावांचा कोणालाहि हेवा वाटेला आणि जर त्यांचें अनुकरण करण्याचे कोणी मनांत आणल तरच हे गुण गोपाळरावांनी वाढीस लावल्याचें चीज झालें असें म्हणतां येईल. रा. साने यांनी गोपाळरावांच्या आंगचे हे गुण फार रसाळपणानें व कळकळीनें वर्णन केले आहेत व त्याचा उसा आपले मनावर वाचक उठवून घेऊन कृतार्थ होतील अशी आशा आहे.

नामदार गोखले यांचे गुण आपण वर्णिले परंतु त्यांच्या प्रत्यक्ष

कार्याविषयी थोडा विचार केल्याशिवाय ही प्रस्तावना पुरी करता येत नाही. गोपाळराव गोखले यांच्या सर्व कार्यात आमच्या मते भारतसेवक समाजाची स्थापना ही सर्वांत श्रेष्ठ कामगिरी होय. अशी संस्था अखिल भारतवर्षांत दुसरी नाही. 'पोलिटिकल संन्यासी' निर्माण करावे म्हणून ही संघटना गोपाळरावांनी केली. यासाठी संथपणे खपून व आपले सर्व वजन खर्चून त्यांनी निधि जमविला आणि लायोला किंवा रामदास यांचे प्रमाणे आद्य सभासद म्हणून सर्व व्यवस्था स्वतः केली. राजकीय व आर्थिक विषयांवरील सर्वोत्कृष्ट ग्रंथसंग्रह येथे करण्यास त्यांनी आरंभ केला होता. आणि ते जर सुदैवाने आणखी बरीच वर्षे जगते तर ही संस्था अत्यंत कार्यकारी करून तिचे नांव जगाचे इतिहासांत बहुत काळ राहिल असा तिचा विकास त्यांनी केला असता. पुण्यासारख्या ठिकाणी इंपीरिअल लायब्ररी सारखे ग्रंथालय स्थापवें हा विचार गोखले यांस मानवला होता आणि आज पुण्यास विद्यापीठ स्थापण्याच्या मागणीस त्यांजकडून खात्रीने चांगलीच मदत झाली असती. त्यांच्या मागे त्यांची जी उपदिष्ट मंडळी हळीं आहे त्यांजवर हा बोजा आहे आणि त्यांनी भोंवतालची परिस्थिति कशी झपाट्याने बदलत आहे व या वावटळीत आपण खरोखरच किती पुढे गेलों आहांत याचा नक्की अंदाज करून जर आपली हालचाल ठेविली नाही तर ते मागे पडतील व गोपाळरावांचे कार्य त्या मानाने अपूर्णच राहिल. खुद्द गोपाळरावांचे सुद्धा असे झाले होते की त्यांचे तोंड सरकाराकडे वळलेले असे म्हणजे सोसायटी सोडल्यापासून पुढे ते प्रजापक्षातर्फे सरकाराशी वकिली करण्यासाठी सरकार दरवारांचे बरेचसे राहिले. तरी पण त्यांचा आत्मा स्वलोकांत वावरत होता. आणि म्हणूनच त्यांनी भारत-सेवक-समाजाची स्थापना केली आणि म्हणूनच दहापैकी नऊ हिस्से काम स्वदेशांतच केले पाहिजे असे त्यांनी बजावून सांगितले. खुद्द लोकांकडे तोंड वळवून त्यांना आपले विचार गोपाळरावांनी क्वचित् वेळीच कळविले. हिंदुस्थानाविषयी विलायतेंत त्यांनी जितकी व्याख्याने दिली तितकी हिंदुस्थानांत दिली नाहीत. येथे बरेच बोलणे ते कौन्सिलांतून करीत. लोकमत तयार करण्याची अवघड कामगिरी त्यांस कितपत साधली असती हा प्रश्न मनोरंजक आहे. लोकमत तयार करण्याचे

मुख्य साधन म्हणजे लोकभाषा. जोंवर सुशिक्षित मंडळी ही मूकजनतेचें प्रतिनिधित्व विनबोभाट करीत असे व तो त्यांचा हक्क श्रद्धाळूपणें इतर जनतेनें मानला होता तोंवर इंग्रजीतून चालणाऱ्या काँग्रेसीसदि सभा इंग्रजीतून पडणारे वक्तृत्वाचे पाऊस उपयोगी पडले. परंतु जशी जागृति झाली, जसा गोपाळरावांसारख्यांनीं प्राथमिक शिक्षणाचा टाहो फोडला आणि टिळकांसारख्यांनीं के.सरीगर्जनांनीं देश दणाणून सोडला तसा लोकभाषेचा व्यापार आनवार वाढला. आतां भविष्यकाळ एकट्या इंग्रजीचा नाही. इंग्रजीनें इंग्रज कारबीज करावयाचा तर लोकभाषांनीं लोक आंवाळावयाची कामगिरी यापुढें करावी लागणार. गोपाळरावांनीं लोकभाषेचें प्रभावी हत्यार जर वापरलें असतें तर त्यांची स्थिति आज फार निराळी असती. साउथआफ्रिकेंतून आल्यावर आणि क्वचित् पूर्वी- ही गोपाळरावांनीं तो प्रयोग करून पाहिला होता आणि त्यांच्या नैसर्गिक सामर्थ्यामुळे जरी तो अयशस्वी होत नसे तरी इंग्रजी-इतका तो यशस्वी झाला असेंहि त्यांस वाटत नसावें. गोपाळरावांचे गुरु या प्रयोगांतही पंडित होते. परंतु हा प्रयोग जोरानें चालविला असता म्हणजे श्रीशिवाजी उत्सवासारख्या लोकप्रिय परंतु नाजूक प्रकरणांची गोपाळरावांना अडचण उत्पन्न झाली असती ! असो. गोपाळरावांचे काळीं नवयुगाचा उदय होत होता. तेथूनही बरीच मजल आपण आज पुढें चालून गेलों आहों. अशा वेळीं गोपाळरावांचा आपणांस अत्यंत उपयोग झाला असता परंतु आतां आपणां सर्वांवर-केवळ सांप्रदायिकांवरच नव्हे-तो भार आहे. रानडे, चिपळोणकर, आगरकर, टिळक, गोखले-प्रभृति लोकहिताचे 'जागली' आपणांत झाले. त्यांची आठवण ठेवून, त्यांचे गुण घेऊन व उपकार आठवून तोच भार आपण पुढिलांवर वाढवून सोंपविला पाहिजे.

फाल्गुन शु.५, १८४६, पुणे.

{

दत्तो घामन पोतदार.

विहंगावलोकन.

(ले. श्री. न. र. फाटक बी. ए.)

ना. गोराळ कृष्ण गोखले यांचें निधन होऊन आज दहा वर्षे लोटलीं. या अवधींत आणखी कित्येक लोकाग्रणी दिवंगत झाले, त्यांतल्या एकाचें चरित्र - वाङ्मय महाराष्ट्रामध्ये बरीच बाहेर पडलें, परंतु गोखल्यांचें विस्तृत व ज्यामध्ये त्यांच्या अनेकविध कनृत्वासंबंधी संकलित माहिती दिलेली आहे असें एकही चरित्र आजवर प्रसिद्ध झालें नव्हतें. गोखल्यांचीं महाराष्ट्रीयानां लिहिलेलीं इंग्रजी, मराठी दोन्ही मिळून चार संक्षिप्त चरित्रें उपलब्ध आहेत. त्यांमध्ये चरित्रनायकाच्या चरित्राची रूपरेषा पहावयास सांपडते. याच लहान लहान पुस्तकांनीं इतके दिवस जिज्ञासूंचें समाधान केळें आहे. मराठीप्रमाणेंच अन्य प्रांतांत व अन्य भाषांमध्ये गोखल्यांचीं बरीच चरित्रें आहेत. ज्या वर्षी गोखले इहलोक सोडून गेले त्या वर्षांतच यांतल्या पुष्कळ चरित्रपुस्तकांचा अवतार झाला असून त्यांच्याच खपानुसार आवृत्त्या निघाल्याची उदाहरणे आहेत. परंतु त्यापेक्षां जास्त मोठ्या प्रमाणावर या बाबतींत झालेला पहिला प्रयत्न म्हणजे रा. साने यांनी लिहिलेले प्रस्तुत चरित्र होय. रा. साने यांचें याविषयीं अभिनंदन करणें अवश्य आहेच, पण त्यापेक्षां जास्त अभिनंदनाला खरोखर या पुस्तकाचे प्रकाशक रा. ताम्हनकर हेच पात्र होत, असें एकदर परिस्थिति लक्षांत घेतल्यास प्रत्येकाला कबूल करावें लागेल. त्यांनीं मनावर घेतलें नसतें तर हें चरित्र इतक्या लवकर प्रसिद्धीस येण्याचा संभव नव्हता.

या चरित्रासंबंधांत पहिली ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ती ही कीं, आजवर इतकें विस्तृत चरित्र मराठींत झालेलें नाहीं. टिळकांचीं लहान मोठीं बरीच चरित्रें असल्याने त्यांची बाजू समजण्याचें साधन लोकांपुढें आहे. गोखल्यांच्या चरित्राची बाजू समजण्याचें साधन उपलब्ध नव्हतें. ही उणीव कांहीं अंशीं रा. साने यांनीं भरून काढली आहे व त्याबद्दल सत्यान्वेषी तरुण पिढीकडून त्यांना निःसंशय धन्यवाद मिळतील. प्रयत्नशील पुरुष चिकाटीच्या

उद्योगीनें उत्कर्षाच्या किती उंचीवर जाऊं शकतो, याचें उत्तम उदाहरण जर कोणतें असेल तर तें गोखले यांचेंच एक आहे. कोणी म्हणतात गोखल्यांच्या आंगी असामान्य बुद्धिमत्ता नव्हती. कोणी दुसरें एकादें न्यून दाखवून त्यांची महति कमी करतां आल्यास पहातात. पण हीं न्यूनच गोखल्यांच्या चारित्र्याचें महत्त्व सिद्ध करणारीं आहेत हें निंदकांच्या घ्यानांत राहत नाहीं. सामान्य बुद्धिमत्तेचे गोखले केवळ अविश्रांत उद्योगाच्या जोरावर असामान्य बुद्धिमंतांना कर्तबगारीनें यत्न करूं लागले, ही गोष्ट स्फूर्तिदायक नाहीं असें कोण म्हणेल ? निरलस यत्नाच्या बळानें सामान्यत्वाची सरहद्द ओलांडून ज्या पुरुषानें असामान्यत्वाच्या क्षेत्रांतलें अत्युच्च स्थान पादाक्रांत केलें, त्याचा किता गिरवावा अशी प्रेरणा कोणाला होणार नाहीं ? अलौकिक बुद्धिमत्ता, विख्यात कुळ, अपार धनसंचय ही सुद्धां मोठेपणाला नेऊन पंचविणारीं साधनें आहेत. परंतु तीं दैवायत्त असल्यामुळें ज्यांना तीं जन्मतः प्राप्त झालीं असतील, त्याचें चरित्र अनुकरणाच्या दृष्टीनें आटोक्याबाहेरचें वाटल्यास नवल नाहीं. गोखल्यांचें चरित्राची मातब्बरी या दृष्टीनें विशेष आहे. देशहिताची तळमळ असल्यास सामान्य बुद्धि, दारिद्र्य वगैरे विघ्नें माणसाच्या कर्तृत्वाला बाधा करूं शकत नाहीत, हें गोखल्यांच्या चरित्राचें रहस्य आहे. त्या रहस्याचा तरुण जनतेच्या मनावर उसा उत्पन्न करणारें जेवढें वाङ्मय उत्पन्न होईल तेवढें थोडेंच ठरेल.

गोखल्यांचें चरित्र १८६६ पासून १९१५ पर्यंतच्या म्हणजे ४९ वर्षांच्या कायमर्यादेंत पसरलेलें होतें. परंतु हा काळ महाराष्ट्राच्या व भारतवर्षाच्या इतिहासांत अत्यंत महत्त्वाचा गणावा लागतो. याच काळांत महाराष्ट्राच्या राजकीय जीविताला बळण लागलें. ब्रिटिशांचें हिंदुस्तानांतलें राज्यकर्तृत्व विजय आणि जिंकलेल्या प्रदेशांचा बंदोबस्त या दोन अवस्थांतून सुटून पुनर्घटनेचा अवस्थेंत १८६१ सालीं शिरलें. १८५७ च्या बंडानें इंग्रजी राज्यकर्तृत्वाची मिठी किती घट्ट बसली आहे, याचा साऱ्या दुनियेला अनुभव आला. पण त्याच वेळीं राज्यकर्त्यांनाही समजलें कीं, हिंदी लोकमताची विचारपूस करून आपलें प्रभुत्व गाजविण्याची वेळ आली आहे. १८६१ मध्यें कौन्सिलें अस्ति-

स्वांत आणून इंग्रजांनी पुनर्घटनेला प्रारंभ केला. यानंतर पांच वर्षांनी गोखल्यांचा जन्म होऊन हिंदी लोकमत काँग्रेसच्या रूपाने एकवटून नवीन नवीन आकांक्षा व्यक्त करू लागले. त्याच वेळी गोखले यांनी विद्यार्जन संपन्न स्वार्थत्यागपूर्वक विद्यादान करावयास लावणाऱ्या सार्वजनिक कार्यात आपले पाऊल टाकले. नंतर हळू हळू सुधारकाचे संपादक, सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकाचे संपादक व सभेचे चिटणीस, प्रांतिक परिषदेचे चिटणीस, काँग्रेसचे एक प्रतिनिधि अशी निरनिराळ्या कार्यांच्या परंपरेने त्यांनी लोकसेवेचा मार्ग चोखाळण्यास आरंभ केला. वरच्या-सारख्या बाहेरच्या स्वयंप्रेरणेने स्वीकारलेल्या कामांचा व्याप वाढत असता त्यांनी ज्या शिक्षणसंस्थेला आयुष्याच्या सुरुवातीस सर्वस्व अर्पण करण्याची दीक्षा घेतली होती, त्या संस्थेच्या कामाचाही बोजा वाढत होता. ही सर्व कामे त्यांनी एकमेकांचा विरोध होऊन देता सारख्याच उत्साहाने, आस्थेने आणि कळकळीने चालविली. १८९७ साली त्यांची उमेदवारी संपून त्यांचे नांव होतकरू लोकनायक या नात्याने मुख्य मुख्य पुढाऱ्यांबरोबर गोंवलें जाऊ लागले. मध्यंतरी वर्ष सवा वर्ष लोकापवादांमुळे त्यांचे उज्वल कर्तृत्व अस्तप्राय दिसत होते. परंतु ही स्थिति पालटून १८९९ नंतर त्यांची लोकसेवा डोळे दिपवून सोडण्यासारख्या प्रखरतेने चमकू लागली व मग १९१५ पर्यंत तिच्या विलक्षण तेजस्वितेमुळे कोणत्याही अपवादाला डोकें वर काढतां आले नाही. असे गोखल्यांच्या चरित्राचे स्थूल स्वरूप आहे. त्यांनी आपली कर्तबगारी प्रामुख्याने एकट्या राजकीय विषयाला वाहिली असल्याने सकृद्दर्शनी त्यांचे चरित्र बिनगुंतागुंतीचे व एकतंत्री वाटते. पण त्यांच्या कार्यांचे समग्र व यथोचित आकलन होण्यासाठी—पृथक्करण करू लागले की, त्याची बहुविधता ध्यानांत आल्याशिवाय रहात नाही. त्यांच्या कार्याची बहुविधता शेवटपर्यंत कायम होती. पण प्रत्येक महापुरुषाच्या पूर्ववयांतल्या कामगिरीला विशेष महत्त्व असते. त्यांच्या आयुष्यक्रमाला वळण लागून ते स्थिर होईपर्यंतच्या काळांतील कामगिरीचा इतिहास अधिक बोधप्रद समजला जातो. गोखल्यांच्या आयुष्यांतली, या दृष्टीने पाहिल्यास, १८८७ ते १८९७ ही दहा वर्षे अत्यंत महत्त्वाची आहेत. त्यांचे राज-

कीय ध्येय याच वर्षात निश्चित झाले. सदर काळांत त्यांची हिंदी राजकारणाच्या भिन्न भिन्न अंगांसंबंधी जीं मतें बनलीं, त्यांचाच त्यांनीं १९०० पासून पुढील पंधरा वर्षांत जोरानें पुरस्कार केला व त्यांतलीं कांहीं सफळ करून दाखविलीं. ते प्रोफेसर होते, सुधारकाचे व सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकाचे संपादक होते, काँग्रेसमधले व प्रांतिक परिषदेतले एक वक्ते होते वगैरे सामान्य गोष्टी सर्वांच्या परिचयाच्या आहेत; पण त्यांनीं कोणतीं मतें प्रतिपादन केलीं, त्यांमध्ये व पुढच्या मतांमध्ये अंतर पडलें कां सादृश्य कायम होतें, इत्यादि मुद्द्यांचा तपशीलवार उहापोह केल्याखेरीज त्यांच्या लोकसेवेचें वैशिष्ट्य लक्षांत येणें शक्य नाहीं. प्रस्तुत मुद्द्यांचा अभ्यास करण्याची साधनें थोडीं दुर्मिळ आहेत व तीं मिळविण्याचा उद्योग न केल्यामुळें जो दोष स्वाभाविकपणें उत्पन्न होतो तो दोष या पुस्तकांत आहे.

गोखल्यांचा उदय झाला तेव्हांच महाराष्ट्रांत टिळकांचा उदय झाला. परंतु दुर्दैवामुळें या दोघांमध्ये तीव्र मतविरोध उत्पन्न होऊन तो शेवटपर्यंत अखंड टिकला. या कारणामुळें एकाच्या चरित्राचा विचार करतांना दुसऱ्याच्या चरित्राचा विचार केल्याखेरीज गत्यंतर रहात नाहीं. त्यांपैकी टिळक हे अत्यंत लोकप्रिय, अर्थात् त्यांच्या बाजूनें कसलीही गोष्ट पुढें आली तरी तिचा चटकन लोकांत आदर होतो. गोखल्यांना लोकप्रियता कधींच लाभली नाहीं. याचा परिणाम त्यांच्याविषयी लोकांत आढळणाऱ्या अनेक अवास्तव दुष्ट ग्रहांमध्ये दिसून येतो. गोखल्यांविषयी बारीकसारीक गैरसमज तर पुष्कळच आहेत, पण अर्वाचीन हिंदी राजकारणातले कित्येक प्रसिद्ध प्रसंग असे आहेत कीं, त्यांची पहाणी करतांना हटकून बुद्धिभेद होतो. १८९५ मधील पुण्याची काँग्रेसची बैठक व सार्वजनिक सभेतून झालेली रानडे पक्षाची हकालपट्टी १८९७ सालांतली गोखल्यांची माफी, १९०७ सालांतली सुरतेची काँग्रेस आणि १९१५ सालीं गोखले मृत्युशय्येवर असतांना माजलेला काँग्रेसच्या समेटाचा वाद, हीं बुद्धिभेद करणाऱ्या प्रसंगांची उदाहरणे आहेत. यांतली एक बाजू लोकांना थोडी फार माहीत आहे, व तीच प्रिय असल्यानें सामान्यतः दुसरी बाजू पहाण्याचा यत्न कोणी करित नाहीं. गोखल्यांचें चरित्र

लिहिणाराला ही दुसरी बाजू पहाणें अत्यंत अवश्यक आहे. रा. साने यांनीं दोन्ही बाजू पाहून निर्णय देण्याचा यत्न केला आहे. परंतु एका बाजूच्या मताचा त्यांच्या मनावर अतिशय पगडा बसला आहे, म्हणून म्हणा अगर दुसरी बाजू पहाण्याचीं सगळीं साधनें त्यांना प्राप्त झालीं नाहींत म्हणून म्हणा, त्यांनीं नमूद केलेल्या निर्णयांत पक्षपाताचा भाग बराच आढळतो. असे पक्षपाताचे मासले येथें थोड्या विस्तारानें दाखल केल्यास अप्रस्तुत होणार नाहीं.

ना. रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे यांनीं लिहिलेल्या गोखले-चरित्रांत एका ठिकाणीं ' टिळकांना गोखल्यांचा मत्सर वाटत होता, ' असें विधान आहे. हें विधान त्यांनीं टिळकांच्या हयातींत केलें होतें. शिवाय त्यांचा व गोखल्यांचा निकट स्नेहसंबंध होता. या गोष्टी लक्षांत ठेवूनच त्यांच्या विधानाचा साधकबाधक विचार करावयास पाहिजे. सदर विधानावर रा. आठल्ये यांनीं आपल्या इंग्रजी टिळक-चरित्रांत प्रतिकूल टीका लिहून मत्सराच्या आरोपांतून टिळकांना दोषमुक्त केलें आहे. त्याचाच अनुवाद रा. साने यांनीं केला आहे. परंतु थोड्या बारकाईनें रा. आठल्ये यांच्या टीकेचा परामर्श घेतल्यास त्यांनीं टिळकांच्या तरफदारीसाठीं पत्करलेली तर्कपद्धति निर्दोष नसल्याचें दिसून येतें. त्यांच्या टीकेचा भावार्थ असा कीं, १८८६-८७ सालांत टिळकांनीं गोखल्यांचा मत्सर करण्यासारखें गोखल्यांमध्ये कांहीं विशेष गुण नव्हते. टिळकांनीं रानडे-तेलंगांविषयीं मत्सर बाळगला असता तर तें शोभणारें होतें. गोखल्यांना तेव्हां शाळेंत घड शिकवितां देखील येत नव्हतें; अशा व्यक्तींशीं टिळकांची चुरस असणें संभवनीय नाहीं. ही विचारसरणी बऱ्याच चुकीच्या कल्पनांवर उभारली आहे. अगोदर गोखल्यांना या दिवसांत शिक्षकांचें काम नीट बजावतां येत नव्हतें, हीच कल्पना चुकीची आहे. त्यांनीं मिळकत वाढविण्याकरितां न्यू इंग्लिश स्कुलांत शिक्षकाची नोकरी असतांना पब्लिक सर्व्हिसच्या परिक्षेचा वर्ग चालविला होता व त्या वर्गाच्या जोरावर त्यांना मनाजोगीं किफायत होत असे, ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. या गोष्टीमुळें त्यांनीं अध्यापनकौशल्य किती जलद संपादन केलें याचा अंदाज करणें अशक्य नाहीं. याबरोबरच टिळकांची तेव्हांची स्थिति जमेस घरावी लागते.

टिळकांची योग्यता तेव्हां सामान्य शिक्षकाहून जास्त नव्हती. सामान्य योग्यतेची माणसें एकमेकांचा मत्सर करतात हा सिद्धांत खरा असल्यास टिळकांनीं गोखल्यांचा मत्सर करण्यासारखी परिस्थिति १८८६-८७ सालांत होती, असें वरच्या वृत्तांतावरून दिसून येईल. टिळक मत्सर करीत होते कां नव्हते हा या स्थळीं वादाचा मुद्दा नाही. कोणताही पक्ष ठामपणानें स्वीकारतांना दोन्ही बाजूंचें सूक्ष्म निरीक्षण कां अवश्य हें समजण्याकरितां एवढें विवेचन केलें आहे.

१८९५ सालीं पुण्यास काँग्रेसची बैठक भरली त्यापूर्वी पुण्यास काँग्रेसचा मंडप सामाजिक सुधारणेच्या परिषदेला देण्यांत यावा की न यावा या संबंधांत सुधारणेच्या विरोधकांनीं दंगल सुरू ठेवली होती. सुधारणेच्या शत्रुपक्षाचें प्रथम प्रच्छन्न व पुढें उघड धुरीणत्व टिळकांनीं अगिकारलें होतें. याविषयी मागल्या टिळक-चरित्रांतून नानादिघ समर्थन लोकांसमोर येऊन गेलें आहे. रा. साने यांनींही त्या समर्थनाच्या धोरणानें आपला मजकूर लिहिला आहे. तसें वगैराना त्यांनीं टिळकांइतकीच गोखल्यांची बाजू पहावयास हवी होती. गोखल्यांची बाजू त्यांच्यां सुधारक ज्ञानप्रकाश आणि मुंबईचीं गुजरार्थी व इंदूरप्रकाश हीं पत्रं यांमध्ये प्रसिद्ध होत असे. ती नजरेखालीं घालून वरील धोरण रा. साने यांनीं पत्करल्याचें प्रमाण त्यांच्या लिहिण्यांत नाही. त्यामुळे गोखल्यांच्या बाबतींत तर अन्याय झाला आहेच, पण आश्चर्य हें की कांहीं विधानांत, टिळकांनीं जें म्हटलें नाही, तें म्हटल्याचा आरोप केला आहे. सारांश, रा. साने यांना त्या प्रकरणाचा यथार्थ बोध होऊन त्यांनीं टिळकांचें मंडन केलें असा निष्कर्ष काढतां येत नाही. १९१५ मध्ये गोखल्यांच्या मृत्यूपूर्वीं सुमारें पंधरा दिवस जी खडाजंगी काँग्रेसच्या समेटाबाबत चालली होती तिची हकीगत देतांना रा. साने यांनीं अन्यायदर्शक वाक्यें लिहून टाकलीं आहेत. त्यांचा झोक टिळकांचा वाद सत्यास धरून होता असें दाखविणारा आहे. गोखल्यांवर टीका करतांना टिळकांनीं जे कित्येक सिद्धांत केवळ अनुमानाच्या जोरावर खरे मानले, तेच रा. साने यांनींही खरे धरले आहेत. उदाहरणार्थ, श्री. सुब्बाराव यांनीं लिहून काढलेलें टिळकांशीं झालेल्या संवादाचें टिपण गोखल्यांनीं पाहिलें होतें कीं नव्हतें, हें एकच

उदाहरण घ्या. आपणांस तें भूपेद्रबाधूना पत्र लिहिण्याच्या वेळीं पहा-
वयास सांपडलें नव्हतें, असें गोखल्यांनीं स्पष्ट म्हटलें होतें. त्यांनीं तें
वाचलें होतें, असें छातीठोक सांगणारा विश्वसनीय साक्षीदार या वादांत
कोणीच पुढें आलेला नसल्यानें, गोखल्यांनीं तें टिपण पाहिलें होतें कां
नव्हतें, याविषयीं शक्याशक्यतेच्या आनुमानिक आधारांनं शुष्क तर्क काढून
गोखल्यांना दोष लावणें केव्हांही उचित ठरणार नाही. परंतु रा. साने
यांनीं असल्याच तर्कांत शिरून गोखल्यांवर शितोडे उडविले आहेत.

१९०८ सालीं टिळकांना राजद्रोहाच्या आरोपावरून शिक्षा झाली
तेव्हां गोखले विलायतेस होते. विलायतेस शिक्षेची वातमी पांचव्यावर
तेथल्या कित्येक हिंदी रहिवाश्यांनीं टिळकांसंबंधीं सहानुभूति व सरकारचा
निषेध व्यक्त करण्यासाठीं एक सभा भरविली. गोखल्यांनाही पाचारण
होतें, परंतु गोखले त्या सभेला गेले नाहीत, या गोष्टीवरून गोखल्यांना
टिळकांविषयीं कोणडी सहानुभूति देखील दाखविणें योग्य वाटलें नाही,
अशा अर्थाचें एक विधान जातां जातां रा. साने यांनीं पुस्तकांत घातलें
आहे. गोखल्यांच्या प्रस्तुत गैरहजरीवरून याहीपेक्षां जास्त भयंकर तर्क मागें
लोक करीत होते. त्याचें प्रत्यंतर १९०८-९ सालांत गणेशोत्सवामध्ये
गाइल्या गेलेल्या मेळ्यांच्या पदांमधून जिज्ञासूना पहावयास सांपडेल.
रा. साने यांनीं आपल्या तर्काची धांव भलत्याच थरापर्यंत जाऊं दिली
नाहीं; पण गोखल्यांना सहानुभूति नव्हती, हा त्यांचा तर्कसुद्धां वस्तु-
स्थितीच्या अज्ञानाचा द्योतक आहे. वाटेल त्या सभेंत जाऊन भाषणें
करावयाचीं नाहीत, असा एक गोखल्यांचा नियम होता. शिवाय ज्या
विषयासंबंधीं आपण अगाऊ विचार केला नाही, त्या विषयावर केवळ
लोकाग्रहास्तव ते भाषण करीत नसत. या दोन्ही नियमांबद्दल त्यांची
नालस्ती झाल्याची उदाहरणें आहेत. विलायतच्या सभेंतली गैरहजेरी हें
एक अशापैकीच उदाहरण आहे. रा. साने यांनीं या बाबतींत जास्त
माहिती मिळविली असती तर त्यांनीं जो निष्कर्ष सुचविला आहे तो
स्वचित सुचविला नसता. गोखल्यांना टिळकांच्या संबंधांत सरकारनें
चालविलेला अन्याय पाहून प्रत्येक वेळीं खेद होत असे व अन्याय दूर
होण्यासाठीं त्यांनीं यथाशक्ति प्रयत्न केल्याची प्रमाणें आहेत. असल्या

प्रयत्नांचें ज्ञान करून घेतल्याखेरीज टिळक आणि गोखले यांची तुलना निःपक्षपातपूर्वक होणें शक्य नाहीं.

वरच्याप्रमाणें कांहीं ठळक दोष या पुस्तकांत असले तरी एकंदर पुस्तकाचा विचार केल्यास त्याबद्दल कोणालाही रा. साने यांची प्रशंसाच करावीशी वाटे. गोखल्यांसंबंधी ज्या गैरसमजुती लोकांत पसरलेल्या आहेत, त्यांपैकीं पुष्कळांची बाधा रा. साने यांनीं आपल्या विवेचनास होऊं दिलेली नाहीं. गोखल्यांकरितां १८९७ सालीं टिळक पुरावा जमवीत होते, असा एक समज आहे. या समजुतीला रा. साने यांनीं आपल्या उहापोहांत मुळींच थारा दिलेला नाहीं. गोखल्यांनीं माफी मागितली, याबद्दल पुष्कळांनीं विकारवश होऊन अकांडतांडव केल्याचे दाखले आहेत; परंतु रा. साने यांनीं गोखल्यांच्या माफीचा यथार्थ गौरव केला आहे. तुरंगांत जाण्याला धैर्य लागतें, माफी मागणें म्हणजे निस्सीम धैर्याभावाचें लक्षण, असल्या समजुतीचें वर्चस्व कमी होऊन गोखल्यांच्या माफीविषयीं तरुण सुशिक्षितांची दृष्टि निवळत चालली, हें रा. साने यांच्या विवेचनसरणीवरून ध्यानांत येण्यास हरकत नाहीं. गोखल्यांच्या चरित्राचा जसजसा अधिकाधिक सांगोपांग अभ्यास होत जाईल, तसतसा त्यांच्या संबंधांतला गैरसमज निरसन पावेल, याचें एक उदाहरण म्हणजे रा. साने यांचें प्रस्तुत चरित्र होय. भाषेच्या दृष्टीनें पाहिल्यासही त्यांचा हा प्रयत्न उत्कृष्ट वठला आहे, असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं. गोखले—टिळकांची तुलना नाहीं अशा भागांत त्यांनीं केलेलीं गोखल्यांच्या कामगिरीचीं वर्णनें वाचकांना निस्संशय रमणीय वाटतील. मराठी वाङ्मयांतील एक उणीव त्यांनीं यथसाधन व यथारुचि भरून काढली याबद्दल त्यांचें व प्रकाशकांचें पुनः एकवार अभिनंदन करून विहंगावलोकनाची रजा घेतों.

अनुक्रमणिका.

पूर्वार्ध.

पृष्ठ.

१ प्रकाशकाचे चार शब्द
२ ग्रंथ व ग्रंथकार यांचा परिचय (प्रस्तावना)
३ विहंगावलोकन (न. र. फाटक)
४ उपोद्घात...	१
५ जन्म, बालपण आणि शिक्षण	७
६ अध्यापन-काल	१९
७ राजकीय शिक्षणाचा काल	३१
८ राजकीय आयुष्यक्रम...	३७
९ इंग्लंडची पहिली सफर	५६
१० माफी-प्रकरण	६६
११ कौन्सिलांतील कामगिरी	७१
१२ वरिष्ठ कायदे कौन्सिलांत प्रवेश	८३
१३ बंगालची फाळणी व गोखल्यांची शिष्टाई	१०२
१४ गोखल्यांचा देशभर व्याख्यानांचा दौरा	१२९
१५ कौन्सिलांतील कामगिरी	१३६
१६ भारत-सेवक समाज	१४२

उत्तरार्ध.

१ हस्ताक्षर
२ सुरत काँग्रेसनंतर	१
३ गोखल्यांची आफ्रिकेंतील कामगिरी	१७
४ अखेर	३६
५ स्वभाव व गुणदोषमीमांसा...	४२
६ धार्मिक व सामाजिक मते	८२
७ गोखल्यांची कुंडली	१०१
८ सूचि	१०३-११२
९ Appendix I	१-१४

शुद्धिपत्र.

[पूर्वार्धातील कांहीं तारखा चुकल्या आहेत, त्या खालीलप्रमाणें
दुरुस्त करून घ्याव्या.

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
फोटो	२ (तारखेची)	१७८७	१७८८
”	२ (तिथीची)	१८६५	१८६६
१६	६	१८७०	१८८०
”	७	१८७०	१८८०
२९	२७	१८९२	१८९५
३७	१७	१८८६	१८८९
८१	१	१८६१	१८९१
४ (उत्तरार्ध)	मथळा	दुसरी	चवथी

कै. ना० गोखले यांचें चरित्र.

उपोद्घात.

“ Hope, faith and charity—these are the three graces we must all cultivate, and if we keep them ever in mind and hold steadily by them we may be sure that we may still regain our lost position and become a potent factor in the world’s history.”

M. G. RANADE.

1894, Madras.

कोणतीही परिस्थिति फार वेळ टिकत नसते. काळ हा बहुरूपी आहे. तो क्षणांत उग्र रूप धारण करितो तर क्षणांत फुलाप्रमाणें हंसतो. कांहीं राष्ट्रे अवनतीच्या खोल दरींत लोटून देतो तर दुसरीं राष्ट्रे उन्नतीच्या उत्तुंग शिखरांवर चढवितो. त्याचा हा नेहमींचा खेळ आहे. त्याची ही लीला अगम्य व अगाध आहे. त्याची स्वतःची एकरूपता असली तरी त्यास इतरांची पाहवत नाही. कोणतीही वस्तु एकाच स्थितींत ठेवणें हें त्याच्या जिवावर येतें. लोकांस रडविणें वा खुलविणें, दोन्ही कामांत त्यास सारखाच आनंद वाटतो; दोन्ही कृत्यांत तो रमतो. परंतु काळ हा स्वतः निर्विकार असला, त्याला सुखदुःख वाटत नसलें तरी राष्ट्रांची स्थिति तशी नाही. राष्ट्रे सुखदुःखातीत नसून तदधीनच असतात. जें राष्ट्र पद-

तलीं तुडविलें जातें तें दुःखाचे सुस्कारे सोडीत असतें. आपली खालीं झालेली मान पुनः वर कधीं येईल, सध्यां ज्या हालअपेष्टा आपण निमुटपणें भोगीत आहां, जे अपमान गिळून बसत आहां, त्या सर्वांचें परि-मार्जन होऊन आपली नैसर्गिक योग्यता कशी प्राप्त होईल या विचारांत जित राष्ट्र गुंग होऊन जातें. परंतु जेत्या राष्ट्राची गोष्ट निराळी असते. जित राष्ट्राला निर्जीव कसें करतां येईल, त्याची धुगधुगी साफ मारतां कशी येईल, त्याची वर खालीं होणारी नांगी कशी मोडतां येईल, त्याचे विधारी दांत पाडून निर्विष सर्पाप्रमाणें गतमद होत्सातें आपल्या कक्षांत तें अखंड कसें राहिल या प्रश्नाकडे जेत्या राष्ट्राचे मुत्सद्दी लक्ष लावून असतात. काळ हा कलिपुरुष आहे. अशा जितजेत्यांच्या लढाया लावण्यांत त्यास मौज वाटते; या कामांत तो तरबेज असतो. या लढायांत ज्याची धमक अधिक, धैर्य अप्रतिहत, स्वार्थत्याग दांडगा व इच्छा दुर्दमनीय, प्रयत्न अखंड, व न मरणारी आशा, त्यासच विजयश्री माळ घालते.

हे जितजेत्यांचे सामने फार उद्धोधक असतात. प्रत्येक देशाचा इतिहास मुक्तरवानें हेंच सांगतो कीं, 'बाबारे, मी असाच तुडविला जात होतों, परंतु धीरानें आणि शौर्यानें धीर खचूं न देतां आम्हीं स्वातंत्र्याची पुनरपि प्राप्ति करून घेतली आहे.' अमेरिका, इटली, नेदरलँड या सर्व राष्ट्रांचा इतिहास हीच गोष्ट शिकवितो. कित्येक राष्ट्रांनीं झगडून, रक्त शिंपडून, पवित्र स्वातंत्र्य, ईश्वरदत्त हक्क पैदा केले खरे, परंतु आपली पूर्वीची स्थिति पार विसरून दुसऱ्या गरीब राष्ट्रांवर जेव्हां हीं राष्ट्रे गुरगुरूं लागतात तेव्हां मन खिन्न होतें व आशा मरून जाते. ज्या जपानें आपली सर्वांगीण उन्नति करून घेतली तेंच जपान आज कोरियांत घांगडधिंगा घालीत आहे. त्यास जर अमेरिकेनें मज्जाव केला तर त्यास वार्डट वाटण्याचें काय कारण ? मेल्याशिवाय स्वर्ग दिसत नाहीं. आपणा-वर बेतल्याखेरीज दुसऱ्याची वेदना समजत नाहीं. आपला पाय विस्त-वावर पडून भाजला म्हणजे ज्यास मी विस्तवावरून ओढीत आणीत होतों त्याचीही माझ्यासारखी दशा झाली असेल असें लक्षांत येतें. परंतु ही जाणीव सुश्र असेल त्यास होईल. ज्या अमेरिकेनें इंग्लंडबरोबर युद्ध

धुकारून अभंग चिकाटीनें स्वातंत्र्य मिळविलें, ज्याचें वॉशिंग्टन सारख्यांनीं संगोपन केलें, लिंकन सारख्यांनीं वर्धन केलें तीच अमेरिका नीग्रोंवर जुलूम करिते आणि परकी देशांस मज्जाव करिते. ज्या इंग्लंडनें स्वातंत्र्यासाठीं विष्णुस्वरूप राजाची आहुति दिली तेंच इंग्लंड दुसऱ्या राष्ट्रावर सत्ता गाजवून दडपशाही व दंडेली चालवितें याची उपपत्ति काय ? उपपत्ति हीच कीं, मनुष्यमात्र स्वार्थी आहे. थोडेफार महात्मे सोडून दिले तर प्रत्येकजण दुसऱ्यास लुबाडूं पाहणार. हीच वृत्ति जगाच्या इतिहासांत आपणांस दिसते. लुबाडणारा सवाई चोराकडून जेव्हां स्वतः लुबाडला जाऊं लागतो तेव्हां मग त्यास ब्रह्मज्ञानाची उकळी फुटते. तो मोठमोठीं गहन तत्त्वे सांगूं लागतो. लुटला जाणारा लुटारूस विरोध करूं लागतो, परंतु नागबला जाणारा जेव्हां असहाय्य व निःशस्त्र असतो तेव्हां खरी कसोटी असते. या असमान सामन्यांत लुटले जाणाऱ्यांचे जे पुढारी असतात त्यांच्या परीक्षेची वेळ असते. त्यांना निराळेच मार्ग आंखावे लागतात. शस्त्रांचें बाजूस ठेवून आपली सर्वांगीण उन्नति करून लुटारूस सांगावयाचें 'मी तुझ्या बरोबरीचा आहे; माझे हक्क मला मिळाले पाहिजेत.' ज्यांची आज हिंदुस्थानावर सत्ता आहे त्यांची विद्या, त्यांचे उद्योग हे आपण आपलेसे केले पाहिजेत. ज्यांस सर्व साधनें अनुकूल त्यांच्याबरोबर आपणांस झगडावयाचें आहे. आपल्यांतील शक्य त्या उणिवा आपण नाहींशा करण्याच्या प्रयत्नास लागणें हें प्रथम कर्तव्य आहे. आपणांस कष्टप्रद स्थिति आली आहे तिचें नुसतें वाईट वाटून काय बरें फायदा ? आपण फार श्रीमंत होतो; आज दुबळे झालो आहों. सुख भोगून मग दरिद्र येणें फार वाईट. आमचा देश वैभवाच्या शिखरावर होता तो आज खोल दरिंत आहे. ज्या आमच्या देशांत सतत सुबत्ता असावयाची, त्या आमच्या सुंदर देशास आज अर्धपोटी रहावें लागतें अशी हलाखीची स्थिति आली आहे खरी. परंतु अंतरीं तळमळून फायदा नाही. डोळ्यांत अश्रु आणून आणि दोपरांत मान घालून आलेली स्थिति थोडीच पालटणार आहे ? रडावयास वेळ नाही. डोळ्यांतील अश्रु डोळ्यांतच आटूं द्या. परिस्थितीचा विचार करून तिला बदलण्यासाठीं, जेथें श्मशान आहे तेथें नंदनवन निर्माण

करूं या आत्मप्रत्ययानें, कामास लागा. देशाची सध्यांची स्थिति ही सत्त्वपरीक्षा आहे. या सत्त्वपरीक्षेंत सोज्ज्वलपणें आपण उत्तीर्ण झालें पाहिजे. श्रियाळशैब्यांचे आपण वंशज, शानेश्वर-नामदेवांचे वारसदार आहों. आपण डगमगून चालणार नाहीं, आणि उतावीळपणानें अहितकारक गोष्ट करतां कामा नये. वाइटांतून चांगलें बाहेर पडतें. आपली परकीयांशीं गांठ पडली यांत परमेश्वरी सूत्र आहे; कांहीं तरी हेतु आहे. नवीन प्रकाश आपणांस मिळावा, नवीन दृष्टि आपणांस यावी म्हणून ही ईश्वरी घटना आहे. तो प्रकाश आपलासा करूं या. धीर सोडतां कामा नये. धीर कोण सोडतो ! ज्याला कांहीं करावयाचें नसतें तो. आपण सर्व बाजूंनीं उचल केली पाहिजे. सर्व बाजूंनीं खुंटया मारीत जाऊन जागा व्यापून टाकिली पाहिजे. हा घडा ज्यानें राष्ट्रास शिकविला, निराश झालेल्यांस आशेचा घोट पाजला--किरण दाखविला, विगलित व हतबल झालेल्यांस हात देऊन उठण्यास लाविलें, मृतांस चैतन्य दिलें, सचेतनांस स्फूर्ति दिली, स्फूर्तियुक्तांस कृति करावयास लाविलें, त्या न्या. रानड्यांचे देशावर किती उपकार आहेत तें सांगतां येत नाहीं. त्यांचेंच उदाहरण हरहंमेश डोळ्यांसमोर ठेवून, त्यांची शिकवणूक हृदयांत ठसवून, मुरवून, ज्यांनीं आपला सर्व जन्म मायभूमीच्या उद्धारासाठीं खर्च केला, सुखाची कांस धरिली नाहीं, दुःखाची पर्वा केली नाहीं, जे स्तुतीनें मोहित झाले नाहींत, ज्यांनीं निंदेमुळें प्रारब्ध कार्य सोडून दिलें नाहीं, दुसऱ्याच्या अंतरास ढका न लावतां, परंतु स्वकर्तव्य न सोडतां ज्यांनीं जनता-जनार्दनाची आमरण सेवा केली त्या चिरंजीव भारतसेवक गोपाळराव गोखल्यांची आयुष्य-कथा पुढील लेखांत निरूपण करावयाची आहे. या कथेला सर्वांच्या लिखाणांचा आधार घेतला आहे. मनोरंजन अंक, अभ्यंकर-चरित्र, फर्ग्युसन कॉलेज त्रैमासिक, वाच्छांनीं लिहिलेल्या आठवणी, केसरींतील लेख, गोखल्यांचे लेख व व्याख्यानें या सर्वांचा आधार घेतला आहे. याशिवाय श्री. मोदी यांनीं लिहिलेल्या सर. फे. मेथा यांच्या चरित्रांतील माहिती, मॉडर्न रिव्यू, इंडियन रिव्यू यांचाही ठिकठिकाणीं उपयोग केला आहे. त्या सर्वांचा प्रस्तुत लेखक ऋणी आहे.

ना० गोखले यांचें चरित्र.

कुलवृत्तांत.

रत्नागिरी जिल्ह्यांत चिपळूण तालुका आहे. तालुका चिपळूण, पेटा गुहागर या भागांत वेळणेश्वर नांवाचें एक लहानसें खेडें आहे. सर्व गोखले मंडळीचें हेंच मूळ ठिकाण होय. येथूनच सर्व महाराष्ट्रभर गोखले मंडळी पसरली. गोखले मंडळी महाराष्ट्राच्या इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. 'रास्ते' घराणें मूळचें गोखले घराण्यापैकींच. त्यांच्या रास्त वर्तणुकीमुळें शाहू महाराज त्यांस 'रास्ते' म्हणूं लागले. पेशवाईच्या पडत्या काळांत अतुल पराक्रमानें तिचें रक्षण करणाऱ्या बापू गोखल्यांचें नांव कोणास माहीत नाहीं ? या गोखले मंडळीची एक शाखा चिपळूणापासून दहा मैलांवर ताहानमळा म्हणून गांव आहे तेथें बाळाजी महादेव गोखले यांनीं प्रथम आणिली. पूर्वी कोंकणांत पुष्कळ उद्योगी लोक स्वकष्टानें पडीत जमिनी मशागतीस आणीत. दगडधोंडा बाजूस काढून, जंगल वगैरे तोडून तेथें गांव वसवीत. मग त्यांस तेथील गांवाचे खोती वगैरेचे अधिकार मिळत. हे अधिकार ते मग प्राण गेला तरी सोडीत नसत, मानहानि ही कोंकणांतील माणसास कधींच सहन होत नसते. गोपाळरावांचे निपणजे बाळाजी महादेव यांनीं आपला मूळचा गांव सोडून हा नवीन गांव वसविला आणि आपला नवीन संसार थाटला. त्यांचा मुलगा भास्कर आणि भास्कररावांचे चिरंजीव श्रीधरपंत. श्रीधरपंत हे गोपाळरावांचे आजोबा होत. यांस प्रथम-कुटुंबापासून अंताजीपंत आणि कृष्णराव हे दोन मुलगे झाले. कृष्णराव दोनचार महिन्यांचेच असतांना त्यांची मातुश्री निवर्तली आणि श्रीधरपंतांनीं द्वितीय विवाह केला. या द्वितीय विवाहापासून त्यांस दोन मुलगे झाले. त्यांचीं

नावें अनुक्रमें जयरामपंत व माधवराव, अंताजीपंत आणि कृष्णराव हे लहानपर्णीचि पोरके झाले होते. आईवेगळ्या लहान मुलांची किती आवाळ होते हें सर्वास माहीतच आहे. हे दोघे भाऊ अगदीं एकचित्तानें रहात. अंताजीपंतांचें कृष्णरावांवर फार प्रेम असे. गोपाळरावांस त्यांच्याबद्दल अत्यंत पूज्यभाव वाटत असे.

कृष्णरावांचा स्वभाव जात्या फार हूड होता. त्यांस गावांत वाघोवा असें म्हणत असत. त्यांचा विवाह त्या काळास अनुसरून लहानपर्णीच झाला होता. चिपळुणापासून जवळच असलेल्या कोतळूक गांवचे खोत भास्करपंत ओक यांची मुलगी वालूबाई हिच्याबरोबर त्यांचा विवाह झाला. वालूबाईचें नांव सत्यभामाबाई असें सासरीं ठेवण्यांत आलें होतें.

कृष्णराव हे शिकण्यासाठीं कोल्हापूरला गेले. कोल्हापुराला त्यांचे चुलते मामलतीच्या अधिकारावर होते. कृष्णराव कोल्हापुरास ज्या शाळेंत शिकत होते त्याच शाळेंत माधवराव रानडे हेही शिकत होते. कृष्णराव व माधवराव हे एकाच वर्गांत होते. हे माधवराव पुढें न्याय-मूर्ति होऊन अखिल हिंदुस्थानच्या सर्वांगीण उन्नतीचा मार्ग दाखवितील आणि ते आपल्या मुलाचे आध्यात्मिक आणि राजकीय गुरु होतील हें त्या वेळेस कृष्णरावांस कोणी सांगितलें असतें तर त्यांस काय वाटलें असतें ? माधवरावांसही 'कृष्णरावांच्या मुलास तुम्ही राजकीय घुडारी होण्यास सर्वतोपरी पात्र कराल' असें जर कोणी सांगितलें असतें तर ते हंसले असते. कांहींही असलें तरी हा योगायोग पाहून मनास आश्चर्य वाटतें खरें. कृष्णराव हे फारसे अभ्यासी नव्हते. घरची सांपत्तिक स्थितिही हलाखीची, यामुळें लवकरच त्यांस शाळेस रामराम ठोकावा लागला. व चुलत्याच्या वशिल्यानें त्यांस कागल संस्थानांत कारकुनीची जागा मिळाली.

कारकुनाची जागा मिळाल्यावर कृष्णराव सहकुटुंब कागलासच राहूं लागले. त्यांची पत्नी फार सुशील व देवभोळी होती. असेल त्यांत सुखानें संसार करून देवांब्राह्मणांस संतुष्ट करण्यांत तिचें सदैव लक्ष असे. सर्वांशीं मिळतें घेऊन वागण्याच्या तिच्या स्वभावामुळें घरांत सदैव शांततेचें साम्राज्य असे. तिची पतिभक्ति इतकी सोज्वळ होती कीं, ती पाहून कौतुक वाटतें व आदर दुणावतो. पतिनिधनानंतर दुःखा-

कुल अशा या साध्वीने आपल्या पतीचे नैसावयाचे एक धोतर मरेपर्यंत आपणाजवळ ठेविले होते. कृष्णरावांस या पत्नीच्या सहवासाने सुख झाले. त्यांचीही नौकरी अत्यंत नेकीची. त्यांचा बाणेदारपणा पाहून त्यांच्या वरचे अधिकारी त्यांचे कौतुकच करीत. त्यांच्या गुणामुळे त्यांची बढती झाली व ते फौजदार झाले. त्यांचा बहुतेक काळ कागल येथे संसार करण्यांत गेला.

जन्म, बालपण आणि शिक्षण.

शुद्ध बीजा पोटी । फळे रसाळ गोमटी ।

तुकाराम.

रत्नागिरी जिल्हा हा अन्वर्थक आहे. खरोखरच त्याने अनेक रत्ने गेल्या शतकांत आपणांस दिली. न्या. रानडे, लो. टिळक, भारत-सेवक गोखले, गणित-विशारद प्रि. परांजपे, कर्मवीर कर्वे यांच्या सारखे सर्व महाराष्ट्रास किंबहुना हिंदुस्थानास ललामभूत झालेले थोर पुरुष आपणांस रत्नागिरीनेच दिले. गोपाळ कृष्ण गोखले यांचा जन्म ९ मे १८६६ रोजी कोतळूक मुक्कामी झाला. सत्यभामाबाई या वेळेस माहेरी बाळंतपणासाठी गेल्या होत्या. माहेरी दोन तीन महिने झाल्यावर बाळवाळंतीण ताह्यन-मळ्यास आली. तेथे दोन तीन महिने सत्यभामाबाई होत्या. कोंकणांतील निसर्गाच्या मांडीवर गोपाळ खेळत होता--लोळत होता. कोंकणच्या हवेचा शुद्धपणा त्याच्या रोमरोमांत भरत होता. कोंकणांतील डोंगरांची भव्यता त्याच्या अजाण हृदयावर परिणाम करित होती. आई आपल्या तान्ह्या बाळासह लवकरच कागलास आपल्या पतीकडे आली.

गोपाळाचा वडील भाऊ गोविंद. तो शाळेंत जात असे. गोपाळही मोठा झाल्यावर शाळेंत जाऊ लागला. त्याच्या बुद्धिमत्तेच्या गोष्टी ऐकिवांत नाहींत. परंतु त्याच्या मनाची प्रामाणिकता तेव्हांही होती. एके दिवशीं गुरुजींनीं घराहून गणित करून आणण्यास सांगितलें होतें. वर्गांत फक्त गोपाळाचें गणित बरोबर ! गुरुजींनीं त्यास शाबासकी

दिली. परंतु काय ? गोपाळ ओक्साबोक्शा रडूं लागला. आनंद व सुख होण्याऐवजी गोपाळाचे डोळे पाण्याने भरले ? गुरुजी बुचकळ्यांत पडले आणि मुलें चकित झाली. “ गोपाळ तू कां रडतोस ? ” गुरुजींनी विचारलें. ‘ माझे गणित बरोबर असलें तरी तें मी स्वतः सोडविलें नाहीं. मी तें दुसऱ्यांच्या मदतीनें केलें. मला पहिला नंबर नको.’ गोपाळाच्या मताला सत्य प्यार वाटे. रानडे हेही याप्रमाणेंच सत्यप्रिय होते. मनाचा हाच सूक्ष्म तराजू गोपाळाजवळ मरेपर्यंत होता. पुढें पुढें तर तो जास्तच सूक्ष्म झाला. दुसरी एक गोष्ट आहे ती खेळतांना झाली. आठ्या-पाठ्यांचा खेळ रंगांत आला होता. गोविंद व गोपाळ विरुद्ध होते. गोविंद गोपाळास म्हणतो, ‘गोपाळ, मला सोडून दे. मला धरूं नको.’ ‘ छे भाऊ, असें कसें म्हणतोस ? मी पाहिजे तर खेळ सोडून जातो. परंतु खोटे करून माझ्या बाजूच्या गळ्यांचें मी नुकसान करणार नाहीं.’ लहानपणींचा खरें बोलणारा गोपाळ मरेपर्यंत तसाच होता. ‘ जे गुण बाळा, ते जन्म काळा ’ म्हणतात तें यथार्थ आहे. या प्रकारें कागलास मनाची व शरीराची प्राथमिक तयारी-पहिला विकास चालू होता.

गोपाळ दहा वर्षांचा होईपर्यंत कागलासच होता. त्याचें मराठी शिक्षण येथेंच झालें. मराठी शिक्षणानंतर त्यास वडील भावासह कोल्हापुरास इंग्रजी शिकण्यासाठीं पाठविण्यांत आलें. ‘ गोविंद गोपाळ हे दोघे बंधु ’ एकमेकांवर फार प्रेम करीत. त्यांचा इंग्रजीचा अभ्यास जोरानें चालला होता. या वेळेस लोकहितवादी किंवा रानडे यांच्या वेळीं असणारा इंग्रजीविरुद्ध कटाक्ष नव्हता. आतां जगांत पुढें येण्यास इंग्रजीची फार जरूर होती. मुसलमानी अमदानीत ब्राह्मण जसे फारसी पंडित होऊन मोठमोठ्या सन्मान्य नौक्या पटकावीत त्याप्रमाणें मोठ्या पगाराची जागा मिळण्यासाठीं आतां इंग्रजीशिवाय गत्यंतर नव्हतें. गोविंद गोपाळ सुद्धीत वगैरे घरीं जात असत.

याप्रमाणें दोघां भावांचें शिक्षण चाललें असतां अकरमात्संकट ओढवलें. कोणालाही न चुकणारा, कधीं तरी येणारा मृत्यूचा हल्ला गोपाळरावांच्या वडिलांवर आला. मुलें अद्यापि शिकत होती. घरांत मिळविणें कोणी नाहीं अशा वेळीं कुटुंबवत्सल माणसाची एकाएकी मृत्यूनें उचलबांगडी करावी

हैं कठोर वाटतें. कर्ता माणूस मृत्युमुखीं पडला असतां घरांतील इतर मंडळींची जी दुःखप्रद व अनुकंपनीय स्थिति होते तीच या भावांची झाली. गोपाळाची आई अंताजीपंतांकडे गेली आणि गोपाळाच्या वडील भावास नौकरी शोधायी लागली. शिक्षणाची कायमची रजा गोविंदास घेणें भाग पडलें. परिस्थितीला तोंड देणें जरूर होतें आणि तें घेयानें व निःस्वार्थ बुद्धीनें गोविंदानें दिलेंही. चुलत्याकडे आई गेली होती, परंतु ती पुनः लवकरच परत आली. कागल संस्थानचे अधिकारी रावसाहेब विष्णु परशुराम वैद्य यांच्या मध्यस्थीनें गोविंदास कारकुनीची जागा मिळाली. या वेळेस गोविंदाचें वय अठरा वर्षांचें होतें आणि गोपाळ तेरा वर्षांचा होता. सेवाधर्माचा भुंगा गोविंदास लावून घेणें भाग पडलें, परंतु कुटुंबाच्या पोषणासाठीं व आपल्या भावाच्या शिक्षणासाठीं त्यास तसें करणें प्राप्त होतें. आपलें शिक्षण पुरें झालें नाहीं तरी आपल्या भावाचें शिक्षण पुरें व्हावें ही सदिच्छा त्यांच्या अंतरंगीं वसत होती. या रोपट्यास आज पाणी घातलें तर त्याचा वृक्ष होऊन त्याच्या शीतल छायेत आपणास बसावयास मिळेल आणि आपले पांग गोपाळ फेडील या भावी आशेनें आज गोपाळासाठीं ते झीज सोशीत होते. परंतु हें कार्य करण्यांत गोविंदा-राव हे अनपेक्षित रीतीनें देशावर महदुकार करित होते. हा वृक्ष त्यांनाच-मुखविणार नव्हता तर नोकरशाहीनें संतापविलेल्या आपल्या देशबांधवां सही शांतविणार होता. असो.

गोपाळाच्या शिक्षणासाठीं ते दरमहा १० रुपये पाठवीत असत. कारकुनाचा पगार तो केवढा असणार आणि त्यांत संस्थान ! परंतु गोविंदरावांनीं आपल्या भावाची आबाळ होऊं दिली नाहीं. स्वतःच्या पोटास त्यांनीं वेळ वखत चिमटा घेतला. परंतु गोपाळाचें अडूं दिलें नाहीं. गोपाळानेही आपल्या भावाच्या पैशाचें चीज केलें. उधळपट्टी ही त्याला माहीतच नव्हती. हल्लीं आपण याच्या विपरीत देखावे किती तरी पाहतों. मुलाच्या भावी वैभवाच्या मनोराज्यांत दंग होऊन बाप मुलाला पैसे पाठवीत असतो. स्वतः ढोंपरपंचा नेसून हाडार्ची काडें करून मुलाच्या गरजा भागवितो, परंतु बापाकडे बेट्याचें लक्ष असतें काय ? ऐट करावी, कपट्याच्या श्लोकांत असावें, सुंदरशी यष्टि हस्तक-

मळांत धारण करावी, आणि सिनेमा, नाटकगृहें यांस आपल्या पदधूलिनें पावन करावें हा याचा स्तुत्य कार्यक्रम असतो ! कोटबुटांत पैसा उडतो आणि बापास व वेड्यास अंती कपाळास हात लावावा लागतो ! गोपाळाची वागणूक चोख. सत्याचा अपलाप मरण आलें तरी गोपाळ करावयाचा नाही. या गुणाचा गोपाळास भावि आयुष्यांत उपयोग झाला. या बोटारची थुंकी त्या बोटार करून वेळ मारून नेतां आली असती असे प्रसंग पुढील जीवनक्रमांत त्याच्यावर आले. परंतु त्यानें सत्यालाच श्रेष्ठ मानलें, सत्याचेंच सिंहासन बसावयास पसंत केलें. आपला भाऊ आपणास किती दगदगीनें मिळवून पैसे पाठवितो याची जाणीव त्याच्या कर्तव्योन्मुख मनांत सदैव जागृत असे. तो भावास दरमहा हिशोब पाठवीत असे.

परंतु गरीबीनें दिवस काढीत असतांनाही त्यानें स्वाभिमान सोडला नाही. कोणाजवळ याचना केली नाही. कोणाची खुशामत केली नाही. स्वाभिमान त्यानें कसा राखिला याची एक गोष्ट येथें देतो. गोपाळ खानावळींत जात असे. एकदां त्यानें सहज वाढप्याजवळ दही मागितलें, तो म्हणाला 'महिना आठ आणे जास्त द्यावे लागतील, उगीच नाही फुकट दही मिळत !' 'मला रोज दही वाढीत जा' असं गोपाळानें सांगितलें. अर्थात् आठ आणे जास्त द्यावे लागणार ते कोटून आणावयाचे ? ठरीव पैशांत तर उरकलें पाहिजे, स्वाभिमान आणि आपली मिळकत यांची संगति राहिल अशी त्यानें युक्ति काढिली. खानावळींत खाडे पडावे म्हणून दर शनिवारी तो उपास करूं लागला. अशा प्रकारें आपला मान त्यानें राखून घेतला. गैरवाजवी खर्च चुकीमुळें जरी झाला तरी तो आपल्या भावास लिहावयास त्यास भीति वाटे. आपण अनाठायीं खर्च करतो हें पाहून आपला भाऊ काय बरें म्हणेल ? तो तिकडे मोठ्या मिनतवारीनें दिवस काढीत असतां आपण असा खर्च कसा केला असं त्यास वाटे. अर्थात्च तो अपव्यय कधीं करीतच नसे. परंतु एकदां एक चमत्कारिक गोष्ट घडून आली. त्याच्या एका खेळानें त्यास तो नको नको म्हणत असतां नाटकास नेलें. होतां होईतो कोणाचें मन मोडावयाचें नाही हा गोपाळाचा स्वभाव. तो नाटकास गेला. त्याचें तिकीट त्याच्या मित्रानेंच काढलें.

नाटक संपलें; सर्व कांहीं झालें. पुढें कांहीं दिवसांनीं हा स्नेही गोपाळाकडे येऊन तिकिटाचे पैसे मागूं लागला. गोपाळ चकित झाला. त्यास ही कल्पनाही नव्हती. आपण नको म्हणत असतां आपला स्नेही आपणास नाटकास नेत आहे त्या अर्थी तोच पैसे खर्च करील असें त्यास वाटलें होतें. परंतु तोच मित्र प्रत्यक्ष जेव्हां पैसे मागूं लागला तेव्हां स्वाभिमाना गोपाळाच्यानें नाहीं कसें म्हणवणार ? त्यानें आठ आणे काढून दिले आणि पुनश्च असल्या फंदांत पडावयाचें नाहीं असा कानास खडा लावून घेतला. परंतु हे आठ आणे भरून कसे काढावयाचे ? एक सुंदर युक्ति त्याच्या कल्पक डोक्यास सुचली. रात्रीचा दिवा बंद करावयाचा व महिन्यास आठ आणे बत्तीचा खर्च होई तो म्युनिसिपल दिव्यावर अभ्यास करून वांचवावयाचा, म्हणजे जास्त आठ आणे खर्ची पडणार नाहींत असें त्यानें ठरविलें. गरीबीमुळें असे दिवस काढावे लागतात. रा. ब. सीताराम विश्वनाथ पटवर्धनांची अशीच गोष्ट सांगतात कीं, त्यांनीं म्युनिसिपालिटीच्या दिव्याजवळ अभ्यास केला. हा म्यु. दिव्याजवळ अभ्यास करणारा विद्यार्थी पुढें देशास उजेड दाखवील असें त्या वेळेस कोणास वाटलें असेल काय ? विशाल काळाच्या उदरांतलें घडामोड कोणास समजणार ? अभ्यासांत तर गोपाळाची कधींच कुरकुर नसे. गोपाळाची आई जरी शिकलेली नव्हती तरी तिची स्मरणशक्ति फार तीव्र असे. हा स्मरणशक्तिगुण गोपाळाच्या अंगांत पूर्णपणें उतरला होता. त्यामुळें त्याच्या लक्षांत फार रहात असे. मॅट्रिकच्या परीक्षेची वेळ आली आणि गोपाळ परीक्षेस मोठ्या उत्साहानें बसला. परीक्षा झाल्यावर मुट्टी असल्यामुळें गोपाळ घरीं गेला.

आनंदांत दिवस चालले होते. खेळण्यांत, हिंडण्यांत काळ सुखानें चालला होता. आपण परीक्षेंत खात्रीनें पास होणार असा गोपाळास भरंवसा होता. त्याच्या एका मुंबईच्या मित्रानें त्यास तार करीन असें सांगितलें होतें. निकालाचा दिवस उजाडला. आज गोपाळाचें मन खालीं-वर होत होतें. इतक्या दिवस केलेल्या श्रमाचें चीज होणार कीं नाहीं हा प्रश्न त्याच्या मनापुढें होता. ठरलेली वेळ झाली आणि तार आली नाहीं. गोपाळ उदासीन झाला. आपला भाऊ आपणास काय म्हणेल ?

आपण उनाडलों नाहीं आणि असें कां बरें झालें ? सर्व श्रम वायां गेले. मन खडू होऊन गोपाळ एकटाच लांब दूर फिरावयास गेला. परंतु लवकरच त्यास वाटेंत तार आल्याचें आनंददायक वर्तमान कळलें. गोपाळाचा आनंद गगनांत मावेना. भावनावश माणसाला आनंदही जास्त होतो, दुःखही जास्त होतें. आपल्या भावनांस ताव्यांत ठेवण्यास गोपाळ पुढें न्या. रानड्यांच्या उदाहरणानें शिकला. परीक्षा पास होण्याचा आनंद पास होणारेच जाणतात. वर्षाच्या श्रमांचा मोबदला एका क्षणांत मिळावयाचा असतो. केलेल्या श्रमांचें सार्थक होऊन जो आनंद—सात्त्विक आनंद भोगावयास मिळतो तो अमोल आहे. मनाला नवीन कार्य करण्यास हुरूप येतो. 'क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते' हेंच खरें.

मॅट्रिकची परीक्षा झाली त्यावेळीं गोपाळ फक्त पंधरा वर्षांचा होता. त्यानें आपला धरलेला मार्ग तडीस न्यावा असें ठरलें आणि गोपाळ पुढील अभ्यासासाठीं कोल्हापुरास राजाराम कॉलेजांत दाखल झाला. कॉलेजमधील आयुःक्रम आणि शाळेंतील आयुःक्रम यांत जमीनअस्मानाचा फरक असतो. शाळेमध्ये गुरुजी मुलाची प्रत्यक्ष चौकशी करितात. विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीकडे लक्ष देतात. प्रत्येकास समजलें न समजलें विचारून सर्व स्पष्ट करितात. शाळेमध्ये अभ्यासाव्यतिरिक्त मुलगा विशेष कांहीं पढात नाहीं आणि शिक्षकांची साधारण शिकवणूक संकुचितच असते. कॉलेजमध्ये विद्यार्थ्यांच्या अंगावर सर्व जबाबदारी पडते. प्रोफेसर वर्गांत विषय विशद करून निघून जातात. तदनुरोधानें विद्यार्थ्यांस विषय घरीं तयार करावा लागतो. प्रोफेसरांची शिकविण्याची पद्धतिही व्यापक असते. कोणताही विषय सांगोपांग त्यांस शिकवावयाचा असतो. नाना प्रकारचे दृष्टान्त, नाना नवलकथा ते सांगतात. ते टीका करितात. चांगलें व वाईट यांची फोड करितात. रोज निरनिराळ्या व्यक्ति, निरनिराळीं पुस्तकें कानावरून जातात. आज नेपोलियननें मनास वेडें करावें तर दुसऱ्या वेळेस बायरननें चटका लावावा. आज इंग्लंडचा इतिहास आवडावा तर परवां इटलीच्या उद्धारकांचें कौतुक करावेंसें वाटावें.

पल्याही मनांत महत्त्वाकांक्षा डोकावूं लागते. आज मोठें भीमासारखें व्हावेंसें वाटतें. तर दुसऱ्या दिवशीं शंकराचार्यासारखें तत्त्वज्ञ

होण्याची स्फूर्ति होते. कधी न्यूटन हृदयांत घुसतो तर कधी रस्किन किंवा कार्लाइल डोळ्यांपुढून हलत नाही. हे संक्रमणाचे दिवस असतात. मनाचा आखाडा येथे असतो. त्यांत मन पुष्ट होत असते. त्याप्रमाणेच कॉलेजमधील मोकळे वातावरण, वादविवादोत्तेजक सभा, जिमखाना, लायब्ररी, वाचनालय यांची सर्व व्यवस्था मुलेच करितात. मुलांमुलांच्या दाट व जन्माच्या ओळखी येथे पडतात. गोपाळरावांचे सहाध्यायी प्रो. विजापुरकर हे होते. हे गोखल्यांचे मित्र होते. गोखल्यांच्या गुप्त गोष्टी पुढे विजापुरकरांजवळ उघड होत असत. हा कॉलेजचा आयुष्यक्रम गोपाळास लाभला हें त्यांचे व म्हणून आम्हां सर्वांचे भाग्य होय. नाही तर परिस्थितीमुळे मोठ्या होतकरू मंडळींसही जसे कारकुनीच्या रामरगाड्यांत भरडले जावे लागते तशीच स्थिति याही मोहण्याची झाली असती.

गोपाळ हा कांहीं अलौकिक बुद्धीचा मनुष्य नव्हता, किंवा अगदी 'द'ही नव्हता. या जगाच्या रंगणांत असेच पुरुष जास्त दिसतात. ज्यांच्या जवळ लोकोत्तर बुद्धिमत्ता असते ते घमेंडीत जातात प्राणि प्रयत्न करीत-नासे होतात. उत्तम तलवार जवळ असून तिचा उपयोग न केल्या-मुळे ती गंजून जाऊन निरुपयोगी मात्र होते. जे 'द' असतात ते म्हणतात आम्ही प्रयत्न केला तरी विफळच होणार. मग कशास करा ? परंतु जे मध्यम स्थितीचे असतात त्यांस आंतून भरंवसा वाटतो की, जर आपण हातपाय हलवले, जर आपण यत्नांची सीमा केली, तर यशः-शिखर आपणांस गांठतां येईल. टिळकांनी न्यू पूना कॉलेजमध्ये १९१९ मध्ये हेच उद्गार काढले होते. मध्यम स्थितीतील माणूस यत्नवादी असतो. ठोठावले तर उघडेल ही धमक त्याला असते. तो हुरळून जात नाही किंवा होरपळून जात नाही. तर वस्तुस्थितीचे पर्यालोचन करून 'यत्नदेवो भव' हें सूत्र पुढे ठेवितो. गोपाळ या मध्यम वर्गातील होता. आपला पाठ नीट तयार करण्यांत जे कधी कसूर करीत नाहीत, त्यांसच परीक्षेत यश येते. गोपाळाचा अभ्यास तयार असे. त्याची पाठशक्ति दांडगी होती, आणि या पाठशक्तीचे अजब चमत्कार तो करून दाखवीत असे. त्यास अभ्यासास नेमलेले इंग्लिश काव्य तोंडपाठ येत असे. त्याचे

सहाध्यायी त्यास 'पाठ्या,' 'घोट्या' असें म्हणून चिडवावयाचे; परंतु गोपाळास यामुळें संताप न येतां उलट 'इतरांस जें करितां येत नाही तें आपण करितां' असें वाटून त्यास समाधान वाटे. आपण इतरांच्या-हून कमी आहों हा विचार त्यास खपत नसे. खेळांतही आपणास सर्व खेळ, क्रिकेट, पत्ते, बुद्धिवळें, सोंगट्या, गंजिफा, विलियर्ड, सर्व कांहीं आलें पाहिजे असें त्यास वाटावयाचें आणि नुसतें मनांत वाटूनच तो थांबत नसे तर तदनु रूप प्रयत्नही करावयास लागावयाचा. हा त्याचा गुण अगदीं मरेपर्यंत होता. बोटीवर खेळाची संवय करित असतां त्यास एकानें विचारलें 'येवढें त्या खेळांत लक्ष देण्यासारखें काय आहे?' गोपाळ म्हणाला, "खेळांमध्ये सुद्धां आम्ही युरोपियनांची बरोवरी करूं शकतो हें आम्हीं दाखविलें पाहिजे. आमचा देश कशांतही मागें नाही, हें जगास दाखविलें पाहिजे. जो उत्तम क्रिकेट खेळून देशाची कीर्ति वाढवितो तोही देशभक्तच आहे." जी पुढें देशाविषयीची भावना होती ती प्रथम पिंडात्मक होती, स्वतःभोंवतीं होती. आपणामध्येही कांहीं तरी पाणी आहे, करामत आहे, अगदींच कांहीं नादान, टाकाऊ आपण नाही हें दाखवावेंसें त्यास वाटे. यामुळें मुलांच्या थट्टेकडे त्याचें लक्षही नसे. मुलें 'घोक्या' म्हणाली तर जास्तच पेटून गोपाळ आणखी जोरा-जोरानें पाठ करून यावयाचा. अशा रीतीनें कॉलेजांतिल क्रम चालला होता.

ज्या वेळेस गोपाळ कोल्हापुरास शिकत होता त्यावेळेस महाराष्ट्रांत जी धामधूम उडाली होती, जो धूमधडाका चालला होता त्याचा प्रति-ध्वनि कोल्हापुरासही ऐकूं आल्याविना कसा राहिल ? विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या निबंधमालेनें एक प्रकारचें नवचैतन्य मृत राष्ट्राच्या देहांत ओतण्यास आरंभ केला होता. रानड्यांचें कार्य जास्त व्यापकपणें परंतु धिमेपणानें चाललें होतें. शास्त्रीबोवांनीं त्यावेळच्या कित्येक पुढाऱ्यांनीं चालविलेलें आत्मनिंदेचें कार्य बंद पाडलें आणि लोकांत तेज आणि आत्मविश्वास उत्पन्न केला. राष्ट्राचा तेजोभंग करून राष्ट्र मेलेलें असलें तर तें कायमचें मरावें या आत्मनिंदेला आळा घाटून आत्मविश्वास अंतरीं जागवा आणि त्यास निश्चयाचें पाणी घाला असें शास्त्रीबोवांनीं आपल्या तेजोमयी लेखणीनें राष्ट्रास पटविलें. आत्मनिंदा करून आपणच

आपले पाय खची करून घेण्यांत, आपण पंगु आहों असा जप करण्यांत काय पुरुषार्थ आहे ? हातपाय तुटल्यावर मनुष्य धांवणार कसा ? पुढें घुसणार कसा ? दुसरे आपले हातपाय तोडतील तर त्यांस अटकाव केला पाहिजे. निदान आपण तरी आपलाच घात करूं नये, आपल्याच पायावर स्वतःच्या हातून धोंडा पाडूं नये हें तत्त्व शास्त्रीबोवांनीं नवीन तरुणांस उपदेशिलें. आत्मस्तुति करणें जर वार्डट तर आत्मनिंदाही वार्डट. सर्व कांहीं प्रमाणांत असलें पाहिजे. परंतु शास्त्रीबोवा तत्त्वच उपदेशून राहिले नाहींत तर तत्त्वाप्रमाणें कृति करण्यासही ते लागले. रुपेरी शृंगलांत निगडित होऊन स्वजनहित उत्तम रीतीनें पार पाडतां येणार नाहीं म्हणून ती तोडून हा नरसिंह रणांगणांत आला. पुण्यास नवीन शाळा उघडण्याचा त्यांनीं विचार केला. त्यांचा विचार ऐकून, आधींच त्यांच्या लेखांनीं देशकार्यार्थ उद्युक्त झालेले टिळक आणि आगरकर त्यांस येऊन मिळाले. रानड्यांनीं त्यांस नामजोशांची सुंदर जोड दिली. आगरकर आणि टिळक यांचे कॉलेजमध्ये वादविवाद होत आणि ज्यावर त्यांचें मतैक्य झालें तो प्रश्न म्हणजे शिक्षण हा होय. लोकांस आधीं सुशिक्षित केलें पाहिजे आणि तें शिक्षण आपल्या हातांत पाहिजे, हा त्यांचा विचार ठाम झाला होता. आगरकर अठराविश्वे दारिद्र्यांत वाढलेले, स्वजनांनीं टाकलेले आणि लोकांनीं हेटाळलेले. रा. व. महाजनींनीं धर्गांत कटु बोल उद्गारले, त्या वेळेस तुमच्याप्रमाणेंच एम्. ए. होईन असें स्वच्छ सांगून चिकाटीनें आणि धैर्यानें ते एम्. ए. झाले. तर्क, न्याय आणि नीतिशास्त्र हे त्यांचे विषय होते. देवाधर्मावरचा त्यांचा विश्वास उडाला असला तरी स्वजनहिताचा नवा मार्ग त्यांस दिसला होता. त्यांस वाढत्या पगाराची सरकारी नौकरी मिळाली असती, परंतु त्यांनीं आपल्या आईला लिहिलें कीं 'आई' मी मोठी नौकरी करणार नाहीं. मी देशकार्यास वाहून घेणार आहे. असला लोकोत्तर स्वार्थत्याग लोकांस जागें केल्याशिवाय कसा राहिल ? लोकांची दृष्टि या तरुणाकडे गेली. त्यांस पुढें प्रख्यात संस्कृतज्ञ आपटे मिळाले. जास्त तरुण मिळत चालले. शाळा भरभराटत चालली. चिपळूणकर शाळाच काढून थांबले नाहींत तर त्यांनीं केसरी आणि मराठा हीं द्रोन साप्ताहिकें पण सुरू केलीं. अलीकडच्या

काळांत लोकांस परिस्थितीचें सम्यक् ज्ञान करून देण्यास वृत्तपत्रां-
 शिवाय अन्य सुंदर साधन नाहीं. केसरीची गर्जना आणि मराठ्याचा
 हरहर महादेव घुमूं लागला. तरुणांचीं अंतःकरणें थरारून जाऊं लागली.
 या वेळेस केसरीचे संपादक आगरकर होते आणि मराठ्याचे टिळक होते.
 टीका करण्यास उभयतांही भीत नसत. गोरे अधिकारी किंवा काळे या
 दोघांचाही खरपूस समाचार घेण्यास ते कचरत नसत. १८७० पासून
 टिळकांचें कोल्हापूरकरांच्या राज्याकडे लक्ष होतें. १८७० मध्ये
 पाहिले राजे निवर्तले. त्यांच्या दोन राण्या होत्या. वडील राणीस
 दत्तक देऊन कारभार सुरू झाला. परंतु या नवीन राजास नीट
 वागविण्यांत येत नाहीं अशी ओरड ऐकूं येऊं लागली. त्यास
 सक्तीनें दारू वगैरे पाजतात आणि त्यास वेडा ठरवून नवीन
 दत्तक गादीवर बसवावयाचें कारभाऱ्यांच्या मनांत आहे, अशीही
 दाट वदंता महराष्ट्रांत उठली. १८८१ च्या २४ नोव्हेंबर रोजी
 रा. ब. गोपाळराव देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली पुण्यास जाहीर सभा
 भरून निषेध व्यक्त करण्यांत आला. पुढें टिळक व आगरकर यांस तीन पत्रें
 उपलब्ध झालीं. आणि कारभारी बर्वे यांच्यावर विष घालण्याचा आरोप
 त्यांनीं केसरी व मराठ्यांतून प्रसिद्ध केला. कारभारी बर्वे यांनीं फिर्याद
 केली. हीं पत्रें नाना भिडे नांवाच्या गृहस्थानें आकसानें लिहिलीं होती
 असें सिद्ध झालें. टिळक आणि आगरकर यांची बाजू तेलंग आणि मेथा
 यांनीं मांडिली होती. टिळक व आगरकर यांनीं माफी मागितली, परंतु बर्व्यांचें
 समाधान तेंवढ्यानें होईना. शेवटीं १७ जुलै रोजी त्यांस १०१ दिवसांची
 शिक्षा झाली. त्यांच्यावर दोष इतकाच ठेविला होता कीं, त्यांनीं सदरहू
 पत्रें विचार न करितां छापिलीं. या संपादकद्वयास शिक्षा झालेली
 ऐकून प्रत्येकास सहानुभूति वाटली. सातारच्या वंशजासाठीं ते झगडले,
 कारागृहांत गेले. त्यांस कांहीं स्वतःचा फायदा मिळवावयाचा नव्हता.
 त्यांचें ठिकठिकाणीं अभिनंदन करण्यांत आलें आणि त्यांच्यासाठीं फंड
 सुरू झाला. कोल्हापुरकरांचा या बाबतींत जास्तच जिव्हाळ्याचा संबंध.
 तेथील राजाची तरफदारी या स्वार्थत्यागी वीरांनीं केली होती. राजाराम
 कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांनीं फंडासाठीं नाटक करावयाचें ठरविलें. गोपाळ

गरीब असल्यामुळे त्यास स्वतः खिशांतून पैसा काढून देणें अशक्य होतें. त्यानें या नाहीं त्या हातानें मदत करावी म्हणून नाटकांत स्त्रीची भूमिका केली होती. ज्या टिळक-आगरकरांजवळ त्यास पुढें जावयाचें होतें, त्यांची ही अशी प्रस्तावना आहे.

१८८२ चे अखेरीस गोपाळाची परीक्षा झाली आणि तो तीमध्ये यशस्वी झाला. कोल्हापुरास त्यावेळीं बी. ए. चा वर्ग नव्हता म्हणून गोपाळ डेक्कन कॉलेजमध्ये शिकण्यास गेला. परंतु लवकरच खुद्द कोल्हापुरास हा वर्ग निघाल्यामुळे दुसऱ्या टर्मला गोपाळ पुनः कोल्हापुरास आला. या वेळेस गोपाळच्या अभ्यासक्रमांत विख्यात एडमंड बर्कचे जगत्प्रसिद्ध 'फ्रेंच क्रांतीवरील विचार' हें पुस्तक नेमलेलें होतें. बर्कची गंभीर आणि भारदस्त विचारसरणी व तदनुरूप सुंदर भाषा या रमणीय योगानें हें पुस्तक लोकोत्तर झालें आहे. या पुस्तकावर 'पेन'ने टीकाही केली आहे. राजकीय तत्त्वज्ञानावरचे हे ग्रंथ गोपाळास नीट अभ्यासावे लागले हें फार चांगलें झालें. ज्याचा पुढील जन्म राजकीय झगड्यांत जावयाचा होता त्याला प्रथमतःच ही पुस्तकें शिकावीं लागलीं हा एक योगायोगच म्हणावयाचा. नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें गोपाळानें यांतलें उत्तमोत्तम उतारे पाठ केले, आणि आपल्या स्मृतिपटलावर कायमचे खोदून ठेविले. १८८३ मध्ये गोपाळ पहिली बी. ए. ची परीक्षा पास झाला. दुसऱ्या बी. ए. मध्ये तो ऐच्छिक विषय गणित घेणार होता, आणि यासाठीं त्यास मुंबईस जाणें इष्ट वाटलें. १८८४ च्या जानेवारीमध्ये तो मुंबईस दाखल झाला. या वर्षी त्याची शेवटची परीक्षा होती. हॅथॉर्नवेट हे एक नामांकित शिक्षक होते. येथें घोंडोपंत कर्वे हे त्याचे सहाध्यायी होते. गोपाळ हा हॅथॉर्नवेट साहेबांचा एक आवडता शिष्य होता येवढेंच कळतें. बी. ए. ची परीक्षा गोपाळराज दुसऱ्या वर्गांत पास झाले. त्यांस आनंद झाला. संकल्प केल्याप्रमाणें आतांपर्यंतचा पल्ला निर्वेधपणें गांठला. यावेळीं त्यांचें वय फक्त १८ वर्षांचें होतें. अजूनही आपण शिकावें असें त्यांस वाटण्याचे दिवस होते व त्यांस तसें वाटतही होतें. देशभक्तीचा उमाळा अद्याप आला नव्हता. व्यापक विचार हृदयाकाशांत डोक्यावूं लागले नव्हते. त्यांस क्वचित् वाटे फी, विलायतेस

जावें व आय. सी. एस्. होऊन यावें, कारण त्यांचें अद्याप शिकण्याचें वय होतें. परंतु या गोष्टीस पैशाची जोड अवश्य पाहिजे. एंजिनिअर झालें तर ? कां वकीलच व्हावें ? असे अनेक विचार त्यांच्या मनांत घोळत होते, पण निश्चय होत नव्हता. अखेर ते इंजिनिअरिंग कॉलेजमध्ये जाऊ लागले. परंतु इतक्यांत पुण्यास ज्यूरिस्पूडन्सचा वर्ग उघडण्यांत आला. तेव्हां कॉलेज सोडून देऊन ते या क्लासांत जाऊ लागले. आणि न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये त्यांनीं दरमहा ३५ रुपयांची नौकरी धरिली. याशिवाय त्यांचे दुसरे एक मित्र आणि ते दोघांनीं मिळून पब्लिक सर्व्हिसचा एक क्लास काढिला. या क्लासामुळे त्यास ३०-३५ रुपये प्राप्ति होत असे. स्वतः-साठीं पंधरा वीस रुपये खर्च करून बाकी उरलेले सर्व पैसे ते आपल्या भावाकडे पाठवीत. गोविंदरावांनीं किती कष्ट करून आपली विद्या शेवटास नेली हें गोपाळराव जाणून असत. शिवाय वहिनीची प्रेमळ मूर्तिही त्यांच्या डोळ्यांसमोर उभी रहात असे. 'पुरे झालें तुझें शिकणें; आतां कोठें तरी नौकरी करून संसारास मदत करूं लाग' असें जर कधीं गोविंदराव बोलले तर ती माउली म्हणावयाची 'शिक्रा हो माऊजी तुम्ही; माझें किडुक मिडुक मोडून देईन. तुम्ही आपली शिकण्याची हांस पुरी करून घ्या.' आपल्या वहिनीला पुन्हा तिचे अलंकार मिळावे ही त्यांची इच्छा होती. या सदिच्छेनें जेवढे म्हणून पैसे उरत तेवढे ते वहिनीला पाठवून देत.

गोपाळराव शाळेंत इंग्रजी शिकवीत. पांचव्या इयत्तेला ग्रे कवीचें जगन्मान्य श्मशानगीत शिकवितांना 'किती सुंदर विचार, किती गंभीर भाषा' असे उद्गार ते काढावयाचे. पांचव्या इयत्तेतील मुलांना तें समजत नसे. ते मनापासून शिकवीत परंतु मुलांना तें कठिण वाटे. ते घरींही इंग्रजीचा जोरानें अभ्यास करीत. इंग्रजी भाषा आपलीशी करावी ही त्यांची महत्त्वाकांक्षा. कोठें उत्तम विचार, उत्तम वाक्य दिसलें कीं, गोपाळरावांनीं तें आत्मसात् केलेंच. वर्तमानपत्रांचाही त्यांस नाद लागला. त्यांतील इंग्लिश उतारे ते पाठ करीत आणि पुढें पुढें त्यांनीं एकदां वाचलें कीं, त्यांच्या लक्षांत राही. टिळक-आगरकरांच्या सहवासानें ते केसरींत वर्तमानसार देत. पुढें १८८६-८७ सालीं मराठ्यांच्या

अंकांत ते लिहूं लागले. त्यांचा स्वभावतःच इंग्रजीकडे ओढा असे. ते इंग्रजी उत्तम लिहीत. प्रथम प्रथम त्यांत शब्दावडंबर असे. 'General war in Europe' ही त्यांची लेखमाला लोकप्रिय झाली होती असें सांगतात.

अध्यापन-काल.

परंतु अध्याप गोपाळारावांचें ध्येय निश्चित झालें नव्हतें. त्यांची ज्यूरिस्यूडन्सची परीक्षा उतरली. १८८६ सालीं ते व वासुदेवराव केळकर फक्त वर्गाच्या दिवशीं मुंबईस जात; हजिरी पुण्यास राहूनच ते भरीत. आपण नामांकित, फडें इंग्लिश बोलणारा वकील व्हावें हीच त्यांच्या मनांतली इच्छा दिसते. परंतु देवाची इच्छा दुसरीच होती. त्याचे विचार कोणास आकळतां येतात ? गोपाळारावांच्या हातून सर्व देशाची वकिली व्हावयाची होती. ते टिळक-आगरकरांच्या सहवासांत होते. विशेषतः आगरकरांच्या मध्यें आणि त्यांच्या मध्यें साम्य होतें. कष्टदशेतून, दारिद्र्याच्या पंकांतून आगरकररूपी सुंदर कमल देशास लाभलें होतें. गोपाळारावांची स्थितिही गरीबीचीच होती. आगरकरांनीं पैशाचा व सरकारी मानमरातवाचा मार्ग शिडकारून जनसेवेस वाहून घेतलें या गोष्टीचा न कळत परिणाम गोपाळारावांच्या गुणग्राही अंतःकरणावर झाल्याशिवाय राहिला नसेल. आमरण गरीबींतच जन्म कंठून अध्यापक-वृत्तीनें पुरातन ऋर्षीप्रमाणें व्रताचरण करावयाचें हा आगरकरांचा उज्ज्वल मार्ग अनुसरण्याची अंधुक स्फूर्ति त्यांस झाली असेल. आगरकरांचें अकपट वर्तन, निर्व्याजमनोहर उदार स्वभाव, कुटिल विचारांची चीड, पतित व अज्ञानांधःकारांत पडलेल्यांचा उद्धार करण्याची तळमळ, मनाची धीरता, शिव्याशापांस न जुमानतां आपला दृढ निश्चय राखण्याचा बाणा या सर्व गुणांचा गोखल्यांच्या कोमल मनावर कांहींच परिणाम झाला नसेल कां ? टिळक, आगरकर अत्यंत बुद्धिमान-परंतु त्यांनीं आपलें बुद्धिवैभव देशास वाहिलें. तोच घडा आपण गिरवावा, असे विचार त्यांच्या मनांत येऊं लागले असतील; परंतु अध्याप गोपाळारावांस महत्त्वाकांक्षा होती. आपण

पैसे मिळवावे, सुखाचा संसार करावा हीच वृत्ति अद्याप होती. मुंबईस त्यांचे मित्त पटवर्धन या वर्षी रहावयास गेले. तेथें कायमचा शिक्षक ण्याचा प्रश्न निघे, आणि You will drive in carriages while I shall walk on foot असें गोखले म्हणत. आपणही हाच सुखाचा रुळलेला मार्ग स्वीकारावा असें त्यांस वाटे. परंतु मवितव्यतेच्या मनांत तसें नव्हतें. समाजांत मानमान्यता मिळवावयाच्या गोपाळरावांच्या कल्पना बदलत चालल्या. सरकारी नौकरी करूनच मान्यता मिळत नाही; आज आगरकर, टिळक यांस समाजांत किती लोकोत्तर मान मिळत आहे; आपणासही तोच मान सोसायटींत राहून मिळवितां येईल, हा विचार त्यांच्या मनांत येऊं लागला. या विचाराबरोबर स्वार्थत्यागाची वृत्ति पण उद्भवू लागली. आगरकर, टिळक यांनीं किती स्वार्थत्याग केला असे विचार मनांत येत जात असतां सोसायटीच्या कांहीं चालकांनीं गोखले यांस 'आतां आमच्याच मंडळीला मिळा' असें सांगितलें. सोसायटीला आतां कॉलेज संपूर्ण अभ्यासक्रम शिकविणारें करावयाचें होतें. गोपाळरावांचा इंग्रजीचा अभ्यास-व्यासंग दांडगा होता. तेव्हां त्यांस पहिल्या वर्षाचें इंग्रजी शिकविण्यास देण्यांत येणार होतें. गोखल्यांस मोठा प्रश्न पडला. आपला वडील भाऊ काय म्हणेल? जीव गेला तरी त्याचा शब्द आपण मोडणार नाही असा गोपाळरावांचा निश्चय. शेवटीं परभारें त्यांच्या भावाची परवानगी मिळाली आणि १८८६ च्या अखेरीस गोपाळराव सोसायटीचे तहाहयात सभासद झाले. आपणांस आगरकर, टिळक यांच्या मांडीशीं मांडी लावून बसण्याचा मान मिळाला याचें गोपाळरावांस सानंद कौतुक वाटे. संकुचित वातावरणातून ते आतां बाहेर पडले. स्वतःचें हित आतां मार्गें पडून संस्थेचें हित समोर आलें. स्वार्थत्यागाचा पहिला घडा त्यांनीं गिरविला. बुद्धिमंत व उद्योगी गोपाळरावांच्या आयुष्याला निराळें वळण लागलें. कॉलेजांत ते अध्यापकाचें काम करूं लागले.

आतां थोडें गोपाळरावांच्या घरगुती स्थितीकडे वळूं या. गोपाळराव तेरा वर्षांचे असतांच त्यांचे वडील वारले होते. वडील वारल्यानंतर लग्नाची वगैरे जबाबदारी चुलते अंताजीपंत यांच्यावर पडली. वडील असतांनाच

चुलत्यांनीं विवाहाचा प्रश्न काढला होता. परंतु ' शिकतो आहे, येवढ्यांतच कशास घाई? अजून कांहीं वय गेलें नाहीं. ' असे शब्द त्यांचे वडील बोलले. वडील निवर्तल्यावर अंताजीपंतांनीं एक वर्षांतच १८८० सालीं गोपाळाचा विवाह केला. कारण, नाहीं तर मग रुढीप्रमाणें तीन वर्षे विवाह करतां आला नसता. गोपाळाचे वडील १८७९ मध्ये वारले. गोपाळरावांच्या घराण्यांतली मंडळी दीर्घायुषी होती, परंतु कृष्णराव त्या मानानें अल्पवयीच ठरले. गोपाळास हें लग्न अगदीं निरुपायानें करून घ्यावें लागलें. वडिलांचा शब्द मोडावयाचा नाहीं यासाठींच ते लग्नास उभे राहिले, परंतु त्याचा परिणाम—जसा व्हावयाचा तसाच—अनिष्ट झाला. गोपाळरावांस ही लग्नाची गोष्ट कोणी काढिली तर अगदीं खपत नसे. ते वस्कन् अंगावर यावयाचे. त्यांनीं बायकोचें नांव टाकलें. तिनें आपल्या गुणांनीं कदाचित् गोपाळरावांस प्रसन्न केलें असतें, परंतु त्यांतच तिला पंडुरोग झाला. आधींच मनाविरुद्ध झालेलें लग्न आणि त्यांत बायको पंडुरोगी. गोपाळरावांनीं सावित्रीबाईचें नांव सोडून दिलें याचें त्यांस पुढें फार वाईट वाटे व पश्चात्ताप होई. गोपाळराव पुण्यास कायम झाल्यावर आतां यांचें दुसरें तरी लग्न करून द्यावें असा गोविंदरावांच्या बायकोनें प्रश्न काढला आणि गोपाळरावांचा द्वितीय विवाह १८८७ सालीं झाला. आतां ते बायको, आई व आणखी कांहीं मंडळीसह शनवारांत तांब्यांच्या बिऱ्हाडीं रहात असत. येथेंच टिळक आणि आगरकरही रहात असत. त्या वेळेस त्यांचें इतकें प्रेम होतें! पुढें गोखले शनवारांतील भाटवडेकरांच्या वाड्यांत राहूं लागले. कॉलेजमध्ये शिकवावें व घरचा संसार चालवावा असें चाललें होतें.

गोपाळरावांचें कॉलेजांतील काम जोरानें चालू झालें. त्यांस प्रीव्हियसचें इंग्लिश शिकवावयास दिलें. त्या वर्षीं सौदेचें लोकप्रिय नेल्सनचें चरित्र अभ्यासासाठीं होतें. नेल्सन हा दर्यावर्दी अधिकारी. या पुस्तकांत गलबतांच्या नानाप्रकारच्या भागांचें वर्णन आलें आहे. देशावरच्या पुष्कळ विद्यार्थ्यांनीं समुद्र पाहिलेला सुद्धां नसतो. त्यांस प्रचंड गलबतांची कल्पना नसते, गोपाळराव या गलबतांचें यथार्थ स्वरूप समजण्यासाठीं स्वतः मुंबईस जाऊन ही माहिती मिळवून येत आणि मग विद्यार्थ्यांस

सांगत. कोणतेंही काम अंगावर पडलें म्हणजे तें कायावाचामनानें करणें हें आपलें कर्तव्य आहे असें समजणारे लोक थोडेच असतात. कामाची वेळ मारणारेच पुष्कळ; परंतु गोपाळरावांचें हें ब्रीद नव्हतें. मुलांस ते मनापासून शिकवीत. शिकविण्यासाठीं घरीं तयारी करीत. त्यांचा सकाळचा ७॥ ते १०॥ हा वेळ घरीं सिद्धता करण्यांत जात असे. आपली जबाबदारी ओळखून काम करणारे असे मेहनती शिक्षक विरळा. परंतु उत्तम शिक्षक सर्वासच होतां येत नाहीं. सर्व विषय सारख्याच मनोरंजकतेनें शिकविणें एकाद्यासच साधतें. गोपाळराव जरी इंग्रजी शिकवितांना पुष्कळ मेहनत घेत तरी मुलांच्या मनावर विषय उत्तम रीतीनें त्यांस ठसवितां येत नसे. आगरकर न्यायासारखाच बुद्धि आणि तर्कप्रधान विषय मुद्दां रसाळ करून सांगत. टिळकांना गणितांतिल तच्चें विद्यार्थ्यांस सहज पटतील अशा रीतीनें सांगतां येत. तसें गोपाळरावांचें इंग्रजीविषयीं नव्हतें. ते सफाईदार व भरभर न अडखळतां बोलत. परंतु वाङ्मय शिकवितांना जी एक प्रकारची सहृदयता लागते ती व ग्रंथकाराचे मनोगतार्शी समरस होतां येण्याची कला ही गोपाळरावांत नव्हती. केळकर हे इंग्रजचे त्यावेळचे नामांकित शिक्षक. ते इंग्रजी विषय इतका उत्कृष्टपणें व सहजपणें विशद करीत कीं, मुलें डोलूं लागत. एकाद्या दृष्टान्तानेंच ग्रंथकाराचें दृढत ते मुलांस समजावून देत, व एकादी मार्मिक कोटि करून मुलांचीं मनें उचंबळवून सोडीत. विषयाशीं शिक्षक तन्मय व्हावा लागतो, आणि मगच सहजोद्गार त्याच्या मुखावाटे बाहेर पडूं लागतात. प्रो. केळकरांसारखे शिक्षक खुद्द इंग्लिशांतही थोडेच मिळतील असा त्यांचा लौकिक होता. परंतु अदघड भागावरच केळकर वेळ दवडावयाचे; सोपा भाग आला कीं, तासास तिनतीनशें कवितेच्या ओळी व्हावयाच्या. गोखले असें कधीं करीत नसत. त्यांचें काम प्रमाणशुद्ध आणि नेमस्त. टंगळमंगळ कशांतही नाहीं. अगदीं सोपा भाग आला तरी तोही विवरण करावयाचा. सर्वच भाग त्यांच्या दृष्टीनें महत्त्वाचा. हें महत्त्वाचें वाक्य, खुणा करा वगैरे ते सांगावयाचे नाहींत. विद्यार्थ्यांना वाटावयाचें, सर्वच परीक्षेस करावयाचें कीं काय ? परीक्षेसाठीं अमुक अमुक मुद्दाम वाचा असें आपणांस शिक्षक सांगतील तर बरें असें विद्यार्थ्यांस

वाटत असतें, परंतु गोपाळरावांचें तसें नव्हतें. तसेंच जेथें जेथें संदर्भ असेल—विशेषतः ऐतिहासिक संदर्भ—तेथें तेथें तो स्पष्ट करावयाचा, यामुळें त्यांची शिकवणूक परीक्षेसाठीं जास्त उपयोगाची नसे. तसेच वाङ्मयाबद्दल मनांत प्रेम किंवा भक्ति उत्पन्न करणें गोखल्यांस शक्य नसे. तें काम केळकरांनींच करावें; असो. १८८६-८७ मध्ये गोपाळरावांनीं दुसरा एक उद्योग आरंभिला होता. शाळांमधून उपयोग व्हावा म्हणून ते अंकगणितावर एक इंग्रजी पुस्तक लिहीत होते. तें पुरें झाल्यावर त्या त्या विषयांतील पंडितांना त्यांनीं दाखविलें. टिळकांची गणितांत मति सूक्ष्म व दांडगी. त्यांनीं हें पुस्तक छापवा असें उत्तेजन दिलें. गोखले फक्त २१ वर्षांचे होते. त्यांस आनंद झाला व तें पुस्तक प्रसिद्ध झालें. प्रथम तें पुस्तक रहाळकर आणि मंडळी यांच्याकडे दिलें होतें. पुढें तें मॅकमिलन् कंपनीकडे जाऊन या उपयुक्त पुस्तकाचा हिंदुस्थानभर प्रसार झाला. दरमहा १२५ रुपये या पुस्तकाबद्दल मॅकमिलन् कंपनीकडून त्यांस पुढें मिळत असत. हें एक त्यांस कायमचें उत्पन्न झालें. त्यांच्या पाठीमागें त्यांच्या मुलीस तें मिळतें. नुकतीच या पुस्तकाची सुधारून वाढविलेली आवृत्ति प्रो. नाईक यांच्याकडून मॅकमिलन् कंपनीनें प्रसिद्ध केली आहे.

चांगल्या गोष्टीस लवकरच दृष्ट लागते. लहान मुलाला न्हाऊं माखूं घालून आई त्याच्या पाणीदार डोळ्यांस काजळ लावते. तो सुंदर दिसू लागतो. आईला वाटतें, माझ्या सोनुल्यावर दृष्ट पडेल; आणि ती त्यास गालबोट लावते. डेकन एज्युकेशन सोसायटी भरभराटत चालली होती. चिपळूणकर जरी गेले तरी त्यांच्या पाठीमागें, टिळक, आगरकर, आपटे, गोळे, धारप, नामजोशी, गोखले, भानू-यांसारख्या विद्वानांनीं संस्था अल्पावकाशांतच नांवारूपास आणिली. संस्थेचें कॉलेज निघून तें आतां सर्व विषय शिकविण्यास समर्थ झालें होतें. संस्थेचें पैशाचें काम नामजोशी करीत होते. लोकांचा संस्थेवर लोभ जडला. पुण्यास संस्था भूषणभूत झाली. न्यू इंग्लिश स्कूलसारखी शाळा हिंदुस्थानांत अन्यत्र क्वचित्च असेल असें शेरबुकांत शाळा पाहणाऱ्या अधिकाऱ्यांनीं लिहून ठेविलें. परंतु सर्व काळ सारखाच नसतो. या जोमानें वाढणाऱ्या रोप्याला

कीड लागत चालली. दोन भांडीं एकत्र आलीं कीं त्यांचा आवाज व्हावयाचा. दोन फांद्या एकावर एक घांसल्या तर त्यांतून अग्नि बाहेर पडावयाचा. चार माणसें एकत्र होऊन कांहीं दिवस गुण्या-गोविंदानें रहातांना दिसतात, परंतु अखेर स्फोट व्हावयाचा हें निदान आम्हां लोकांत तरी ठरलेलेंच आहे. 'आरंभशूराः खलु दाक्षिणात्याः' नाना प्रकारच्या कल्पना आम्ही पुढें मांडूं-त्या पार पाडण्यासाठीं कंवर बांधूं, परंतु मध्येच कांहीं तरी विघ्न उत्पन्न होऊन हे हेतु जागच्या जागीं रहातात. या कल्पना बुडबुड्याप्रमाणें विरून जातात. तडीस पौंचविणारा एकादाच आमच्यांत निघावयाचा असा लौकिक-दुर्लौकिक-आमचा फारां दिवसांचा आहे. डेकन एज्युकेशन सोसायटीचें असेंच होंगार अशीं चिन्हें दिसूं लागली. वाढत्या चंद्रास आजच ग्रहण लागणार, फोंफावणाऱ्या वृक्षास कीड लागणार असें वाढूं लागलें. प्रथम या संकटाचा उद्भव मतामतांच्या गलबत्यांत झाला. आगरकर व टिळक १८८२ च्या जुलै महिन्यांत कारागृहांत गेले. त्यांचा १०१ दिवस एकत्र सहवास झाला. 'मनुष्य पहावा वसून आणि जमीन पहावी कसून' अशी आपल्यामध्ये एक सुंदर म्हण आहे. आपण जेव्हां मनुष्याच्या जवळ पुष्कळ दिवस रहातो तेव्हांच त्याच्या स्वभावाचें सम्यक् व यथार्थ ज्ञान आपणांस होतें. वरवर होणारें ज्ञान, येतां जातां होणारा बोध हा निर्विकल्प असतो; परंतु आपण त्या मनुष्याच्या सहवासांत वाढूं लागलों कीं, त्याच्या सर्व मतांचें सविकल्पक ज्ञान आपणांस होऊं लागतें. आगरकर व टिळक यांचे कॉलेजमधील वादविवाद आतां तुरुंगाच्या दारांत सुरू झाले. शिक्षणाच्या क्षिरक्षिरीत वस्त्राखालीं क्षणभर झांकून गेलेलीं त्यांचीं परस्परविरोधि मते येथें पुनः स्पष्ट बाहेर येऊं लागलीं आणि याचा परिणाम असा झाला कीं, ज्या वेळेस हे दोघे नरवीर कारागृहांतून मुक्त झाले त्या वेळेस एकमेकां-विरुद्ध मनें होऊन बाहेर पडले.

कॉलेजमध्ये मधली सुट्टी आली आणि अध्यापक वर्ग एकत्र जमला कीं, वादविवादास सुरुवात होऊन त्यास ऊत यावयाचा. प्रो. भानू यांनीं टिळकांच्या आठवणींत याचें हुब्रेहुब्रे वर्णन केलें आहे. ते म्हणतात

‘ पुष्कळ वेळां यांचे वाद केवळ ‘ जितं मया ’ यासाठीच होत. त्यांत तत्त्वशोधन असं क्वचित्च होई ’ अशा रीतीनें कॉलेजमध्ये दोन पक्ष झाले. आगरकर पक्ष आणि टिळकपक्ष. गोखल्यांच्या मनाचा ओढा आगरकरांकडे असे.

परंतु शेवटची फाटाफूट जी झाली ती केवळ मतभिन्नत्वामुळें झाली असं आम्हांस वाटत नाही. मतभिन्नत्व होतें तें कॉलेजमध्ये असल्या वेळेपासूनच होतें, परंतु शिक्षण हें त्यांनीं समान ध्येय ठरविलें होतें; आणि त्यांच्यासाठीं ते तळमळत होते; आजवर खटपट करीत होते. १८८८ च्या दसऱ्याला गोपाळराव आगरकरांनीं सुधारक हें स्वतंत्र साप्ताहिक काढलें. ज्याप्रमाणें आपले मराठे शिलेदार दसऱ्याच्या दिवशीं आपल्या शृंगार-लेल्या घोड्यावर स्वार होऊन हातांत तरवारी घेऊन शत्रुखंडनार्थ मोठ्या ऐटीनें आणि उमेदीनें बाहेर पडत, त्याप्रमाणेंच हा नरवीर आपल्या सुंदर तेजस्वी आणि दृढ अशा विचारवारूवर आरूढ होऊन, आपली तेजस्वी लेखणी हीच झळकणारी असिलता हातांत सरसावून, समाजांत माजलेल्या रूढींचें, दुराचारांचें निर्मूलन करण्यास या दसऱ्याच्या शुभ प्रसंगीं सज्ज झाला. मरेपर्यंत ते लढले, धीरानें लढले. सुधारकांत इंग्रजी भाग कांहीं वर्षें गोपाळराव गोखले लिहीत असत, यामुळें आगरकरांस मोठी मदत होई. सुधारकांतील मतांवर केसरींत प्रखर टीका होई आणि या टीकेवर सुधारक प्रतिटीका करी. हीं भांडणें कॉलेजमध्येही घुसत व भांडणें मिटतां मिटतां मारामार पडे. इतकें झालें तरी टिळकांनीं कॉलेज सोडण्याचें मनांत आणलें नाहीं. कॉलेजचें काम चाललेंच होतें. या भांडणांमुळें कॉलेजच्या कामांत म्हणण्यासारखा व्यत्यय येत नसावा. नामजोशी द्रव्यनिधि गोळा करीतच होते. ते नेहमीं टिळकांच्या पक्षाचे असत. परंतु या वादांनीं नामजोशी यांनीं आपलें स्विकृत कार्य कधीं सोडिलें नाहीं. पुष्कळ लोक टिळक कॉलेजमधून निघाले याचें कारण या वादविवादावर सोंपवितात; परंतु हें मुख्य कारण नव्हे. मुख्य कारण म्हणजे पगारवाढ, इतर बाजूंनीं पैसा मिळवावा कीं नाहीं वगैरेच मुद्द्यांवर मतभेद झाले हें होय, आणि जेसुइट मतावर निघालेल्या या संस्थेनें आपलें ध्येय ढकलून दिलें हें पाहून टिळकांनीं संबंध सोडला. टिळक तेवढे

स्वार्थत्यागी आणि बाकी सर्व पैशासाठी हपापलेले, असें आम्ही म्हणत नाही. ते पैशासाठी हपापलेले नसतील. त्यांना त्या वेळेस कुटुंबाच्या केवळ खर्चासाठी जास्त पैसे पाहिजे असतील. टिळक म्हणत की, असे नियम करू नका. ज्यास जरूरी आहे त्यास त्याची स्थिति लक्षांत घेऊन द्या जास्त पगार. आगरकरांची अडचण लक्षांत घेऊन त्यांस जास्त पगार द्यावा असें टिळक म्हणत होते. परंतु आतां संस्थेची स्थिति चांगली आहे तर सर्वांचीच बढती व्हावी या मताचा टिळकांना तिटकारा आला. एका टीकाकारानें तर टिळकांस त्यांच्या वडिलांनीं ३००० रुपये ठेविले होते, तेव्हां त्यांस आगरकरांसारख्या इतर विपन्न माणसांची जरूर काय समजणार असें लिहिलें आहे; परंतु तें कुत्सित आहे. टिळकांच्या घरी पुष्कळ पैसा असेल; तो दुसऱ्यास अडचणीच्या वेळीं त्यांनीं दिलाही असेल, परंतु म्हणून आपल्या नियमांत फरक करावा असें थोडेंच आहे. टिळक निघून जाण्यास हेंच मुख्य कारण असावें. कारण यांत इतर मतांस जागा नसून, ज्या हेतूनें ही शिक्षणसंस्था काढली तिच्या मूलभूत तत्वांवरच गदा येत होती. टिळक हे तत्वाचे भुकेले असत, व्यक्तीचे नसत. व्यक्ति-मग ती कितीही थोर, विद्वान्, स्वार्थत्यागी असो-त्या व्यक्तीस आपल्या मतांसाठींच टिळकांना दुखवावें लागलें; यासाठींच त्यांस आमरण झगडावें लागलें. गोखले हे प्रोफेसर झाल्यामुळें टिळकांस त्यांचा हेवा वाटूं लागला, गोखले हे आपले प्रतिस्पर्धी आहेत असें टिळकांना वाटलें आणि ते गोखल्यांचा हेवा करूं लागले, पुढें मागें हा आपल्यावर ताण करील आणि आपला लौकिक मागें पडेल असें टिळकांस भय पडलें असें प्रि. परांजपे आपल्या छोटेखानी इंग्रजी चरित्रांत लिहितात. " Mr. Filak saw soon after Gokhale's admission to the society that here was a man likely to be his formidable rival " परंतु या लिहिण्यांत कांहीं अर्थ नाही. या वेळेस गोखले इंग्रजी शिकवीत असत तें सुद्धां त्यांस मुलांना मनोरंजक करून शिकवितां येत नसे. इतिहास व अर्थशास्त्र टिळक सोडून गेल्यावर ते शिकवूं लागले. आणि १८९७ नंतर त्या विषयावर ते अधिकारी या नात्यानें सांगत. परंतु आज १८८७

च्या सुमारास टिळकांस हेवा वाटण्यासारखें गोखल्यांजवळ कांहीं एक नव्हतें. टिळकचरित्रकार रा. आठल्ये लिहितातः—

“ Mr. Tilak jealous ! Mr. Tilak unable to work with his equals.—Mr. Tilak, who during eleven years of his life in the D. E. Society never once cared to obtain the post of a Principal, Head Master or Superintendent ! And pray jealous of whom ? Not of Ranade or Telang—his intellectual peers ; but of Apte, Agarkar and Gokhale !! Mr. Paranjpye is here speaking of the Gokhale not of 1905 or 1908, not of 1897 even ; the Gokhale of 1885 or 1887 was, according to his own biographers, regarded by his own friends and Mr. Tilak's opponents as nothing better than a clever student. Apte was a Sanskritist and nothing more ; Mr. Tilak's versatile genius could beat Apte on his own ground. As regards Agarkar, his title to fame rests more on his great sacrifice, his championship of reform of every kind and his eloquent style, rather than on his genius and learning. In point of intellectual equipment, Mr. Tilak far surpassed all his colleagues ; and if there was any jealousy at work, it must have been rather in the minds of those who, accustomed to regard Mr. Tilak as an equal ever since the College days, could not now hear with equanimity his enormous superiority. ”

हा लांबलचक उतारा देण्याचें कारण येवढेंच कीं, टिळकांस इतरांचा द्वेष वाटे, त्यांस आपल्याहून दुसरा अधिक चांगला प्रोफेसर होईल ही भीति वाटे हे आक्षेप अत्यंत दुष्ट व फोल आहेत, हें आमच्याप्रमाणेंच इतरांसही वाटतें हें दाखविणें; असो. टिळकांनीं अखेर डिसेंबर १८९० मध्यें आपला कायमचा राजीनामा दिला आणि ज्या बाळसेदार बाळाला आपल्या अंगाखांद्यावर खेळविलें, ज्याच्यासाठीं ११ वर्षें जिवापाड भ्रम

केले ते बालक इतरांच्या स्वाधीन करून, मोठ्या कष्टाने परंतु धीराने आपल्या तत्त्वासाठी ते बाहेर पडले. ते बाहेर पडले हेच बरे झाले. कारण हा नरसिंह शाळेतच कोंडला गेला नाही हे देशाचे भाग्यच समजावयाचे. त्यांनी आपल्या केसरीने महाराष्ट्र खडबडविला आणि देशाबद्दलचे विचार सुतांतःकरणांत जागे केले. 'टिळकांनीं पहा आपला आजन्म सेवेचा करार न मानतां कॉलेज सोडलें, उभारलेली संस्था ते टाकून गेले, आपल्या भागे संस्थेचें काय होईल याची त्यांस फिकीरही वाटली नाही.' असे उद्गार पुष्कळांच्या लेखणींतून आणि तोंडांतून ऐकू येतात. परंतु तत्त्वाचा खून करून संस्था चालविण्यापेक्षा ती संस्था समजा, मेली तरी तिच्याबद्दल टिळकांना तितकें वाईट वाटलें नसतें. स्वामि-मक्तीसाठीं पन्नेला स्वपुत्राचा बळी द्यावा लागला. तत्त्वनिष्ठेसाठीं टिळकांस स्वतःचें गोजिरवाणें अपत्य टाकणें भाग पडलें. ही कठोरता म्हणजे कर्तव्यनिष्ठता. कर्तव्य कठोर असतें; फुलांवर निजणें नव्हे किंवा हत्तीवर झुलणें नव्हे. याशिवाय संस्थेचा संबंध तोडून जर संस्थेच्या चालकांनीं त्यांस एकादा विषय शिकवा, आमची अडचण आहे असें म्हटलें असतें तर त्यांनीं कधीं नाकारलें नसतें. त्यांच्या आठवणींत अशी गोष्ट दिली आहे: "टिळकांनीं जेसुइट तत्त्वाचा पुरस्कार करून स्वतःच वर्तमानपत्र चालवून खूप पैसा मिळविला" असाही एक आक्षेप आहे. परंतु जेसुइट तत्त्व संस्थेला बंधक होते; संस्थेबाहेर नव्हतें. संस्थेबाहेर जेसुइट राहिन असें टिळक म्हणत नव्हते तर संस्थेत राहिलों तर जेसुइटच राहिन आणि सर्वांनीं राहिलें पाहिजे असें त्यांचें म्हणणें असे. संस्थेच्या बाहेर पडल्यावर त्यांच्यावर दुसऱ्या जबाबदाऱ्या, दुसरीं कायें आलीं. आतां त्यांचा संस्थेशीं, तिच्या तत्त्वांशीं काय बरें संबंध होता ? तेव्हां याही आक्षेपास जागा आहे असें आम्हांस वाटत नाही. असो.

सोसायटींत आतां एकवाक्यता झाली. आतां सर्व सुधारकांचा मेळा जमला. काम सुरळीत चालू लागलें. वादविवाद थांबले. शांतीचें राज्य झालें. परंतु गोपाळरावांवर आतां नवीन जबाबदारी येऊन पडली. टिळक सोडून गेल्यावर टिळकांची बाजू सांवरणारे नामजोशी पण सोडून गेले. नामजोशी यांस संस्थेचे 'फॉरिन् सेक्रेटरी' असें विनोदानें म्हणत

असत. त्यांच्या अंगांत गुणही तसेच होते. ते अत्यंत खटपटी. सर्व जगांत त्यांच्या ओळखी. समयसूचकता, प्रसंगावधान, कोणाशीं कसे बोलवें व पैसे कसे काढून घ्यावे ही कला पूर्ण साधलेली-यामुळे संस्थेचें वर्गणी गोळा करण्याचें काम नामजोशांकडे असे. मनुष्यस्वभाव त्यांस फार चांगला कळे. त्यांच्या कामाचा घडाकाही तसाच असे. ते आपल्या पवित्र कार्यासाठीं, सरदार, दरकदार, संस्थानिक यांच्याकडे जाण्यासही कचरावयाचे नाहींत. त्यांची छाती दांडगी, आवेश जबरा. सर्वांपासून पैसा त्यांनीं गोळा केला, परंतु ते गेल्यावर हें काम गोखल्यांच्या अंगावर पडलें. १८९२ सालीं आपटे स्वर्गवासी झाले. आगरकर त्यांच्या जागेवर गेले. टिळक गेल्यावर गणित, इतिहास व अर्थशास्त्र आणि इंग्रजी हे विषय गोखले शिकवीत. परंतु हें कॉलेजमधील वाढलेलें काम संभाळून सुट्टी आली कीं खांकेस झोळी लावून गोपाळराव वर्गणी गोळा करण्यासाठीं फिरत. पडेल तें काम नेटानें करावयाचें, माघार घ्यावयाची नाहीं हा त्यांचा स्वभाव, फंड जमविण्याचें काम किती कठिण असतें हें तें करणारासच समजतें. नाना मतांच्या व नाना दृष्टींच्या लोकांची गांठ पडते. समजूत घालावी लागते. हुजत घालावी लागते. शिक्षणासाठीं-या पवित्र कार्यासाठीं मदत मागावयास गेलें तरी त्यांतही वाईट पाहणारे लोक नसतात असें नाहीं. वाईटाकडेच दृष्टि ठेवणारे लोक असतात. वाईट सांपडलेंच नाहीं तर ते शंका प्रदर्शित करतात. कोणी स्तुति करितो तर कोणी निंदा करितो. 'हे आले आतां देशाचा उद्धार करणारे ! काय ध्वजा लावल्या आहेत हो यांनीं ? अकल तर पहा यांची, यांची काय कुवत आहे देशास वर आणण्याची ?' या प्रकारची निंदाप्रचुर परुषोत्तरें सहन करावीं लागतात. कधीं गुलाब सुखवितो, तर कधीं कांटे दुखवितात. असले अनुभव जगाची नीट ओळख करून देतात. मनुष्यांशीं कसे वागावें हें समजून येतें. थोरांच्या ओळखी होतात. निर-निराळे विचारप्रवाह दिसतात. सर्व इलाखाभर त्यांनीं बणवण केली, आणि मिळेल तें तुळशीपत्र सोसायटीच्या चरणीं वाहिलें. १८९२ मध्ये कॉलेजची नवी इमारत झाली; १८९५ मध्ये वसतिगृहें बांधण्यांत आली. परंतु वर्गणीरूपानें पुरेसा पैसा गोपाळरावांनीं मिळविल्यामुळे संस्था

कर्जबाजारी झाली नाही. ती स्वतःच्या पायांवर उभी राहिली. त्यांस कॉलेज-मधील सर्व काम झेपेना. गणितासाठी ते शिक्षक धुंडाळू लागले, आणि मुंबईस त्यांच्याबरोबरच वी. ए. झालेले धोंडोपंत कर्वे यांस त्यांनी सोसायटीत आणले. १८९५ मध्ये सोसायटीवर फार मोठी आपत्ति कोसळली. सोसायटीवरच नाही तर सर्व महाराष्ट्रावर कोसळली. प्रथम इंग्रजीचे प्रख्यात शिक्षक प्रो. केळकर हे मृत्युमुखी पडले आणि दुःखं येऊ लागली म्हणजे एकदम येतात हें दाखविण्यासाठीच जणू काय प्रि. आगरकर यांसही काळानें उचलून नेले. उदार हृदयाचा, निष्कलंक आचरणाचा, थोर मनाचा, जबरदस्त लेखणीचा, स्वजनहितासाठी तळमळणारा, दारिद्र्याची खिजगणती न करणारा असा महापुरुष-सत्पुरुष कोणाला चटका लावून जाणार नाही ? कोणाच्या डोळ्यांतून टिपें गळणार नाहीत ? कोणाचें हृदय फाटणार नाही ? तत्त्वासाठी सर्व सहन करणारे बुद्धिप्रधान टिळक, पण तेही रडले. टिळक बुद्धिप्रधान, तर्ककठोर; आगरकर जरी बुद्धिप्रधान, तर्कप्रधान असले तरी त्यांच्या हृदयांत ओलावा जास्त दिसे. टिळकांच्या हृदयांत जर आपण डोकावू लागलों तर प्रथम शानाचे-बुद्धीचे खडक लागावयाचे आणि त्यांच्यावर आपण आदळावयाचे. परंतु एकादा खंबीर गडी जर हे फत्तर फोडून खाली पाहील तर त्यास सार्विक व कोमल वृत्तीचा झुळझुळ झरा तेथें वाहत असलेला आढळेल. आगरकरांच्या अंतःकरणांत बुद्धीच्या दरिंतून प्रेम-गंगा वाहत होती किंवा प्रेमाच्या दरिंतून बुद्धिगंगा वाहत होती; यामुळें दोन्ही गोष्टी आपणांस ताबडतोब दिसत. आगरकरांच्या मृत्यूने टिळकांची बुद्धि फोडून त्यांच्या अंतरंगाचा ठाव घेतला आणि ही हृदय-पाताळांतील गंगा नयनांमध्ये दिसून आली. दोघे झगडले तरी तत्त्वा-साठी झगडले. त्यांनी एकमेकांवर घुसून एकमेकांस जखमी केलें तरी तें स्वार्थासाठी नव्हे तर स्वतःला प्राणाहून प्रिय वाटणाऱ्या विचारांच्या संरक्षणासाठी. त्यामुळें प्रेम हें थोडेंच सुकून जाणार ? प्रेम आहे असें दाखविण्यासाठी सामान्य जनांना देवाण घेवाण करावी लागते. परंतु थोर माणसांचें तसें नसतें. दुसऱ्यावर प्रेम आहे असें त्यांस दाखवावयाचें नसतें; तें त्यांच्या अंतरीं मात्र असतें. रामतीर्थींनी आपल्या एका

पत्रांत लिहिलें आहे. “ आपलें म्हणणें असें असेल कीं, बाह्य व्यवहार— लोकोपचार यथास्थित रीतीनें न पाळल्यास त्यामुळें प्रेमांत कमतरता येते, तर हें म्हणणें मला बिलकुल पसंत पडत नाहीं. ” “ बाह्य सन्मानांत किंवा व्यवहारांत कांहीं न्यूनता किंवा अपूर्णता रहात असली तर तेवढ्यानें आपणांवरून माझें मन उडालें आहे, अशा प्रकारचें अनुमान बांधूं नये. ” “ प्रेम हा आंतरिक संबंध आहे, मग तो वरवर आपणांस न कां दिसेना. ” हेच उद्गार टिळक आणि आगरकर यांच्या बाबर्तीत आम्हांस आठवतात. इतर सर्वांपेक्षां टिळकांचेंच आगरकरांवर प्रेम होतें, आणि तें खरें शुद्ध, सात्त्विक व निःस्वार्थी प्रेम होतें; असो.

आगरकरांच्या मृत्यूनें गोपाळराव गोखले फार खचले. परंतु कार्य तडीस नेणें हें पहिलें कर्तव्य असल्यामुळें शोकावेग गिळून नवीन माणसें पडलेलें काम उचलावयास मिळविण्यासाठीं त्यांस खटपट करावी लागली. आगरकरांची जागा शेल्वीसाहेबांचे पट्टशिष्य गोविंद चिमणाजी भाटे यांस संस्थेत आणून त्यांनीं भरून काढली. वासुदेवराव केळकरांची जागा योग्य रीतीनें त्यांस लचकर भरून काढतां आली नाहीं. परंतु पुढें एक वर्षांनै कराचीच्या कॉलेजांतिल नाणावलेले प्रो. वैजनाथ काशीनाथ राजवाडे हे फर्ग्युसन कॉलेजास मिळाले. याप्रकारें चिपळूणकरांपासून प्राप्त झालेलें लोण गोखल्यांनीं पुढें चालू केलें. आतां ते फक्त इतिहास व अर्थशास्त्र या विषयांचेच प्रोफेसर राहिले. आणि या विषयांतच त्यांनीं अलौकिक प्राविण्य संपादन केलें. तें त्यांस कसें प्राप्त झालें हें आतां आपण पाहूं या.

राजकीय शिक्षणाचा काल.

गोपाळरावांचा कॉलेजमधील व्याप जसा वाढत गेला तसा त्यांचा बाहेरील व्यापही वाढला. त्यांचा स्वभाव निरलस आणि कांहीं तरी नवीन शिकण्यासाठीं उत्सुक असल्यामुळें संस्थेंतील वादविवादांनीं त्यांचें मन विषण्ण होत असे. ते उठून दुसरीकडे जात आणि कांहीं तरी वाचिंत बसत.

असें पुष्कळदां होत असे. आगरकरांविषयीं त्यांचा आदर दुणावत होता. त्यांचीं उभयतांचीं मतें जुळत. एकदां रानड्यांच्या जवळ सहज बोलतांना अकपट मन, सरळ हृदय, उत्साह व उत्साह, तरुणपणींचा जोम वगैरे गुण गोखल्यांत कसे आहेत याचें आगरकरांनीं वर्णन केलें. न्या. रानड्यांस या तरुणास पाहण्याची इच्छा झाली. १८७० पासून १९०० पर्यंत महाराष्ट्रांत राजकीय, धार्मिक व सामाजिक चळवळ करणारे, आशेस पालवी फोडणारे, निराशेचा नायनाट करणारे न्या. रानडे हे प्रमुख होते. ते सरकारी नोकर असले तरी त्यांच्या कार्यांत-लिहिण्यांत, बोलण्यांत, काँग्रेसला जाण्यांत व्यत्यय आला नाहीं. तरुणांचे ते वाटाडे झाले. त्यांना स्वतःस जो मार्ग पटला होता तो त्यांनीं इतरांस दाखवून दिला. नोकरांत गुरफटून गेल्यामुळें रानड्यांस तितक्या धडाडीनें व जोमानें कार्य करितां येत नसे. यासाठीं ते नवीन तरुण-मंडळीकडे दृष्टि ठेवीत. रामदास हे ज्याप्रमाणें 'चलाख आणि हुशार मुलगा दिसेल, त्याचें मन वळवून त्याला मजकडे पाठवा; त्याचा गोवा आम्ही उगवूं' असें आपल्या शिष्यांस-मठाधिपतींस लिहीत-त्याप्रमाणेंच रानडे हेही नवीन, जोमदार, स्वार्थत्यागी, प्रामाणिक व बुद्धिमान तरुणांच्या शोधांत असत. आपल्यामागें देशास नेमस्तपणाचें वळण लावणारा कोणी तरी असावा असें त्यांस वाटे. आगरकरांनीं गोखल्यांविषयीं सांगितल्या-नंतर त्यांनीं ही गोष्ट लक्षांत ठेविली. एक दिवस त्यांनीं आपले मित्र आबासाहेब साठे यांस गोपाळराव गोखल्यांची भेट घेण्यास सांगितलें. आबासाहेबांनीं भेट घेतली आणि ठरल्या दिवशीं त्यांची व रानड्यांची ओळख करून दिली. गुरूस शिष्य मिळाला. शिष्यास गुरु लाभला. 'आंतरः कोऽपि' हेतूची एकमेकांस ओळख झाली. शिष्य आनंदून घरीं गेला. गुरूचेंही मन प्रसन्न झालें. 'गोखल्यांचें पूर्ववयांतील गुरु आगरकर तर भर ज्वानींतले गुरु रानडे.' रानड्यांच्या जवळ राजकारणाचे धडे घेण्यास शिष्यानें सुरुवात केली. पायरीपायरीनें गोखले शिकूं लागले. पहिल्या पहिल्यानें रानडे निरनिराळ्या उताऱ्यांचा त्यांस सारांश लिहून आपण्यास वगैरे सांगत. थोड्याच दिवसांनीं ते सार्वजनिक सभेचे सेक्रेटरी व सभेच्या त्रैमासिकाचे संपादक झाले. ते याबद्दल कांहीं एक वेतन घेत नसत.

स्वार्थरहित बुद्धीने त्यांनीं हें काम केलें. सार्वजनिक सभेचा त्या वेळीं सर्वत्र बोलबाला होता. सरकारांत तिच्या शब्दास मान असे, वजन असे. देशाचें म्हणणें, रयतेच्या तक्रारी, गाव्हारणीं, नीटपणें मुद्दे काढून सरकारापुढें मांडावयाचें काम सार्वजनिक सभा जितक्या जबाबदारपणें करी तसें इतरत्र होत नसे. हें काम अर्थात् रानड्यांचें असे. सर्व विषयांचा त्यांनीं सांगोपांग अभ्यास केलेला; विवेचक दृष्टि, समतोल मन, दुसऱ्याच्या अडचणी डोळ्यांआड न करूं देण्याचा त्यांचा निश्चय, या सर्व गुणांच्या समन्वयामुळें त्यांच्या लिहिण्यास भारदस्तपणा आणि महत्त्व येई. याशिवाय सरकार अमुक एक कायदा करणार आहे अशी कुणकुण समजतांच ते तो साधक याधक रीतीनेच चव्हाट्यावर आणीत, लोकींमत तयार करीत आणि तें वेळींच सरकारच्या नजरेस आणीत. सरकारवरील टीका अशा स्वरूपाची असावयाची कीं, सरकारास ती कबूल करणें भाग पडे. मग सरकार आपली चूक कबूल करो वा न करो. नैतिक दृष्ट्या सरकारच्या वर्तनाचें समर्थन होऊं शकत नाहीं हेंच त्यांस मुख्यतः दाखवावयाचें असे. सभेच्या त्रैमासिकाचें संपादकत्व जरी गोखल्यांकडे आलें तरी रानडेच बहुतेक मजकूर लिहीत. अद्याप गोपाळराव त्यांत लिहिण्यास धजत नसत. सभेचे चिटणीस झाल्यावर जास्त व्यापक प्रश्न त्यांच्यासमोर येऊं लागले; व त्यांचा मार्मिक अभ्यास त्यांस करावा लागे. असा अभ्यास चालला असतां एकदां रानड्यांनीं त्रैमासिकाकरितां एक लेख लिहिण्यास गोखल्यांस सांगितलें. गोपाळरावांनीं नीट काळजी घेऊन लेख लिहिला आणि गुरुजवळ आणून दिला. लेख पाहून 'चालेल; द्या छापवयास' असें माधवराव म्हणाले. रानड्यांच्या या होकारदर्शक शब्दांनीं गोपाळरावांस विती आनंद झाला असेल याची बरोबर कल्पना आपणांस येणार नाहीं. त्यांच्या अंगावर मूठभर मांस चढलें असेल, त्यांचें मन आनंदलें असेल. रानड्यांसारख्या लोकोत्तर व विशाल बुद्धिमत्तेच्या लोकाग्रणीनें आपला लेख 'चालेल' असें म्हणावें, हें आपलें केवढें भाग्य असें गोखल्यांसारख्या गुरुभक्तिपरायण शिष्यास वाटलें असण्याचा संभव आहे. रानड्यांची शिकवणूक खऱ्या गुरुची शिकवणूक होती. पारमार्थिक ज्ञान होऊन शिष्याचें कल्याण

व्हावें अशी सदुरुची इच्छा असल्यामुळें तो शिष्याची मनो-भूमिका जशी प्रथम साफ करितो, तेथील दुराग्रह व कोते विचार बाहेर काढून लावतो त्याप्रमाणेंच रानड्यांनीं केलें. गोपाळरावांचें अद्याप बाह्य-लक्ष होतें. शिष्य प्रथम बहिर्दृष्टि असतो. सदुरु त्यास अंतर्मुख करितो. त्याप्रमाणें केवळ शब्दांवर भिस्त न ठेवतां अर्थाकडे ओढा पाहिजे हें रानड्यांनीं गोखल्यांस शिकविलें. विचारांत गांभीर्य व सौंदर्य असावें; भाषेंत नटवेगिरी नसावी, अंतःकरण उदात्त असावें; देहाची फार जोपासना नको, परंतु अंतःकरणासाठीं देहाची जरूरी आहे आणि देहरक्षणासाठीं देहावर कपडे पाहिजेत. पण देहावर कपड्यांचें फार ओझें घातलें तर देह भांगेल व अंतःकरण दडपून जाईल. त्याप्रमाणें भाषेवर फार अलंकार-उत्तम पोशाख आपण जर घातला तर अर्थाचा जीव घाबरा होतो. रानडे गोपाळरावांस सांगत कीं ' There must be vigour in thought, not in language. ' पहिल्या पहिल्यानें गोपाळराव बोजड लिहीत. हळूहळू त्यांत सुधारणा होत गेली. त्याप्रमाणें कडक भाषा वापरण्याऐवजीं, भाषा मृदु ठेवून विचार कडक ठेवण्यास ते शिकूं लागले. शब्द हें टरफल आहे; आंतला दाणा भरदार पाहिजे. शब्द हा शिंपला आहे; आंतील मोती घोंसदार पाहिजे. टरफलाकडे आणि शिंपल्याकडे आपण लक्ष देत नाहीं; मोती आणि दाणा यांस जवळ करितों. हें तत्त्व रानड्यांनीं गोपाळरावांस शिकविलें. त्याप्रमाणेंच जें कांहीं आपणांस लिहावयाचें वा बोलावयाचें तें मुद्देसूद, सत्याला धरून लिहावयाचें आणि जबाबदारीनें काम पार पडावयाचें. ज्या गोष्टीवर बोलावयाचें त्या गोष्टीची खडान्खड माहिती करून घेऊन मग जीभ सैल सोडावयाची. रामकृष्ण परमहंस कलकत्यांतील धर्मोपदेशकांस म्हणत " तुम्हीं परमेश्वर पाहिला आहे कां ? त्याचा संदेश तुम्हांस मिळाला आहे कां ? तसें नसेल तर हा उपदेश करण्यास तुम्ही नालायक आहां. " ' तुम्ही राजकारणाचा अभ्यास, मनन, निदिध्यास केला आहे कां ? जमाबंदीचा विचार केला आहे कां ? देशांतिल रेल्वे, पाटबंधारे, दुष्काळाचीं कामें यांची साग्र माहिती करून घेतली आहे कां ? जर असेल तर लिहा, तरच बोला ' असेंच रानड्यांचेंही सांगणें असे. ' उचलली जीभ, लावली

टाळ्याला ' म्हणजे केवळ ' मुखमस्तीतिवक्तव्यम् ' होय. तोंड आहे तर बडबडा. परंतु या बडबडीच्या पाठीमागे बुद्धि व विचार यांचा जोर नसेल तर ती बडबड म्हणजे बुडबुडा आहे—क्षणिक आहे. लोकांस, सुशांस तें पटणार नाही व रुचणार नाही. याच्या उलट सर्व शस्त्रास्त्रांनी सिद्ध होऊन तुम्ही लिहाल, बोलाल तर लोकांस आणि सरकारासही तें निमुटपणें ऐकलें पाहिजे, त्याचा विचार केला पाहिजे. लॉर्ड वीकन्सफील्ड म्हणत असे की, The only way to acquire mastery of public affairs is to study blue-books. गोखल्यांस निरनिराळीं—ग्रीनबुकें, रेडबुकें, ब्ल्यूबुकें, सर्व सरकारी कामांचे रिपोर्ट, आजपर्यंतच्या सर्व कायद्यांची माहिती, मासिकें, वृत्तपत्रें, सभांच्या बैठकीच्या हकीगती सर्वांचें सार काढण्यास रानडे सांगत आणि गोपाळरावांनी तें लिहून आणलें म्हणजे तें जर पसंत पडण्यासारखें असेल तर ' चालेल, वरें आहे ' असें म्हणत, नाही तर ' ठेवा तेथें ' असें म्हणत. ते फार स्तुति करावयाचे नाहीत, टीकाही करावयाचे नाहीत. मागून स्वतः त्यांत ते योग्य तो फेरफार करीत किंवा कधी सर्वच निराळें लिहीत. ' राजनीतीचें परिशीलन खडतर तपश्चर्येप्रमाणें गोखल्यांनी रानड्यांच्या सेवेत राहून केलें. माधवरावांच्या बुद्धीचें सर्वांगीणत्व, व्यापकत्व, कुशाग्रत्व, गोखल्यांच्या बुद्धीत कदाचित् नसेल; पण तिचें सर्वस्व एका प्रवाहांत आणिल्यामुळें व तिला अल्प अल्प नाना शाखांत वळूं न दिल्यामुळें, तिचा लोट अनिवार होऊन तिनें गोखल्यांस प्रथम प्रांतिक, मग अखिल भारतीय व अखेर ब्रिटिश साम्राज्यान्तर्गत धुरीणाच्या पदास पांचविलें आणि शिष्य गुरुपेक्षांही कांकणभर सरस ठरला. या दिव्य अशा भावि यशासाठी आज ते मन लावून आपल्या गुरूजवळ सर्व प्रश्नांचा अभ्यास करीत होते. टांकीचे घांव सोसल्याविना देवकळा येत नाही; एकदम शिखर गांठणें शक्य नसतें; चढत गेलें पाहिजे. आज परिश्रम केले, खस्ता खाल्या तर त्याचा रमणीय परिपाक पुढें दिसेल; परंतु आज कांहींच न केलें तर पुढें काय मिळणार ? रानड्यांवरोबर ते आतां सर्व देशाच्या भवितव्यतेबद्दल खल करूं लागले. १८८५ साली प. वा. ह्यूस साहेब यांच्या पुरस्कारानें राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली होती. ह्यूस

साहेबांनी पाहिलें कीं देशांत असंतोष माजत आहे. नवीन सुशिक्षितांमध्ये असमाधान आणि चालू परिस्थितीबद्दल त्पेप उसळत आहे. सरकार-विषयी संताप आणि दिवसेंदिवस वाढतें दारिद्र्य या दोहोंच्या दलदलींतून कोणकोणते रोग फैलावतील याचा अंदाज ह्यूम साहेबांनी केला आणि वेळींच सावध होऊन भावि रोगांच्या चिन्हावर आजच आपण उपाय शोधूं या असें देशाची नाडीपरीक्षा करणाऱ्या अन्य भिषग्वर्यांना त्यांनी कळकळीने सांगितलें. नवीन तरुणांपुढें देशास सुस्थिति जेणेंकरून प्राप्त होईल असा मार्ग आपण ठेवूं या असें या उदार मनाच्या पुरुषाचें मत पडलें. 'वसुधैव कुटुंबकम्' असे महात्मे प्रत्येक देशांत असतात. त्यांतलेच ह्यूम, बेडरवर्न वगैरे महात्मे होत. देशांतील सुशिक्षितांचें लक्ष एका विवक्षित प्रश्नावर खिळविण्याचें श्रेय यांनाच आहे. हतबल रात्रूला हाताशी धरून तें आपलेंच आहे असें समजून, त्याच्यासाठीं खटपट करणें यास किती थोर मन लागेल बरें ? ह्यूम साहेबांनी प्रथम १८८३ च्या मार्चच्या पहिल्या तारखेस कलकत्ता विद्यापीठाच्या विद्यार्थ्यांस उद्देशून एक जाहीरपत्रक काढलें होतें. बंगाली तरुणांना कर्तव्याची जाणीव करून देणारा तो जळजळीत उपदेश होता. संघटना करा, यत्न करा हीं सूत्रें त्यांत ग्रथित केलीं होती. हा उपदेश, हें आव्हान, स्फूर्तिदायक आहे. पुढें या, मार्गें जाऊं नका असें त्यांत मुक्तकंठानें सांगितलें आहे. तो उपदेश खालीलप्रमाणें आहे.

“ If you the picked men, the most highly educated of the nation cannot, scorning personal ease and selfish objects, make a resolute struggle to secure greater freedom for yourselves and your country, a more impartial administration, a larger share in the administration of your own affairs, then we your friends are wrong and your adversaries right, then are Lord Ripon's noble aspirations for your good fruitless and visionary, then at present at any rate, all hopes of progress are at an end, and India truly neither lacks nor deserves any better government than what she enjoys at present. ”

परंतु हा जाहीरनामा बंगालपुरता होता. विवक्षित प्रांतास आतां प्रयत्न करावयास सांगण्याऐवजीं सार्वराष्ट्रीय प्रयत्न व्हावा असं ह्यूम यांस वाटू लागलें आणि शेवटीं १८८५ ला राष्ट्रीय सभा स्थापन झाली. रानडे सरकारी नोकर असल्यामुळें त्यांस प्रत्यक्ष कार्यांत भाग घेतां येत नसे. परंतु ते सर्व बैठकींस विषयनियामक मंडळींत नेहमीं जातीनें हजर असत, आणि जेथें त्यांस कांहीं चुकत आहे असं वाटे तेथें ते सांगत असत. आपला सल्ला ते वारंवार देत, आणि त्यांच्या खोल व गंभीर उपदेशाचा पुष्कळ फायदा होई.

राजकीय आयुष्यक्रम.

रानड्यांच्या पाठशाळेंत गेल्यावर गोखल्यांस हे नवीन धडे शिकवि लागले. राष्ट्रीय सभेची त्यांस ओळख झाली. नवीन बैठकीस कोणते प्रश्न सोडवावे लागतील त्यांचा रानड्यांवरुन त्यांस विचारविनिमय करावा लागे. १८८५ सालापर्यंत गोखल्यांना सार्वजनिक काम म्हणजे काय व कशाशीं खातात हें माहीत नव्हतें. १८८५ सालीं पुण्यांत असतांना सुद्धां त्यांस रानडे कोण हें माहीत नव्हतें. हिराबागेंतील सभेच्या वेळीं रानड्यांस तिकीट नाहीं म्हणून त्यांनीं अडविलें होतें. तेच गोखले १८८६ सालच्या काँग्रेसमधील पुष्कळ कामाचा व्रोजा अंगावर घेते झाले. ही बैठक मुंबईस झाली व फार महत्त्वाची अशी झाली. रानड्यांच्या सहवासांत असल्यामुळें या सभेचें बरेचसें काम गोखल्यांस करावें लागलें. या सभेस प्रख्यात प. वा. चार्लस ब्रॅड्लो हे आले होते. ब्रॅड्लो साहेब हे उदारमतवादी होते. त्यांचें भाषण फार स्फूर्तिदायक झालें. त्यांतील एक दोन वाक्ये येथें दिल्याशिवाय राहवत नाहीं.

“Those who first enterprised them, were called seditious and sometimes sent to jail as criminals, but the speech and thought live on. No imprisonment can crush a truth, it may hinder it for a moment, it may delay it for an hour but it gets an electric elasticity inside the dungeon walls and it grows and moves the whole world when it comes out.”

जे देशासाठी प्रथम झगडतात त्यांस सरकार द्रोही ठरवील तर ठरवो; परंतु त्यांचें कार्य शेवटीं यशस्वी होतेंच. हा दिव्य संदेश त्यांनीं येथील लोकांस सांगितला. असेच स्फूर्तिदायक उद्गार पुढें टिळकांस शिक्षा झाली तेव्हां त्यांनीं काढिले. अशा प्रकारें राष्ट्रीय सभेच्या प्रांगणांत १८८९ सालीं गोखल्यांचा प्रवेश झाला. १८९० सालीं त्यांनीं अर्थशास्त्राचा अभ्यास जोरानें सुरू केला. अर्थशास्त्रांत आंकडेशास्त्र फार महत्त्वाचें असतें. महाराष्ट्रांत रा. ब. गणेश व्यंकटेश जोशी हे एक नांवाजलेले आंकडेशास्त्रज्ञ होते. रानड्यांची व त्यांची मैत्री होती. रानड्यांनीं त्यांस लिहिलें कीं, गोखले यांस या विषयाचा अभ्यास करावयाचा आहे. तुम्ही त्यांस मदत करा. १८९० फेब्रुवारी १६ च्या पत्रांत रानडे जोशी यांस लिहितातः—

“During the last six months that he has been working with me, I have formed a very high opinion of his great powers and abilities, his readiness to do his best under all circumstances. He is essentially an honest—intellectually as well as morally—student, and, I am sure, you will find in him a worthy collaborator.”

रानड्यांच्या सहवासांत केवळ राजनीतीचें ज्ञान, अर्थशास्त्राचें अध्ययन, देशाविषयीं विचार करण्याची नवीन पद्धति येवढेंच त्यांस मिळालें असें नाहीं तर सर्व गोष्टींस, सर्व गुणांस शिरोभूत जें शील त्यांचेंही स्वरूप त्यांस कळलें. रानड्यांसारखा आत्मनिरीक्षण करणारा दुसरा पुढारी म्हणजे महात्मा गांधी. दुसरा आपणांस उर्गाच नांवें ठेवणार नाहीं; तो ज्या अर्थी आपल्यास नांवें ठेवतो आहे त्या अर्थी आपल्यामध्येच उणिवा असल्या पाहिजेत; त्यांचा आपण तलास केला पाहिजे आणि त्या नाहींशा करणें हें आपलें प्रथम कर्तव्य होय. दुसऱ्यानें नांवें ठेविलीं म्हणून त्याच्यावर जळफळून उपयोग नाहीं. रानडे हे एकनाथाप्रमाणें खरोखर शांतिसागर होते. गोखले हे स्वभावतः उतावळे, भावनावश, संतापी असे होते. त्यांस लवकर राग येत असे. आपलें म्हणणें दुसऱ्यानें ऐकिलें नाहीं म्हणजे त्यांस संताप यावयाचा.

टीकेनें तर ते मृतप्राय व्हावयाचे. कठोर टीका सहन करणारें त्यांचें मन नव्हतें. तें करपून जात असे. परंतु रानड्यांचें मूर्तिमंत शांतीचें स्वरूप पाहून गोपाळरावांचा स्वभाव पालटत चालला. रानडे हे आपली स्तुति कधीं पहावयाचे नाहीत तर ज्यांत आपली निंदा, टवाळकी हेटाळणी असेल तें आधीं पहावयाचे. मर्मी झोंबणारी टीका असली तरी आपला गुरु किती गंभीर असतो हें गोखल्यांनीं अनेक वेळां पाहिलें. अपमान झाले तरी ते मनांत गिळून पुनः शांत समुद्रासारखा दिसणारा रानड्यांचा चेहरा गोखल्यांच्या हळुवार व गुणग्राही मनावर परिणाम केल्यादिना असा राहिल ? गोपाळरावही टीकेस न भितां आपलें कार्य चालू ठेवण्यास शिकूं लागले. रानड्यांनीं 'आपणांसारखे करिती तात्काळ। नाही काळ वेळ तयांलागीं।' हें खरें करून दाखविलें. रानड्यांसारखा योग्य वाटाड्या मिळाल्यामुळें गोपाळराव पुढें सरकले. योग्य मार्गदर्शक नसल्यामुळें किती जणांच्या श्रमांचें, बुद्धीचें, उत्साहाचें व तारुण्यांतील 'आम्ही कांहीं तरी करून दाखवूं' या जोमाचें, मातेरें झालें असेल ? समुद्राच्या तळाशीं कित्येक मोर्ती रतलेलीं असतील, परंतु पाणबुड्यानें कांहीं मोर्ती वर काढून राजास अर्पण केलीं म्हणजे तींच तेवढीं राजाच्या वक्षःस्थलावर रुळूं लागतात त्याप्रमाणें देशांतील उमलतीं फुलें जमा करून त्यांना लागलेली कीड नाहीशी करून तीं टवटवीत फुलें देशमातेच्या केंसांत गुंफणारा कोणी तरी चतुर मालाकार लागतो. या मालाकाराच्या अभावीं किती तरी फुलें सुकलीं असतील, किडीनें खालीं असतील ! परंतु गोपाळरावांचें भाग्य थोर म्हणून हृदयांतील सुप्त विचार जागे करणारा गुरु त्यांस मिळाला ! तुमच्या मध्यें—तुमच्या अंतःकरणाच्या व डोक्याच्या खाणींत अनेक रत्नें आहेत, ही कल्पना आणून देणारा गुरु गोखल्यांस लाभला. आपण मनांत आणूं तर हीं रत्नें देशास अर्पण करूं असें गोखल्यांस वाटलें. परंतु सर्वांचेंच असें थोर नशीब नसतें. देवाच्या लाडक्या मुलांसच सद्गुरु प्राप्त होण्याइतकें भाग्य लाभतें; असो.

१८९० मध्यें राष्ट्रीय सभा कलकत्यास भरली होती. या सभेमध्ये गोखल्यांनीं एक लहानच पण चटकदार आणि मुद्देसूद भाषण केलें. प्राप्तीचा कर ज्या परिस्थितींत निर्माण करण्यांत आला होता, ती परि-

स्थिति इतउत्तर नसल्यामुळें हा कर रद्द व्हावा, यावर गोपाळराव बोलले होते. हें भाषण सर्वांस आवडलें. गोखलेअद्याप लहान-२४ वर्षांचे होते. राजकारणाच्या शक्तिजावर हा नवीन तेजोमय तारा उदय पावत आहे— हा पुढें मोठा मुत्सद्दी होईल असे उद्गार त्यांच्यासंबंधी ऐकण्यांत येऊं लागले. गोपाळरावांसही धन्यता वाटली. हळूहळू गोपाळराव देशाच्या कारभारांत लक्ष घालूं लागले. १८९१ च्या नागपूरच्या सभेंतही त्यांनीं भाषण केलें. जें काय आपणांस बोलावयाचें असेल तें आर्धां समर्पक लिहून काढून मगच ते बोलत. जबाबदारपणें काम करण्यास प्रथम अशीच शिस्त लावून घ्यावी लागते. गोपाळरावांस ही शिस्त उत्तम लागली आणि ती त्यांनीं शेवटपर्यंत पाळली. भाषा कशी असावी, विचार कसे असावे याचाही रानडयांजवळ त्यांनीं अभ्यास केलाच होता.

आयलंड वगैरे देशांनीं आपआपल्या पुनरुज्जीवनार्थ अंगीकारिलेले मार्ग हिंदुस्थानांत शक्य नाहींत-अबवणूक येथें चालणार नाहीं. करतांच येणार नाहीं. देशांत नाना प्रकारचे, नाना पंथांचे, नाना धर्मांचे, नाना मतांचे व नाना संस्कृतींचे लोक आहेत. आपला देश म्हणजे लहानसें खंड आहे. आयलंडसारख्या चिमुकल्या एकजिनसी निर्भळ राष्ट्रांत जें शक्य होत नाहीं तें या अफाट देशांत सुतरां अशक्य आहे असें रानड्यांचें मत होतें. आपल्या लोकांस अद्याप नवीन राज्यपद्धति समजलीही नाहीं. परिस्थितीचें ज्ञान नाहीं. ज्यांच्याशीं आपणांस झगडावयाचें तें प्रवळांतील प्रवळ राष्ट्र. एक चतुर्थांश जग आज त्यांच्या सत्तेखालीं. तेव्हां बंडाचे, अत्याचाराचे मार्ग मनांत आणूं तरी ते आत्मघातकीच ठरणार. या सरकारशीं त्यांच्याच शस्त्रांनीं लढलें पाहिजे. त्यांच्याच पद्धतीनें आंकडे मांडून, परिस्थिति समजावून देऊन, लोकांस सुशिक्षित करून, जागें करून, त्यांस बळण देऊन, त्यांचें मत सरकारास पटवून देऊन, सरकारला त्याची चूक दाखवावयाची आणि ही चूक सुधारा असें सर्व जनतेच्या पाठिंब्याच्या जोरावर सरकारास सुचवावयाचें. आपण विचार करीत करीत, स्वतःची सुधारणा करीत करीत, लोकांस शिक्षण देत देत, सरकारजवळ मागावयाचें आणि मागत असतां सुधारणा चालू ठेवावयाची. लोकांस एकदम क्षुब्ध करून काय होणार ? लोकांत जोम

आहे, धैर्य, धाडस, पराक्रम आहे-ठीक आहे तर. आपण मृत नाही. आतां काम इतकेंच कीं हा जोजोम आहे त्यास योग्य मार्गास लावावयाचें. नाही तर हा जोर उतूं जाईल आणि निरुपयोगी होईल. लोकांत भावना पाहिजेत परंतु त्या भावनांस वळण लावलें पाहिजे. त्या भावनांस वळण न देतां पेटविणें म्हणजे सर्वत्र आगडोंव उडून सर्व सुखाची राखरांगोळी करणें होय असें रानड्यांनीं शिकविलें. ही शिकवण गोखल्यांनीं आपलीशी केली आणि हेंच धोरण त्यांनीं कायम ठेविलें. रास्त मार्गानें झगडणें, पूर्वापार व दूरवरचा विचार करून झगडणें हेंच श्रेयस्कर ठरतें. आपल्या गुरूनें जो मार्ग दाखविला त्याच रुळलेल्या मार्गानें गोखले गेले आणि आपल्या सर्व शक्ति त्यांनीं खर्च केल्या. नेमस्तपणाहें त्यांच्या निशाणावरील वाक्य होतें, 'हळूहळू शिकवावें' हें समर्थाचें सूत्र त्यांनीं जास्त आचरणांत आणलें. घिसाडघाई नको, जें करावयाचें तें विचारानें, मार्गेंपुढें पाहून करा हा रानड्यांचा उपदेश गोखले विसरले नाहींत. १८९२ मध्ये पहिले राजकीय हक्क हिंदुस्थानास मिळाले, आणि कौन्सिलमध्ये फार अल्प म्हणजे जवळ जवळ नाहींच अशी सुधारणा झाली. १० जुलै १८९२ रोजीं आनंदोद्भव नाटकगृहांत दादाभाई यांस मानपत्रें देण्यासाठीं सभा भरली होती. सभेस रा. ब. गोपाळराव देशमुख, के. एल्. नूलकर वगैरे मंडळी जमली होती. गोखले यांनीं मानपत्रें वाचून दाखविलीं; नंतर तीं विलायतेंत दादाभाईकडे पाठविण्यांत आलीं.

१८९३ मध्ये डिग्नीसाहेब पुण्यास आले होते. त्यांसही मानपत्र दिलें तें गोखले यांनीं वाचून दाखविलें.

दादाभाईच्या खटपटीनें ब्रिटिश पार्लमेंटांत मि. हर्बर्ट पाल यांनीं २ जून १८९३ मध्ये असा ठराव मांडला कीं— "That all open competitive examinations heretofore held in England alone for appointment to the civil services of India shall henceforth be held simultaneously both in India, and England, such examinations in both countries being identical in their nature and all who compete, being finally classified in one list according to merit." या ठरावास ग्लेडस्टन यांनीं पुष्टि दिली. सभासद थोडेच हजर होते.

८४ विरुद्ध ७६ मते पडून ठराव पास झाला. दादाभाईंचा आनंद गगनांत मावेना परंतु या जाहीरनाम्यामुळे अँग्लोइंडियनांनीं एकच कोल्हेकुई उठविली. परंतु या ठरावास पुष्टि देण्यासाठीं एतद्देशीयांच्या सभा भरल्या आणि ठराव पास झाले. १५ जुलै १८९३ रोजीं मुंबईस प्रेमजी कावसजी इन्स्टिट्यूटमध्ये जाहीर सभा भरली होती. फेरोजशहा हे अध्यक्ष होते. या समयीं गोखलेही मुंबईस गेले होते आणि त्यांनीं तेथें भाषणही केलें. सोसायटी-मधलीं कामें संभाळून गोखले बाहेरचीं कामेंही करूं लागले. १८९४ सालीं ते रानड्यांवरोबर मद्रासला गेले होते. काँग्रेसमध्ये गोखल्यांनीं भाषण केलें होतें. टिळकांनीं ही त्याच विषयावर भाषण करून गोखल्यांच्या म्हणण्यास पुष्टि दिली. ज्या प्रश्नावर टिळक आणि गोखले काँग्रेसमध्ये एकमेकांच्या विरुद्ध नव्हते असा हा अलौकिक प्रसंग होता. परंतु पुढें असा प्रसंग कधींही आला नाही. दोघांचे मार्ग निरनिराळे झाले आणि दोघांस एकमेकांविरुद्ध झगडावें लागलें. १८९४ सालींच रानड्यांचा अपमान करणाऱ्या गोऱ्या साहेबाची गोष्ट घडून आली. एका अधिकाऱ्यानें रानड्यांचें सामान डब्यांतून बाहेर फेंकून दिलें. त्यास पुढें समजून आलें कीं, आपण ज्याचें सामान फेंकलें तो राणीसरकारच्या न्यायमंदिरांतील न्यायाधीश आहे. पुणें स्टेशनवर हा साहेब रानड्यांकडे माफी मागण्यासाठीं येत होता. रानड्यांनीं हें पाहतांक्षणींच आपलें तोंड वळविलें आणि हा प्रसंग येऊं दिला नाही. गोखल्यांनीं या वागणुकीचें मर्म रानड्यांस विचारिलें. रानडे गंभीरपणानें व शांत मनानें म्हणाले “युरोपियन अंमलदारानें अपमान केला तर आपण रागावतो; पण आपण स्वजनांतल्या कांहीं वर्गीशीं ब्राह्मण्याच्या तोऱ्यांत किती उर्मटपणानें व अपमानकारक रीतीनें वागतों याचा विचार करित नाही.” गोपाळराव या उत्तरानें चकित झाले. नेहमीं आत्मनिरीक्षण करावयाचें हा रानड्यांचा दैवी गुण किती लोकांच्या मनांत असेल ? लोकांस नांवें ठेवितांना आपलें वर्तन धुतल्या तांदळासारखें आहे असें कितीजणांस छातीवर हात ठेवून सांगतां येईल ? येशूनें सांगितलें ‘जो निष्पाप असेल, त्यानेंच त्या बाईला दगड मारावा.’ एकही हात वर झाला नाही; एकाही माणसास दगड मारण्याचें धैर्य झालें नाही. बायबलांतील या गोष्टीप्रमाणेंच

आपणां सर्वांची स्थिति आहे. लोकोत्तर दानत फारच थोड्यांत सांपडा-
वयाची. मानापमानाचे गाठोडें बाजूस ठेवणारा एकादाच. 'आपणास
चिमोटा घेतला। तेणें कासावीस झाला। आपणावरून दुसऱ्याला।
राखीत जावें' हा समर्थाचा अमोल उपदेश वाचणारे असतील, परंतु
आचरणांत आणणारे किती हरीचे लाल सांपडतील? अशा गुरूच्या
सहवासानें गोखल्यांस किती तरी धडे शिकतां आले असतील. त्यांचा
स्वभाव रागीट असे. सांगितलेलें काम वेळच्यावेळीं झालें नाहीं म्हणजे
ते संतापावयाचे. परंतु पुढें पुढें जरी ते संतापले तरी नोकरास बोलावून
त्यास पुनः सांगत 'मी बोललों; वाईट केलें. परंतु तूं मनांत वाईट वाटूं
देऊं नकोस.' त्यांच्या डोळ्यापुढें अशावेळीं रानड्यांचें उदाहरण असे.
आपल्या पतित व अस्पृश्य मानलेल्या लोकांचा उद्धार करण्याची स्फूर्ति
अशाच उदाहरणांवरून त्यांस होई. आणि मी अस्पृश्यांसाठीं अखंड
प्रयत्न करीन अशी अट भारतसेवक समाजांतील सभासदांस मान्य
करावी लागे. सर्व लोकांसाठीं गोखल्यांचें अंतःकरण हळूहळू यास कारण
रानडेच होत. रानड्यांस ह्यूस साहेबांसारखे काँग्रेसचे जनक 'महादेव'
(मोठा देव) मानीत यास केवळ त्यांची विद्वत्ता व कुशाग्रबुद्धीच कारण
नसून त्यांचे 'दया, क्षमा, शांति' हे लोकोत्तर गुणच विशेष कारणीभूत
झाले असतील. रानड्यांचीही थोरवी पाहिली म्हणजे त्यांच्या चरणांपाशीं
बसून ज्यानें धडे घेतले त्यांच्या भाग्याची कल्पना येते व आपणांस तर
हेवा वाटतो. 'It is no exaggeration to say that younger men,
who come in personal contact with him felt as in a holy
presence, not only uttering 'nothing base' but afraid even of
thinking unworthy thoughts, while in his company. The
only other man, who had exercised a similar influence upon
me in my experience is Mr. Dadabhai.' असे उद्धार गोखल्यांनीं
रानड्यांबद्दल, दादाभाईबद्दल आणि पुढें महात्मा गांधींची भेट झाल्या-
वर काढले ते उगाच नव्हत. खरोखरच त्या पवित्र वातावरणांत
गेलें कीं, आपल्या कुत्सित कृपण विचारांचा मागमूस सुद्धां रहात नाहीं-
आपण मुके बनतो आणि त्या थोर पुरुषांच्या चरणांकडे पहात राहतों.

मनाची आणि बुद्धीची या प्रकारें उन्नति होत होती. आतां १८९५ साल उजाडलें. या वर्षी कामाचा बोजा संस्थेंतही पुष्कळ पडला व बाहेरही कामां आ पसरला होता. कामास गोपाळराव ना कधींच म्हणावयाचे नाहींत; शरीराकडे सुद्धां पहावयाचे नाहींत. हें काम रेटण्यास ते पुढें सरसावले.

प्रथम ४ मे १८९५ सालीं वेळगांवास आठवी प्रांतिक परिषद भरली होती. या सभेंत फेरोजशहा मेथा यांच्या अभिनंदनासाठीं ठराव गोपाळरावांनांच मांडला. मेथा हे हिंदुस्थानांत गाजलेले, नांवाजलेले पुढारी. मुंबई म्युनिसिपालिटीचे ते जीव कीं प्राण. हिंदु लोकांस म्युनिसिपल् कामें कशीं चोख व उत्तम रीतीनें करितां येतात हें त्यांनीं सरकारास दाखविलें. त्याप्रमाणेंच ते वरिष्ठ कायदे कौन्सिलांत व प्रांतिक कायदे कौन्सिलांत सडेतोडपणें आपलें म्हणणें पुढें मांडीत. ते सरकारास वांकून नसत. या वर्षी विशेषतः त्यांनीं कलकत्ता येथील वरिष्ठ कायदे कौन्सिलांत हिंदूंची वाजू सांवरून धरिली. सिव्हिल सर्व्हंट हेच हिंदुस्थानचें राज्य करण्यास लायक अधिकारी आहेत असें सरकारी गोण्या सभासदांनीं म्हणतांच फेरोजशहांनीं सिव्हिल सर्व्हंटांचे सर्व दोष चव्हाट्यावर मांडले. सर जेम्स वेस्टलंड यांच्या अंगाची तर आग उडाली. मेथा हे कौन्सिलमध्ये नवीन धोक्याचें वारें आणीत आहेत अशी त्यांनीं तक्रार केली. परंतु असल्या 'गोमायुरुतां'ना 'केसरी' भीक घालीत नसतो. मेथा त्यांस उत्तर देण्याच्या भानगडांतच पडले नाहींत. कौन्सिलें हीं कांहीं सरकारच्या होयवांसाठीं नाहींत हें ह्या सर ब्रह्मादुरांस समजलें पाहिजे होतें. कलकत्त्याच्या स्टेट्स्मननें मेथांच्या वर्तनाचा गौरव केला. कलकत्त्यास डब्ल्यू. सी. वानर्जी यांच्या अध्यक्षतेखालीं मेथांचें त्यांच्या धैर्याबद्दल अभिनंदन करण्यांत आलें. मद्रासकडच्या एका वर्तमानपत्रकर्त्यानें मेथांच्या भाषणाबद्दल म्हटलें आहे कीं 'He returned argument for argument, invective for invective, banter for banter and ridicule for ridicule.' सर्व हिंदुस्थानांत मेथांचें अभिनंदन झालें. वेळगांवासही तें झालें. गोखल्यांचें लहानच पण सुंदर भाषण झालें. गोखल्यांस मेथांबद्दल फार आदर वाटे. ते अद्याप नवशिके होते. निरनिराळ्या राजकारणी पुरु-

षांची ते धोळख करून घेत होते; त्यांच्या पद्धति समजून घेत होते. मेथांच्या अचूक धोरणाची, निस्पृहतेची, बाणेदारपणाची, अप्रतिम कोटि-क्रमाने प्रतिपक्ष्यास चीत करण्याच्या त्यांच्या कौशल्याची कोण तारीफ करणार नाही ? ते राजकारणांत नेमस्त पक्षाचे होते. योग्य प्रसंगी सरकारास तडाखा द्यावयास ते माघार घेणार नाहीत अशी लोकांची समजूत होती. अशा पुरुषांचे अभिनंदन गोखल्यांनी गोड व मार्मिक शब्दांत केलें. ते म्हणतात— 'To my mind it has always appeared that Mr. Mehta is to a great extent a happy combination of the independence and strength of character of Mr. Mandlik, the lucidity and culture of Mr. Telang and the originality and wide grasp of Mr. Ranade.' फेरोजशांसारखा उत्कृष्ट वादविवादपटु कौन्सिलमध्ये त्यांच्यानंतर क्वचित्च झाला; असो. गोपाळरावांचा प्रांतिक सभेर्शा संबंध १८८८ पासूनच आला होता. पहिल्या प्रांतिक सभेचे तेच सेक्रेटरी होते. हें काम त्यांनीं चार वर्षे केलें आणि पुढें ते वाच्छांवरुवर राष्ट्रीय सभेचे सेक्रेटरी झाले. १८९५ च्या राष्ट्रीय सभेचे ते एक सेक्रेटरी होते. वाच्छा हे जनरल सेक्रेटरी होते. स्थानिक सेक्रेटरी १८९५ मध्ये टिळक आणि गोखले होते. सभा त्या वर्षी पुण्यास भरावयाची होती. ही राष्ट्रीय सभा पुण्यास भरवून पुण्याचा लौकिक वाढवावा, सभा उत्कृष्ट रीतीने पार पडावी असें रानड्यांना वाटत होतें. परंतु भवितव्यतेच्या मनांत निराळेच विचार घोळत होते. पुण्यांत वादविवादानें, भांडणांनीं एकच रणधुमाळी माजली आणि याच्या कारणाच्या शोधनार्थ आपणांस थोडें पाठीमागें गेलें पाहिजे.

आजपर्यंत असें होत असे कीं, जेथें राष्ट्रीय सभा भरत असे त्याच ठिकाणीं सामाजिक परिषदही भरे. सामाजिक परिषदेसाठीं निराळा मंडप वगैरे घालावा लागत नसे. यंदां पुण्यास राष्ट्रीय सभा भरावयाची होती, तेव्हां सामाजिक परिषदही राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांतच भरणार असें बहुतेक निश्चित झालें होतें. राष्ट्रीय सभा म्हणजे सर्व राष्ट्राची सभा होय. सर्व राष्ट्रांचें त्यांत मत पाहिजे; मूठभर लोकांची ही मजलस नाही हें सरकारास दाखविलें पाहिजे, हा यंदांचे स्थानिक सेक्रेटरी टिळक यांचा

विचार होता. विशेषतः ज्या शहरी सभा भरवावयाची तेथील तरी सर्व लोकांची राष्ट्रीय सभेस सहानुभूति अवश्य पाहिजे असे त्यांचें मत होतें.

पुण्याची स्थिति इतर शहरांहून फार निराळी. पुणें ही पेशव्यांची राजधानी. ब्राह्मण्याची पुणें ही आश्रयभूमि. जुन्या परंपरेचे, जुन्या चालीचे; जुन्या धर्मकल्पनांचे भोक्ते येथील बहुतेक लोक. या जुन्या परंपरेंतील लोकांचें असें मत पडलें कीं, जर सामाजिक परिषद् ही राष्ट्रीय सभेच्याच मंडपांत भरेल तर सर्व राष्ट्रीय सभावाले सामाजिक परिषदेच्या मताचेच आहेत असें जगजाहीर होईल. परंतु आम्हांस राजकीय अधिकार पाहिजे आहेत, आमची राजकीय सुधारणा झाली पाहिजे, धार्मिक सुधारणेंत छुडबुडण्याचें, जुन्या थोर पूर्वजांनीं घालून दिलेल्या धर्माचे वावर्तीत अमुक सुधारणा करा, तमुक सुधारणा करा अशी हुल्लड उठविणारे आणि मनुयाज्ञवल्क्यांच्या पदवीस झोंवूं पाहणारे जे लोक आहेत त्यांच्याशीं आम्हांस कांहीं एक कर्तव्य नाही; त्यांचा आमचा या विचारांत काडीचा संबंध नाही असें जगजाहीर करण्यासाठीं दोन्ही सभा निरनिराळ्या ठिकाणीं भरवा असें या जुन्या पक्षाच्या लोकांचें म्हणणें पडलें. आम्ही राष्ट्रीय सभेच्या कार्यासाठीं वर्गणी देऊं, सामाजिक परिषदेबद्दल आमची सहानुभूति यत्किंचितही नाही असें हा वर्ग स्पष्टपणें म्हणे. याच्या उलट दुसरा सुधारकी पक्ष असें म्हणूं लागला कीं, जर सामाजिक परिषद् राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत भरूं देणार असाल तरच आम्ही वर्गणी देऊं, नाही तर साफ देणार नाही. खरें पाहिलें तर राष्ट्रीय सभा सामाजिक परिषदेपेक्षां महत्त्वाची. दोन्ही गोष्टी निरनिराळ्या होत्या म्हणूनच दोहोंचीं अधिवेशनें निरनिराळीं भरत. तेव्हां केवळ राष्ट्रीय सभेसाठींच असेल तर आम्ही वर्गणी देणार नाही असें म्हणणाऱ्यांवर टिळक यांनीं काँग्रेसचे द्रोही असा आरोप ठेविला तो रास्तच होता. जेव्हां टिळकांनीं सुधारकी व अतएव सुशिक्षित समजल्या जाणाऱ्या या चमूचें हें मतकृपणत्व पाहिलें तेव्हां त्यांनीं जुन्या मताच्या लोकांस उचलून धरिलें. वास्तविक वैयक्तिक दृष्ट्या टिळक भांडले नसते. सामाजिक परिषद् कोठेंही भरवा; त्याबद्दल त्यांनीं येवढा विरोध केला नसता. परंतु आपलेंच म्हणणें धरून एका प्रामाणिक पक्षाला धुडकावून लावूं पाह-

णारा हा जो सुधारकी मेळा त्याचा त्यांना फार राग आला. राष्ट्रीय सभेस सुधारक पाहिजेत तसे जुन्या परंपरेचे लोकही पाहिजेत. तिच्यासाठी सर्वांनी आर्धी धांवून गेलें पाहिजे. असें असतां सामाजिक परिषदेबद्दलचा कांगावा करून राष्ट्रीय सभेवर रुसणाऱ्या या सुधारणावाद्यांच्या सोंगावर टिळकांनीं कोरडे ओढले. राष्ट्रीयसभा सर्व मतांच्या लोकांची आहे हें स्पष्ट झालें पाहिजे. परंतु काँग्रेसचीं सूत्रें सुधारक पक्षाच्या हातांत; रानडे, गोखले, मुंबईचे मेथा, वाच्छा वगैरे लोक सर्व सुधारक. आपलेंच म्हणणें घरून वसणारे हे लोक. रानड्यांनीं या वेळेस सावध होऊन राष्ट्रीय-सभेच्या मतैक्यासाठीं हा प्रश्न सोडविण्यास लागलें पाहिजे होतें. परंतु रानड्यांनीं कांहीं एक केलें नाहीं. गोष्टी कोणत्या थरावर जातात याचीच ते वाट पहात बसले. टिळकांनीं सेक्रेटरीशिपचा राजीनामा दिला. तेव्हां या विरुद्ध पक्षाच्या लोकांस संशय वाटला. टिळकपक्षाचे लोक काँग्रेसच्या मंडपास आगसुद्धां लावण्यास मागें पुढें पाहणार नाहींत अशी कंडी उठली, ती या लोकांनींच उठविली असली पाहिजे. गोखले पडले भोळे. त्यांना ही हूल खरी वाटली आणि उतावीळपणानें त्यांनीं वाच्छांस तार केली कीं, असें असें आहे तरी तावडतोव या. जणूं वाच्छा येऊन शहानिशा करणार होते ! वाच्छांस स्टेशनवर पुष्कळ मंडळी सामोरी गेली आणि वाच्छांस 'हें सर्व खोटें आहे; आपण कां येण्याची तसदी घेतली ?' असे प्रश्न लोकांनीं विचारले. वाच्छांस गोपाळरावांच्या उतावीळपणाची कल्पना आली.

शेवटीं हा मंडपाचा वाद नियोजित अध्यक्ष सुरेंद्रनाथ वानर्जी यांच्या कानांवर गेला. त्यांनीं असें कळविलें कीं, जर पुण्याच्या लोकांचें एकमत होत नसेल तर आपण अध्यक्ष होण्यास तयार नाहीं. धोंडा बरोबर लागला. रानडे जागे झाले. जी गोष्ट आर्धीच झाली पाहिजे होती ती दिरंगाईवर व 'पाहूं या काय होतें तें' अशावर टाकण्यांत आली होती. परंतु सोनारानें परस्पर कान टोंचले म्हणजे दुखत नाहींत, किंवा नाक दाबलें म्हणजे तोंड उघडतें तद्दत्त झालें. सभा व सामाजिक परिषद वेगवेगळ्या ठिकाणीं भरण्याचें ठरलें. या सुधारकपक्षानें पोलिसांस सुद्धां वर्दी देऊन ठेविली होती कीं, कदाचित् आम्हांस मदत लागेल ! जणूं टिळक

बंडच करणार होते. परंतु सभा नीटपणें पार पडली आणि दंग्याघोऱ्याची भीति अवास्तव ठरली.

पुष्कळ लोक टिळक क्षुल्लक गोष्टीसाठीं भांडले असा त्यांवर आरोप करितात. 'सामाजिक परिपदेसाठीं निराळी तयारी करावयाची म्हणजे पुनः आला नवीन खर्च; काँग्रेसचा मंडप मिळता तर त्यांतल्या त्यांत भागून गेलें असतें.' असाही या लोकांचा एक मुद्दा असतो. परंतु जनमतापेक्षां पैशाची जास्त मातब्यरी नाही, आणि ज्यांस सामाजिक सभा भरावावयाची होती त्यांस जर फार उमाळा होता तर त्यांनीं त्यासाठीं निराळी वर्गणी दिली पाहिजे होती. स्वार्थत्यागाशिवाय मत मात्र मिरवावयास पाहिजे. हें कसें चालेल? बहु-जनसमाजास धरोवर घेऊन जाणें हें राष्ट्रीय सभेचें काम. ती राष्ट्रीय आहे, विवक्षित पंथाची नाही. सर्व लोकांस ज्यांची दरक्षणी जरूर भासते अशा हक्कांसाठीं राष्ट्रीय सभा आहे. हजारों वर्षे चालत आलेल्या धर्माचा विचार करणें हें लोकांस कसेंसच वाटे. 'आपल्या पाया-खालीं कांहीं जळत आहे' असें लोकांस खरोखरच वाटत नसे. वाटत असतें तर त्यांनीं विज्ञविण्याचा प्रयत्न केलाच असता. आपल्या डोक्यावर जें आज सरकारचें छत्र आहे त्यानें मात्र छाया होत नसून डोक्यावर आगच पाखडली जात आहे हें या जुन्या लोकांसही पटलें होतें आणि प्रत्यक्ष अनुभवास आलें होतें. या लोकांस राष्ट्रीय सभेंतच फक्त यावयाचें होतें. त्यांस वगळून कसें चालणार? ही विचारसरणी रास्त आहे; न्याय्य आहे. सामाजिक सुधारणेचें स्तोम माजविणाऱ्यांस ती दिसणार नाही व दाखविली तरी पटणार नाही हें आम्ही जाणून आहों. टाइम्समध्ये ३ नोव्हेंबर १८९५ रोजीं एक पत्र प्रसिद्ध झालें होतें. हा पत्रलेखक वरील मताचाच अनुवाद करितो. तो म्हणतो—

“The congress eventually aims at being a congress of the people and the object cannot be achieved unless every year an effort is made to approach more and more the classes that have not taken hitherto much interest in the movement. One party wishes to draw to the congress as large a portion of the public as it possibly can irrespective of the question

of social reform ; the other does not wish to go much beyond the circle of the friends of reform ” सुधारणावादी लोकांस जनतेस बरोबर घेऊन जावयास नको होतें. ते अलग वागत. डेमोक्रेसीचें महत्त्व त्यांस तात्त्विकदृष्ट्या कळे, परंतु तें त्यांस व्यवहारांत (पटत नसे) आणतां येत नसे. टिळक हे नेहमीं लोकांस बरोबर घेऊन जावयाचे. बरोबर नेतांना त्यांस शिकवावयाचे व शिकवीत शिकवीत बरोबर न्यावयाचे. यास सवंग लोकप्रियता असें उपहासास्पद नांव कित्येकांनीं दिलें असलें तरी तें वस्तुतः भूषणच आहे. हीच गोष्ट २० डिसेंबर रोजीं—काँग्रेसच्या आधीं ५—६ दिवस—काँग्रेससाठीं शहरातर्फे प्रतिनिधि निवडावयासाठीं भरलेल्या सभेंत दिसून आली. सभेस जागा अगदीं लहान योजून आयत्या वेळीं सभा जाहीर केली. परंतु ही युक्ति सफळ झाली नाहीं. तेथें जुन्या मताचे लोकांचा सर्व समाज लोटला व त्यांनीं स्वतःस पसंत असा अध्यक्ष निवडला. हें सर्व पाहून गोखले व इतर १५ इसम सभा सोडून चालते झाले; हा थोडा कमकुवतपणाच होता. टिळकांवर जो लोकच्छंदानुवर्तित्वाचा आरोप करण्यांत येतो तसाच आरोप प्रख्यात पंडित हक्स्ले हा, विख्यात इंग्लिश राजकार्यधुरंधर जो ग्लॅडस्टन, त्याच्यावर करीत असे. तो म्हणे, “He is a man with the greatest intellect in Europe and yet he debases it by simply following majorities and the crowd.” परंतु हें लक्षांत ठेवणें जरूर आहे कीं टिळक, ग्लॅडस्टन यांसारखे पुढारी लोक केवळ जनतेच्या मतांप्रमाणें चालत नसतात. ते त्यांस शिकवीत तर असतातच, परंतु हळूहळू त्यांच्या मनांत भरवीत, त्यांच्याशीं मिळतें घेऊन, मिळतें घेतांनाही आपला उद्देश सिद्धीस जातो आहे हें पाहून हे लोक पाऊल टाकतात; फटिगपणें वागणें म्हणजे लोकप्रिय होणें नव्हे.

या वर्षीची दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सार्वजनिक सभा रानडे पक्षाला सोडावी लागली ही होय. १८८९ पासून सार्वजनिक सभेंत रानडेयांचें म्हणणें म्हणजे वेदवाक्य असें समजलें जात असे. १८९५ सालीं टिळक हे बहुमतानें सार्वजनिक सभेचे पुढारी झाले. या गोष्टीनें जुन्या रानडे पक्षाच्या नाकाला मिरच्या झोंबल्या. गोखले हे नव्या—जुन्यांची दिलजमाई करण्याचा प्रयत्न करूं लागले, परंतु तो दिलजमाईचा

प्रयत्न नसून नवीन पक्षाचा अपमान करण्याचाच पर्याय होता. त्यांनी टिळकांना अशा तऱ्हेच्या अटी सांगितल्या की, त्या बहुमत-वाल्यांस पसंत पडत्या ना. गोखल्यांस आपण अल्पसंख्याक आहोणें हें या वेळीं माहित होतें. असें असूनही त्यांनीं खालील अटी घालाव्या ही गोष्ट अनुचित वाटते. त्या अटी अशा—(१) सभेच्या कार्यकारी-मंडळांत दोन्ही पक्षांचे सारखे सभासद असावे. (२) अध्यक्ष आहे तोच म्हणजे जुन्या पक्षाचाच असावा. (३) दोन सेक्रेटरींच्या ठिकाणी या वर्षापासून तीन असावे, आणि त्यांतील दोन जुन्या पक्षाचे आणि एक नवीन पक्षाचा असावा. टिळकांचें महत्त्व दृष्टीआड व्हावें एतदर्थ हा प्रयत्न होता. हा प्रयत्न अर्थात्च निष्फळ झाला. आतां टिळकांचें मताधिक्य होणार हें पाहून त्यांच्या जवळ काम करावें लागणार या भीतीनें हे रानडे पक्षाचे लोक सभा सोडून जाण्यास तयार झाले! आणि टिळकांस आयत्या विळावर नागोत्रा असें म्हणूं लागले! परंतु आजपर्यंत सार्वजनिक सभेत आपलें मताधिक्य नव्हतें म्हणून टिळक दुसऱ्या सभा काढण्याच्या भरीस पडले नाहींत. पार्लमेंटमध्ये आपलें मताधिक्य होत नाहीं म्हणून कोणी नवीन पार्लमेंट स्थापीत नाहीं, आणि नवीन येणाऱ्या मंत्रिमंडळास कोणी आयत्या पिठावर रेषा ओढणारें असें अपमानास्पद दूषणही देत नाहीं. टिळकांस मिळतें घ्यावयास नको असें म्हणणारे व हा कांगावा करणारे जे नेमस्तपक्षीय लोक त्यांसच खरोखर माघार घेणें, आपलीं मते बहुमतापुढें मागें घेणें, कधीं माहित नव्हतें. नबावशाही त्यांस पाहिजे असे. ती दुसरी नोकरशाहीच होती; लोकशाही नव्हती, ही गोष्ट काँग्रेसच्या वेळीं सिद्ध झाली आणि या वेळेसही सिद्ध झाली.

जुनी सभा सोडून नवीन सभा स्थापण्यास आतां रानडेपक्षाचे लोक कारणें शोधूं लागले आणि ज्या नांवांनीं हिंदुस्थानच्या राजकीय चळवळींत खळबळ उडविली तीं नांवां जन्मास आलीं. टिळकपक्ष हा जहाल पक्ष आहे; आमचा पक्ष नेमस्त पक्ष आहे; दोघांचें जमणें अशक्य, म्हणून हा सवता सुभा आम्हांस काढणें भाग आहे असें या रानडे-पक्षाच्या लोकांनीं जाहीर केलें. आजपर्यंत नेमस्तपक्षाचा वरचष्मा होता तेव्हां या अल्पसंख्याक पक्षानें आत्मघातकी, पक्षभेदाची चळवळ केली

नाहीं. एका घरांत भांडणें असूं देत. जो मतानें अधिक त्याचें खरें ठरेल. परंतु निरनिराळीं घरें बांधून भांडणें म्हणजे सरकारास आपल्यांतील भिन्नता आणि विरोध दाखविण्यासारखें आहे. परंतु आपलेंच शेवटास नेऊं पाहणारे जे हे नेमस्त बंधु त्यांनीं मात्र आतां निराळी सभा स्थापण्याचें ठरविलें, आणि १८९५ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत डेकन सभा स्थापन केली. आपलें महत्त्व कमी होणार असें दिसतां क्षणींच हें नवीन अपत्य निर्माण करणाऱ्या रानड्यांवर टिळकांनीं 'हा म्हातारचळ कीं पोरखेळ ?' हा अग्रलेख लिहून खरपूस टीका केली. नेहमीं मिळतें ध्यावयास खरोखर टिळकच तयार असत, परंतु ते बहुमत लाथाडीत नसत. आजपर्यंतच्या राष्ट्रीय समाजरी नेमस्तांनींच भरविल्या तरी राष्ट्रीय सभेचा महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यांत शिरकाव टिळकांनींच केला. ते असें नाहीं म्हणाले, कीं या मवाळ मताच्या काँग्रेसचा आपण पुरस्कार कां करावा. ते आपलें मताधिक्य वाढविण्याची खटपट करीत होते. ही खटपट प्रत्येक पक्ष करितोच. काँग्रेस म्हणजे कांहीं मवाळांस मिळालेली सनद नव्हे. देशामध्ये ज्या वेळेस जें जनमत असेल—जें बहुमत असेल तें सरकारास स्पष्टपणें कळविण्यासाठीं काँग्रेसचा जन्म आहे. परंतु बहुमताचा वास ज्यांस सहन होत नाहीं त्या आमच्या रानडेपक्षीयांनीं दुसऱ्या पक्षाचें बहुमत झालें असें पाहतांच सवता सुभा स्थापावा आणि राजकारणांत नेमस्त आणि जहाल असे पक्ष पाडावे हें अनुचित होय. टिळक म्हणत "सामाजिक सुधारणेंत 'नेमस्त आणि जहाल' असे पक्ष होऊं शकतील; परंतु हिंदुस्तानच्या राजकारणांत 'नेमस्त आणि जहाल' हें आपणांस समजत नाहीं. परकी सरकारच्या लोखंडी रुळाखालीं सर्व सारखेच चिरडले जातो आहों. या चरकांतून सर्वच चिपाडें होऊन बाहेर पडणार. टिळकपक्ष सरकारास—प्रचलित राज्य-पद्धतीस—नामशेष करण्यासाठीं झटणार आणि रानडेपक्ष त्याचा उदोउदो थोडाच करणार आहे ? ध्येय जर एक आहे तर त्या ध्येयासाठीं बहुमतानें ज्या वेळेस जो मार्ग ठरेल तो हातीं धरावयाचा आणि कामाचा धौशा चालवावयाचा." टिळकपक्ष हा जहाल पक्ष आहे असें दाखविण्यासाठीं, त्यांनीं १८९३ सालीं सुरू केलेला गणपत्युत्सव आणि

१८९५ सालीं सुरु केलेला शिवाजी-उत्सव हीं दोन कारणें रानडे-पक्षीयांनीं पुढें केलीं. परंतु या गोष्टींचा राष्ट्रीय सभेच्या कार्यक्रमाशीं कांहीं एक संबंध नव्हता. हे सामाजिक आणि धार्मिक प्रश्न आहेत. लोकांस एकत्र आणण्यास आणि त्यांच्या उत्सवप्रियतेसही पुष्ट करण्यास टिळकांनीं हा गजाननोत्सव सुरु केला. राजकीय विघ्नांचें हरण होण्या-साठीं या विघ्नहर्त्यांचा सार्वजनिक पूजामहोत्सव करण्याची त्यांनीं रूढि पाडिली. तेहतीस कोटि देवता असतां हिंदु लोक स्वाभिमानरहित होऊन मुसलमानांच्या मोहरमांत भाग घेतात, त्यांच्या डोल्यांपुढें नारळ फोडतात, पाणी ओततात, नाकें घांसतात-हें काय ? परकी धर्मीबद्दल सहानुभूति मनांत बाळगा, परंतु स्वत्वाचा अभिमान सोडूं नका. मुसलमान तुमच्या गणप युत्सवांत, विष्णुपूजेंत भाग घेतो काय ? कधींही नाही. तो जर तुमच्यांत मिसळत नाही तर तुमचें काय अडलें आहे त्यांच्यापुढें नाकदुऱ्या काढण्याचें? परस्परांनीं परस्परांबद्दल सहानुभूति, सलोखा, प्रेमा दाखविला तर रास्त आहे. परंतु एकानें नाक घांसावयाचें आणि दुसऱ्यानें तर असावयाचें हें आह्मांस सहन होत नाही. सत्त्व विसरणाऱ्या लोकांस स्वतःचा फाजील अभिमान बाळगणाऱ्या लोकांजवळ गोडीनें वागतां येणें शक्य नाही. शेळी आणि वाघ एका वनांत राहणें शक्यं नाही; दौघे वाघ राहूं शकतील. समान दर्जाचे लोक एकत्र राहतील, विषम दर्जाचे लोक संतोषानें-गुण्यागोविंदानें राहणें म्हणजे पाणी आणि विस्तव एकत्र राहण्याप्रमाणें आहे. सर्पाशीं दर्पानेंच वागलें पाहिजे तर तो नमेल. आपण त्यास दूध पाजू लागलों आणि आपल्या घरांत त्याला ठेविलें तर तो विषच वमणार आणि दंश करणार. मानवी स्वभाव असाच आहे. तेव्हां टिळकांनीं हिंदूंचें दौर्बल्य जाणून त्यांस मुसलमानांच्या दर्जाला आणण्याचा प्रयत्न केला. मुसलमानांत अभिमान आहे; आपल्यांतही पाहिजे. 'उत्सवप्रियतेमुळें जर मोहरमांत तुम्ही भाग घेत असाल तर हा गजाननोत्सव मी सुरु करितों-चला या इकडे' असें टिळकांनीं म्हटलें म्हणजे टिळक वितुष्ट पाडणारे झाले काय ?

त्याप्रमाणेंच शिवाजी-उत्सवानें मुसलमानांस वाईट वाटेल हा दुसरा आक्षेप. वाईट वाटण्याचें कारण ? शिवाजीनें मुसलमानांस सळो कां पळो

केलें. त्या गोष्टीच्या अनुकरणार्थ कांहीं आज आम्ही शिवाजी-उत्सव करित नाहीं. तर जो धर्माभिमान, जो राष्ट्राभिमान, जें तेज, जें धैर्य, जें वीर्य, जें शौर्य, जो स्वार्थत्याग, जें युक्तिबल, शिवाजीनें व त्या वेळच्या लोकांनीं दाखविलें तेच गुण आजही आपल्या अंगांत पाहिजेत. आपण शेळपट, नादान होत चाललों आहों, याची जाणीव लोकांच्या मनांत टिळकांस उत्पन्न करावयाची होती. मुसलमानांस वार्ट वाटण्याचें यांत कारण काय ? मुसलमानांस आणि हिंदूस सोंवळा असा नेल्सन, वेलिंग्टन, नेपोलियन यांपैकी कोणाचा उत्सव आम्हीं सुरू केला पाहिजे होता कीं काय असें चिरोलसाहेबांस आमचें विचारणें आहे. जी विभूति लोकांस आपलीशी वाटेल, अवतारी वाटेल तीच त्यांच्यापुढे ठेवावी लागते. मुसलमानांनीं सुद्धां शिवाजी-उत्सव करावयास हरकत नाहीं. त्यानें त्यांच्या धर्मावर हल्ला केला नाहीं; त्यांच्या मशिदी पाडून मंदिरे उभारलीं नाहीत; परधर्मीं म्हणून त्यांच्या मुंडक्यांची रास केली नाहीं; परधर्मीं-तील स्त्रियांशीं विवाह केला नाहीं; परकी स्त्रिया जनानखान्यांत घातल्या नाहीत; तेव्हां असें उदाहरण त्यांच्या हिंदुस्तानांतील इतिहासांत क्वचित्च सांपडेल. शिवाजीचे गुण आपल्यांत आणण्यासाठीं हा उत्सव आहे. आणि त्या गुणांची सदा सर्वकाळ जरूरी आहेच.

परंतु टिळकांच्या या दोन उत्सवांनीं सरकारास वाटलें कीं, यांत जातीजातीचें वैमनस्य वाढविण्याचें बीज आहे. त्याचीच री मवाळांनींही ओढली. मलबारी या गृहस्थानीं ईस्ट आणि वेस्ट या मासिकांत १८९७ मध्यें सद्यःस्थिति या विषयावर एक लेख लिहिला आहे. या उत्सवा-संबंधीं ते म्हणतात " His movement to revive the memory of Shivaji though deserving of sympathy from every generous heart so far as it aims at the unity of the Deccan, is historically an anachronism. आणि पुढें म्हणतात Mind has been liberated to a certain extent, not so the heart." पहिल्याच वर्षीं मुंबईत दंगे झाले. मुसलमानांस हिंदूंनीं आपल्यासारखा दहा दिवसांचा उत्सव सुरू केला हें खपलें नाहीं. हिंदूंनीं आपणांस वचकावें, त्यांनीं नरमून असावें ही त्यांची इच्छा. हिंदु तुमच्या मोहरमांत भाग घेतात तुम्ही गणपत्युत्सवांत

ध्या—असैं म्हणणें किती मुसलमानांस रुचलें असतें ? हा उत्सव त्यांस वर्मी झोंबला आणि म्हणून त्यांनीं दंगे केले. परंतु या दंग्यांचें कारण निरुपद्रवी विघ्नहर्त्या गणपतीचा उत्सव हें नसून, चढेल मुसलमानांचें फाजील धर्म-वेड हेंच होय हें डोळ्याआड करून चालणार नाही. हे दोन उत्सव आणि टिळकांचा सामाजिक बाबींतला परंपरेला होतां होईतों एकदम न टाकण्याचा दृढ निश्चय या तीन गोष्टीमुळें त्यांस या रानडेपक्षीय लोकांनीं जहाल हें विशेषण दिलें. आपल्यास सवता सुभा काढावयाचा तर काढावा, परंतु तो काढण्यासाठीं आपलें मताधिक्य नाही ही खरी गोष्ट जी सांगावयाची ती टाळून हा पक्ष जहाल आहे अशी टिमकी वाजवावयास या पक्षानें सुरुवात केली, आणि आपल्याच देशबांधवांस जहाल अशीं नांवां ठेवून तो पक्ष सरकारच्या अवकृपेस जास्तच पात्र केला. नवीन सभा काढण्यास बळकट आधार कशाचाच नव्हता, ज्यांचें मताधिक्य आहे त्यांच्याबरोबर काम करण्यांत आपली मानखंडना आहे असें वाटल्यावरूनच ही निराळी सभा स्थापण्यांत आली आणि म्हणूनच टिळकांनीं ती स्थापणान्यांवर टीकेचें जळजळीत अस्त्र सोडलें. हा विस्तार करण्याचें कारण येवढेंच कीं जो पक्ष मतानें मातबर असेल त्याच्याशीं भांडून जर त्या पक्षानें आपलीं मते स्वीकारलीं तर ठीकच; नाही तर जें मताधिक्यानें ठरेल त्याचा टिळक प्रसार करीत. परंतु टिळक आग्रही आहेत असा टिळकांवर आरोप करणारे मात्र आपलें अल्प-संख्याकत्व झाल्याबरोबर वेगळे होतात ! टिळक मतासाठीं, आपलें मत दुसऱ्यास पटविण्यासाठीं, मातबर लोकांशीं झगडतील; आकाशपाताळ एक करतील; परंतु जर आपलें म्हणणें मताधिक्यानें पसंत ठरलें नाही तर उठून जाणार नाहीत; उलट जें ठरेल त्याचें लोण सर्व जनतेत पोंच-वितील आणि दुसऱ्या प्रसंगां आपलें मताधिक्य करण्याचा प्रयत्न करतील, परंतु सवते सुभे काढणें, वेगळें होणें हें नेमस्त मंडळींसच बाळकडू आहे, टिळकांस नाही असैं आम्ही स्पष्टपणें म्हणतां. गोखले आतां डेक्कन सभेचे सेक्रेटरी झाले. याच वर्षीं गोपाळराव ब्रज्युएटांतफें बॉम्बे युनिव्हर्सिटीचे फेलो निवडून आले. मरेपर्यंत ते युनिव्हर्सिटीचे फेलो होते. कर्झनसाहेबांच्या युनिव्हर्सिटीच्या कायदेकानूनंतर त्यांस युनिव्ह-

सिटीनेच फेलो नेमलें. एक वर्ष ते सिंडिकेटचेही सभासद होते, परंतु पुढें मात्र निवडून आले नाहींत. पुढें पुढें सीनेटच्या बैठकींसही त्यांस वेळेवर जातां येत नसे. कारण कामाचा बोजा त्यांच्यावर किती पडे हें त्यांचें त्यांनाच कळे. ते हजर असले म्हणजे मात्र वादविवादांत लक्षपूर्वक मन घालावयाचे. शिक्षण हा त्यांचा जिव्हाळ्याचा विषय होता. बी. ए. च्या परीक्षेस इतिहास हा विषय सक्तीचा असावा की नाहीं या प्रश्नावर जेव्हां भवति न भवति होत होती तेव्हां गोपाळरावांनीं उत्कृष्ट भाषण केलें. हेंच त्यांचें शेवटचें भाषण होय. हिंदुस्तानांतील तरुणांस इतिहासाची फार अवश्यकता कशी आहे तें त्यांनीं स्पष्टपणें सांगितलें. हा विषय अवश्यक असावा असें त्यांचें म्हणणें होतें आणि त्याच वेळेस जर मते घेतलीं असतीं तर गोपाळरावांचा जय झाला असता. कारण त्यांच्या भाषणानें खरोखरच मनावर परिणाम घडवून आणला असें तें भाषण ऐकणारे लोक सांगत. परंतु उपयोग झाला नाहीं. नवीन 'ऐच्छिक इतिहास' या विषयाचा अभ्यासक्रम जेव्हां आंखण्यांत आला तेव्हां मात्र त्यांच्या मतास—म्हणण्यास मान देण्यांत आला. राजनीतिशास्त्राचा अभ्यास आणि अर्थशास्त्र हा विषय बी. ए. ला व हिंदुस्थानची आर्थिक परिस्थिति हा विषय एम्. ए. ला ठेविण्यांत त्यांनींच भीड खर्च केली. ते पुष्कळ वर्षे इतिहास व इंग्रजी यांचे परीक्षकही होते.

१८९६ मध्ये कलकत्यास राष्ट्रीय सभा होती. रानडे व गोखले ही गुरुशिष्यांची जोडी तेथें गेली होती. गोखल्यांविषयीं रानडे यांस आतां वरीच अशा वाटूं लागली होती. हा पुढें मोठा मनुष्य होईल, राष्ट्राचा नेता होईल असें भविष्यकाळचें स्वप्न त्यांच्या दृष्टीस दिसूं लागलें होतें. गोखल्यांची तेथें ओळख करून देतांना ते म्हणाले 'हा एक होतकरू तरुण असून हिंदुस्थानच्या पुढाऱ्यांत याची गणना होईल,' हे त्यांचे शब्द अक्षरशः खरे ठरले, म्हणजे या सुमारास रानड्यांस त्यांचे सर्व गुण, त्यांची योग्यता कळून आली असली पाहिजे; एरव्हीं नेहमीं जबाबदारपणें बोलणाऱ्या व अवास्तव स्तुति न करणाऱ्या रानड्यांच्या तोंडून असे उद्गार बाहेर पडले नसते. "स्तुति येति न मुख्यासि या असारा ज्या"—असार म्हणजे पोकळ स्तुति अशा थोर पुरुषांच्या

तोंडून येत नसते. आज दहा वर्षे रानडगांजवळ ते शिकत होते. मनाने बुद्धीने, हृदयाने शिकत होते. वागावे कसे, लिहावे कसे, बोलावे कसे, शांत रहावे कसे-या सर्वांचे धडे त्यांनी घेतले. रानडगांच्या तालमीत पूर्णपणे तयार झाले तेव्हां त्यांचे वय फक्त तीस वर्षांचे होते. या होतकरू तरुणास पुढल्याच वर्षी आपल्या गुरूजवळ शिकलेल्या विद्येत परीक्षा देण्याची वेळ आली. परीक्षा घेणारा तिऱ्हाईत असला म्हणजे परीक्षा जास्त कसोशीने होते. गोपाळरावांची परीक्षा इंग्लंडांत होणार होती. आणि त्या परीक्षेस जाण्याची ते तयारी करू लागले.

इंग्लंडची पहिली सफर.

१८९६ मध्ये इंग्लंडमध्ये कान्झर्वेटिव्ह पक्ष सत्तारूढ होता. ज्या खर्चाचा वोजा वास्तविक रीत्या इंग्लंडवर पडावयाचा तो हिंदुस्थानावर पडतो असा गवगवा होत होता. तेव्हां या प्रकरणाची चौकशी करण्याकरिता एक कमिशन नेमण्यांत आले. हे कमिशन वेल्बी कमिशन म्हणून प्रसिद्ध आहे. हिंदुस्थानांतून या कमिशनपुढे साक्ष देण्यासाठी वाच्छा हे जाणार होते. मुंबई प्रेसिडेन्सी असोसिएशनतर्फे व डेक्कन सभेचा सेक्रेटरी या नात्याने गोपाळराव गोखले यांनी इंग्लंडांत साक्ष देण्यास जावयाचे असे ठरले. वाच्छा हे कसलेले, नांवाजलेले आंकडेशास्त्रज्ञ होते. गोपाळरावांचा या अभ्यासाबद्दल लौकिक अद्याप झाला नव्हता. रानडगांनी मात्र १८९० मध्येच जुन्नरहून लिहिलेल्या मागे दिलेल्या पत्रांत गणेशपंत जोशी यांस गोखले हे तुमच्याबरोबर अभ्यास करण्यास योग्य आहेत असे लिहिले होते. त्या गोष्टीस आज सहा वर्षे झालीं होती. गोपाळरावांनी सांगोपांग अभ्यास केला होता. आतां तर त्यांनीं तीन महिने ज्ययत तयारी चालविली. मुंबईहून पुणे, पुण्याहून सोलापूर, तेथून पुनः मुंबई असे त्यांनीं किती तरी खेटे घातले ! रा. ब. गणेशपंत जोशांजवळून सर्व बारीकसारीक माहिती, टांचणे, टिपणे सर्व कांहीं तयार करून घेऊन ठरलेली वेळ येतांच गोपाळराव हिंदुस्थानची तरफदारी

करण्याकरितां त्याच्या वतीनें साक्ष देण्यासाठीं इंग्लंडास चालले. बाल-सूर्य उदयाचलावर येऊं लागला. हिंदुस्तानचा किनारा दिसेनासा झाला. परिचित मित्रमंडळी दूर राहिली. प्रथम प्रथम गोपाळरावांस चैन पडेना. अफाट आकाश आणि अनंत सागर यांच्याकडे ते कित्येक वेळां पहात बसले असतील. समुद्राच्या लाटांप्रमाणेंच त्यांचें मन खालीं वर होत असेल. ज्या कार्यासाठीं आपण जात आहों तें आपल्या हातून नीट तडीस जाईल कां ? आपल्या गुरूच्या अपेक्षा आपल्या हातून सफल होतील काय ? परकी समाजांत आपणास नीट वागतां येईल कां ? इत्यादि विचारांनीं त्यांच्या मनांत खळवळ उडविली असेल. कॅले येथें गोपाळरावांस केबिनमध्ये मोठा धक्का बसला आणि त्यांची छाती किंचित् दुखू लागली. त्यांस वाटलें कीं, दोन दिवसांनीं थांबेले; म्हणून त्यांनीं तिकडे दुर्लक्ष केलें. गोखले इंग्लंडमध्ये आल्यावर प्रथम वाच्छांकडेच राहिले. वाच्छा हे केंब्रिज लॉजमध्ये रहात होते. तेथेंच प. पूज्य दादाभाई रहात असत. दादाभाई हे कमिशनमधील एक सभासद होते. गोपाळराव आधींच अत्यंत भिडस्त आणि लाजाळू; त्यांतून ते आतां परक्या समाजांत आलेले ! पंचहौदमिशनमधील चहा प्रकरणावर ज्या समाजांत प्रचंड वांदविवाद झाले, त्या समाजांतील गोखले तेथें गोंधळून गेले. बायकां-पुरुषांमध्ये, पारशांमध्ये मिळून मिसळून वागण्याचा त्यांस अद्याप सराव नव्हता. त्यांना कसेंसेंच वाटे. इकडील राहणी अद्याप त्यांस नीटशी समजेना. पहिले दोन दिवस तर ते मोठ्या सावधगिरीनें वागत होते. न जाणों कोठें एकादा शिष्टाचार चुकावयाचा ! गोपाळराव या गोष्टीस फार जपावयाचे; इतके कीं तें करणें हस्यास्पद व्हावयाचें. दोन दिवस झाले. तिसऱ्या दिवशीं त्यांचें छातींतील दुखणें जास्त झालें. ते दोन दिवस काळजी घेत होते; परंतु आतां वेदना सहन करवतना. दुःख असह्य झालें आणि गोपाळराव अस्वस्थ झाले. दादाभाईकडे समक्ष जाण्यास ते भीत. त्यांस आपण कसें सांगावें असें त्यांच्या गुरुजनां-विषयीं आदर ठेवणाऱ्या मनास वाटे. त्यांनीं ही गोष्ट वाच्छांच्या कानावर घातली. त्यांची सहनशक्ति, आपलें दुःख षट्कर्णी होऊं न देतां तें मुकाट-पणें मनांत गिळून राहणें हें पाहून वाच्छा कळवळले. परक्या देशांत

आलेले, जवळ ना स्नेही, ना मिल, ना नात्यागोत्याचा आप्त ! परंतु वाच्छा व दादाभाई तेथे होते. वाच्छांनी ही बातमी दादाभाईस सांगितली. त्यांनी ताबडतोब तज्ज्ञ डॉक्टरास निमंत्रण पाठविलें आणि ते स्वतः गोपाळरावांची कळ कमी होण्याचे प्रथमोपचार करित बसले. दादाभाईस आपली शुश्रूषा करावी लागत आहे हें पाहून गोपाळराव गोंधळले. दादाभाई-बद्दस त्यांस किती पूज्यभाव वाटे हें १८९३ मध्ये जेव्हां दादाभाई पुण्यास आले होते आणि त्या वेळेस त्यांचें जें थाटाचें स्वागत झालें होतें त्या प्रसंगी दिसून आलें होतें. दादाभाईच्या जवळ आपण असावें असें त्यांस त्या वेळीं वाटे. परंतु ज्या गाडीतून मिरवणूक निघत होती त्या गाडीत जागा नव्हती. तेव्हां गोपाळराव घोडे हांकणाराजवळच जाऊन बसले आणि आपल्या मनींची इच्छा त्यांनीं सफळ करून घेतली; असो. डॉक्टर आला; छाती तपासण्यांत आली; दुखणें किती जोखमीचें आहे हें डॉक्टरानें सांगितलें. थोडक्यांत चुकलें नाहीं तर प्राणांवरच वेता-वयाचें ! औषधोपचार सुरू झाले. पहिले दोन तीन दिवस फारच काळजी वाटत होती. हळूहळू सुधारणा होत होती. काहीं दिवस अंथरुणावर पडणेंच त्यांस भाग होतें. कारण डॉक्टरानें तसें सांगितलें होतें. ज्या घरांत ते रहात असत त्याच घरांत एक फार ममताळू पोक्त बाई होत्या. ज्या शेरिडननें हिंदुस्तानची करुण कहाणी पार्लमेंटांत सांगितली त्या शेरिडनच्याच वंशांतली ही बाई होती. तिचें नांव मिसेस कॉन्ग्रीव्ह. या बाईनें गोपाळरावांची बरदास्त फार उत्तम ठेविली. शुश्रूषा खरोखर स्त्रियांनीं व करावी. गोखल्यांची जास्त उत्तम व्यवस्था घरींही झाली नसती. गोपाळराव प्रसन्न रहावे-त्यांचें मन चिंताग्रस्त नसावें यासाठीं कॉन्ग्रीव्ह बाई खटपट करी. ती त्यांच्याजवळ बोलत बसे. तिच्याबरोबर बोलण्याचालण्यानें गोखल्यांचा भिडस्तपणा जाऊन आतां नैसर्गिक चौकसपणा व मोकळेपणा त्यांच्या वागणुकींत आला. ते पंधरा दिवसांनीं हिंडूं फिरूं लागले. ३१ मे १८९७ रोजीं युनिव्हर्सिटीतर्फें बोटिंगच्या शर्यती होणार होत्या. त्या पाहण्यास गोखले, वाच्छा व दादाभाई त्रिवर्ग गेले होते. दादाभाईनीं जरी ४०-४२ वर्षें इंग्लंडमध्ये काढलीं तरी ते ही गोष्ट पाहण्यास कधीं गेले नव्हते. ही त्यांची विरक्तता पाहून गोपाळ-

रावांचा आदर दुणावला. गोपाळरावांवर आध्यात्मिक परिणाम घड-
विणाऱ्या तीन विभूर्तीपैकीं एक दादाभाई होते हें मागें एके ठिकाणीं
आलेंच आहे. बारीक सारीक गोष्टींकडेसुद्धां लहान मुलाप्रमाणें गोपाळ-
रावांचें लक्ष असावयाचें. शिकवतांना सुद्धां ते कांहीं वगळावयाचे नाहींत.
वाच्छा म्हणतात. 'Mr. Gokhale was a master of the minutest
details.'

इंग्लंडमधील प्रसिद्ध व्यक्तींस भेटण्याची त्यांची फार इच्छा. मोलें
साहेबांचे ग्रंथ त्यांनीं फार मननपूर्वक वाचले होते. या तत्त्वज्ञास भेटल्याशिवाय
जाणें म्हणजे देवळांत जाऊन देव न पाहण्यासारखें त्यांस वाटलें असावें.
त्यांस भेटून आपली धणी केव्हां तृप्त होईल, डोळ्यांचें पारणें कधीं फिटेल
असें त्यांस झालें होतें. शेवटीं एक दिवस ठरविण्यांत आला, आणि
गोखले व मोलें यांची गांठ पडली. बर्कविषयीं, आयर्लंडच्या परिस्थिती-
विषयीं त्यांचें बोलणें झालें. मोकळेपणानें त्यांनीं चर्चा केली. शाळेंतील
एकाद्या आनंदोत्सवाची यातमी घेऊन जसा विद्यार्थी घरीं धांवत येतो
तसें गोखल्यांचें झालें. पुष्कळ वेळां ते खरोखरच मुलाप्रमाणें वागत.
मुलाचा उत्साह, जिज्ञासा व अकपटपणा त्यांच्या ठिकाणीं अजूनही होता
व मरेपर्यंत राहिला. यानंतर आयरिश पक्षाचा जॉन रेडमंड याची ही
त्यांनीं भेट घेऊन 'होमरूल' ची इत्थंभूत माहिती करून घेतली. सर
डब्ल्यू. वेडरवर्न यांच्या मध्यस्थीनें दुसऱ्या पुष्कळ हिंदुस्तानच्या हित-
चिंतकांस ते भेटून आले.

जेथें कोठें मेजवानी किंवा खाना असेल तेथें गोखले आपली तांबडी
गुलाबी पगडी घालून जावयाचे. पार्लमेंटमध्ये जाते वेळेसही आपलें
राष्ट्रीय शिरोभूषणच ते ठेवीत. पाय विलायती झाले तरी डोकें हिंदुस्तानी
ठेवावयाचें ! केंब्रिज लॉजमध्ये दुसऱ्या एक मिस पायनी म्हणून बाई
होत्या. त्यांनीं गोपाळरावांचें नवीन नामकरण केलें. कॉन्ग्रीव्ह बाईनें
गोपाळरावांची आजारीपणांत शुश्रूषा केल्यामुळे कॉन्ग्रीव्ह बाईचा पिंगट
बच्चा—Brown Baby—असें त्या विनोदानें म्हणत. इंग्लंडमधील शिक्षण-
पद्धति कशी काय असते हेंही गोपाळरावांस पहावयाचें होतें. केन
साहेबांच्या खटपटीनें त्यांस हें सर्व समजून घेण्यास सांपडलें. प्रथम

डल्विच् कॉलेजमध्ये ते गेले. तेथे अर्धा दिवस मोठ्या मजेंत गेला. फराळ करतांना प्रिन्सिपालना प्रश्नावर प्रश्न विचारून गोपाळराव भंडावून सोडीत. नंतर बेडफर्ड या मुर्लीच्या कॉलेजांत ते गेले. तेथे एक पार्शी बाई शिक्षकीण होत्या. मुर्लीच्या शिक्षणाबद्दल त्यांनी माहिती करून घेतली. केंब्रिज येथे या वेळेस परांजपे होते, त्यांस भेटण्यास गोखले अर्थातच विसरले नाहींत. सर बुइल्यम हन्टर या प्रसिद्ध शिक्षणशास्त्र-शासही ते भेटले.

शिक्षणाच्या काँग्रेसमध्ये स्त्रियांच्या शाखेपुढे त्यांनी हिंदुस्तानांतल स्त्रीशिक्षण हा निबंध वाचला. या निबंधांतल पहिल्याच अधिकरणांतल एक वाक्य फार गोड व मार्मिक आहे. हिंदुस्तान पिकले फळ होतें आणि इतर राष्ट्रे कच्ची फळे होतों. "Time, however, which brings ripeness to the raw fruit brings also decay to the ripe one and the country which was once the cradle and long the home of a noble religion, a noble philosophy, science and art of every kind, is at the present day steeped in ignorance and superstition and all the moral helplessness which comes of such darkness." नंतर शिक्षणाचा इतिहास सांगितला आहे; मिशनरींचे प्रयत्न वर्णिले आहेत; हिंदुस्तानांतल सध्यांच्या शिक्षणाचे शेंकडा प्रमाण मुलांमुलींत किती आहे तें सर्व आंकडे देऊन दाखविलें आहे. स्त्रीशिक्षणास हिंदुस्तानांत होणारा विरोध दिवसेंदिवस कसा कमी होत आहे आणि हिंदुस्तानांतल शिक्षण विशेष उपयुक्त अगर मताची वाढ करणारें नसून केवळ डोक्यांत कांबलें जाणारें कसं आहे हेंही त्यांनी विशद करून या निबंधांत दाखविलें आहे.

अशा रीतीने इंग्लंडमध्ये इतर कामे चाललीं होती. आतां ते दुसऱ्या एका मिलाकडे राहण्याची सोय झाल्यामुळे वाच्छांकडून निघून गेले. नंतर इंग्लंडमध्ये ज्या कामासाठी ते मुख्यत्वेकरून आले होते तें काम आलें. तें काम त्यांनी उत्तम प्रकारें पार पाडलें. त्यांची उलट तपासणी करून घेण्यांत आली, परंतु गोपाळराव कचरले नाहींत; डगमगले नाहींत. त्यांची तयारी पूर्ण असल्यामुळे त्यांची लेधा तिरपीटही उडाली नाहीं.

सर्व प्रश्नांस त्यांनी समाधानकारक उत्तरे दिलीं. कोठें कोठें दादाभाई त्यांस सांवरून घेत. दादाभाई त्या कमिशनमध्ये असल्यामुळे गोखल्यांस धीर असे. त्यांचें विस्तृत वाचन, सर्व प्रश्नांचें केलेलें सूक्ष्म परिशीलन, बिनचूक माहिती, हिंदुस्तानच्या आजपर्यंतच्या घडामोडींची वित्तवातमी या गोष्टी त्यांच्या लेखी साक्षीवरून आणि तोंडी जवानीवरून दिसून येतात. त्यांनी आपल्या लेखी साक्षीचे तीन भाग केले होते.

१ वसूल व जमाबंदी—या सर्व जमाबंदीवर ताबा कोणाचा व किती असतो.

२ खर्च कोणत्या पद्धतीने आणि कसा करण्यांत येतो.

३ इंग्लंड आणि हिंदुस्तान यांच्यामधील खर्चाची वांटणी कशी करावयाची.

गोपाळरावांनी सांगितलें कीं, हिंदुस्थानांतील बहुतेक सरकारी वसूल लष्कर, बळ्या बळ्या अंमलदारांचे मोठमोठे पगार आणि पेन्शन यांतच खर्च होतो. अगदीं अल्प भाग शिक्षण, आरोग्य, कालवे, शेतकी यांसाठीं खर्च होतो. ब्रिटिश व्यापारी आणि ब्रिटिश सावकार यांचेच हितसंबंध प्रथम पहिले जातात आणि ज्यांच्यापासून कर मिळतो त्यांच्या हिताची वास्तपुस्तही करण्यांत येत नाही. लढायांचे बेसुमार खर्च होतात आणि त्याचा बोजा गरीब बिचान्या हिंदुस्तानावर पडतो. साम्राज्य वाढविण्याची हांव तुम्हांस, परंतु पैसा आणि प्राण मात्र जाणार हिंदुस्तानाचे ! दुसऱ्याचा बळी देऊन आपली पोळी पिकविणें हें अत्यंत अनिष्ट व अहितकारक व अन्यायाचें आहे. आधींच शिक्षणादि कार्यांसाठीं पैसा पुरत नाही तो या गोष्टींमुळे मुळींच पुरणार नाही आणि निःसत्व व निष्कांचन होणाऱ्या रयतेवरील करांचें ओझे मात्र खर्चाची तोंडमिळवणी व्हावी म्हणून वाढतच जाणार !

The frequent subordination of the interests of the Indian taxpayer to these other interests makes it all the more imperative that the machinery of constitutional control should provide adequate safeguards for a just and economical administration of the Indian expenditure; and yet, I fear, nowhere are the safeguards more illusory than in our case.

गोपाळरावांच्या सुंदर व मुद्देसूद साक्षीने त्यांची वाहवा झाली ! हिंदुस्थानांतील त्यांच्या मित्रांचा आनंद गगनांत मावेना !! रानड्यांसही समाधान झाले !!! नवीन पुढारी आपणांस लाभला असं जनतेस वाटू लागले. हा आपले पांग फेडील असं दुःखी कष्टी भूमातेस वाटलं असावं. अशा प्रकारें गोखले आनंदांत होते, त्यांचे मित्र त्यांच्या गळ्यांत यशाची माळ घालण्यास इकडे उत्सुक होते, परंतु विधिघटना होती वेगळीच !

जगांत अशी गंमत आहे की, ज्या वेळेस दुःखाचा मागमूसही नसतो. सुखसमाधानांत लोक पोहत असतात, अशा वेळेस एकाएकीं सर्व स्थिति पालटून जाते. काळेकुट्ट ढग जमतात; आकाशांतील चंद्रमा लोपून जातो; सोसाट्याचा झंझावात वाहू लागतो; मेघांच्या गडगडाटानें कानठळ्या बसून जातात; विजेचा लखलखाट होतो आणि दरएक क्षणीं वाटतें हा विजेचा गोळा कोठें तरी पडणार; या प्रचंड वादळानें गांवच्या-गांव उध्वस्त होणार; आणि असे उत्पात आपण अगदीं शांत आणि प्रसन्न वातावरण असतांना पाहतों. तसेंच गोखल्यांच्या वावर्तीत झालें. पायसांत मिठाचा खडा पडला. एकंदरीत दैवाला सर्व चांगलें पहावत नाहीं हेंच खरें !

गोपाळराव इंग्लंडमध्ये गेले, परंतु मागें इकडे पुण्यांत हलकल्लोळ माजला. नवीन रोगाची सांथ आली. मुंबई, पुणें, नाशिक, धारवाड, बेळगांव या महाराष्ट्रांतील बहुतेक सर्व ठिकाणीं ग्रांथिक सन्निपातानें—प्लेगनें हलकल्लोळ माजविला. हजारों लोक मृत्युमुखीं पडले. कुटुंबेच्या कुटुंबे बसलीं. लोक अगदीं हवालदिल झाले. कधीं कोणाच्या प्राणांवर बेतेल याचा नेम नव्हता. सरकारनें या नवीन रोगाचा वेळींच प्रतिरोध करावा या सद्धेतून, त्याचें उच्चाटण व्हावें म्हणून शास्त्रशांच्या सहघानें लस टांचण्याचा जालीम उपाय शोधून काढला. रोग नवीन आणि त्यावर पसंत केलेला उपायही नवीन. लोकांस टांचून घेण्याची कल्पनाच सहन होईना. याशिवाय जो कोणी या रोगानें पछाडला असेल त्याच्या आईवापांचे, भावाबहिणीचें म्हणणें, केविलवाणें रडणें, आरडणें यांपैकीं कशासही न जुमानतां त्याची झारंटाईनमध्ये रवानगी होई.

आणि तेथें तो रोगी बहुधा आपल्या नात्यागोत्यांचें कोणी जवळ नसतां दगावावयाचा हें ठरल्याप्रमाणेंच होतें. ज्या घरांत रोग आला असेल तीं घरें धुवून, कपडे वगैरे जाळावयाचे; लोक आजान्याची बातमी देत नसत म्हणून घरांची झडती व्हावयाची; असा रोजचा कार्यक्रम होता. आणि ज्यांचीं मनें जात्याच असंस्कृत व निष्ठुर असतात. आणि घाव घालावयास जे उत्सुक असतात अशा गोऱ्या सोजिरांची या कामगिरीवर नेमणूक झाली होती. काम किती नाजूक आणि तें पार पाडणारे हे हडेलहप ! हिंदु लोकांचीं मनें जात्याच कोमल. दुसऱ्याच्या दुःखानें त्यांच्या हृदयाचें पाणी होतें. सांथीच्या रोगानें घरांतील माणूस आजारी पडला तर त्याची शुश्रूषा मनोभावानें जिवापाड मेहनत करून करावयाची हें त्यांस माहित. या संसर्गजन्य रोगानें आपण पछाडले जाऊं असें त्यांच्या ध्यानींमनींही येत नाहीं. भरणोन्मुख माणसास मरतां मरतां तरी सुख व्हावें ही त्यांची इच्छा असते. दुधाचा थेंब, गंगेचें पाणी तरी त्याच्या पोटांत जाऊं दे असें त्यांस वाटत असतें. या सर्व मनोवृत्तींना फांटा देऊन, त्या कोमल मनाचें दुःख न पाहतां, आजारी माणसास उचलून कारंटाइनमध्ये नेऊन ठेवीत. घरांतील माणसें आरडून ओरडून नुसता कल्लोळ करीत, परंतु विचारतो कोण ? आणि दया तरी कोणास येणार ? बापलेंक एकमेकांस दुरावले ! मायलेंकरांची ताटातूट झाली !! पति-पत्नींत दुजेपणा आला !!! सोजीर लोक घरांत घुसून देवाब्राह्मणांची नालस्तीही करीत. यामुळें पुण्यांतील लोकांत असंतोष माजून राहिला. लोकांचीं मनें क्रोधानें जळफळू लागलीं. तरुणांना त्वेष आला. आणि याचा परिणाम म्हणजे रँड व आयस्ट यांचे खून झाले. ही बातमी विजेप्रमाणें सर्वत्र पसरली. इंग्लंडांतील वर्तमानपत्रें आणि हिंदुस्तानांतील अँग्लो-इंडियन पत्रें 'सूड सूड' म्हणून ओरडूं लागलीं. गोपाळराव या वेळेस इंग्लंडांत होते. त्यांच्या मित्रांचीं त्यांस खाजगी पत्रें गेलीं होती; त्यांस कांहीं वर्तमानपत्रांचे अंक मिळाले होते. त्यांच्या मित्रांनीं 'स्त्रियांची अब्रू घेण्यांत येते; त्यांच्यावर जुलूम होतो' वगैरे मजकूर पत्रांत लिहिला होता. इंग्लंडांतील लोकांस ही खरीखुरी माहिती कळविली तर त्यांचा गरीब हिंदूवर झालेला रोष नोकरशाहीवरच वळेल असें गोखल्यांस वाटलें. ते

हीं सर्व पत्रें वाच्छांस वाचून दाखवीत असत; त्यांच्या मित्रांस ही कुणकुण समजली. शेवटीं जून महिन्याच्या अखेरीस या बाबतींत काय करावें हें ठरविण्यासाठीं पार्लमेंट-गृहाच्या लायब्ररीच्या खोलींत कांहीं मित्र जमा झाले. पहिल्या दोन बैठकी ज्या झाल्या त्यावेळीं वाच्छा हे हजर होते. परंतु ज्या बैठकींत ही बातमी प्रसिद्ध करावी असें ठरलें त्याच बैठकीस वाच्छांस हजर राहतां आलें नाहीं. आणि गोखले तर उतावीळ झाले होते. तिसऱ्या बैठकींत जें ठरलें तें त्यांनीं वाच्छांस कळवून त्यांचा सह्या घेतला असता तर भावि आपत्ति टळली असती, परंतु उतावळेपणानें त्यांनीं ती बातमी मॅचेस्टर गार्डियन या वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध केली. पत्नांवर भरंवसा किती ठेवावा, त्यांत ऐकीव गोष्टी किती असतील याचा सारासार विचार करून हें कृत्य झालें पाहिजे होतें. परंतु होणारासारखी बुद्धि झाली आणि गोखल्यांनीं सर्व मजकुरावर भिस्त ठेवून माहिती जाहीर केली. इंग्लंडमधील लोक स्त्रीस्वातंत्र्याचे कैवारी. त्यांच्यामध्ये स्त्रियांस सर्वत्र मान. त्यामुळे स्त्रियांची अन्नू सोजिरांनीं घेतली हें वाचून त्यांच्या पायाची आग मस्तकास गेली. पार्लमेंटांत प्रश्नोत्तरे झालीं आणि मुंबई सरकारास 'खुलासा करा' अशी तार करण्यांत आली. मुंबई सरकारनें पुण्यांतील सुमारे ५०० सदृग्हस्थांकडे पंचप्रश्नात्मक पत्रिका पाठविल्या आणि या पांच प्रश्नांसंबंधीं प्रत्यक्ष वा ऐकीव जी माहिती, जो पुरावा असेल तो सरकारला कळवावा असें लिहिण्यांत आलें. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट ही कीं, एकही गृहस्थ पुढें झाला नाहीं. आणि पुढें येणार तरी कसा ? आपलीच बेअन्नू आपल्या तोंडानें हिंदी अंतःकरणास बोलवत नाहीं. मलबारी हे या विषयीं म्हणतात, "No modest Hindu or Mahomedan lady will come forward to accuse the would be assailant of her modesty. To ask her or her male relatives for proof is something like addition of insult to injury." जेव्हां कोणी कांहीं सांगावयास धजेना तेव्हां अर्थात्च निमित्तावर टेंकलेल्या मुंबई सरकारनें 'गोखल्यांचीं विधानें खोडसाळपणाचीं आहेत' अशी उलट तार केली. आतां मात्र गोखल्यांवर कठिण प्रसंग आला. आपल्या

मित्वांनीं जें लिहिलें तें अगदीं खरें आहे अशी त्यांची मनोभावना त्यांस सांगत होती. परंतु मुंबईसरकारच्या आव्हानास 'ओ' देऊन फोणीच गृहस्थ पुढें कसा झाला नाही याचें त्यांस आश्चर्य वाटलें. आपल्या लोकांत नीतिधैर्य नाही असें त्यांस वाटलें असेल काय ? इंग्लंडांतील पत्रांनीं गोखल्यांवर शिव्याशापांचा नुसता पाऊस पाडला. पार्लमेंटांत एका सभासदानें तर त्यांस Despicable perjurer म्हणजे खोटी व निघ कुभाडें रचणारा असा आहेर अर्पण केला. 'सहसा विदधीत न क्रियाम-विवेकः परमापदां पदम्' हा अमोल उपदेश संतापाच्या व भावनांच्या भरांत दृष्टीआड झाला. आपल्या लोकांचीं दुःखें व जुलूमतेथील लोकांस कळावीं या सद्देतूनें त्यांनीं सर्व केलें. आपलीं विधानें खरीं असें त्यांस वाटत होतें, परंतु सजनांच्या अंतःकरणप्रवृत्तीला कोठें जगांत मान्यता मिळते ? जें काय प्रत्यक्ष सिद्ध होईल त्याच्यावर जगाचा भरंवसा. करावयास गेले एक आणि झालें भलतेंच ! इंग्लंडमध्ये सुरेख साक्ष दिली होती, परंतु तें यश पार नाहीसें झालें. परक्या देशांत परकी लोकांचे वाक्प्रहार त्यांस सोसणें भाग होतें. त्यांचें मन द्विधा झालें. अंतःकरण विदीर्ण झालें. ते हिंदुस्तानास यावयास निघाले. वाच्छांबरोवर युरोपला जाण्याचा आपला बेत त्यांनीं रद्द केला. हिंदुस्तानांत जाऊन आपल्यास आपलीं विधानें खरीं करून दाखवितां येतील काय हाच प्रश्न त्यांच्या अंतःश्रुं पुढें होता. बोटीवर त्यांस फार त्रास झाला. सिव्हिलियन् लोक 'हाच आमच्या शिपायांचे वाभाडे काढणारा' असें त्यांच्याकडे बोट दाखवून सांगूं लागले. एका सिव्हिल सर्वटानें मात्र त्यांच्या दुखावलेल्या मनास धीर दिला. गोखल्यांची बोट एडनला आली. एडनला कांहीं मित्रांचीं त्यांस पत्रें मिळालीं. हीं पत्रें ज्यांनीं इंग्लंडमध्ये त्यांस पुण्यांतील हलकडोळाचीं पत्रें लिहिलीं होती त्याच सद्गृहस्थांचीं होती. आमचीं नांवें सरकारांत कळवूं नका आमच्या नांवांची परिस्फुटता-वाच्यता न होऊं देण्याची खबरदारी घ्या अशी विनंति या पत्रांत मोठ्या कळवळ्यानें केली होती. गोखल्यांनीं सर्व जबाबदारी आपल्याच शिरावर घेण्याचें नाही तरी ठरविलेंच होतें. आपली एक मानखंडना झाली तेवढी पुरे-आपल्या बरोबर इतरांची नको हाच उदार विचार त्यांनीं मनांत घस्त्रिा होता.

माफी-प्रकरण.

मुंबई बंदरांत बोट आल्याबरोबर प्रथम त्यांस पोलिस कमिशनर भेटले. गोपाळरावांनी सांगितलें कीं, मला आधीं घरीं जाऊं द्या; मी पुरावा मिळविण्याची खटपट करीन आणि मग काय तें जाहीर करीन. आतां मला कांहीं एक करितां येणार नाहीं. गोपाळराव घरीं आले. सर्व मित्रांच्या त्यांनीं भेटी घेतल्या. परंतु पुरावा कोणीच देईना. आतां काय करावयाचें ? आपण तर सर्व युरोपियन राष्ट्रांत इंग्लंडच्या शिपायांची नाचक्री करून बसलों ! आणि तें विधान सप्रमाण सिद्ध करितां तर येत नाहीं !! गोपाळरावांच्या मनाची काय स्थिति झाली असेल याची कल्पनाच करणें बरें. त्यांच्या जिवास रुखरुख लागली. मन खाऊं लागलें. आपल्या गुरूची त्यांनीं सल्ला घेतली. कठिण प्रसंगांत गुरूशिवाय कोण मदत करणार ? रानड्यांनीं त्यांस जाहीर माफी मागण्यास सांगितलें. गोखल्यांस ही गोष्ट कमीपणाची वाटली पण रानड्यांचें नीतिधैर्य थोर. त्यांनीं सांगितलें कीं, आपली चूक कवूल करणें यांत मनाचा मोठेपणा आहे; मानखंडना नाहीं. सज्जन जे आहेत ते तुमचें कौतुकच करितील. हेंच करणें रास्त व श्रेयस्कर आहे. गोखले हो ना करीत होते, परंतु शेवटीं गुरूच्या उपदेशाप्रमाणें वागण्याचें त्यांनीं ठरविलें. रानड्यांचा शब्द ते कसा मोडतील ? रानड्यांस आपल्या करणीनें जर संतोष होत असेल तर त्रिभुवनाच्या निंदेसही ते भिणारे नव्हते. इंग्लंडमधील माझी साक्ष जर तुम्हांस पसंत पडली असेल तर माझें सार्थक झालें असें रानड्यांस त्यांनीं लिहिलें होतें. ' If you find time to go through the statements and feel satisfied, I shall have received the only reward I care.' तेव्हां ज्यांना ते सर्वस्व समजत असत, त्यांच्या सांगी-प्रमाणें ते वागणार नाहींत तर कोणाच्या ? पुढें एकदां बाबू मोतीलाल घोष यांनीं रानड्यांजवळ या माफीचा खुलासा विचारला तेव्हां त्यांनीं सांगितलें कीं, गोखले तयार नव्हते, परंतु आपण त्यांचें मन वळविलें. मोतीलाल, ' A step in the steamer ' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत लिहितात: " He was willing to stick to his words, but was prevented

from doing so by his Guru-Mr. Ranade whom he could not disobey. In the course of a conversation Mr. Ranade assured me that the entire responsibility for Gokhale's apology was his and Gokhale simply followed his advice." स्वतःच्या शब्दांस चिकटून राहण्याच्या गोखल्यांच्या निश्चयास मोतीलाल ('Fairness') 'चांगुलपणा' म्हणतात. आम्हास तसे वाटत नाही. जी गोष्ट आपणास सिद्ध करितां येत नाही आणि ज्या गोष्टीमुळे दुसऱ्याची आपण निंदा केली, ती गोष्ट सपशेल परत घेऊन माफी मागणे हेच न्याय्य होय. आपला शब्द जर खरा करून दाखवितां येत नाही तर त्यास चिकटून राहण्यांत मोठेपणा किंवा धैर्य नाही. अशा वेळीं आपला अपराध कवळून करण्यासच अलौकिक धैर्य लागते आणि यासच आम्ही नीतिधैर्य म्हणतो. आपल्याच लोकांत मनोधैर्य कमी म्हणून गोपाळरावांवर हा नामुष्कीचा प्रसंग आला, जर आपल्या विधानासाठी त्यांनी पुरावा पुढे मांडला असता तर गोपाळरावांस आपले शब्द खरे करतां आले असते. पण त्यांच्या पत्रलेखकांनी त्यांस आगाऊच केंविलबाणी विनंति केली होती. या म्याड लोकांच्यामुळे गोपाळरावांस माफी मागावी लागली ! जर लोक पुढे येत नाहीत, पुरावा देत नाहीत तर आपलेंच विधाने जरी ती ईश्वराच्या दृष्टीने (कारण तोच फक्त सर्वसाक्षी आहे) खरी असली तरी जगामध्ये खरी ठरत नाहीत. आणि ती खरी न ठरल्यामुळे ज्यांच्यावर त्या विधानांनी दोषारोप केले होते त्यांची माफी मागणे हाच राजमार्ग आहे. गोपाळरावांनी हा मार्ग स्वीकारला याबद्दल त्यांचें जितकें कौतुक करावें, त्यांच्या धैर्याची जितकी तारीफ करावी तितकी थोडीच होईल.

युरोपांत हा माफी मागण्याचा प्रघात सर्वमान्य आहे. गोखल्यांनी माफी मागितल्यामुळे सरकारचें समाधान झालें. इंग्लंडमधील पत्रांची तोंडे बंद झाली. तेथील मित्रमंडळींचो गोखल्यांस सहानुभूतिपर आणि समाधानदर्शक पत्रे आली. या माफीचा त्यांस पुढे फार उपयोग झाला. जबाबदारपणे आणि विचारपूर्वक कोणतीही गोष्ट करण्याचा त्यांनी घडा घेतला. अधिकारीवर्गास वाटलें की, हा पुरुष न्यायी आहे. उगीच

कोणाची नालस्ती करणार नाही. जें खरें दिसेल तेंच करील, आपली अन्नू याच्या हातांत सुरक्षित राहिल. इंग्लंडमधील लोकांसही वाटलें कीं, या माणसाची सत्याकडे दृष्टि आहे. सत्य कठोर असलें तरी हा डगमगणार नाही. जी गोष्ट इंग्लंडमध्ये त्यांस सत्य वाटली ती जाहीर करण्यास ते भ्याले नाहींत. परंतु ती गोष्ट खोटी ठरली हें जेव्हां त्यांस दिसलें तेव्हां माफी मागण्याच्या सत्यात्मक मार्गापासूनही ते विमुख झाले नाहींत. ते पुनः जेव्हां इंग्लंडास गेले तेव्हां हा सत्यवक्ता आहे अशी लोकांची समजूत असल्यामुळें त्यांच्या शब्दास वजन प्राप्त होई व त्यांच्या शब्दाचा विचार होई. हा फायदा लहानसान नाहीं. वाइटांतून हें चांगलें बाहेर पडलें, आणि जास्त सावधगिरी ते शिकले. परंतु इंग्लंडमध्ये, येथील अधिकारीवर्गांत आणि कांहीं मितमंडळांत जरी त्यांची वाहवा झाली तरी पुष्कळ वर्तमानपत्रांनीं त्यांस भ्याड, भित्ता, वगैरे विशेषणें दिलीं. देशाचा अपमान करणारा अशीं त्यांचीं निग्र्य वर्णनें करण्यांत आलीं. पुण्यांतील मेळ्यांमधून त्यांची टर उडविण्यांत आली ! आपले लोक इतके कसे कृतघ्न असें गोपाळरावांस वाटे. त्यांनीं इंग्लंडमध्ये बजावलेल्या कामगिरीचा गौरवपर उल्लेख एकांही न करतां, त्यांनीं सत्यासाठीं जी मोष्ट केली त्यामुळें त्यांच्यावर येवढा गहजव केला ! परंतु मुक्ताबाईनें ज्ञानेश्वरांस सांगितलेलें 'संत जेणें व्हावें । जगवोलणें सोसावें,' हेंच वचन लाखाचें आहे. गोखल्यांनीं निमुटपणें सर्व सहन केलें. आपल्या गुरूची शांत व गंभीर मूर्ति त्यांच्या समोर होतीच. 'आपलेच दांत आणि आपलेच ओंठ'—लोक निंदां करताहेत, करोत. ही स्वजननिंदा गोखल्यांनीं थोर मनानें सहन केली. मात्र ते म्हणत 'Forgive I must, forget I can not' त्यांच्या अंतःकरणांत—निंदेचे शब्द कायमचे बसले ! टीकेसंबंधीं त्यांचें मन जात्याच अत्यंत मृदु. इंग्लंडमध्ये असतांना एकादा शिष्टाचार आपल्या हातून चुकूं नये म्हणून त्यांची कोण धडपड ! असल्या साध्यासुध्या शब्दानेंही विव्हल होणारे कोमल अंतःकरणाचे गोखले या प्रचंड शरसंपातानें किती घायाळ झाले असतील बरें ! कण्वाश्रमोंचा कुरंग जसा दावानळांत होरपळून निघाला तद्वत् त्यांची स्थिति झाली. टिळकांमध्ये आणि गोखल्यांमध्ये हा मोठा फरक

होता. टिळक आणि आगरकर टीकेस कधीं भ्यावयाचे नाहीत. लंगड्या पायानें सुद्धां ते समरांगणांत नाचावयाचे, चमकावयाचे. टिळक हे तत्त्वज्ञ होते. तत्त्वज्ञानानें येणारा कठोरपणा त्यांच्यांत आला होता. टीकेकडे त्यांचें विशेष लक्ष नसे. ते टीका विसरून जात आणि त्यांस वाटे कीं, दुसराही टीका विसरून जाईल. दुसरा इतके दिवस टीका उराशीं धरून कसा बसतो याचें त्यांस आश्चर्य वाटे. स्वतःस टीकेची खिजगणती नसल्यामुळें दुसरेही असेच असतील या समजुतीनें ते टीका करीत. परंतु गोखल्यांची मनःस्थिति निराळी होती. टिळकांच्या मनोगिरीवर किती कां मुसळधार पाऊस पडेना ? त्याचा एक कोंपराही टांसळावयाचा नाही. परंतु गोखल्यांचें अंतःकरण देशावरील मृदु आणि भुसभुशीत मातीप्रमाणें होतें; पावसाचे चार थेंब पडले तरी ते आंतपर्यंत जावयाचे. त्यांचें मन लोण्याप्रमाणें होतें. तें परदुःखानें वितळे तसेंच टीकेनेंही वितळे ! टिळकांचें मन जरी परक्याच्या दुःखानें कळवळलें तरी टीकेनें-स्वतःच्या दुःखानें वा स्वतःवरच्या टीकेनें कधींही वितळून जात नसे. अशा प्रसंगीं तें वज्राप्रमाणें कठिण वने. सार्वजनिक काम करणारा असाच खंवीर लागतो. गोखल्यांनी देशाचें हित केलें, सार्वजनिक कामें केलीं परंतु दुखावलेल्या मनानें केली. दुखावलेलें मन पुनः साफ बरें झालें नाही. वाग्याण निघून गेला तरी त्यानें केलेला व्रण राहतो म्हणतात तें कांहीं खोटें नाही. १८९७ सालची काँग्रेस वऱ्हाडांत अमरावतीस भरावयाची होती. गोपाळरावांच्या इंग्लंडमधील कामगिरीचा गौरवपूर्वक उल्लेख करावयाचा तें तर बाजूसच राहिलें; उलट त्यांच्या माफीबद्दल निषेध करणारा ठराव पास करावा असें दुसऱ्याचें वाईटच पाहणाऱ्या कित्येक लोकांस वाटलें. परंतु गोष्टी या थराला आल्या नाहीत. तेथें गोखल्यांचें अभिनेदनही झालें नाही किंवा निंदाप्रदर्शक ठरावही पास झाला नाही. अमरावतीच्या काँग्रेसहून परस येतांना गोपाळरावांस एका प्रसंगानें आपल्या गुरुची अंतःकरण-ओळख जास्तच झाली. माधवरावांच्या प्रकृतीमधलें दैवी तेज पुष्कळांस दिसलें होतें. भांडारकर तर रानड्यांचें सांगणें म्हणजे दैवी संदेश असें समजत. रानडे पहांटेच्या वेळेस उठून ' जे कां रंजले गांजले । त्यांसी म्हणे जो आपुले '

हा तुकाराम महाराजांचा सुप्रसिद्ध आणि गोड अभंग आळवून आळवून म्हणत होते. अर्थार्थी त्यांची झालेली समरसता पाहून गोपाळरावांस काय बरें वाटलें असेल ?

१८९८ मध्ये गोपाळरावांनीं माफीसंबंधानें आपल्यावर केल्या गेलेल्या आरोपास सविस्तर उत्तर प्रसिद्ध केलें. त्यांत त्यांनीं शेवटीं खालील उद्गार काढले आहेत. "Several of my Indian friends have been equally kind foremost among them being the gentleman at whose feet I have now sat for these many years as a pupil."

लोकांनीं टीका केली तरी रंजले गांजलेल्यांच्या दुःखाचा परिहार करण्याचें स्तुत्य काम गोखल्यांनीं टाकलें नाहीं. अजून प्लेग हटला नव्हता. त्यांनीं एक स्वयंसेवकांचें पथक उभारलें आणि लोकांस पुष्कळ सहाय्य केलें, टोंचून घेण्याचा उपदेश केला व त्यांच्या भोळ्या समजुती नाहींशा करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या कामगिरीचा गौरवपर उद्देश्व सरकारी रिपोर्टांत सर क्लीग यांनीं केला होता.

१८९९ मध्ये इन्फ्युलेशनसंबंधीं एक सरकारी कमिशन बसलें. हा उपाय धोक्याचा आहे किंवा काय, यानें दुसरींच दुखणीं जडतात असें लोक म्हणतात त्यांत किती तथ्य आहे, सांधेदुखी उत्पन्न होते कीं काय यांची चवकशी करण्याकरितां हें कमिशन नेमलें होतें. गोखल्यांची या कमिशनवर नेमणूक झाली होती. कारण त्यांच्यावर सरकारचा विश्वास बसला होता. निरनिराळ्या ठिकाणीं चवकशी झाली. विशपतेः धारवाड, वेळगांव येथें जास्त साक्षी घेण्यांत आल्या. सर्व सभासदांचें मत इन्फ्युलेशन हा उपाय चांगला आहे असेंच पडलें. गोखल्यांनीं आपली स्वतंत्र पत्रिका जोडिली होती. तींत ते म्हणतात 'जरी कांहीं इसमांस या उपायानें अन्य रोग जडला असला, तरी टोंचला जाणारा जो असेल त्याची वयोमर्यादा आणि त्याची शक्ति नीट लक्षांत घेऊन तज्ज्ञ माणसाकडून लस टोंचविल्यास हा उपाय लोकांस भोंवणास नाहीं व परिणाम चांगलाच होईल.'

कौन्सिलांतील कामगिरी.

या वर्षाच्या अखेरीस ते मध्यभागातफें कौन्सिलमध्ये निवडून आले. त्यांच्या अभिनंदनार्थ पुण्यास हिरावागेत समारंभ झाला होता. डॉ. भाण्डारकर आणि गंगाराम भाऊ म्हस्के यांनी गोखल्यांची स्तुति व गौरव केला. समारंभास गोखल्यांचे गुरु रानडे हेही हजर होते. गोखले हे जात्याच विनयशील आणि नम्र. भाषणाच्या अखेरीस ते म्हणाले “न्या. मू. रानड्यांनी मला हाताशी धरिलें. त्यांच्याचरणांशी बसून शिकण्याची संधि मला मिळाली; म्हणूनच आज मला ही स्थिति प्राप्त झाली आहे. केवढी ही गुरुभक्ति ! अलीकडे अशा प्रकारचे गुरुशिष्यसंबंध फारसे आढळत नाहीत.

१९०० पासून आपल्या मृत्यूपर्यंत गोपाळराव हे प्रांतिक नाही तर वरिष्ठ—कोणत्या ना कोणत्या तरी कौन्सिलचे सभासद होतेच. या वर्षाच्या पहिल्याच भाषणांत त्यांनी दुष्काळपीडितांची कष्टप्रद कथा निवेदन केली. सरकारचे त्यासंबंधी कर्तव्य काय तेंही सुचविलें. सर्व विधानें आंकडे देऊन सशास्त्र सिद्ध केलीं होती. अंमलदार कर कसा जुलमानें वसूल करतात, ज्या अंमलदाराकडून कर वसूल केला जात नाही त्याला कसा दपटशा देण्यांत येतो हें खानदेश वगैरे जिल्ह्यांतील प्रत्यक्ष प्रमाणांनी त्यांनी सिद्ध केलें. या वर्षी सूट दिली तर ती पुढील वर्षी वसूल करण्यांत येते आणि अशा तऱ्हेने शेतकऱ्यांच्या माना या परंपरागत बाकीनें आंढळल्या जातात असें सांगून गोरू ले म्हणतात ‘In the present situation of our peasantry, it is necessary to give many of them a fresh start in life, without placing the mill—stone of arrears round their necks. सरकारचें म्हणणें असें कीं, एक वर्ष जर दुष्काळाचें तर दुसरें सुबत्तेचें असलें पाहिजे आणि दक्षिणेंत पिकांची सरासरी काढून कर ठरविण्यांत आल्यामुळें सूट अगर तगाई देण्याची जरूरच नाही. या विधानांची विफलता आणि त्यांतील फोलपणा त्यांनी पटवून दिला. शेतकऱ्यांनं कर्ज काढून कर देऊं नये या शब्दाची ‘कर्जांनं

तो जर निरंतर बांधला जाणार असेल' अशी खानदेशच्या कलेक्टरांनी केलेली ओढाताण त्यांनी पुढे मांडली. सातारा जिल्ह्यांत तालुक्यांतील तलाठी वगैरे लोकांस बाकीसह वसूल जमा न केल्याबद्दल दंडही ठोठावण्यांत आले. या सर्व प्रकारांची चवकशी होऊन दुष्काळग्रस्त प्रजेस अल्प स्वल्प तरी सुख देऊन तिचा दुवा घ्यावा असें त्यांनी कळकळीनें विनविलें.

गोपाळरावांस इंग्लंडमध्ये गेल्यापासून वाटे कीं, दादाभाईप्रमाणें आपणही इंग्लंडमध्ये राहूनच काम करावें, पार्लमेंटचा सभासद व्हावें, देशहिताची चळवळ करावी; परंतु न्या. रानडे म्हणावयाचे 'तुम्ही तिकडे जाऊन इकडील कामें कोण करणार ? येथें कौन्सिलमध्ये कोण झगडणार ? सरकारचा नैतिक अधःपात कोण दाखवून देणार ? लोकांस राजकीय विचार करावयास कोण शिकविणार ? अस्पृश्यांचा उद्धार कोणी करावयाचा ? दारूला आळा कसा घालावयाचा ? शिक्षण कसे वाढावयाचें ? मृत्युसंख्या वाढत आहे तिला आळा कसा पडावा ? आरोग्य कसे सुधारेल ? शेती कशी वाढेल ? कर कसे कमी होतील ? उद्योगधंद्यास हातभार कसा लावतां येईल ? आपसांतील तंटेबखेडे मोडून एकी कशी घडवून आणतां येईल ? प्रेम, सलोखा कसा वाढेल ? कामांचे डोंगर इकडे पडले असतां इंग्लंडांत जाऊन काय करणार ? पाया भरावयाचें काम आर्धी करा. सध्यां येथेंच रावावयाचें तुमचें काम आहे. तुमच्यासारखीं सर्वस्व देणारीं मागसें पाहिजे आहेत. आम्ही नौकरदार; आम्ही किती करणार ? रानड्यांच्या या उपदेशाचा गोपाळरावांवर फार परिणाम होई. या कामासाठीं यंदा त्यांस कौन्सिलमध्ये जाऊन काम करावें लागलें.

अशा रीतीनें कामास आरंभ होत आहे, आपला शिष्य कौन्सिलमध्ये झगडण्यास योग्य झाला असें पाहून न्या. रानड्यांनीं आपला देह १९०१ च्या जानेवारी महिन्याच्या १६ तारखेच्या उत्तररात्रीं खाली ठेविला. रात्रंदिवस देशहिताची काळजी वाहणारा, धोरणी, विद्वच्छ्रेष्ठ, असा महापुरुष इहलोक सोडून निघून गेला. सर्व चळवळींना जन्म देणारे, सर्वांस कार्यप्रवृत्त करणारे, टांकेचा पाऊस पडत असतां हिमालयाप्रमाणें गंभीर राहणारे, कृतीनें व मनानें थोर असे सत्पुरुष ईश्वराकडे गेले. मार्ग

दाखविणारा गेला. काळ्याभोर अंधारांत चंद्राप्रमाणें शीतल प्रकाश देणारा महात्मा मृत्युराहूच्या मुखांत पडला. सर्व देश हळहळला. कोण हळहळणार नाही ? या मृत्यूनें गोपाळरावांच्या मनाची स्थिति किती चमत्कारिक झाली असेल बरें ? ज्यानें नवीन दृष्टि दिली, नवीन सृष्टि दाखविली, संकटाच्या वेळीं सदुपदेशाची वृष्टि केली त्या पितृतुल्य गुरूच्या मृत्यूनें गोपाळराव क्षणभर स्तिमित झाले. परंतु क्षणभरच. रानड्यांनीं रडावयास शिकविलें नाही तरी रडें गिळून काम करतां करतां पडावयास शिकविलें. समर्थ्यांच्या समाधीच्या समर्थी त्यांचे शिष्य असेच मुळमुळू रडावयास लागले, तेव्हां समर्थींनीं काय सांगितलें होतें ? ' आजपर्यंत शिकलांत तें रडण्यासाठींच कां ? मी चाललों तरी माझा दासबोध आहे. त्यांत माझा आत्मा आहे. तो दासबोध समोर ठेवून वागा म्हणजे मी जवळ असण्यासारखेंच आहे. या समर्थीं गोखल्यांसही रानड्यांचाच उपदेश आठवला असेल. जीवित म्हणजे कर्तव्य आहे. येथें रडावयास वेळ नाही. आपला शोकावेग त्यांनीं आवरला, डोळे पुसले आणि गुरूचा उपदेश जो अंतरीं सांठविलेला होता तदनुसार वागावयाचें ठरविलें.

न्या.रानड्यांचीं स्मारकें सर्वत्र उभारण्यांत आलीं, कोठें वाचनालय, कोठें ग्रंथालय; कोठें तसवीर; कोठें पुतळा; कांहींना कांहीं तरी या थोर पुरुषाचें स्मारक लोकांनीं केलें. आपल्या गुरूस आणि आपल्या गुरुभक्तीस साजेसें स्मारक गोपाळरावांनीं उभारावयाचें ठरविलें. त्यांनीं वर्गणीसाठीं व्याख्यानें दिली. एक लाख रुपये गोळा केलें या रकमेतून पुण्यास सर्व्हेंट ऑफ इंडिया सोस यटीच्या अग्रभार्गी, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या जवळ स्मारकार्थ 'इंडस्ट्रियल व एकोनॉमिक इन्स्टिट्यूट' स्थापण्यांत आली. या इमारतीचा उद्घाटन समारंभ १९१० मध्ये गव्हर्नरांच्या हस्ते झाला. येथें अर्थशास्त्रावरील निवडक पुस्तकांचा चांगला संचय आहे. प्रयोगशाळाहि साधारण चांगली आहे. परंतु एक लाख रुपयांत हीं कामें यशस्वी कशीं होणार ? फक्त अर्थशास्त्राचा व्यासंग व अभ्यास करणा- साठीं हीं संस्था स्थापिली असती तर बरें झालें असतें. परंतु गोखल्यांच्यांच्या आशेस पारावार नव्हता. ' I know no limitations for the aspirations of my Countrymen ' हें त्यांचें वाक्य. प्रयोगशाळेंत शोध

लागून हिंदुस्थानची औद्योगिक उन्नति व्हावी, आपल्या देशाचा दर्जा वाढावा असें त्यांस वाटत होतें. परंतु अशा गोष्टींस कोट्यवाधि रुपये लागतात. सरकारचा आश्रय लागतो. गोपाळरावांस वाटत होतें कीं, म्युनिसिपालटीमधून आणि सरकारामधून आपल्या संस्थेस सहाय्य मिळेल; परंतु ही आशा व्यर्थ ठरली. एक लाख रुपये म्हणजे नुसता कात आहे. परंतु पुढें मागें संस्था भरभराटेला असें त्यांस वाटलें असावें. ' उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः ' हा नियम खरा आहे. परंतु आपण दरिद्री असलों तरी, अल्पारंभ ' करून मनांतील कल्पना लोकां-पुढें निदान आज मांडून तरी ठेवावी या हेतूनें गोपाळरावांनीं हें स्मारक उभारलें.

१९०१ मधील प्रांतिक कौन्सिलांची बैठक सुरू झाली. या वर्षी दोन महत्त्वाचीं विलें पास झालीं. दोहोंमध्येही गोखल्यांनीं चांगलाच भाग घेतला. डिस्ट्रिक्ट म्युनिसिपाल विल याच वेळीं पसार झालें. गोपाळराव पुणें म्युनिसिपालिटींत पुष्कळ दिवस सभासद होते. त्यांस या कामाची व त्यांतील वैगुण्याची चांगली कल्पना असल्यामुळें त्यांनीं या विलावर मुद्देसूद व उपयुक्त टीका केली. या विलाचें कौन्सिलमध्ये वाचन होण्यापूर्वी जिल्हाम्युनिसिपालिट्यांचा विचार करण्यासाठीं एक सिलेक्ट कमिटी नेमण्यांत आली होती. या कमिटींत गोपाळरावही एक सभासद होते. चार्लस ऑलिव्हंट हे अध्यक्ष होते. या अध्यक्षांनीं पुष्कळ मिळतें घेऊन काम केलें. कमिटीचें काम संपून आतां नवीन विल ऑलिव्हंट यांनीं पुढें मांडलें होतें " या विलाला उपसूचना आम्ही आणीत नाहीं, कारण मग कांहींच मिळणार नाहीं. तेव्हां कांहीं न मिळण्यापेक्षां थोडें मिळणें बरें. " Half a loaf is better than no bread " असें गोखल्यांनीं प्रथम सिलेक्ट कमिटीमध्ये ठरविलें परंतु, नवीन विल जें पुढें आलें त्यांत अशा कांहीं गोष्टी होत्या कीं, त्यांस उपसूचना आणणें जरूर झालें. गोपाळरावांनीं या नवीन विलांतिल पहिली गोष्ट नाकारली ती ही कीं, ' १८८४ च्या कायद्यानें सरकारला निमे सभासद ज्या जातींच्या अल्पसंख्याक लोकांना प्रतिनिधित्व मिळालें नसेल-त्यांतून निवडण्याचा हक्क मिळालेलाच होता. आतां या नवीन विलानें पुनः उरलेल्या निम्म्या

भागांतही जातवार प्रतिनिधि नेमून टाकावयाचे हें काय ? 'माझें तें माझें आणि तुझें तेंही माझें' असें म्हणण्याप्रमाणें हें आहे. निंमे सभासद लोकांनीं निवडावे; त्यांत आणखी वेगळ्या स्वतंत्र जागा काढूं नका असें गोखल्यांनीं सुचविलें. ही पुच्छप्रगति त्याज्य आहे. मद्रास इलाख्यांत एकोणीस म्युनिसिपालिटीघांत तीन चतुर्थांश सभासद लोकनियुक्त असतांना, मुंबईसरकारनें नकाश्रु कां ढाळावे ? येवढी कृपणता कशासाठीं ? इतर प्रांतांतून लोकनियुक्त सभासदांचें प्रमाण अधिक असतां. मुंबई सरकार 'आम्ही म्युनिसिपालिटीच्या कामांत पुढारलेले आहों' अशी आणखी घमेंड मारतें ! 'नोटिफाईड एरिआ' या कलमामुळें आजूबाजूच्या खेडघांस हक्क न मिळतां पैशाचें ओझें मात्र त्यांच्या डोक्यावर बसेल. म्युनिसिपालिटीकडे सोंपविलेल्या कामांवर तर गोखल्यांनीं चांगलेच तडाखे लगावले. म्युनिसिपालिटीवर कामें सोंपवून सरकार स्वतःमोकळें होऊं पहातें हा खासा न्याय ! दुष्कळ आला, म्युनिसिपालिटीनें मदत करण्यास पुढें सरकावें; सांथीचे रोग आले, म्युनिसिपालिटीनें कंवर बांधावी; असें म्हणूं लागलें तर जगांतली अत्यंत सधन अशी म्युनिसिपालिटीही मेटाकुटीस येईल. मग हिंदुस्तानांतील आज मरूं, उद्या मरूं असें करणाऱ्या म्युनिसिपालिट्यांची गोष्ट बाजूसच राहिली ! 'गोखल्यांच्या टीकेचा थोडाफार फायदा झाला आणि हें बिल पास झालें.

दुसरें अत्यंत महत्त्वाचें बिल म्हणजे 'लँड रेव्हिन्यू कोडाच्या दुरुस्तीचें बिल.' सरकारास हें बिल घाईनें पास करावयाचें होतें. सावकारांपासून रयतेचें रक्षण करीत आहों, अशा बाहण्यानें सरकार मात्र जमिनीचें स्वामी होणार होतें. वाटेल तेव्हां सरकारलाच कवजा घेतां आला असता. सावकारास जमीन गहाण घावयाची नाही असें यानें ठरणार होतें. लोक या बिलाला फार विरोध करीत होते. लोकांस या बिलाचा विचार करावयास सवड द्या आणि लोकमत काय पडतें तें पहा आणि मग बिलाचें वाचन होऊं द्या असें फेरोजशहांनीं सांगितलें. या सूचनेस गोपाळरावांनीं जोरदार भाषण करून संमति दिली. सरकारनें जर आपली सूचना मान्य केली नाही तर उठून जावयाचें मेथांनीं ठरविलें होतें. गोखले प्रथम विरुद्ध होते, परंतु मेथांप्रमाणेंच त्यांनीं करावयाचें

ठरविलें. 'तुम्ही स्वतःस योग्य दिसेल तसें वागा ' असें मेथांनीं त्यांस कळविलें होतें. शेवटीं मेथांचेंच करणें त्यांस रास्त वाटलें. ठरल्याप्रमाणें ज्या वेळेस मेथांची ही तहकुत्राची साधी सूचना सुद्धां पास होईना तेव्हां सर भालचंद्र कृष्ण, गोकुळदास परेख, दाजी आबाजी, गोखले यांसह मेथा उठून गेले.

या विलाच्या वादविवादप्रसंगीं मूर मॅकेंझी या सभासदांनीं एतद्देशीय सभासदांस रयतेची कांहीं माहिती नसते, फक्त सरकारी अधिकाऱ्यांसच असते अशी मुक्ताफळें काढिलीं. या उत्तरास ठोशास ठोसा देणाऱ्या फेरोजशाहांनीं चांगलेंच खरमरीत उत्तर दिलें होतें. तें वाचण्यासारखें आहे. मेथांची तडफ व त्यांचा वाणेदारपणा या उत्तरांत मूर्तिमंत दिसतो. तें असें:—

"An English official moves among the people (natives), isolated even when not unsympathetic, ignorant even when not uninquisitive, a stranger and a foreigner to the end of the chapter. My lord, I can therefore truly say, that it is I and my native colleagues who can claim to speak at first hand, and of our own personal and intuitive knowledge and experience of the feelings and thoughts of the Ryat, his prejudices, his habits of thought, his ways of life, his ambitions and his aspirations. In speaking on this bill, it is we who represent the real views of the agricultural masses, not the insular and isolated English official" पुष्कळ उत्तराउत्तरी झाल्यावर अखेर वर सांगितल्याप्रमाणें कांहीं तेजस्वी लोकप्रतिनिधि उठून गेले. कांहीं सभासद असे असतात कीं, कोणतेंही विल सरकारनें पुढें आणलें कीं, 'theirs not to reason why, theirs but to vote and die'. हाच त्यांचा मार्ग. परंतु कांहीं मानधन असे असतात कीं, त्यांस सरकारच्या किंवा सरकारच्या प्रत्येक कृत्याचें समर्थन करण्याचें आजन्म व्रत उचललेल्या वर्तमानपत्रांच्या संपादकांच्या स्तुतीची किंवा निंदेची पर्वा नसते. मेथा प्रभृतींच्या कौन्सिलमधून उठून जाण्याच्या कृत्याबद्दल टाइम्सकरांनीं 'नाटकी

आविर्भाव' असे शब्द काढले. परंतु येथें नाटक नसून आंतडें जळत आहे याची या परभृतास कोठून कल्पना येणार? मायेवांचून रड नाही म्हणतात तें कांहीं खोटें नव्हे. टाइम्सकारांना जी गोष्ट खेळ वाटते तींतच आमचें मरण होतें. लोकप्रतिनिधींना जेथें बोलण्याची स्वतंत्रतामुद्धां मर्यादित असते तेथें सभेंतून उठून जाण्याऐवजीं मानाचा मार्ग दुसरा कोणता आहे? आपल्या उठून जाण्यानेंच त्यांस सरकारवद्दल तिरस्कार व स्वतःचा अभिमान दर्शवावयाचा असतो. टाइम्सकारांच्या श्ट्रेस कोण विचारतो? हा पहिलाच प्रसंग होता कीं ज्या वेळेस लोकप्रतिनिधि उठून गेले. त्यांच्या या बाणेदारपणाची देशांत वाहवा झाली. त्यांचें सर्वत्र अभिनंदन करण्यांत आलें. सरकारनें मात्र लोकमताला सर्वस्वी धाव्यावर बसवून आपल्यास करावयाचें तें केलें. सत्तेपुढें शहाणपणाचें काय होय?

हें १९०१ साल गोखल्यांच्या आयुष्यक्रमांत फार महत्त्वाचें वर्ष होय. या वर्षीं प्रकृति नीट नसल्यामुळें फेरोजशहा हे आपल्या जागेचा राजीनामा देणार होते, यामुळें वरिष्ठ कायदे कौन्सिलातील त्यांची जागा रिकामी होणार होती. १९०२ पर्यंत त्यांच्या जागेची या वर्षींची मुदत होती. आणि या वर्षींची बैठक समाप्त झाल्यावर त्यांनीं राजीनामा द्यावा असें पुष्कळांचें व गोपाळराव गोखल्यांचेंही म्हणणें होतें; परंतु मेथांस तें पटलें नाहीं. कलकत्यास ४।१।१९०१ ला कौन्सिलची बैठक होती. तीस फेरोजशहांस हजर राहतां आलें नाहीं. परंतु त्यांनीं हजर राहावें असें गव्हर्नर जनरलचें आग्रहाचें म्हणणें होतें. तेव्हां ९ तारखेस ते कलकत्यास गेले प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें ही कामाची दगदग त्यांस झेपेना, तेव्हां ते जागेचा राजीनामा देऊन मोकळे झाले.

वरिष्ठ कौन्सिलांतील मेथांची जागा भरून काढावयाची होती. मुंबई-कौन्सिलच्या लोकनियुक्त सभासदांनीं हा मनुष्य निवडावयाचा असे. गोखल्यांस वाटलें कीं, आपण या जागेसाठीं उभें राहावें आणि जर आपली नेमणूक हे प्रतिनिधि करितील तर आपण जास्त उपयुक्त कार्य करून दाखवूं. वरिष्ठ कायदे कौन्सिलांत आपला शिरकाव व्हावा ही गोखल्यांची फार दिवसांची इच्छा. परंतु मेथांसारखा अनुभवी,

घोरेणी, धीरोदात्त आणि सरकारवर अचूक मारा करणारा वीर तेथें असतां आपण त्या जागेसाठीं उभें राहावें ही कल्पनाही त्यांच्या मनांत नव्हती. कायदे कौन्सिलांत जावयाचें म्हणजे आपली प्रतिष्ठा वाढावी, मानमरातब व्हावा, सरकारी मेजवान्यांस हजर राहतां यावें असें गोपाळरावांस स्वप्नांतही वाटलें नसेल. तेथें जावयाचें यासाठींच, कीं जरी सरकारपुढें ' अरण्यरुदन ' असलें तरी तें करून लोकांचीं गाव्हारीं वेशीवर टांगावयाचीं; सरकारला स्वकर्तव्याची जाणीव नीट शब्दांत करून द्यावयाची. सरकारच्या हातांत सत्ता असली तरी, लोकपक्षीय प्रतिनिधीनें सरकारचा अधःपात दाखविला म्हणजे उघड्या माथ्यानें तरी सरकारास मिरवितां येणार नाही आणि त्याचें मन तरी त्यास खात राहिले खास, हाही कांहीं अगदींच टाकाऊ फायदा नव्हे. हें जबाबदारीचें काम मेथांनीं आजपर्यंत उत्तम प्रकारानें पार पाडिलें होतें. त्यांची जागा आतां भरून काढावयाची होती. गोखल्यांस वाटलें कीं, आपण या जागेसाठीं उभें राहावें. मनांत खळबळ सुरू झाली आणि त्या भरांत त्यांनीं १५ जानेवारी १९०१ रोजी फरोजशाहांस पत्र लिहिलें. त्यांत ते खालील-प्रमाणें लिहितातः—

' I was hoping that you would, even if you did not stand for a fresh election. at any rate complete your present term which does not expire till the middle of 1902 ; that during that time I might show some useful work in the local Council so that when you retired, you might consider me as not quite the least deserving among those who are working for public good in this presidency, at a good respectful distance behind you.'—याचा सारांश असा आहे कीं, 'आपण आपली इच्छा नसली तरी निवडणूक संपेपर्यंत राजीनामा देऊं नये. तोंपर्यंत मला प्रांतिक कौन्सिलांत कांहीं तरी उपयुक्त कामकाज करून लायकी दाखवितां येईल. म्हणजे मग आपणांस मी अगदीं कच्चा शिष्य आहे असें वाटणार नाही.' गोखल्यांनीं गेल्या वर्षी प्रांतिक सरकारच्या अंदाजपत्रकावर टीका करितांना दुष्काळांतही दयाळू सरकार कसें दुष्ट असतें हें

सांगितलें. यंदांही थोड्याच दिवसांनीं त्यांनीं वर सांगितलेल्या जिल्हा म्युनिसिपालिटी बिल आणि लॅड रोव्हिन्यु कोडच्या दुरुस्तीचें बिल या दोन्ही प्रसंगीं चांगलीच कामगिरी बजाविली होती. फेरोजशहांस त्यांची लायकी शितावरून भाताची परीक्षा या नात्यानें करितां आलीच. या जागेसाठीं इब्राहिम रहिमतुल्ला आणि बम्मनजी पेटिट हे वतनदार गृहस्थ उभे राहणार होते; परंतु फेरोजशहांनीं त्यांची मनें वळवून त्यांस तसें न करण्याची विनंति केली, आणि अशा रीतीनें फेरोजशहा, टाइम्सचे संपादक मिस्टर बेनेट वगैरेंच्या सहाय्यानें गोखले हे या जागेसाठीं निवडून आले. ही निवडणूक एप्रिल १९०१ मध्यें झाली. गोखल्यांस समाधान झालें; आणि समाधानाबरोबर त्यांच्यावर जबाबदारीही येऊन पडली.

वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत किंवा प्रांतिक कायदेकौन्सिलांत जाण्यांत सरकारबरोबर जबाबदारपणें झगडून जनसेवा करावयाची हा जरी गोखल्यांचा हेतु असला तरी या हेतूच्या आंत दुसरा एक हेतु होता. मार्गे आम्हीं सांगितलेंच आहे कीं, गोखल्यांस इंग्लंडमध्ये चळवळ करावी, काम करावें असें फार वाटे; परंतु १८९७ च्या प्रसंगामुळें त्यांचें मन दुखावलें होतें. इंग्लंडमध्ये त्यांचें नांव बद्दु झालें होतें आणि जरी त्यांनीं माफी मागितली होती तरी लोक 'हाच तो पूर्वींचा खोट्या कंड्या उठविणारा' असें म्हणणार अशी त्यांस भीति वाटे. हा लोकांचा अंदेशा गैरसमज कायमचा जावा आणि आपण एकदां (मनाच्या प्रामाणिकपणें जरी घसरलों नसलों तरी एकंदरीत) घसरलों, पण तेव्हांपासून पुढें आपण जबाबदारपणेंच सरकारवर टीका केली असून सरकारचा व लोकांचा विश्वास संपादन केला आहे हें त्यांस इंग्लंडमधील लोकांस दाखवून त्यांचें मन साफ करावयाचें होतें. यामुळें त्यांस इंग्लंडांत जाऊन काम करता आलें असतें. फेरोजशहांस लिहिलेल्या वरील पत्रांत त्यांनीं त्याप्रमाणें लिहिलें आहे, आणि १८९७ पासून आपल्या मनांत कसे कसे विचार घोळत आहेत याचें त्यांनीं हृदयास पीळ पंडेल अशा रीतीनें वर्णन केलें आहे.

त्या पत्राचा सारांश असा:—१८९७ च्या वावटळींत माझ्या डोक्यावर

तर टीकांचा वर्षावच झाला. परंतु इंग्लंडमधील हाउस ऑफ कॉमन्समध्ये मजविषयी उच्चारलेले शब्द ज्या रात्री मी वाचले त्या वेळेस तापलेल्या सळईप्रमाणे ते माझ्या अंतःकरणांत घुसले आणि मनाचा आगडोंब उडाला. त्याच वेळेस मी माझ्या मनाशी अशी खूण गांठ बांधून ठेविली की, आपल्या करणीने ज्या इंग्लंडमधील चळवळीस धक्का बसला आहे, तीच चळवळ सोसायटीमधील आजन्म सेवाव्रताची परिपूर्णता होतांच हातांत घ्यावयाची. या कामासाठी वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत जर मी गेलों तर बरे होईल. कारण मी इंग्लंडला गेलों असतां माझ्याविरुद्ध काहूर माजेल खरे परंतु लॉर्ड सॅटर्सट यांचा शब्द, आणि प्रांतिक व वरिष्ठ कौन्सिलांतील माझे सभासदत्व या गोष्टींमुळे हे काहूर आपोआप शमेल. माझ्या कौन्सिलमधील चळवळीने वेडरबर्न, ह्यूम, दादाभाई—ज्यांच्यावर माझ्या कृत्यांमुळे माना खाली घालण्याचा प्रसंग आला—या सर्वांस आनंद होईल आणि म्हणून हे काम मी करणार आहे.

या पत्रावरून कौन्सिलमध्ये जाण्याने आपल्या आवडीच्या देशकार्यास आपणास वाहून घेतां यावे हा पवित्र हेतु गोखल्यांच्या मनांत होता हे उघड होते. आपल्यावरील कलंक नाहीसा होऊन, आपल्या निःपक्षपातपणे व जबाबदारपणे काम करण्याच्या पद्धतीने अँग्लो इंडियन व इंग्लंडमधील लोक यांचा आपल्यावर विश्वास बसेल; आपला शब्द ते शांतपणे ऐकतील; त्याचा विचार करतील; हुट हुट करणार नाहीत असे गोखल्यांस वाटत होते.

या पत्रांत दुसरी गोष्ट त्यांनी सांगितली आहे ती ही की, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या बंधनांतून पार पडल्यावर आपले शेष आयुष्य देशसेवेत खर्च करावयाचे त्यांनी ठरविले होते. या गोष्टीस गोपाळरावांची घरची परिस्थितिही हातभार लाविती झाली. सोसायटीच्या कामाच्या ओझ्याखाली आणि रानड्यांची शिकवणूक या गोष्टींमुळे त्यांस प्रपंचाकडे फारसे लक्ष देण्यास सवड नसे. त्यांच्या द्वितीय विवाहानंतर ते पुण्यास सहकुटुंब राहात असत हे मागे सांगितलेच आहे. बाहेरच्या व्यापामुळे घरी मीठमिरचीपासून लक्ष जरी देण्यास त्यांस फावत नसले तरी ते उदासीन नसत. गोखल्यांचे मृदु हृदय ज्यास म्हणून माहीत आहे त्यास असे कधीही वाटणार

नाहीं. १८६१ सालीं त्यांना पहिला मुलगा झाला. परंतु हें फूल जो चितेनें खंगलें नाहीं, काळजीनें काळवंडलें नाहीं तोंच काळानें परमेश्वरास नेऊन दिलें. कॉलरिज या प्रतिभावान् कवीनें असल्याच एका प्रसंगावर एकच श्लोक लिहिला आहे परंतु तो किती सुंदर व भावनापूर्ण आहे !

“ Ere sin could blight or sorrow fade,
Death came with friendly care ;
The opening bud to Heaven conveyed
And bade it blossom there.”

गोखल्यांच्या हृदयास चरका बसला. पुढें १८९३ मध्यें शके १८१५ भाद्रपद शु० प्रतिपदेस त्यांची वडील मुलगी काशीबाई हिचा जन्म झाला. या मुलीबद्दल ते फार काळजी बाळगीत. मूल हिंडतें फिरतें होईपर्यंत जास्त जपावें लागतें. खोकला, आंकडी, डबा इत्यादि रोगांना मुलें फार बळी पडतात. घरीं आले रे आले कीं मुलगी कशी आहे याची ते चवकशी करावयाचे. सर्व नीट कुशल आहे असें समजलें कीं, त्यांचा जीव खालीं पडावयाचा. परंतु एकदां काशी वर्षाची होत आहे, बोबडे शब्द बोलूं लागून आईबापांस मुखवीत आहे, चालूं लागून दुडदुड धांवून सर्वास आनंद देणार, तों तिला कठिण दुखणें आलें. तो मुदतीचा ताप होता. घरांतल्या सर्व मंडळींच्या तोंडचें पाणी पळालें. मुलगी हातीं कशी लागते याविषयीं सर्व माणसें चिंतातुर झालीं. परंतु दैवानें खैर केली. ईश्वरानें कठिण प्रसंग येऊं दिला नाहीं. काशीबाई बरी झाली. ती बरी होईपर्यंत गोखल्यांचें चित्त ठिकाणावर नव्हतें. ते क्षणक्षणां माडीवरून खालीं यावयाचे, पहावयाचे व सुस्कारा टाकून माघारीं जावयाचे. पहिलें अपत्य गेलेलें आणि दुसऱ्या मुलीवर तोच प्रसंग आलेला. या विचारानें आईबापांच्या हृदयाचें कसें पाणी पाणी होतें याची कल्पना इतरांस काय होणार ? मुलगी बरी झाल्यावर गोपाळरावांचा आनंद गगनांत मावेना. त्यांची दुसरी मुलगी गोदूबाई ही पहिल्यापासूनच अशक्त होती. ती गोखळे निवर्तल्यावर फार दिवस जगली नाहीं. गोखल्यांची आई याच सुमारास म्हणजे ९३-९४ च्या वेळीं हा लोक सोडून गेली. या माउलीची पतिनिष्ठा आम्हीं प्रथमारंभी सांगितलीच आहे. तें आपल्या

वडिलांचें धोतर गोपाळरावांनींही जपून ठेवलें होतें. आईविषयीं गोपाळरावांस फारच आदर व भक्ति वाटे. ज्या वाड्यांत आई निवर्तली त्या भाटवडेकरांच्या वाड्यांत गोखले जेव्हां जेव्हां जात, तेव्हां तेव्हां आपल्या आईच्या मृत्यूच्या खोलींत जाऊन ते साष्टांग नमस्कार घालीत. केवढी ही मातृभक्ति ! अशी मातृभक्ति अलीकडे किती विवाहित तरुणांमध्ये असते ? वडील माणसांनद्वल आदर त्यांच्या मनांत फार असे आणि अलीकडे दुर्मिळ होणारा हा गुण गोपाळरावांमध्ये मरेपर्यंत होता.

१९०० मध्ये गोपाळरावांचें द्वितीय कुटुंब निवर्तलें. संसारांतील जबरदस्त ओढा नाहीसा झाला. तोडावयास कठिण अशी ग्रंथि आपो-आप तुटली. संसारामधील माया आपण सोडूं म्हणतां सोडतां येत नाही. समर्थांचे 'चपलपण मनाचें मोडितां मोडवेना ! कठिण स्वजन-माया तोडितां तोडवेना' हे शब्द किती सत्य आहेत ! गोपाळरावांनीं मेथांस पत्र लिहिलें त्या वेळेस त्यांची पत्नी इहलोक सोडून गेली होती. त्यांचे गुरु रानडे मृत्युशय्येवर होते. अशा प्रसंगीं गोपाळरावांच्या मनांत कोणते विचार खेळत होते ? गोपालकृष्णानें यशोदेला ज्याप्रमाणें विश्वरूप-दर्शन घडविलें त्याप्रमाणें येथें या गोपाळकृष्णाला रानडे, आगरकर यांच्या सहवासानें विश्व दिसूं लागलें होतें. छोटा संसार डोळ्यांपुढें न येतां देशाचा संसार दिसूं लागला. आपलीच मुलें डोळ्यांसमोर न खेळतां देशांतील अजाण मुलें खेळूं लागलीं. देशासाठीं शेष आयुष्य घालवावें, फकिरी पतकरावी असें ते मनांत म्हणूं लागले. फर्युसन कॉलेजमधील मुदतही संपत आली होती. कॉलेजमधून तीस रुपयांचें पेन्शन मिळणार होतें आणि गणिताच्या पुस्तकावद्दल त्यांस महिना १००—१२५ रुपये मिळत असत. या पैशावर त्यांचें व कुटुंबांतील मंडळींचें भागणार होतें. तेव्हां तीही कटकट नव्हती. मेथांच्या राजीनाम्यामुळें १८९७ पासून मनांत येणारे विचार बळावले. निःसंगत्वाची त्यांनीं तयारी केली आणि लंबका-प्रमाणें आशानिराशांच्या लाटांवर मन हेलकावत असतां त्यांनीं फेरोज-शहांस पत्र लिहिलें.

वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत प्रवेश.

पत्राचें काम झालें आणि गोपाळराव हे वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत निवडून आले. १९०२ पासून त्यांच्या वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांतील कामास सुरुवात झाली. तें काम आमरण चाललें, फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये त्यांचा संबंध कमी कमी होत गेला. कॉलेजमधील त्यांचें शेवटचें व्याख्यान सप्टेंबर महिन्यांत झालें. विद्यार्थ्यांस फार वार्डंट वाटलें. गोखल्यांस जरी इंग्रजी वगैरे इतर विषय मनोरंजकपणें शिकवितां येत नसले तरी त्यांचीं इतिहास, अर्थशास्त्र यांवरील व्याख्यानें फार सरस वठत. इतिहास शिकवितांना ते नेहमीं तुलनात्मक पद्धतीनें शिकवावयाचे. आयर्लंड वगैरे देशांची व हिंदुस्तानची तुलना करून त्यांत साम्य किती आहे आणि विरोध कोठें आहे हें अचूक पटवून द्यावयाचे. इंग्लंडच्या इतिहासाचा त्यांस फार अभिमान. आपल्याकडील इतिहास म्हणजे रक्तपात, खून, लुटालुट व आपसांतील भांडणें यांनीं येथपासून तेथपर्यंत भरलेला. थोडेफार अपवाद सोडले तर जो तो आपल्या पोळीवर तूप ओढण्यास सवकलेला. लोकांच्या हक्कांचें समर्थन येथें झालेंच नाही. आपणांस कांहीं हक्क आहेत याची लोकांसही जाणीव नाही. परंतु इंग्लंडकडे पहा ! आपल्या हक्कांचे समर्थनासाठीं हॅम्पडनसारखे लोक पुढें घुसतात; राजाची आहुति पडते. आपलें धर्मरक्षण होत नाही म्हणून लोक परकी देशांत हजारों मैल लांघ जाऊन बसाहत करतात, जंगलें तोडतात, नवीन संसार थाटतात आणि मायभूमीनें नवीन नवीन कर बसविले तर 'No representation, no taxation' म्हणजे, 'ना हक्क, ना कर' असा रोख जबाब देऊन जबरी होऊं लागतांच, लष्करी शिक्षण नीट मिळालें नसलें तरी सर्व लोक दंड थोपटून 'हा आपला मायदेश आहे' ही कल्पना बाजूस ठेवून, युद्धास सिद्ध होतात ! देवासाठीं नातोंगोतीं दूर करावीं, तसेंच आपल्या नैसर्गिक आणि रास्त हक्कांची पायमल्ली होत असतां, आपली विनाकारण गळचेपी होत असतां, कोणता स्वाभिमानी पुरुष स्वस्थ बसेल ? इंग्लंडच्या इतिहासाचें गोखल्यांनीं फार मनन केलें होतें. त्याचप्रमाणें अर्थ-

शास्त्रावरही त्यांचा दांडगा व्यासंग. रानडे आणि ग. व्यं. जोशी यांच्या-जवळ सर्व प्रश्नांचा त्यांनी साधकबाधक रीतीने उहापोह केलेला. या सर्व गोष्टींमुळे त्यांची शिकवणूक अधिकारी शिक्षकाप्रमाणे असे. त्यांच्या अस्खलित आणि सुंदर भाषापद्धतीने मुलांस फार आनंद वाटे. असा योग्य शिक्षक आपल्यामधून जावा याची विद्यार्थ्यांस साहजिक खिन्नता व उद्विग्नता वाटली. परंतु खालच्या पायरीवरून ते वरच्या पायरीवर जात आहेत, हिंदुस्थानच्या कारभाराची दिशा कशी असावी याचें शिक्षण सरकारास देण्याकरितां आपले गुरुजी जात आहेत या विचारानें त्यांस आनंदही झाला. गोखल्यांनीं सप्टेंबरमध्ये शेवटचें भाषण करून दोन वर्षांची फली घेतली. १९ सप्टेंबर रोजीं विद्यार्थ्यांनीं त्यांस मान-पत्र अर्पण केलें. त्यास उत्तर देतांना गोखल्यांचें गोड व मृदु मन भरून आलें. ज्या शिक्षणसंस्थेत आगरकर, टिळक यांच्या थोर उदाहरणामुळे आपण शिरलों, टिळक सोडून गेले असतां आणि पुढें आगरकर, केळकरांसारखे मोहरे अकार्लीं निवर्तले असतां, जिची धुरा आपणावर घेतली, जिच्यासाठीं नाना कष्ट करून पैसा जमा केला, जिच्यासाठीं पैशानेही न मिळणारीं अशीं नवीन विद्वान् माणसें गोळा केलीं, ज्या शिक्षण-संस्थेची सर्वतोपरी भरभराट व्हावी म्हणून आपल्या आयुष्यांतील ऐन उमेदीचीं, उत्साहाचीं, ज्या वेळेस लाथ मारूं तें पाणी काढूं असा हिथ्या असतो, मान मिळवूं, पैसा कमावूं, लोकांस चाकित करूं अशी महत्त्वाकांक्षा असते, अशीं वर्षे निरपेक्षपणें तनमनधन खर्च करून वाहिलीं, जेथें आपले मित्र आणि आपले लाडके शिष्य होते तें सर्व सोडून आज त्यांस जावयाचें होतें. जुनें बांधलेलें घर सोडून पुनः नवीन घर बांधण्यास जावयाचें होतें. कॉलेजमधील कामांत विशेष दगदग नव्हती; काळजी नव्हती. विद्यार्थी बरे, आपलीं पुस्तकें बरीं, आपलें काम बरें. आतां ते लोकांपुढें जाणार होते. सरकारपुढें छातीवर स्वस्तिकाकार हात ठेवून झगडण्यासाठीं ते जाणार होते. स्वतःच्या जबाबदारीचीं त्यांस जाणीव होती. त्यांनीं आपल्या भाषणांत तुफान दर्यांत होडी लोटणाऱ्या कोळ्याची योष्ट सांगितली. क्षणांत पर्वतप्राय लाटांच्या 'आ' पसरलेल्या जवडघांत आपण गिळंकृत होणार असें त्यास वाटतें तर दुसऱ्या क्षणीं त्याची होडी

लाटांवर, समुद्रांच्या वक्षःस्थलावर मोठ्या डीलानें डुलत असते. आपल्या कामगिरींत यश मिळणार कां अपयश पदरीं पडणार या विचारानें त्यांचें मन खालींवर होत होतें. परंतु आशानिराशा बाजूस ठेवून यश मिळो वा अपयश येवो; आपलें पवित्र कर्तव्य म्हणून मी जात आहे असें त्यांनीं सांगितलें, आणि या जबाबदारीच्या कामांतून-या दिव्यांतून-ते यशस्वीपणानें अलौकिक यशानें बाहेर पडले. कौन्सिलमध्ये काम करावयाचें, लोकांमध्ये राजकीय चळवळ चालू करावयाची हें काम अत्यंत त्रासाचें आणि जिकिरीचें असतें. लोकांत तर मतामतांचा गलबला माजलेला; घर्माप्रमाणें समाजांतही नाना पंथ बोकाळलेले आणि एकमेकांवर टीका करण्यास अस्तन्या सारून सरसावलेले. 'जो तो बुद्धिच सांगतो', अशी जेथें स्थिति आहे तेथें आपलें म्हणणें कितपत ऐकूं जाईल; जेथें सरकारी अधिकारीही कठोर आणि अधिकारानें मगरूर आणि फार शहाणे, तेथें आपण कसें वागलें पाहिजे याची गोखल्यांस फार चिंता वाटत होती. परंतु आतां आपल्या मनांतील कार्यास वाहून घेतांना कोणाच्याही टीकेस भीक न घालण्याचें त्यांनीं ठरविलें. टीकांचा पाऊस कोसळला, निंदांचा कडकडाट झाला तरी आपलें कार्य बरें कीं आपण बरें असें त्यांनीं मनांत पक्कें ठसविलें. कशाचीही क्षिति न बाळगितां, जो मार्ग आपणांस हितप्रद, व कल्याणकर असा दिसतो आहे, जो आपल्या पूज्य व दूरदृष्टि गुरूनें चोखाळला आणि आपणास व जो पाहील त्यास दाखविला, त्या मार्गानें सदसद्विवेक बुद्धीस अनुसरून, लोभालोभ दूर ठेवून जाण्याचें आणि लोकांस नेण्याचें त्यांनीं ठरविलें. स्वतःच्या ध्येयावर एकान्तिक निष्ठा ठेवून, कधीं उल्लासित मनानें तर कधीं पोळलेल्या मनानें, आपलें काम १९०२ पासून मरेपर्यंत या थोर पुरुषानें केलें. तो इतिहास फार हृदयंगम-कधीं उद्विग्न करणारा तर कधीं थरारून सोडणारा असा आहे. त्या इतिहासाकडे आतां आपण बघलें पाहिजे. येथें जातां जातां एक गोष्ट सांगावयाची ती ही कीं, गोखले हे आतां आजपर्यंतच्या आपल्या चळवळींचें स्थान जें पुणें तें सोडून मुंबईस कायमचे रहाण्यास जाणार होते. मेथा वगैरेंचाही आग्रह होता. परंतु पुण्याच्या मित्रांची फार गळपडली, आणि त्यांस पुणें म्युनिसिपालिटीचे

अध्यक्ष याच वर्षी निवडल्यामुळें मुंबईस जाण्याचा बेत कायमचा मार्गे पडला.

या वेळेस हिंदुस्तानचीं सूत्रें लॉर्ड कर्झन साहेबांच्या हातांत होती. एका लेखकानें असें म्हटलें आहे की, जर लॉर्ड कर्झनमध्ये आहे त्याच्यापेक्षां कमी घमंड असती तर ते फारच मोठे गृहस्थ झाले असते. मोठेपणाबरोबर थोरपणाही त्यांच्यामध्ये आहे असें जगास दिसलें असतें. हिंदुस्तानच्या व्हाइसरॉयपदावर केव्हां ना केव्हां तरी अधिष्ठित होईन अशी महत्त्वाकांक्षा बालपणापासून त्यांनीं धरिलेली. ती महत्त्वाकांक्षा सफल झाली होती. लहानपणचे मनोहर मनोरे खरोखरच उभारले गेले. कर्झनसाहेबांस धन्य वाटलें असेल. तेहतीस कोटि लोकांचा मी अधिकारी, अनेक संस्थानिक माझ्याशीं रंझी घालावयास तयार हा भवशाळी देखावा पाहून त्यांना आवेश चढला. मोठमोठे बेत त्यांनीं केले होते. निरनिराळे वारा सुधारणाप्रकार त्यांनीं जाहीर केले होते. हळूहळू ते पोटातून बाहेर येत होते. आपण म्हणूं तें करूं आणि जें करूं तें शहाणपणाचें, दुसऱ्यास त्यांत सुधारणा सुचविण्याची किंवा ढवळाढवळ करण्याची योग्यता अगर अक्कल मुळींच नाहीं असें त्यांस स्वाभाविक वाटत असे आणि जें काहीं करावयाचें तें सर्व देशांत व्यवस्था राहावी, घडीं उसकट्टें नये म्हणून अशी त्यांची समजूत होती.

अशा या अनाठायीं बाणेदारपणा बाळगणाऱ्या गृहस्थासमोर गोखल्यांस जावयाचें होतें. कर्झनसाहेबांस 'आजपर्यंतच्या सर्व गव्हर्नर जनरलांमध्ये आपण वयानें लहान' आहों असा अभिमान वाटे. त्यांचें वय फक्त ४३ वर्षांचें होतें ! गोखल्यांचें वयही फार नव्हतें. ते ३६ वर्षांचे म्हणजे कर्झनसाहेबांपेक्षां सात वर्षांनीं लहान होते. कर्झन साहेबांत तडफदारपणा व तरतरीतपणा होता; आणि गोखल्यांच्या तोंडावरही बिद्वत्तेचें तेज चमकत असे, पाणीदारपणा एकवटलेला दिसे. कर्झन अरे-राव व ताठेबाज; तर गोखले मनमिळाऊ, नेमस्त परंतु योग्य प्रसंगीं भीड-भाड न ठेवणारे. कर्झनसाहेबांस एतद्देशीय म्हणजे गोऱ्यांच्या पदकमला-मोंवार रंझी घालणारा असें वाटे; तर गोखले हे खरे भारतसेवक, आपल्या

देशास समान दर्जा प्राप्त व्हावा यासाठी अव्याहत झगडणारे. अशा या दोघां वीरांचा कौन्सिलमध्ये मोठा प्रेक्षणीय संग्राम होई.

गोखल्यांची वरिष्ठ कौन्सिलांतील सर्वश्रेष्ठ व अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे त्यांची अंदाजपत्रकावरील भाषणे. सरकारचें अंदाजपत्रक वाचण्यांत आलें कीं हा आंकडेबद्दल त्या पत्रकावर अशी कांहीं टीका करी कीं, सरकारास तोंड उघडतां येऊं नये. गोखल्यांचें अंदाजपत्रकावरील पहिलें भाषण १९०२ मार्चमध्ये झालें. १८९० च्या सुमारास बजेटांत तूट येत असल्यामुळें कांहीं नवीन कर बसविण्यांत आलेले होते. मिठावर कर, प्राप्तीवर कर, जमिनीवरील साऱ्याची वाढ-या सर्व गोष्टी करण्यांत आल्या होत्या. परंतु अलीकडे दोनतीन वर्षे तूट न येतां दरवर्षीं भरपूर शिल्क पडत चालली होती. हिंदुस्तान-सरकार म्हणजे कोठेंही न आढळणारें उधळें सरकार. अशा या सरकारजवळसुद्धां शिल्क राहूं लागते हें जगांतील सात आश्चर्यांच्या जोडांचें आठवें आश्चर्य होय ! हिंदुस्तानची भरभराट होत आहे, देश सधन होत चालला असून माझ्या कारकीर्दीत रामराज्य आहे असें कर्शनसाहेबांनीं सांगण्यास सुरुवात केलीच असेल ! परंतु जगांत-प्रजेत काय चाललें आहे याची सिमल्यास राहणाऱ्या शंभूस काय कल्पना असणार ? लोक पिळवटून चालले आहेत, मिठासारख्या अत्यंत अवश्यक वस्तूवरही जबरदस्त कर बसवावे, सरकारजवळ पैसा उरत असला तरी कराचें ओझे यत्किचित्ही कमी होऊं नये ! खरोखरच भाग्य आम्हां हिंदुस्तानच्या लोकांचें ! ! सरकारास हिंदुस्तानांतील लोकांची पर्वाच नाही. बेगुमान व बेपर्वा बनून प्रजेला जळवा लावून पैसे उकळावयाचे आणि सिमल्यास देशसंपन्नतेचा नगारा बडवावयाचा ! ' क्वचिद्वीणावादः क्वचिदपिच हाहेति रुदितम् ' अशांतलीच ही स्थिति. जो पैसा घेण्यांत येतो त्याच्या शतांश तरी रयतेच्या खऱ्या कल्याणासाठीं खर्च करण्यांत येतो काय ? शिक्षण, आरोग्य, शेतकी, उद्योगधंद्यास भांडवल-सर्वत्र नकारघंटाच घणघणत आहे. वाहवा रे माबाप सरकार ! सरकारचीं जांबई-खातीं लष्कर आणि सिव्हिल सरव्हंट. यांच्या अवाढव्य खर्चांत किती पैसा गडप झाला तरी खळगा भरतो आहे कोठें ? गोखल्यांनीं या सर्व गोष्टी प्रमाणें देऊन सिद्ध केल्या. लोकांचे कर कमी झाले

८८ साम्राज्यांतील अपमानाबद्दल साम्राज्याचा अभिमान बाळगा !

पाहिजेत, लोकांस जास्त मोठ्या पगाराच्या जागा देण्यांत आल्या पाहिजेत' शिक्षणाकडे कानाडोळा करूं नये, सरकारनें सैन्य कमी करावें आणि जें राहिल त्या सैन्याच्या खर्चापैकीं बराचसा बोजा इंग्लंडनें सोसावा. १८८५ मध्ये ३०००० सैन्य वाढविलें. कशास तर म्हणे रशियाचा बागुलबोवा आहे म्हणून ! रशियाचा बागुलबोवा दूरच राहिला परंतु या आधींच भिऊन गेलेल्या सरकारनें जें नवीन लष्कर ठेवलें त्याचा खर्च चालावा म्हणून मात्र कर वाढविण्यांत येतात ! आणि रशियन पिशाच्चाची भीति नाहीशी झाली तरी हिंदुस्तानच्या रयतेच्या छाताडावर नंगा नाच घालणारें हें करांचें भूत-याला मात्र मूठमाती देण्यांत येत नाही ! केवढी लोककल्याणाची तयारी ! यासाठींच आर्ही या सरकारचें ऋणी असावयाचें काय ? लोकांनीं पोटास चिमोटा घेऊन दिलेले कर लष्करच्या लाडक्या लोकांच्या सुखसोर्यांसाठीं खर्च व्हावे ना ? कर्शनसाहेब मोठा उपदेशाचा आव आगून धीरगंभीर वाणीनें सांगतात, ' हिंदुस्तानानें संकुचित राष्ट्राभिमानाची दृष्टि अतःपर टाकून व्यापक साम्राज्याभिमानाची दृष्टि ठेवावी. ' हे शब्द बोलतांना कर्शन शुद्धीवर होते कीं नाही कोण जाणे ? किंवा हिंदुस्तानी लोकांस आपण गव्हर्नर जनरल असल्यामुळें सांगूं तें रुचेल व पटेल असें तरी त्यांस वाटलें असावें. हिंदुस्तानानें साम्राज्याभिमान कशासाठीं बाळगावयाचा ? आफ्रिकेंत, कानडांत, आस्ट्रेलियांत सर्वत्र वसाहतोंमध्ये हिंदु लोकांच्या होणाऱ्या अनंत यातनांसाठीं तर नव्हे ? एतद्देशीय लोक म्हणजे पशुच असें समजण्याची उदारता हे वसाहतवाले दाखवतात म्हणून कीं काय ? परंतु लांब कशाला, प्रत्यक्ष हिंदुस्तानांत लोकांच्या डोक्यावर सदैव दंडुका उगारलेला असतो, तेव्हां या परम भाग्यासाठींच आर्हीं साम्राज्याभिमान बाळगावयाचा ना ? हिंदुस्तानास दूर अस्पृश्याप्रमाणें वागवीत असतां साम्राज्याचा अभिमान धरण्यास सांगणें म्हणजे दुःखावर डागण्या देणें आहे, जरखमेवर मीठ चोळणें आहे. हिंदु लोकांस मन नाही, बुद्धि नाही, विचार नाही, भावना नाही, असेंच या कर्शनसाहेबांस वाटलें असावें. लोकांच्या डोळ्यांत धूळ फेंकणें, पांडित्याचें प्रदर्शन करणें, आपण तुमच्यापेक्षां किती वर आहों, किती अप्राप्य आहों हें दाखविणें कर्शनसाहेबांचें पवित्र

कर्तव्य असे. गोखल्यांनीं आंकडे देऊन सिद्ध केलें कीं, १३७० (एक हजार रुपयांपेक्षां जास्त पगाराच्या) जागांपैकीं फक्त ९२ एतद्देशीय लोकांस देण्यांत आलेल्या आहेत. हा निःपक्षपातपणाचाच प्रकार आहे काय ? तरी आमचे कर्जनसाहेब सांगतात 'छे: छे: आमच्या येथें पक्षपात नाहीं. सर्वास सारखें वागविण्यांत येतें. हिंदु लोकांस भरपूर जागा देण्यांत येतात; देण्यांत येत नाहींत असें म्हणणें खोडसाळपणाचें आहे. असे हृदयभेदक प्रकार पाहिले म्हणजे संताप येतो. परंतु सत्तेपुढें शहाणपणा नाहीं. आंकड्यांशीं काय करावयाचें? मीं सांगतां आहे ना कीं भरपूर जागा देण्यांत येतात म्हणून? हिंदु लोकांस खरेपणा माहीत आहे कोठें? माझे वाक्य ब्रह्मवाक्य आहे आणि इतर लोक जरी सत्य सत्य असें सांगत असले तरी ती माया आहे ! हिंदु लोक म्हणजे खोटें बोलणारे असा एक शेर त्यांनीं दिल्याच आहे. परंतु अमृत बझार पत्रिकेनें वेळींच कोरियांतील आठवण देऊन त्यांचे दांत त्यांच्याच घशांत घातले हें बरें झालें. गोखल्यांची ही अंदाजपत्रकावरील भाषणें लांब लांब असत. कारण ते म्हणतात " This is the only day in the year when the non-official members of the council find an opportunity to place before Government their views, such as they may be in regard to the more important questions connected with the administration of India." सरकारपुढें राज्यकारभारासंबंधीं आपले जे विचार असतील ते मांडण्यास हीच एक वेळ असते यामुळें जेवढें सांगावयाचें असेल तें सर्व या वेळेस गोखले सांगून टाकीत. दरवर्षीं सरकारचे तेच तेच दोष न कंटाळतां ते पुनः पुनः दाखवीत. सर्व चुकांचा पाढा पुनः वाचीत. आपण जेव्हां कार्ना कपाळीं ओरडूं तेव्हां हँदोस घालणाऱ्या सरकारचे आपल्या म्हणण्याकडे अल्प स्वल्प तरी लक्ष जाईल हें गोखल्यांस पूर्णपणें समजलें होतें. यामुळें ते आपल्या कर्तव्यनिष्ठेंत क्षणभरही कसूर करीत नसत. 'शिल्क पडत चालली, कर कमी करा, लोकांस जास्त जागा द्या, शिक्षणाकडे जास्त खर्च करा, लष्कर कमी करा, शेतकऱ्यांची स्थिति सुधारा हीं सुत्रें मांडून त्यांच्यावर ते नीट व्यवस्थित भाष्य करावयाचे.

दरवर्षीप्रमाणें १९०३ सालचें अंदाजपत्रकावरील भाषण झालें. परंतु या वर्षी महत्त्वाचे नवीन कायदे पास करावयाचे होते. ४ डिसेंबर १९०३च्या बैठकींत 'ऑफिशिअल सीक्रेट्स अॅक्ट' वर-सरकारी गुपितांच्या कायद्यावर गोखल्यांनीं सणसणीत टीका केली. १८८९ मध्ये हा कायदा सौम्य स्वरूपांत सिमल्यास पास झाला होता, कारण त्या वेळीं तेथें विरोध करण्यासच कोणी नव्हतें. कोणतेच हक्क त्या वेळेस मिळविण्यास लायक कायदेमंडळें नव्हती ! हा 'सरकारी गुपितांचा कायदा' एतद्देशीयांसच निंद्य वाटला असें नव्हे तर इंग्लिशमनसारखें गोरें वर्तमानपत्र म्हणतें:—
 "This bill is calculated to Russianize the Indian administration and it is inconceivable that such an enactment can be placed on the statute book even in India." या कायद्यानें हिंदुस्तानांत झारशाही सुरू होणार. कायदेपुस्तकाला या कायद्याचा विटाळही होऊं देऊं नये !' या वर्तमानपत्राचे जर हे शब्द तर आम्हां हिंदुस्तानवासीयांस या कायद्यावर टीका करण्यास कठोर असे शब्द तरी कोठें उरले ? गोखल्यांसारख्या धिम्या, व शांत राहणाऱ्या माणसासही या बिलाचा संताप आला.

The present bill proposes to make alterations of so astounding a nature in that Act (of 1889) that it is difficult to speak of them with that restraint which should characterise all utterances in this Chamber. ' या दिवाणखान्यांत मनास जिभेला जो लगाम घालावा लागतो, तो लगाम ओढून धरणें हें अशक्य झालें आहे ' असे शब्द गोखल्यांनीं काढले. आजपर्यंत लष्करी आणि आरमारी खात्यांमध्येच फक्त गुप्तपणा असे, आणि असे कायदे सर्वत्र असतात. परंतु दिवाणी खात्यांतही गुप्तता ठेवणें म्हणजे जगाविरहित वागणें होय. सर्व दिवाणी कारभारही लष्करी पद्धतीवर सरकार नेऊं पहात होतें. तालुक्यांतील तलाठ्यापासून तों गव्हर्नर जनरलच्या कौन्सिलपर्यंत ज्या प्रश्नांची व्याप्ति असते त्या प्रश्नांसही लष्करी स्वरूप देणें म्हणजे अविचार व वेडेपणा यांचा कळस होय. या कायद्यांत आणखी एक विषारी दांत होता. जर कां सरकारचीं विंगें वर्तमानपत्रकर्त्यांनीं चव्हाट्या-

वर आणिलीं तर त्यांस प्रसंगोपात्त शिक्षा करण्याचा अधिकार या बिलानें सरकारास मिळणार होता. हिंदुस्तानांतील वर्तमानपत्रांच्या संपादकांवर या कायद्यानें केवढी आपत्ति कोसळत आहे याचें गोखल्यांनीं वर्णन केलें. इंग्लंडमध्ये सरकार जनहितास बाध घालणारें कोणतेंही कृत्य करणार नाहीं असा लोकांस भरंवसा असतो. परंतु हिंदुस्तानसारख्या देशांत असें थोडेंच आहे? परंतु सत्तेपुढें सर्व उपाय हरतात. सरकारच्या कृत्यांस अल्प स्वल्प आळा घालूं पहाणाऱ्या वर्तमानपत्रकर्त्यांस अशा रीतीनें जखडून टाकणें म्हणजे शुद्ध राक्षसी जुलूम होय. वर्तमानपत्रकर्त्यांस पकडण्यांत आल्यावर त्यास जामिनावरही खुलें करावयाचें नाहीं! एकदम गिरफदार आणि खटला !!

गोपाळरावांच्या भाषणानंतर हें बिल नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें एका सिलेक्ट कमिटीकडे सोंपविण्यांत आलें. त्यांत फेरफार करून तें पुनः ४ मार्च १९०४ मध्ये मांडण्यांत आलें. त्यांतही गोखले, बोस, आणि नवाब सय्यद महंमद यांनीं कांहीं महत्त्वाचे फेरफार सुचविले. पण साऱ्या सूचनांस वाटाण्याच्या अक्षता लावण्यांत आल्या. शेवटच्या वाचनासाठीं बिल पुनः आलें. गोखल्यांनीं परोपरीनें सांगितलें कीं 'या बिलाला सर्वप्रांतीय सभासदांचा कसून विरोध आहे. अशा तऱ्हेचें एकमत आजपर्यंत कोणत्याही प्रश्नावर केंद्रीभूत झालें नव्हतें. अशा एकवटलेल्या मताला कःपदार्थ लेखणें म्हणजे अनुदारपणाची व बेपर्वाईची कमाल होय. अँग्लोइंडियन वर्तमानपत्रांनींही या बिलाची दया क्षमा केली नाहीं; त्यांनींही सडकून टीका केली. देशांतील सर्व समंजस व विचारी लोकांच्या विचारास काडीचाही मान न देतां आपलेंच म्हणणें रास्त आहे असें समजून त्याचेंच समर्थन करावयाचें यास काय म्हणावें तें आम्हांस समजत नाहीं, असें गोखल्यांनीं म्हटलें. परंतु सरकारला किती जरी विरोध केला तरी जोंपर्यंत कौन्सिलची रचना दोषयुक्त आहे, जोंपर्यंत लोकनियुक्त प्रतिनिधींस लोकमत फक्त प्रगट करण्याचीच परवानगी—व तीही मर्यादित—दिलेली आहे तोंपर्यंत सरकार सत्तेच्या जोरावर कोणतेंही बिल पास करण्यास समर्थ आहे. लोकांस जे फेरफार कल्याणप्रद होतील तेच आम्ही करणार असा गव्हर्नर जनरल

किंवा आमचें सरकार आव मात्र घालतें, परंतु प्रत्यक्ष प्रकार मात्र हरघडीं विपरीत होतो. हिंदुस्तानच्या लोकांस स्वतःचें हिताहित कळत नाहीं. परमेश्वर सरकारच्या पवित्र व निष्कपट अंतःकरणांत या तेहतीस कोटि रयतेच्या हिताचा मंत्र देतो आणि तो मंत्र प्रजेच्या गळीं बांधावयाचाच ! मुलाच्या थोबाडींत मारून जसा बाप त्यास स्वशब्दानुसार वागावयास लावतो तद्वत् आमचें वयस्क सरकार आम्हांसही बोंडल्यानें दूध पिणाऱ्या मुलाप्रमाणेंच समजतें !! याच वर्षीं दुसरें एक महत्त्वाचें बिल पुढें आलें. तें म्हणजे युनिव्हर्सिटीच्या पुनर्घटनेसाठीं एक कमिटी नेमण्याचें. हा ठराव १९०३ डिसेंबरच्या बैठकींत मांडला गेला. या ठरावाची कहाणी किंवा कुळकथा प्राचीन आहे. १९०० मध्ये कर्झनसाहेबांचें कलकत्याच्या युनिव्हर्सिटींत चॅन्सेलर या नात्यानें भाषण झालें. त्यांत त्यांनीं अलीकडच्या पदवीधरांवर खूप टीका करून घेतली. असे पदवीधर ज्या विद्यापीठांतून निर्माण होतात त्या विद्यापीठांची पुनर्रचना करावी म्हणजे तीं सरकारच्या ताब्यांत असावीं असा सूर त्यांनीं काढला. यानंतर सिमल्यास शिक्षणविषयक विचार करण्यासाठीं एक कॉन्फरन्स भरविण्यांत आलें. या कॉन्फरन्समध्ये सर्व सरकारी अधिकारी होते. नाहीं म्हणावयास एक अपवाद होता. मद्रासच्या खिश्न कॉलेजमधील डॉ. मिलर हे गृहस्थ या कॉन्फरन्ससाठीं निमंत्रित होते. परंतु ते सुद्धां गोरेच ! एतद्देशीय लोकांनीं खासगी प्रयत्नांनीं चालविलेल्या कित्येक संस्था होत्या, परंतु कोणासही आमंत्रण नव्हतें ! या कॉन्फरन्समध्ये वाटाघाट होऊन कमिशन नेमावयाचें ठरलें. या कमिशनचे सर थॉमस रॅले हे अध्यक्ष होते. या कमिशनमध्ये एकही एतद्देशीय गृहस्थ नव्हता. फक्त शेवटीं कलकत्याचे जज गुरुदास बानर्जी हे नेमण्यांत आले होते. परंतु तेही सरकारचे नोकर. मिशनऱ्यांचे प्रतिनिधि डॉ. मॅकिन्न हे होते. या सरकारी कमिशनमधील लोकांच्या नेमणुकीमुळे जनतेंत असमाधान उत्पन्न झालें. आम्हांस कांहीं अक्कल नाहीं काय ? आम्ही केवळ कवडीमोल आहों ? आमच्या प्रत्येक गोष्टीचा यांनीं विचार करावा आणि त्या शिफारशी आमच्या बोडक्यावर ठेवाव्या हें काय ? या कमिशनमुळे सरकारच्या मनांत कांहीं तरी काळोबें असावें अशी साहजिकच लोकांस शंका आली. या

कमिशनला फेरोजशहा आणि चिमणलाल सेटलवाड यांनी लेखी जबाब पाठविले होते. उलट तपासणीतही त्यांनी जें लिहून दिलें होतें तेंच ठण-ठणीत पुनः सांगितलें. कमिशनचा रिपोर्ट १९०२ जूनमध्ये तयार झाला. या कमिशनच्या बहुतेक सूचना 'फी वाढवावी, परीक्षा पास होण्यासाठी लागणारें गुणकोष्टक वाढवावें, सिंडिकेटची व सीनेटची पुनर्घटना करावी, युनिव्हर्सिटीस जोडण्यांत येणाऱ्या निमसरकारी शाळांसाठी कडक नियम असावे' अशा प्रकारच्या होत्या. म्हणजे एकंदरीत अनेक कुसकट कल्पना व युक्त्या लढवून खासगी शिक्षणसंस्था खच्ची करण्याचा हा शास्त्रशुद्ध व कायदेशीर प्रयत्न सरकारास करावयाचा होता.

कमिशनच्या रिपोर्टाची एकेक प्रत प्रांतिक सरकारकडून युनिव्हर्सिटीकडे पाठविण्यांत आली. युनिव्हर्सिट्यांनी या रिपोर्टाचा विचार करण्याकरितां कमिशनने नेमली. मुंबई विद्यापीठानें जी कमिटी नेमिली त्यांत फेरोजशहा होते. त्यांनीं सर्वांच्या म्हणण्याची एकवाक्यता केली. कमिटीमधील गोरे सभासदही मेथापक्षास वळले. गोखले या वेळेस कलकत्यास होते. मुंबईच्या कमिटीचें एकमत आणि तेंही मेथांप्रमाणें झालें असें जेव्हां त्यांनीं ऐकिलें तेव्हां त्यांनीं मेथांस अभिनंदनपर पत्र लिहिलें.

'That you should have got the European members of the ommittee to join in all your criticisms and proposals, except one, is a remarkable triumph for us all and everybody must recognise that it has been achieved mainly owing to your great tact and influence and your powerful personality. It is felt here that if the Bombay Senate adopt their report as most probably will now be the case—the opposition to the commission's recommendations will be enormously strengthened. They have no hope here of getting their own Senate to condemn the report as ours has done or rather will shortly do and the difference in calibre and political grit between their leaders and ours is therefore at present being freely recognised here. You know how emotional these people

are and how easily swayed.' या पत्रांत गोखल्यांनीं त्या वेळच्या बंगालच्या राजकीय पुढाऱ्यांच्या मध्ये व आपल्याकडील पुढाऱ्यांच्या मध्ये असणारा फरक दाखविला आहे आणि बंगाली लोकांच्या भावना-प्रधान स्वभावाचें जातां जातां दिग्दर्शन केलें आहे.

परंतु अखेर सर्व विरोधांस धाब्यावर बसवून-युनिव्हर्सिटी सुधारणा करण्यासाठीं कमिटी नेमण्याचें बिल २ नोव्हेंबर १९०३ मध्ये मांडण्यांत आलें. थॉमस रॉले साहेबांनीं 'कोणत्याही संस्थेस असें वाटत नसतें कीं, आपणामध्ये दोष आहेत आणि ते सुधारले पाहिजेत,' ('No corporate body cares to admit that its constitution needs improvement.') असें सांगितलें. सरकार शिक्षणाची खच्ची करीत आहे अशी ओरड करणाऱ्यां-वर कर्झनसाहेबांनीं तोंडसुख घेतलें. सरकारच्या मनांत लवमात्र पापबुद्धि नाही, तुमच्या कल्याणाचे मार्गच तें आंखीत आहे असें त्यांनीं सांगितलें. गोपाळरावांनीं डिसेंबरच्या बैठकींत या विलास कसून विरोध केला. मुंबईस मेथांचें जोरदार भाषण झालें. परंतु अरण्यरुदनाला कोण विचारतो ? इंग्लिशमन पत्रानें सुद्धां अशी कबुली दिली कीं 'One of the main objects of the proposed reforms was that the direction of University education should thenceforward be under the domination of the Government through such a new constitution as may be established by legislation.' शेवटीं १९०४ मध्ये कायदेशीरपणें युनिव्हर्सिटीयांवर नवीन कायदे लादण्यांत आले. युनिव्हर्सिटी सरकारची हस्तक बनली. युनिव्हर्सिटीच्या सीनेटमध्ये आपणांस कोण दिसणार-तर चॅन्सलर, सरकारनियुक्त सभासद, हाय-कोर्टाचे न्यायाधीश, बिशप, एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलाचे सभासद, शाळा-खात्याचे प्रांतिक अधिकारी व सरकारी आणि मिशनरी विद्यापीठांतील आचार्य. लोकांच्या प्रतिनिधीचें नांवही नको !

१९०४ च्या जुलै महिन्यांत गोखले काँग्रेसचे जॉइंट सेक्रेटरी असल्यामुळें मद्रासच्या बाजूस गेले. मद्रासला त्यांचें जंगी जाहीर स्वागत करण्यांत आलें. मुंबईच्या प्रांतिक कौन्सिलांत दुष्काळग्रस्त लोकांची त्यांनीं सांगितलेली कष्टप्रद कथा, म्युनिसिपल कायद्यासंबंधी त्यांनीं केलेलें

विवेचन, वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत सरकारी गुपितांचा कायदा, व युनिव्हर्सिटीसंबंधीं कायदा यांच्यावर निर्भीडपणें टीका करून जी लोकपक्षाची सेवा त्यांनीं केली होती ती, या सर्व गोष्टी लोकांच्या मनांत ताज्या होत्या. आपल्या हक्कांचे समर्थन करणारा, सरकारच्या कृष्णकारस्थानांतील विष आविष्कृत करणारा हा पुढारी जेव्हां मद्रासी लोकांनीं पाहिला तेव्हां त्यांस आनंदाचें भरतें आलें. निरनिराळ्या वर्तमानपत्रकर्त्यांनीं त्यांचें त्रोटक चरित्र दिलें. त्यांच्या स्वार्थत्यागाचा, विद्वत्तेचा वगैरे गौरव केला गेला. अँग्लो इंडियन वर्तमानपत्रेही मागें नव्हतीं. मद्रास टाइम्सनें लिहिलें, 'It is no easy task to stand Ranade's cross examination. Gokhale's contact with Ranade gave him an opportunity to imbibe in a large degree his master's prodigious industry, great breadth of vision, a true sobriety of judgment, a calm sweetness and reasonableness, a temper singularly free from prejudice and personal bias and a sincerity of conviction which those alone who knew him most could realise best.' त्यांच्या अंदाजपत्रकांवरील भाषणांनीं तर नवीनच क्रांति घडवून आणली होती. विचारवंत लोकांत त्यांची फार स्तुति झाली. विद्यार्थ्यांनीं त्यांस मानपत्रें दिलीं. निरलसता व निरपेक्षता ज्याच्या ठिकाणीं एकवटलीं आहेत, त्यांचें कोण कौतुक करणार नाहीं ? त्याचे गोडवे कोण गाणार नाहीं ? सार्वजनिक संस्थांनीं त्यांचा सत्कार केला. गोखल्यांच्या बिन्हाडीं भेटीस व मुलाखतीस येणाऱ्या गृहस्थांची मारे गर्दी असे. मित्रांनीं त्यांस मेजवान्या दिल्या. अशा रीतीनें मुलाखती, संभाषणें यांत काळ चालला असतां मैलापुरास त्यांस एका पवित्र कार्यासाठीं आमंत्रण देण्यांत आलें. तेथें रानडे यांच्या स्मारकासाठीं बांधण्यांत येणाऱ्या इमारतीच्या पायाचा दगड बसवावयाचा होता. रानड्यांबद्दलचा गोखल्यांच्या मनांत असणारा भक्तीचा जिन्हाळा जे जे गृहस्थ पहात त्यांस गोखल्यांच्या मनाची आध्यात्मिक ठेवण पाहून मोठें समाधान होई. कृतशतापूर्ण अंतःकरणानें गोखले मैलापुरास गेले, तेथील त्यांचें भाषण फार रसाळ, आणि प्रेमळ असें झालें.

“ He was one of those men who appear, from time to time in different countries and on different occasions, to serve as a light to guide the footsteps of our weak and erring humanity. He was a man with a mission in life—the preacher of a new gospel, one who imparted a new impulse to our thoughts and breathed a new hope into our hearts. A great and a massive intellect, a heart that overflowed with the love of his country, an earnest and dauntless spirit, an infinite capacity for work, patience inexhaustible and an humble faith in the purpose of Providence that nothing shook—and a man so equipped could worthily undertake the task of moulding the thoughts, hopes and aspirations of his countrymen. The grandeur and nobility of his soul impressed itself on all who came in any kind of contact with him; men were afraid to think unworthy thoughts before him; they felt themselves to be in an atmosphere of holiness of love and of service—they felt as though they were in the presence of a being of a higher order. Well, gentlemen, such men are among the chosen instruments of God to work out His beneficent purpose. ”

वरील भक्तिपूर्ण उद्गारांवरून रानड्यांकडे गोपाळराव कोणत्या दृष्टीने पहात असत हे दिसून येईल. या साध्या व सरळ भाषणांत गोखल्यांचे हृदय ओतले आहे.

१९०४ च्या बजेटवरील भाषणांत त्या वर्षी लष्कराकरितां वाढविण्यांत येणाऱ्या खर्चावर त्यांनीं टीका केली. सेनापतिसाहेबांनीं हिंदुस्तानांतील आंग्लपुत्रांना सैन्यांत दाखल होण्यास आग्रहानें सांगितलें. परंतु हिंदु लोकांस मात्र मजाव ? ‘ May not the government consider the desirability of permitting—aye, inviting—carefully selected classes from among the children of the soil to share in the

responsibilities of national defence ?' परंतु राष्ट्र दुर्बल करण्याचेंच ज्यांचें व्रत ते सरकारी अधिकारी या गोष्टीकडे लक्ष कसें देणार ? सुशिक्षित लोकांस तर लष्कर म्हणजे वावडेंच. लष्करांत घ्यावयाचें झालेंच तर ज्यांस देशाची अगार स्वाभिमानाची चाड नाही, ज्यांचीं मनं सुसंस्कृत नाहीत अशा, सरकार सांगेल त्याच्यावर गोळी झाडणाऱ्या आडमुठ्या लोकांस, सरकार लष्करांत घेणार.

१९०४ सालच्या काँग्रेसचे गोखले हे जॉइंट सेक्रेटरी होते. या वर्षीची राष्ट्रीय सभा मद्रासला भरावयाची होती. या सभेंत गोखल्यांनीं हिंदुस्तानसरकारच्या खजिन्यांत सहा वर्षांत जी तीस कोट रुपये शिल्डक पडली, त्या शिल्डकेच्या उपयोगासंबंधी ठराव मांडला. सरकारनें लोकांपासून मिळविलेल्या या लुटीवर त्यांनीं कौन्सिलमध्ये तर वेळोवेळीं तडाखे दिलेच होते. या पैशांतून निरनिराळ्या शास्त्रांचा सांगोपांग अभ्यास युनिव्हर्सिटींतून व्हावा म्हणून देणग्या घाव्या असं त्यांनीं लॉर्ड कर्झन साहेबांस सुचविलें होते. परंतु कर्झन साहेबांचा कुरा कोणास माहीत नाहीं ? सरकारच्या ताब्यांत युनिव्हर्सिटी देण्यादिरुद्ध जर ओगडतां तर मग सरकारच्या तिजोरीवर तरी लक्ष कां असं हे विद्वान् लॉर्ड साहेब उद्गारतात. Lord Curzon said (referring to Gokhale's observation), " Exactly. But will the Hon. member tell me, why ? There is plenty of money among his own people. Then why does he not look to them, why does he look to the Government for the money which is needed for instituting University Chairs ?" जणू काय सरकारनें गलबतें भरभरून कोळशाच्या माहेरघराहून पैसा आणला ! लोकांजवळचा पैसा लुटून पुनः त्या पैशाचा उपयोग सरकारच्या नवीन नवीन जांवाईखात्यांत करावयाचा आणि शिक्षण, आरोग्य, उद्योगधंदे यांसाठीं मांडवळ मागितलें तर लोक श्रीमंत आहेत हें उत्तर ? दादाभाई, रानडे या सर्वांनीं आंकडेमोड करून जें सिद्ध केलें तें कर्झन साहेबांच्या ब्रह्मवाक्यापुढें कांहींच नाहीं काय ? ज्या परिस्थितींत नवीन कायदे केले ती परिस्थिति पालटली तरी कायदे कांहीं चुकत नाहींत. गोपाळराव विचारतात, ' What right has

the Government to retain taxation at the level to which it was forced up by successive additions, now that the need for such a high level has passed away ?' या व्याख्यानांत गोपाळरावांनी असल्या आर्थिक प्रश्नांवर जबाबदारपणें बोलण्याचा आपणास थोडाफार अधिकार आहे असें सांगितलें. या गोष्टींत अभिमान नव्हता तर यथार्थता होती. ते म्हणतात, 'Gentlemen, it was more than sixteen years ago that I first imbibed a love for the study of financial questions at the feet of my great master, Mr. Ranade, and since then, I may claim to have been a fairly close student of Indian finance.' आधींच जेजबाबदारपणें अधिकार गाजविणारें सरकार हातांत पैसा खुळखुळूं लागतांच जास्तच जेजबाबदारपणें वागूं लागेल. "This *plethora* of money at the disposal of the Government makes an irresponsible administration still more irresponsible."

या शिलकी पैशांमधून वरिष्ठ सरकार प्रांतिक सरकारास उधळपट्टी करावयास मदत करितें, कधीं कधीं शिष्टमंडळें पाठविण्यांत, तर कधीं अवाढव्य लष्करी खर्च वाढविण्यांत या पैशाचा दुरुपयोग होतो. "It enables the Viceroy to dispense in the style of a great oriental ruler, special aids to Local Governments out of his own abundance as acts of grace, to send expeditions under the name of political missions into the territories of helpless farmers and priests, to undertake large schemes of Army-reorganisations and to listen to the conceivings of his vast designs playing a great role in the heart of Central Asia." गोपाळरावांस समजत होतें कीं, जसें आपण कौन्सिलमध्ये कांहीं एक उपयोग न होण्यासाठींच बोललों तसेंच राष्ट्रीय सभेच्या ठरावाचेंही होईल. ते शेवटीं म्हणतात, 'It may be that our protest will go unheeded ! I, for one, do not think it will. I have a feeling faith that it will produce its effect, if not now on a future occasion. And in any case, whether it is heeded

or not—it is better to have protested and borne than not to have protested at all.'

याच वर्षी गोपाळरावांस कौन्सिलमधील त्यांचे प्रतिस्पर्धी जे कर्झन साहेब त्यांच्याकडून सी. आय. ई. ही पदवी सन्मानपुरस्पर अर्पण करण्यांत आली. ज्याच्यावर १८९७ साली सर्व सरकारी अधिकारी तुटून पडले होते, त्यास त्याच सरकारी नोकरांच्या ह्योरक्यानें ही सन्मानाची पदवी देणें हें जरा चमत्कारिकच दिसतें. गोखले हे सरकारची हांजी हांजी करीत होते काय ? सरकारच्या प्रत्येक कृत्यास पाठिंबा देत होते काय ? ते होयनाच होते काय ? नाही; त्यांस सरकारास विरोध करणारा प्रतिनिधि अशी मानाची पदवी देण्यांत आली होती. 'Leader of his majesty's opposition.' या पदवीवरून ते सरकारला स्तुतिसुमनांजलि समर्पण करण्यांतच सर्वस्व समजत नसत हें उघड आहे. परंतु सरकारास विरोधासाठीं विरोध करणें हें त्यांचें ब्रीद नव्हतें. जेव्हां त्यांस सरकारास विरोध करणारा असें कायदेकानू करणाऱ्या सरकारी सभासदानें संबोधिलें तेव्हां ते जरा रागानेंच म्हणाले:—

" My Lord, we stand not here as an opposition, we come here as advisers to you, as councillors to you, as critics, and it may be occasionally as checks, but we are never the opposition for the sake of opposing the Government of the country. " जरी सरकारास विरोध केला तरी सरकार थोडेंच वठणीवर येणार ? सभासद फार तर बडबडणार. सत्ता थोडीच आहे त्यांस ? गोपाळरावांनीं सरकारची योग्य तेव्हां सणसणीत कानउघाडणीच केली. चिरोल साहेब म्हणतात, 'He has often been, both in the Viceroy's Legislative Council and in that of his own presidency, a severe and even bitter critic of an alien Government.' परंतु गोखल्यांची मुद्देसूद मांडणी, भारपस्तपणा, वगैरे गुणांनीं कर्झन साहेबही प्रसन्न झाले. ते स्वतः पदवी देतांना गोखल्यांस लिहितात, 'The honour is offered to you in recognition of your abilities which are freely bestowed upon the service of your

countrymen and of which I would ask no more than that they should continue to be so employed. I only wish that India produced more such public men.' दुसऱ्यांस सदैव टपका देण्यासाठींच टंवकारून बसलेल्या कर्जनकाकांस गोखल्यांमध्ये प्रामाणिकपणा, निरपेक्ष देशसेवा दिसावी हें गोखल्यांचें भाग्यच म्हणावयाचें ! त्यांच्या कौन्सिलमधील सूचनांचाही जास्त जास्त विचार करण्यास व अल्प कृतींत आणण्यास सरकारनें सुरुवात केली होती. १९०३ सालीं मिठाचा दरमणी २॥ रुपये होता तो २ रुपये करण्यांत आला. १९०४ सालच्या म्हणजे याच वर्षाच्या बैठकींत, आणखी कमी करा असें त्यांनीं सुचविलें; परंतु ही गोष्ट १९०५ मध्ये घडून आली. १९०५ मध्ये दरमणी आणखी आठ आणे कमी करण्यांत आले. दुसरा एक क्रर म्हणजे प्राप्तीवरील, हा प्राप्तीचा दर ५०० रुपये मिळकतीवरही बसत असे. गोपाळरावांनीं ही मर्यादा किमान पक्ष १००० ही ठरविली.

या नवीन म्हणजे १९०५ सालच्या कौन्सिल-बैठकीमधील महत्वाचें भाषण म्हणजे 'व्हॅलिडेशन अॅक्ट' वरील होय. आपल्या अधिकाऱ्यांची कायदेशीर रीतीनें इभ्रत सांभाळण्यासाठीं हें कायद्याचें पिल्लू निर्माण करण्यांत आलें. १९०४ मध्ये पास केलेल्या युनिव्हर्सिटी अॅक्टला पुस्तीबळकटी देणारा हा ठराव होता. गोखल्यांनीं आपल्या भाषणांत कार्यकारी कौन्सिलपेशां कायदेकौन्सिलला जास्त अधिकार असले पाहिजेत असें सांगितलें. हिंदुस्तानांत सर्वच नवलाई ! जगांत जो कोठें प्रकार नसेल तसला प्रकार येथें आढळावयाचा. एकादा नवीन कायदा करण्याची सरकारास लहर लागली कीं आणा एक बिल कायदे-कौन्सिलांत, सभासदांनीं टीका केली तरी तिचें महत्त्व आपणांस माहीतच आहे. कार्यकारी कौन्सिल हें चाकर खरें, परंतु हिंदुस्तानांत हा चाकरच कायदे-कौन्सिलरूपी धन्याचा मालक, हुकुम फर्मावणारा झाला. वास्तविक पाहिलें म्हणजे कायदे-कौन्सिल जे ठराव पास करील त्यांची अंमलबजावणी वा कार्यकारी कौन्सिलनें करावयाची; परंतु येथें नांवें मात्र अशीं आहेत; क्रिया नामानुरूप नाहीं. कार्यकारी कौन्सिलला जरूर भासली कीं, त्यांनीं कायदे-कौन्सिलांत बिल आणण्यास फर्मावावयाचें आणि तें

परिस्थितीला योग्य असें समजून सदैव पास व्हावयाचेंच. खरोखर ही परिस्थिति फार वाईट. परंतु करणार काय ? गोखले म्हणतात,

“My Lord, in all civilized countries there is a well-understood and well-defined distinction between the Legislature and the Executive Government and the Legislative is regarded as higher than the Executive. In India unfortunately this distinction for the most part is of only a nominal character; for, with the present constitution of the Councils the Executive Government can get what law they please passed by the Legislative without the slightest difficulty. I submit, however, that it is not desirable, it is not wise, that this fact should be forced on the attention of the public in so unpleasant a manner as on this occasion and I think the distinction becomes a farce if our legislature is to be thus at the back and call of the Executive Government and if it is to be called upon to exercise its powers of legislation to remedy defects not in existing laws, but in executive action taken under those laws.”

गोखल्यांना या कौन्सिलांना फार्से म्हणावें लागलें यांतच या कौन्सिलांची रचना कशी आहे तें दिसतें. सरकार नाटक मात्र नीट करून दाखवितें. उराव आणावयाचा; गंभीरपणाचा आव दाखवावयाचा; परिस्थितीचें भेसूर चित्त रेखाटावयाचें; लोकांचें कल्याण आहे हा मंत्र त्यांत असावयाचा आणि हें सर्व ‘शांतिः शांतिः शांतिः’ साठीं आहे असें म्हणून कायदा पास करून टाकावयाचा. सरकारचें नाटक गोखल्यांच्या वरील भाषणावरून त्यांस समजत असे असें दिसतें. पुनः पुनः सरकारास—मंद प्रकृतीच्या सरकारास जागें करण्यासाठीं कार्नी कपाळीं ओरडावयाचें. परंतु झोंपेचें सोंग घेणाऱ्यापुढें ओरडून काय होणार ! त्यास चिमटे घेतले पाहिजेत, असें म्हणणारा नवीन राष्ट्रीय पक्ष हिंदुस्तानांत पुढें येत होता.

१९०५ साल म्हणजे गोखल्यांवर कामाचा डोंगर पाडणारें वर्ष होय.

कौन्सिलच्या बैठकीचें दरवर्षाचें काम त्यांना करावें लागलेंच, परंतु त्या-बरोबर कित्येक नवीन कामें उत्पन्न झालीं होती. या वर्षी त्यांस पुणे म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष निवडण्यांत आलें. तेथेंही त्यांनीं पुष्कळ सुधारणा केल्या. इंग्लंडांत चालू असलेलें जें इंडिया पत्र त्याला हिंदु-स्तानांत वर्गणीदार मिळवून देण्याचें काम त्यांनीं आपल्या शिरावर घेतलें होतें. रानडे यांच्या स्मारकासाठीं फंड गोळा करावयाचा होता. याच सुमारास म्हणजे १२ जून १९०५ रोजीं त्यांनीं भारत सेवक समाज स्थापन केला. या समाजाचे जे पहिलें सभासद होणार होते त्यांचा शपथविधि या दिवशीं झाला. या समाजाची घटना कशी असावी, कायदे, नियम कोणते असावे याची वाटाघाट पुढें दोन वर्षांनीं करण्यांत आली. सध्यां मनांत जी कल्पना घोळत होती तिला त्यांनीं थोडें मूर्त स्वरूप देण्याचा उपक्रम केला. परंतु या सर्व कामांपेक्षां एक जास्त जबाबदारीचें काम त्यांच्यावर सोंपविण्यांत आलें. तें म्हणजे इंग्लंडमध्ये शिष्टमंडळांत जावयाचें.

बंगालची फाळणी व गोखल्यांची विलायतेंतील शिष्टाई.

१९०४ सालच्या काँग्रेसच्या वेळीं वेडरबर्न साहेबांनीं मोठ्या कळकळीनें सांगितलें होतें कीं, प्रत्येक प्रांतानें दोन दोन प्रतिनिधि किंवा एकेक तरी इंग्लंडमध्ये हिंदुस्तानची बाजू मांडण्यासाठीं पाठवावा. १९०५ साल उजाडलें आणि हिंदुस्तानांतही नवीन युग निर्माण झालें. या नवीन युगाचें-नवीन क्रांतीचें सम्यक् स्वरूप लक्षांत येण्यासाठीं आपण जरा आजूबाजूसही पाहिलें पाहिजे.

आशियांतील राष्ट्रांसंबंधीं एकोणिसाव्या शतकांत युरोपांतील राष्ट्रांची अशी समजूत झाली होती कीं, आशियांतील राष्ट्रे म्हणजे निर्माल्यवत्. त्यांच्यावर गोऱ्या लोकांचेंच स्वामित्व राहणार. गोऱ्या राष्ट्रांची इभ्रत, त्यांचें शास्त्रीय ज्ञान, त्यांचें व्यापारांतील प्रभुत्व आणि या प्रभुत्वामुळे प्राप्त झालेली संपत्ति, या सर्व समन्वयामुळे युरोपांतील राष्ट्रांस स्वर्ग चार

बोटें राहिला होता. मुसलमान लोकांच्या पूर्वीच्या स्वाऱ्यांचा युरोपांतील उन्मत्त राष्ट्रांस आतां विसर पडला होता. परंतु अशा वेळीं त्यांच्या डोळ्यांत चरचरीत अंजन पडलें. आशियांतील ईशान्य दिशेस असणाऱ्या चिमुकल्या जपाननें आवाढव्य रशियाचा पराजय केला. त्याचें आरमार रसातळास नेलें. अलौकिक शौर्य, लोकोत्तर धैर्य, प्रचंड व अतुल स्वार्थ-त्याग, शास्त्रीय ज्ञान आणि विजय मिळविल्यानंतरही केलेलें कौतुकास्पद व आदरणीय वर्तन यामुळें जपानकडे सर्व राष्ट्रांचे डोळे वळले. युरोपांतील पहिल्या प्रतीच्या राष्ट्रांत त्याचा समावेश झाला. बरोबरीचे तह करण्यासाठीं अहमहमिका सुरू झाली. युरोपांतील मदोन्मत्त हत्तीचा या सिंहाच्या छाव्यानें मद हरण केला. जपानची इभ्रत वाढली; आणि त्याबरोबरच आशियांतील राष्ट्रांचीही वाढली. आपण प्रयत्न करूं तर युरोपांतील राष्ट्रांची बरोबरीचशी काय परंतु त्यांच्यावरही ताण करून त्यांचा नूर उतरूं अशी धमक या विजयानें आशियांतील लोकांच्या मनांत उत्पन्न केली. आपणही माणसें आहों, थोरांमोठ्यांचे वंशज आहों, मनांत आणूं, हातपाय हलवूं तर पाश्चात्यांस टक्कर देण्यास कमी पडणार नाहीं हा स्वाभिमान जागृत होऊं लागला. तुर्कस्तान, चीन, इराण या देशांत क्रांत्या घडून येऊं लागल्या. राष्ट्रीय पक्ष पुढें येत चालले; तरुणांचें रक्त सळसळूं लागलें; स्वातंत्र्यवृत्तीचें वारें लोकांत, आशियांतील जगांत खेळूं लागलें. या चळवळींचा परिणाम हिंदुस्तानावरही झाल्याविना कसा राहिल ? मोलें साहेबांनीं या वेळच्या परिस्थितीचें वर्णन केलें आहे तें पहा:—

‘It was among the students in parts of India that unrest especially prevailed. That class was rapidly being drawn into something like a spirit of revolt against the British Government, and the movement was unmistakably coming to a head, notably in Upper India. A feeling gained ground that the last twenty years had been a period of reaction, and in combative response the idea of complete independence of England began to appeal to youthful imagination.

This marked the line of cleavage between moderates and extremists in the native party of reform. It was no question of the terrible military mutiny of half a century ago repeating itself, the danger arose from a mutiny, not of sepoys about greased cartridges, but of educated men armed with modern ideas supplied from the noblest arsenals and proudest trophies of English literature and English oratory. Official persons of high station and responsibility assured the new Viceroy that the political change within the last dozen years was enormous, and though the mass of the people remained ignorant and unmoved, it would be a fatal mistake to suppose that the change was confined to the preachings of political agitators. The fairly educated Indians were thoroughly dissatisfied with the old order of things. The victories of Japan, the revolutionary movements in Turkey, China, Persia, did not pass unobserved. A new and ominous suspicion that England had come to a stop in her liberating mission made way."

मोलें साहेबांची घमंड पहा. ते म्हणतात कीं, इंग्लंड स्वातंत्र्यदानाच्या व्रतापासून च्युत होत चाललें असें हिंदुस्तानांतील लोकांस वादूं लागलें आहे. जणूं अद्यापपावेतों इंग्लंड आपलें व्रत चालवीतच होतें! कॉलरिज या कवीनें १०० वर्षांपूर्वीं म्हटलें आहे:—

"We have offended, oh ! my countrymen !
 We have offended very grievously,
 And been most tyrannous. From east to west
 A groan of accusation pierces Heaven !
 The wretched plead against us, multitudes
 Countless and vehement, the sons of God,
 Our brethren ! like a cloud that travels on,

Steamed up from Cairo's Swamps of pestilence
 Even so, my countrymen ! have we gone forth
 And borne to distant tribes slavery and pangs
 And, deadlier far, our vices, whose deep taint
 With slow perdition murders the whole man,
 His body and his soul !”

खरोखरच या इंग्लंडने आमचे शरीर आणि शरीरांत वास्तव्य करणारा मानस—हंस यांस कायमचे पंगू केले आहे. या राष्ट्राने इतरांच्या स्वातंत्र्याचे कैवारी असे स्वतःस म्हणवून घेणे म्हणजे रावणाप्रमाणे आपल्याच हाताने ‘शाबास माझी धृति’ अशी पाठ थोपटून घेण्यासारखे आहे. नुकत्याच झालेल्या महायुद्धांत चिमुकल्या बेल्जमच्या स्वातंत्र्यासाठी इंग्लंड युद्धांत पडले ! काय पण शब्द ! महात्मा गांधींनी तर स्पष्टच सांगितले की, जर्मनी जितका दोषी तितकेच इंग्लंडही दोषी आहे. एडवर्ड कापॅटरने हीच गोष्ट सिद्ध केली आहे. हॅरिसन या ग्रंथकाराने आपल्या नॅशनल् प्रॉब्लेम्स या प्रकरणांतील लेखांत इंग्लंडच्या गेल्या शतकांतील धोरणावर हीच टीका केली आहे. तो ‘Empire and Humanity’ या निबंधांत स्पष्ट लिहितो. ‘What race, which hemisphere, what latitude, has not seen the unsheathed sword of Britain?’ आणि खरोखर, हेंच ब्रिटनचे यथार्थ वर्णन आहे. इतर राष्ट्रांतील चळवळी पाहून आणि स्वतःच्या देशांतील धांगडधिंगा पाहून नवीन सुदृक्षित लोकांस निराशा वाटू लागली. हिंदुस्तानांतील पैशाने अवाढव्य स्वर्चाची युद्धे उत्पन्न करावी हें इंग्लंडचे धोरण ! अफगाण युद्धावर टीका करितांना हॅरिसन म्हणतो, “ War wanton and cruel presents to our eyes the element of evil that it must throw back the task of administering our Indian Empire. A war which to every circumstance of injustice, bad faith and barbarity, adds the crushing load of exaction wrung from 200 millions of our fellow-subjects.” व अशा लढायांत होणारा अवाढव्य स्वर्च हिंदुस्तानच्या बोडक्यावर ! याशिवाय बऱ्या अंमलदारांचे पगार व अत्यंत अप-

१०६ राणीचा जाहीरनामा—अशक्य सनद ! बंगालमधील जागृति.

मानास्पद कायदे!! राज्यकारभारांत तर भाग नाहीच. इंग्लंडने शंभर वर्षे राज्य केलें तरी हिंदुस्तानचें पाऊल पुढें पडत नाही; परंतु तेंच जपान पहा ! पन्नास वर्षांत त्यानें युरोपांतील राष्ट्रांच्या मांडीशीं मांडी लावून बसण्याचा मान मिळविला. इंग्लंड बोलून चालून परकी. स्वतःच्या रंगाचे आयरिश लोकांस जर तर वगळतें तर हिंदुस्तान हें बोलून चालून काळ्यांचें राष्ट्र. आजपर्यंत शेंकडों अर्ज विनंत्या केल्या त्याचा यत्किंचित्ही परिणाम या कठोर सरकारावर झाला नाही. राणच्या जाहीरनाम्यास आतां अशक्य सनद ठरवून टाकण्यांत आलें. जळफळणाऱ्या लोकांना तात्काळ शमविण्यासाठीं तो वरपांगी उपाय होता. कर्शनच्या कारकिर्दीत तर जास्तच दडपशाही माजली. सरकारी अंमलाची तांत गळ्याभोंवतीं जास्तच घट्ट बसली. हिंदुस्तानांतील लोकांस एक बडी जागा देणें म्हणजे गोऱ्याची एक जागा कमी करणें नव्हे काय ? आपल्या अंमलदारांस, इंजिनिअरांस, डॉक्टरांस, प्रोफेसरांस भरपूर पगाराच्या जागा देण्यासाठींच सरकारची सवें चळवळ असावी असें लोकांस वाटूं लागलें. इजिप्तमध्ये सुद्धां असाच धिंगाणा परोपकाराच्या पवित्र नांवाखालीं इंग्लंडनें घातला. आपण चळवळ केली पाहिजे, ऐक्य-वृद्धि केली पाहिजे, ही जाणीव लोकांस प्रखरतेनें भासूं लागली. विशेषतः बंगालमध्ये ऐक्य जास्त सहजसाध्य होतें. बंगालच्या मध्यभागीं सर्व बंगाली लोकांची जूट होती. हे लोक सुशिक्षित, विद्वान, भावनाप्रधान असत. त्यांच्यामध्ये जोमदार माणसें पुढें येऊं लागलीं. उत्तम वर्तमानपत्रें निघूं लागलीं. सरकारला हे लोकांमधील वाढतें ऐक्य पाहवेना. बंगालची फाळणी करण्याचें कर्शन साहेबांच्या मनांत आलें. बंगाल प्रांत फार मोठा आहे. तेव्हां त्याचा राज्यकारभार सुरळीत चालवावयासाठीं आम्ही त्याचीं दोन छकळें करतो असें गव्हर्नर जनरलनें जाहीर केलें. राज्यकारभार नीट होत नसेल तर तो गव्हर्नरच्या हाताखालीं इलाखा करा असें सर हेन्री कॉटन यांनीं सुचविलें. परंतु लोकांचें तुकडे पाडण्याचा ज्याचा उद्देश त्यास हें कसें पटणार ? त्याशिवाय गव्हर्नर हा इंग्लंडमधून नेमला जातो; लेफ्टनंट गव्हर्नर तर गव्हर्नर जनरलचा अधिकारी असतो. तोच त्याची नेमणूक करतो. यामुळें गव्हर्नर नेमण्याची बुद्धि कर्शनास पटेना. प्रथम जेव्हां कर्शन साहेबांनीं

आपला हेतु जाहीर केला तेव्हां बंगालचा फक्त एक कातळाच काढावा असें त्यांच्या मनांत होतें. लोकांनीं त्या वेळेस फार गिह्या केला, सभा भरविल्या. यामुळें कांहीं दिवस सर्वत्र सामसूम होतें. सरकारनें फाळणीचा प्रश्न सोडून दिला असें लोकांस वाटलें. पण आंत खलबर्ते चालली होती. पडद्याभाड कारस्थानें जोरांत सुरू होती. आणि १९०५ च्या आगस्ट महिन्यांत फाळणीची योजना जाहीर करण्यांत आली. लोकांनीं ही योजना लुप्त व्हावी म्हणून आकाश पाताळ एक केलें. पूर्वीच्या कातळ्याऐवजीं आतां बंगालचा निम्मा तुकडाच काढण्याचें सरकारनें ठरविलें. सिव्हिल सर्व्हेटांची पोळी पिकणार होती यामुळें त्यांनीं या योजनेस मोठ्या आनंदानें संमति दिली. सिव्हिल सर्व्हेटांचें मत विचारलें, परंतु बंगालमधील ज्या जमीनदारांस गोडगोड थापा देऊन सरकारनें वेळोवेळीं मदत घेतली होती त्या जमीनदारांस या प्रसंगीं सरकारनें विचारलें होतें कां ? गरज सरो आणि वैद्य मरो. हा विभागणी कायदा रद्द व्हावा म्हणून पांचशेंशे सभा भरल्या. लोकांचीं मनें दुखवूं नका; जनमताला कस्पटासमान लेखणें अंतीं हितपरिणामक व्हावयाचें नाहीं असें जबाबदार पुढाऱ्यांनीं पुनः पुनः बजाविलें. येवढेंच काय परंतु ज्या फुडर साहेबांनीं पुढें लोकांवर गहजब केला ते फुडर साहेब या विभागणीच्या विरुद्ध होतें. साठ हजार लोकांच्या सहा्यांचा अर्ज हाउस ऑफ कामन्सकडे करण्यांत आला. पार्लमेंटमध्ये कांहीं प्रश्नोत्तरे झालीं. परंतु शेवटीं काय ? कर्झनसाहेबांनीं आपलेंच खरें केलें ! पार्लमेंटच्या शेवटच्या निकालाशिवाय ही योजना अंमलांत येणार नाहीं असें दुखावलेल्या लोकांच्या मनास वाटत होतें. निराश होऊनही ते आशा करीत होते. परंतु ' १६ आक्टोबर १९०५ पासून हा कायदा, ही विभागणी अंमलांत आणिली जाईल ' असें सप्टेंबरमध्ये जाहीर झालें. सरकारचा सर्व लोकांस संताप आला. सर्व मतांचे बंगाली लोक एक झाले. राष्ट्रीय वृत्ति वावरूं लागली. हें बोलून चालून परकी सरकार ! त्यास आमची काळजी कशी असणार ? तेव्हां सरकारवर बहिष्कार घालण्याचें ठरलें. ब्रिटिश मालावर बहिष्कार घालण्याचें अमलांत येऊं लागलें. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळा निघूं लागल्या. तरुण लोक सामर्थ्य कमावूं लागले ! लाठीचे खेळ सुरू

झाले !! नवचैतन्याचा उदय झाला !!! सर्व देशांतील लोकांचीं मनें एकवटलीं हा कर्शन साहेबांनीं आमच्या राष्ट्रावर एक गुप्त उपकारच केला.

१९०४ मध्ये ठरल्याप्रमाणें प्रत्येक प्रांतांनै आपआपले प्रतिनिधि चळवळीसाठीं इंग्लंडांत पाठवावयाचें ठरलें होतें. कर्शन साहेबांच्या दुष्ट कृत्यांची व त्या कृत्यांचा कळस जो फाळणीचा कायदा त्याची विलायतेंतील लोकांस नीट कल्पना देण्यासाठीं शिष्टमंडळ पाठविणें अधिकच जरूर झालें. ब्रिटिश मालावर बहिष्कार कां घालण्यांत येत आहे, त्यांत मुडाची भावना नसून इंग्लंडला जागें करण्याचा हा एक उपाय आहे हें विलायतेंतील जनतेस—मजुरांच्या समुदायांस पटवून देणें अगत्याचें होतें. ३ मे, १९०५ रोजीं मुंबईस जाहीर सभा भरून मुंबई इलाख्यातफें गोखल्यांस विलायतेस पाठविण्याचें ठरलें. तेव्हां गोपाळराव हिंदुस्तानांतील काम वाजूस ठेवून विलायतेस चालले. विलायतेस त्यांच्याविरुद्ध उठलेलें काहूर आतां शमलें होतें. प्रत्यक्ष गव्हर्नर जनरलनें त्यांस गतवर्षीं सी. आय. ई. ही बहुमानाची पदवी स्वदस्तुरचें पत्र लिहून दिली होती. तेव्हां त्यांच्या सद्धेतूविषयीं, त्यांच्या प्रामाणिकपणाविषयीं व सत्य स्पष्टोक्तीविषयीं विलायतेंतील लोकांस अंदेशा वाळगिण्याचें कारण नव्हतें. आपणास विलायतेंत समाधानकारक व जबाबदारपणें काम करितां यावें याच एका हेतूनें गोखल्यांनां ही पदवी स्वीकारली होती. कौन्सिलांतील सर्व श्रेष्ठ असा लोकप्रतिनिधि विलायतेस जात होता. ज्याच्या सणसणीत परंतु रास्त टीकेनें कर्शनसाहेबांस संताप न येतां प्रसन्न केलें, असा नेमस्त परंतु योग्य ती खरडपट्टी काढण्यास न भिणारा लोकनायक आतां इंग्लंडला जात होता. त्यांच्या शब्दाला इंग्लंडांत मान मिळेल; त्यांचें तेथें वजन पडेल अशी आतां सर्वांची व स्वतः गोखल्यांचीही खात्री होती. आणि म्हणूनच ते आपल्या दुःखी देशाची दीन कहाणी विलायतेंतील निरनिराळ्या लोकांस ऐकविण्याकरितां निघून गेले.

इंग्लंडांत गोखले गेले ते मोठ्या योग्य वेळीं गेले. इंग्लंडमध्ये नवीन निवडणुकी व्हावयाच्या होत्या. जुनें मंत्रिमंडळ जाऊन नवीन उदार-मताचें मंत्रिमंडळ अधिकारारूढ होणार होतें. बाल्फोर साहेबांच्या प्रतिगामी मंत्रिमंडळाची फार नाचक्री झाली होती. नवीन निवडणुकीनें

उदारमतवाल्यांचें फारच मताधिक्य झालें होतें. अशा वेळीं हिंदुस्तानांतलीं दुःखेही समर्पक व हृदयस्पर्शी भाषेत सांगणें फार हिताचें होतें.

गोखल्यांनीं इंग्लंडमध्ये अविश्रांत चळवळ केली. हिंदुस्तानांतली साग्र हकीकत त्यांनीं करुण रवानें गाइली. मॅचेस्टर येथें ६ आक्टोबर १९०४ रोजीं त्यांनीं हिंदुस्तानांतली असंतोष या विषयावर सुंदर व्याख्यान दिलें. हें व्याख्यान व्यापाराची मोठी पेठ जी मॅचेस्टर तेथें होतें ! मॅचेस्टर आणि लिव्हरपूल यांस हिंदुस्तान म्हणजे बाजारपेठ. हिंदुस्तान त्यांच्या पोटास देत होता. परंतु हिंदुस्तानांत आतां या मालावर बहिष्कार पुकारण्यांत आला होता. गोखल्यांस त्यांचे मित्र सांगत होते कीं, तुम्ही तेथें व्याख्यान देण्यास जाऊं नका. तेथील लोकांचीं मनं हिंदुस्तानाविरुद्ध क्षुब्ध झालीं आहेत. परंतु गोपाळारावांस कर्तव्य करावयाचें होतें, सर्वांची सहानुभूति त्यांस मिळावावयाची होती. त्यांनीं बंगालची फाळणी करण्यांतली धोरण येथें उघड केलें. बंगाली लोक एके ठिकाणीं असल्यामुळें त्यांचें सर्व देशांत व त्या प्रांतांत फार वर्चस्व आहे. बंगाली लोकांमधील ऐक्यवृत्ति, व त्यांच्या वाढत्या राष्ट्रीय आकांक्षा चिरडण्यासाठीं, बंगाली लोकांची संख्या दोन निरनिराळ्या प्रांतांत विभागून त्यांचें प्रत्येक प्रांतांत संख्याबल व त्यामुळें मतबल कमी करणें हा सरकारचा हेतु होता. बंगाली लोक हाडाचे गरीब, ते बुद्धीनें कोणास माघार न जाणारे, देशप्रेमानें ओथंबलेले. सरकारचें कृष्णकारस्थान कळतांच त्यांचे उघडूं लागणारे डोळे साफ उघडले. त्यांस त्वेष आला. आम्हां लोकांस या सरकारनें एकाद्या किड्यामुंगीप्रमाणें मानून चिरडावें याची त्यांस चीड आली. स्वतःमधील दैन्य, स्वतःमधील दुर्बलता नाहींशी करण्याचा त्यांनीं चंग बांधला. इंग्लंडमधील लोकही आपल्या न्याय्य आकांक्षा परिपूर्ण करण्यास पुढें येत नाहींत. त्यांनीं पुढें यावें म्हणून बंगाली लोकांनीं ब्रिटिश मालावर बहिष्कार पुकारला. या गोष्टीमुळें मॅचेस्टर वगैरे शहरांतली लोकांस आम्हांस रागच आणावयाचा होता. गोखले सांगतात.—

‘I am not sorry that you are angry, because I want you to be angry, but I want you to turn your anger not against the helpless people who have been driven to the last possible—

measure that they could take in an extremity, but against those officials of yours who are responsible for the unhappy situation that has been brought about.'

कर्झन साहेबांच्या एकंदर धोरणाचें त्यांनीं खालील वाक्यांत यथार्थ स्वरूप दाखविलें आहे. 'Let us cripple them once and all, so that they shall be incapable ever of rising.' सरकार संशयपिशाच्चानें कसें भारलें गेलें आहे, हिंदुस्तानांतिल लोक आज राजनिष्ठ दिसले तरी पुढें मागें कदाचित् ते अराजनिष्ठ होतील या भीतीनें त्यांस आतांच तारेच्या कुंपणांत अडकवून टाकणें बरें ही सरकारची सैतानी व सुलतानी वृत्ति कशी उघड होते याचें गोखल्यांनीं यथार्थ वर्णन केलें. मुलगा मोठा झाल्यावर आपणास नीट वागविणार नाहीं या भीतीनें लहानपर्णीच मुलाचे हातपाय कापून टाकण्यासारखें हें सरकारचें कृत्य आहे. परंतु या कृत्यानें लोक पुढें अराजनिष्ठ होण्याच्या ऐवजीं आजच असंतोषानें धुमसूं लागतील. पुढें मुलानें आपणास चांगलें वागवावें अशी बापाची इच्छा असेल तर बापानें त्या मुलाचें खरें कल्याण केलें पाहिजे. त्याला उत्तम शिक्षण दिलें पाहिजे. त्यास पोटास मिळविण्यास शिकविलें पाहिजे. त्याप्रमाणेंच सरकारनेंही, जर प्रजेची निष्ठा सरकारास पाहिजे असेल तर, प्रजेस सुशिक्षित केलें पाहिजे, तिचें खरें खरें कल्याण केलें पाहिजे, पोटापाण्यास प्रजेस मिळतें कीं नाहीं आणि पुढें मिळेल कीं नाहीं इकडे लक्ष पुरविलें पाहिजे. तरच प्रजा दुवा देते. सरकारची विश्वासवृत्ति डळमळली आहे; तरी वेळींच सावध होऊन हिंदुस्तानांतिल चालत आलेल्या कारभारास योग्य अशी कलाटणी द्या असें गोखल्यांनीं सर्वत्र सुचविलें. त्यांनीं जेथें जेथें व्याख्यानें दिलीं तेथें तेथें त्यांनीं हिंदुस्तानचा चित्रपट मोठा हृदयद्रावक रंगविला. कर्झन साहेबांची कारकीर्द म्हणजे व्याख्यानाला विषयांची तूट नाहींच. परंतु त्याशिवायही हिंदुस्तानांतिल वाढतें दारिद्र्य, शेतकऱ्यांची कंगाल स्थिति, वारंवार पडणारे दुष्काळ, अज्ञानांधकारांत लोळणाऱ्या शेंकडा नळ्याणव अंगर-जास्तच-लोकांस नोकरांत मजाव, या सर्व वृत्तांतानें त्यांनीं श्रोत्यांची मनं थरारून सोडलीं. आक्टोबर ९ रोजीं त्यांनीं लंडनमध्ये 'हिंदूंच्या

गोखल्यांची अविश्रांत खटपट. ९० दिवसांत ४९ ठिकाणीं भाषणें ! १११

दृष्टीनें हिंदुस्तानचा कारभार' या विषयावर व्याख्यान दिलें. या व्याख्यानांत हिंदुस्तानांतील सध्यां वेजवावदारपणें चालणाऱ्या पद्धतीचें वर्णन करून लष्कराकडे होणारा अपरंपार खर्च शिक्षणाकडे, उद्योगधंद्याकडे खर्च केला तर किती चांगलें होईल याचें त्यांनीं चित्र काढलें. हिंदुस्तानांतील अनेक जातींमुळें लोकांस राज्यकारभार करितां येणार नाही या चिंतन आरोपाचा त्यांनीं या भाषणांत इनकार केला. वसाहतींच्या दर्जाचें स्वराज्य आपणांस पाहिजे, निदान ताबडतोब तरी कांहीं हक्क दिले पाहिजेत आणि ते हक्क कोणते हेंही त्यांनीं उघड सांगितलें. १५ नोव्हेंबर १९०५ रोजीं सर हेन्री कॉटन यांच्या अध्यक्षतेखालीं गोपाळरावांनीं लंडन शहरां आणखी एक व्याख्यान दिलें. सुशिक्षित लोकांची सर्वत्र निराशा होत असल्यामुळें, देशांत असंतोष अधिकाधिक पसरणार असा भावि धोका जो होता तो त्यांनीं दाखवून दिला. पन्नास दिवसांत गोपाळरावांनीं पंचेचाळीस ठिकाणीं भाषणें केलीं, कोठें निबंध वाचले, कोठें वर्तमानपत्रांत लेख लिहिले, कोठें मुलाखती दिल्या, कोठें नवीन पुढाऱ्यांशीं विचारविनिमय केला. त्यांनीं स्वतःच्या देहाला विश्रांति अशी दिलीच नाही. याचा परिणाम त्यांच्या प्रकृतीवर दिसून येऊं लागला. ते अशक्त आणि थकल्याभागल्यासारखे दिसू लागले.

गोपाळरावांवर या वर्षीच्या कामगिरीचें ओझे किती होतें याची कल्पना वाचकांस आलीच असेल. परंतु आणखीही फार महत्त्वाची कामगिरी त्यांचे देशबंधु त्यांच्यावर लादीत होते. बनारस येथें भरणान्या राष्ट्रीयसभेस गोपाळरावच अध्यक्ष पाहिजेत असें तेथील स्वागत कमिटीनें इतरांच्या मतानुसार ठरविलें. गोपाळरावांनीं नापसंती दर्शविली. मी अद्याप लहान आहे, माझ्याहून लायक लोक पुष्कळ आहेत आणि माझी प्रकृति पण नादुरुस्त आहे असें त्यांनीं कळविलें. परंतु छेः, गोखलेच अध्यक्ष पाहिजेत असें लोकांनीं ठरविलें. आपल्या देशबांधवांचा आपल्यावरील लोभ पाहून गोपाळरावांस आनंदाचें भरतें आलें ! १८९७ सालच्या काँग्रेसमध्ये गोखल्यांसंबंधीं निंदाव्यंजक ठराव येण्याचें घाटत होतें. पण आठ वर्षांत केवढा फरक पडला ! १९०५ मध्यें ते राष्ट्रीयसभेचे अध्यक्ष निवडले गेले. ते हिंदुस्तानांत येण्यास निघाले. परंतु इंग्लंडांतील

११२ गोसल्यांचें आगमन व पुण्यांत त्यांचें प्रचंड स्वागत !

भाषणांनीं त्यांचा घसा दुखूं लागला होता. बोटीवर असतांना तो मुजला. यामुळें बोटीवर असतांच घशावर शस्त्रक्रिया करावी लागली. पुढें प्रकृति बरी होत चालली. ते मुंबईस आले, तेव्हां लोकांनीं त्यांचा जयजयकार केला. त्यांच्या इंग्लंडमधील निःस्वार्थ व निरपेक्ष सेवेस तर मोलच नव्हतें. त्यांनीं प्रकृतीचीही काळजी केली नाही. देशासाठीं असा अविरत प्रयत्न करणारा सुपुत्र परत आपल्यांत आलेला पाहून कोणास धन्य वाटणार नाही ? त्यांच्या उदाहरणानें, पवित्र दर्शनानें, कोणास कर्तव्यस्फूर्ति होणार नाही ? अशाच पवित्र व उदात्त प्रसंगांनीं लोकांस कर्तव्यक्षम होतां येतें. पुण्यास जेथें त्यांनीं शिक्षणविषयक कामगिरी केली, जेथें त्यांनीं राजकारणाचे धडे घेतले, जेथें त्यांचे सहकारी, मित्र, आणि राजकारणांतील प्रतिपक्षीही होते अशा पुण्यपावन पुण्यास त्यांचें फार थाटाचें स्वागत झालें. महाराष्ट्रास वंदनीय झालेले डॉ. देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखालीं त्यांस मानपत्र अर्पण करण्यांत आलें. या समारंभांत टिळकांनीं प्रामुख्यानें भाग घेतला होता. विलायतेंत किंवा इतर देशांत अशा प्रकारच्या चळवळी केल्यामुळें कसे फायदे आहेत व या कामाची कशी जरूरी आहे हें त्यांनीं आपल्या भाषणांत दिदर्शित केलें.

गोपाळरावांस विश्रान्ति घेण्यास सवड नव्हतीच. राष्ट्रीय सभेचे ते नियोजित अध्यक्ष होते. त्यांस आपलें भाषण तयार करावयाचें होतें. ते कलकत्यास गेले. बंगालची परिस्थिति त्यांनीं प्रत्यक्ष पाहिली. तेथील पुढाऱ्यांशीं विचारविनिमय केला. आणि तदनंतर आपलें भाषण लिहून काढलें. भाषण लिहून काढल्यानंतर ते पुढाऱ्यांसह बनारसला गेले.

बनारसला गोपाळरावांचें अलौकिक स्वागत झालें. गोपाळरावांच्या श्रमांचें फळ त्यांना मिळालें. ते या अध्यक्षपदासाठीं हपापलेले नव्हते. परंतु देशानें त्यांच्या कामगिरीचा गौरव केला. काम करण्यानें मनुष्य खचत नसतो. परंतु काम करून सवरून जर दुसऱ्यानें त्या कामाचा उल्लेखही केला नाही तर मात्र मन खट्टू होतें. मनाचा उत्साह मंदावतो. आईचीं चार कामें करावयास मुलास लाज वाटत नाही किंवा श्रमाची तो पर्वा करीत नाही; परंतु पाठीवर हात फिरवून आईनें 'दमलास हो बाळ, जरा बस आतां.' असे शब्द काढले कीं, मुलाच्या लहानशा हृदयांत

आनंदास पारावार रहात नाही. दुप्पट कार्य करण्यास त्यास हुशारी येते. उल्हास द्विगुणित होतो. तीच गोष्ट गोखल्यांसारख्या हल्लुवार मनाच्या लोकांची असते. आपल्या कामाची वाहवा होवो न होवो, तें लोकांस रुचो वा न रुचो, कार्य करित रहावयाचें, अशा धमकानें केवळ निःसंगतेनें काम करणारा एकादाच; जवळ जवळ नाहींच म्हटलें तरी चालेल. गोखले हे मुलाप्रमाणें होते. आपल्या कामगिरीचा गौरव झाला हें पाहून त्यांस गर्हिवर आलेला होता. काशीसारख्या पुरातन काळापासून पवित्र झालेल्या नगरींत, जेथें विश्वंभराचें वास्तव्य, जेथें गंगेचा गंभीर प्रवाह, अशा पुण्यपावन ठिकाणीं, गोखल्यांसारखा तरुण, उत्साही व देहाची सुद्धां पर्वा न करितां देशकार्य करणारा पुढारी अध्यक्ष नेमण्यांत आला होता.

परंतु यंदांच्या काँग्रेसचें काम फार बिकट होतें. राष्ट्रांत पूर्वीपासून दिसून येणारे मतभेद आतां अधिक स्पष्टपणें दिसूं लागले. बहिष्कार बंगाल प्रांतापुरता न ठेवतां सर्वराष्ट्रीय करावा, राजपुत्राच्या स्वागतावर बहिष्कार घालावा वगैरे प्रश्नांवर मोठीं रणें माजलीं. परंतु एकंदरीनें सर्व सुरळीत पार पडलें. गोखल्यांनीं फेरोजशहांस तारा केत्या, परंतु फेरोजशहा या सभेस हजर राहिले नाहींत. गोखल्यांस वाटत होतें कीं, या वेळेस फेरोजशहांसारखा वजनदार गृहस्थ आपणास सल्ला देण्यास असेल तर काम जास्त सुरळीत पार पडेल. परंतु तितकी विशेष भानगड झालीच नाही.

गोखल्यांचें अध्यक्षपदावरून वाचण्यांत आलेलें भाषण फारच सण-सणीत होतें. आपल्या व्याख्यानाच्या आरंभी कर्झनशाहीची अवरंगजेब-शाहीशीं त्यांनीं मार्मिक व यथार्थ तुलना केली. अवरंगजेब कर्तबगार होता, परंतु घमेंड व सर्वांचा संशय या दोन कारणांनीं त्याची कारकीर्द सुखावह झाली नाही. खुद्द त्याच्या कारकिर्दीत बंडें वगैरे विशेष झालीं नाहींत, तरी त्याच्या पाठीमागें सर्वत्र बजबजपुरीच माजली. कर्झन गेले खरे परंतु त्यांच्या-नंतर आलेल्या मिंटोसाहेबांच्या कारकिर्दीत अराजकतेला व्यक्त स्वरूप आलें. कर्झनच्या कारकिर्दीत मनांत बीजारोपण झालें, मिंटो साहेबांच्या कारकिर्दीत त्याचा रोपटा झाला. कर्झनची कृष्ण कृत्ये व त्यांची फळें

११४ हिंदूस पशूंहूनही कमी लेखणार तर सहकारितेला रामराम !

यांची निस्तरानिस्तर मिंटो साहेबांस करावी लागली. लॉर्ड कर्झनच्या योग्य गुणांची गोपाळरावांनी तारीफ केली. परंतु त्या गुणांचें चीज झालें नाहीं. 'But the gods are jealous and amidst such lavish endowments, they withheld from him a sympathetic imagination without which no man can ever understand an alien people.' सुशिक्षितांचें मत बाजूला लोटणें मुत्सद्देगिरीचें होणार नाहीं असें म्हणणारे कर्झन त्याच मताची कायदेबाज पायमल्ली करण्यांत सर्वांवर ताण कसे करते झाले याचें त्यांनीं उत्कृष्ट चित्र रेखाटलें. कर्झन साहेबांनीं मुंबईच्या चरम भाषणांत असे उद्गार काढिले कीं, मीं शिक्षणांत जास्त पैसा खर्च केला. परंतु शिक्षणांत अडीच लक्ष रुपये जास्त खर्च करण्यास दिले तर लष्कराकडे पन्नास लक्ष जास्त खर्च केले ! युरोपियन लोकांसाठीं तर इतक्या नवीन जागा निर्माण केल्या कीं बोलून सोय नाहीं. आधींच नौकरीवर होते त्यांचे पगार वाढविले. आणि हें सर्व कां ? तर 'He did not regard it as wisdom or statesmanship in the interests of India itself to do so (to do so means—offering political concessions to the people of India.)' नंतर बंगालच्या फाळणीकडे गोखले वळले. या बाबतींत सरकारशीं नित्य सहकार्य करणाऱ्यांचीं मतेही सरकारनें कशीं धुडकावलीं, सर्व जनतेचें मत कसें तृणवत् लेखलें हें सांगून गोपाळरावांस खालील उद्गार काढावे लागले:—

'If men, whom any other country would delight to honour are to be thus made to realize the utter humiliation and helplessness of their position in their own, if the opinions of such men are to be brushed aside, if all Indians are to be treated as no better than dumb, driven cattle, then all I can say is "Good-bye to all hope of co-operating in any way with the bureaucracy in the interests of the people." शत संवत्सर राज्य चालवून जर हाच शेरा या राज्यपद्धतीवर मारावा लागतो तर ही राज्यपद्धति किती घातुक, किती दुष्ट असेल याची कल्पना करा. बंगालची विभागणी करण्याचीं तीन मुख्य कारणे त्यांनीं सांगितलीं.

बंगालच्या फाळणीचा दिवस—१६ आक्टोबर १९०५. ११९

बंगालला फोडणे, आसामची भरभराट दाखविणे, आणि सिव्हिल सर्वेटांचा फायदा. खरें पाहिलें तर विहार, ओरिसा, छोटानागपूर हे तीन प्रांत एकीकडे काढून त्यांचा निराळा प्रांत बनविला पाहिजे होता. परंतु तसें केल्यास सिव्हिल सर्वेटांचा घुस्सा होणार होता. या फाळणीमुळे कर्झनसाहेबांस किती गोष्टी साधावयाच्या होत्या पहा:—

“ This fair Province has been dismembered to destroy growing solidarity of the people, check their national aspirations and weaken their power of co-operating for national ends, to lessen the influence of their educated classes with their countrymen and reduce the political importance of Calcutta.”

१६ आक्टोबर १९०५ रोजी फक्त सरकारी सभासद हजर असतां हा कायदा पास करण्यांत आला, आणि तो दिवस बंगालमध्ये सुतकासारखा पाळण्यांत आला. परंतु या काळ्यांतूनही पांढरें बाहेर पडलें. या कडू कवंडलामध्येही एक अमृताची बी सांपडली.

“ For the first time since British rule began, all sections of the Indian community, without distinction of caste or creed have been moved by a common impulse and without the stimulus of external pressure, to act together in offering resistance to a common wrong.—The most astounding fact of the situation is that the public life of this country has received an accession of strength of great importance, and for this all India owes a deep debt of gratitude to Bengal.”

नंतर गोपाळराव स्वदेशी आणि बहिष्कार यांकडे वळले. त्यांनी सांगितलें की, ज्या प्रसंगीं सर्व लोक एका झेंड्याखालीं जमा होतात, अशा वेळीं बहिष्कार हा कायदेशीर आहे. स्वदेशीमधील पवित्र भावना आणि आर्थिक फायदाही त्यांनीं स्पष्ट केला. नंतर आपलें ध्येय काय असावें याची त्यांनीं मीमांसा केली. लोकांस जास्त जास्त हक्क दिल्याशिवाय ते हक्कांस लायक होत नाहींत. ‘ केल्यानें होत आहे रे, आर्घी केलेंच पाहिजे. ’ ‘ It is liberty alone which fits men for liberty,’

११६ मोर्ल्यांसंबंधी गोखल्यांस वाटत असलेली फाजील आशा.

हैं ग्लॅडस्टनचें सूत्र आहे. परंतु तुम्ही आधीं घरांत पोहावयास शिका म्हणजे मग आम्ही तुम्हांस सागरांत नेऊं अशा प्रकारचें आमच्या अधिकाऱ्यांचें म्हणणें असतें. हिंदुस्तानास दिलेल्या वचनांचा वेळोवेळीं कसा भंग केला गेला हें जगजाहीरच आहे. गोड गोड थापा मारून वेळ मारून नेणें हें सरकारचें काम आणि तें त्यानें यथायोग्य केलें. नोकरशाही लोकांत मिसळण्यास पुढें येत नाहीं; लोकांनीं भीत भीत, नमून त्यांच्या पुढें वागलें पाहिजे, अशी स्थिति आली आहे. ही स्थिति पालटली पाहिजे. आपणांस ताबडतोब कांहीं तरी हक्क मिळाले पाहिजेत. ते कोणचे असावेत या गोष्टीचेंही त्यांनीं स्पष्टीकरण केलें. जिल्हाबोर्डाची त्यांनीं फार जरूरी दाखविली. हिंदुस्तानचा बराचसा राज्यकारभार डिस्ट्रिक्ट अधिकाऱ्यांकडून हांकला जातो. त्यांस सहा देण्यास आणि पुढें त्यांच्यावर ताबा ठेवण्यास या जिल्हाबोर्डाचा फार उपयोग होईल असें रानड्यांस वाटत असे. ही महत्त्वाची सुधारणा गोपाळरावांनीं लोकांपुढें मांडली. इंग्लंडमधील परिस्थितिही आपणांस अनुकूल आहे; स्टेट सेक्रेटरी, अंडर सेक्रेटरी हिंदुस्तानच्या भवितव्यतेविषयी उदार धोरण बाळगणारे आहेत असें त्यांनीं दाखविलें. विशेषतः मोलें साहेबांविषयी गोखल्यांनीं फारच आदर दाखविला. पण पुष्कळदां या जगांत जसें दिसतें तसें नसतें. मोलें तत्त्वज्ञ असले, राज्यकारभार बराचसा लोकांच्या हातांत पाहिजे असें बर्कच्या अध्ययनानें, व ग्लॅडस्टनच्या शिकवणुकीनें जरी त्यांचें मत बनलें असलें, तरी सेक्रेटरीच्या जागेवर येतांच, या जागेला चिकटलेले संकुचितपणा, मतकृपणता, अनुदारता हे दुर्गुण त्यांना येऊन चिकटले. हे दुर्गुण दूर लोटण्याचें त्यांस सामर्थ्य नव्हतें. बदललेल्या परिस्थितींत जो आपले स्वतःचे उदार विचार कायम ठेवून तदनु रूप कृति करण्याची खटपट करितो तोच महापुरुष होय. मोलें अर्थात् या कोर्टांतले नव्हते. ते पुस्तकी पंडित होते. त्यांना वांगीं फक्त पुराणाचे वेळीं निषिद्ध होती. परंतु गोखले भोळे ! त्यांना मोलें साहेबांविषयी फार आशा वाटत होती. आपल्या देशास हा कांहीं तरी भरभक्कम सुधारणा देईल असें गोपाळरावांस वाटत होतें. त्यांचें हृदय खालींवर होत होतें:-

“ And as regards the new Secretary of State for India, what

shall I say ? Large numbers of educated men in this country feel towards Mr. Morley as towards a Master; and the heart hopes and yet it trembles, as it had never hoped or trembled before. He, the reverent student of Burke, the disciple of Mill, the friend and biographer of Gladstone,—will he courageously apply their principles and his own to the Government of this country, or will he too succumb to the influences of the Indian office around him, and thus cast a cruel blast on hopes, which his own writings have done so much to foster ? We shall see. ”

धैर्यानें ग्लॅडस्टन—बर्कचीं तत्त्वे येथील राज्यकारभारास लावण्यास मोलें कचरले. त्यांच्यावर सभोवारच्या प्रभावळीची छाया पडली. त्यांना शेजाऱ्यांचा, सहकाऱ्यांचा गुण लागला. या बाबतीत टिळक हेच जास्त घोरणी, व दूरदृष्टि ठरले. टिळकांस मनुष्यस्वभाव बरोबर माहीत. त्यांनीं 'तत्त्वज्ञ आणि मुत्सद्दी' हा सुंदर लेख लिहून मोलें साहेबांविषयीं अवास्तव कल्पना करण्यांत हंशिल नाहीं, एकादा तुकडा फेंकील तोंडावर—त्याचीही खात्री देववत नाहीं असें जें प्रतिपादिलें तेंच पुढें खरें ठरलें.

नंतर सरतेशेवटीं रानड्यांच्या रसाळ, सुंदर व स्फूर्तिदायक शब्दांनीं त्यांनीं समारोप केला; आणि कितीही विकट परिस्थिति आली तरी निराश न होण्यास त्यांनीं सांगितलें. गोखल्यांचें भाषण फार जोरदार होतें. त्यांचें आशापूर्ण उत्साही मन त्यांत दिसत होतें. राजकारणांत लागणारी अचूक दृष्टि त्यांस नसली तरी एकंदर परिस्थितीचें समालोचन त्यांनीं चांगलें केलें. या भाषणावर टीका करितांना चिरोल साहेब लिहितात—

‘ It must have been a proud moment for Mr. Tilak when the very man who had often fought so courageously against his inflammatory methods and reactionary tendencies in the Deccan, Mr. Gokhale, played into his hands and from the presidential chair at Benares got up to commend the boycott as a political weapon used for a definite political purpose.’

परंतु गोखल्यांनीं अध्यक्षपदावरून बहिष्कार न्याय्य आहे असें जें जाहीर केलें तें कां याची कांहींशी कारणमीमांसा जी चिरोल साहेबांनीं लाविली आहे ती पहा. ते म्हणतातः—

“Not even Mr. Gokhale with all his moral and intellectual force could stem the flowing tide of Tilak's popularity in the Deccan; and in order not to be swept under, he was perhaps often compelled like many other Moderates to go further than his own judgment could have approved.” ही मीमांसा बरोबर आहे असें आम्हांस वाटत नाही. नवीन पक्षाच्या जोरकस प्रवाहांत आपण नाहीसे होऊन जाऊं नये, या हेतूसाठीं कांहीं गोपाळरावांनीं बहिष्काराचें समर्थन केलें नाहीं. त्यांना खरोखरच बहिष्कार न्याय्य वाटत होता. फक्त त्याचा उपयोग जेव्हां सर्व राष्ट्रास आग लागली असेल, आणि सर्वांचें ऐक्य असेल तेव्हांच व्हावा, नाहीं तर तें अस्त्र विफल ठरेल असें त्यांचें म्हणणें होतें. असो. एकंदरीत बनारसची काँग्रेस आपल्या गोड व मृदु स्वभावानें गोखल्यांनीं नीट पार पाडली हें त्यांस खरोखर भूषणावह झालें. अशा जोमाची व इतकी यशस्वी राष्ट्रीय सभा वीस वर्षांत झाली नव्हती. यंदांच्या काँग्रेसचा विशेष हा होता कीं, मुसलमानांच्या हिताविषयीही सभेनें जागरूकता दर्शविली. हिंदुस्तानांतून यात्रेकरितां बाहेर जाणाऱ्या मुसलमानांवर कॅरंटइनचा त्रास—नसती पीडा लादली होती. ही पीडा, हें गाऱ्हाणें दूर केलें जावें अशा अर्थाचा ठराव पास करण्यांत आला.

१९०५ च्या अखेरीस लॉर्ड मिंटो हे गव्हर्नर जनरल झाले होते. कर्झन व किचनेर यांचा झगडा होऊन, हा तेजस्वी व घमंडानंदन गव्हर्नर जनरल एकदांचा निघून गेला. सर्वांचा तळतळाट आपल्या डोक्यावर त्यानें घेतला होता. त्याच्यावर लोक दांतओठ खात होते. त्यास शिव्याशाप देत होते. सर्वत्र असंतोषाच्या प्रचंड लाटा आदळत होत्या आणि सर्व देश हादरून गेला होता. हिंदुस्तानचा शनि कर्झन जरी निघून गेला तरी येथील संताप थोडाच शमणार ? आग लावणारा जरी गेला, तरी आग थोडीच विझणार ? सर्प पळाला तरी त्यानें मनमुराद

विष हिंदुस्तानच्या हृदयांत श्वेतलेंच होतें. सर्व देश दुःखावेगानें कण्हत होता. यामुळें नवीन गव्हर्नर जनरलनें कसें धोरण ठेवावें याबद्दल गोपाळरावांनीं त्यास कौन्सिलमध्ये सल्ला दिला. १९०६ मध्ये मिटाच्या कारकिर्दीतील त्यांचें पहिलें भाषण झालें. या व्याख्यानांत सर्व प्रांतांतील कर—जमिनीवरील कर—जे होते त्यांची माहिती सांगून हे कर कमी करण्यांत यावे, मिठावरील कर जास्त कमी व्हावा आणि जमिनीवरील आकारास कांहीं तरी एक मर्यादा घालावी असें त्यांनीं सांगितलें. ईजिप्तमध्ये जशा शेतकऱ्यांसाठीं पतपेढ्या असतात, तशा आपल्या देशांत सरकारनें स्थापन कराव्या; कालव्यांची सुधारणा करावी; पाटबंधारे जास्त वाढवावे; शेतीमध्ये सुधारणा घडवून आणाव्या; धंदेशिक्षण आणि औद्योगिक शिक्षण यांवर पुष्कळ खर्च करून देशांत या शानाची वाढ होईल असें करावें; यासाठीं अविरत प्रयत्न करणें सरकारचें कर्तव्य आहे; प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें व मोफत असावें; आरोग्याची सोय करणें, चांगल्या पाण्याचा पुरवठा होण्याची व्यवस्था करणें इत्यादि शेंकडें बाबींत सरकारनें सुधारणा करण्यासाठीं झटून प्रजेचा दुवा घ्यावा. सरतेशेवटीं गोखले म्हणतात, "My Lord, the whole East is to-day throbbing with a new impulse vibrating with a new passion --and it is not to be expected that India alone should continue unaffected by changes that are in the very air around us. We could not remain outside this influence even if we would. We would not so remain even if we could. I trust the Government will read aright the significance of the profound and far-reaching change which is taking place in the public opinion of the country. A volume of new feeling is gathering which requires to be treated with care. New generations are rising up whose notions of the character and ideals of British rule are derived from their experience of the last few years, and whose minds are not restrained by the thought of the great work which England has on the whole accom-

१२० स्वराज्य नाही तर नाही पण निदान सुराज्य तरी द्या ?

plished in the past in this land. I fully believe that it is in the power of the Government to give a turn to this feeling which will make it a source of strength and not of weakness to the Empire. One thing, however, is clear. Such a result will not be achieved by any methods of repression. What the country needs at this moment above everything else is a Government, national in spirit, even though it may be foreign in personnel—a Government that will enable us to feel that *our* interests are the first consideration with it, and that *our* wishes and opinions are to it a matter of some account. My Lord, I have ventured to make these observations, because the present situation fills me with great anxiety. I can only raise my humble voice by way of warning, by way of appeal ; the rest lies on the knees of the gods.”

या गोखल्यांच्या अर्थपूर्ण शब्दांचा मिंटोच्या मनावर योग्य तो परिणाम झाल्याविना राहिला नसेल असें आम्हांस वाटतें.

कौन्सिलमधलें काम आटोपून गोखले स्वतःच्या जबाबदारीवर पुनः तिसऱ्यानें इंग्लंडला निघून गेले. मोलेंमिंटोची कारकीर्द सुरू झाली होती. हिंदुस्तानास कांहीं तरी नवीन राजकीय हक्क मिळणार अशी दाट वदंता होती. गोखले १९०५ मध्ये जेव्हां इंग्लंडमध्ये होते तेव्हांच त्यांच्या मित्रांनीं त्यांस इंग्लंडमध्ये येण्यास सुचविलें होतें. त्या वेळेस त्यांनीं सार्वजनिक अशीं भाषणें वगैरे केलीं नाहींत. त्यांचें काम आंतून—भेटी, मुलाखती यांच्या रूपानें—चाललें होतें.

गोखले इंग्लंडला गेले परंतु इकडे हिंदुस्तानांत कोण हलकडोळ सुरू झाला ! सर जे बॅम्फील्ड फुल्लर हे बंगालमध्ये दंडुकेशाही गाजवीत होते. दडपशाहीला उत आला होता. सरकार केवळ निप्टुर बनलें होतें. या फुल्लर साहेबांच्या हाताखालचे अधिकारीही त्यांस शोभेसेच होते. इतक्यांत सर्वांचें लक्ष बारिसालकडे वेधलें. बारिसालमध्ये काय बरें चाललें होतें ? बाबू अश्विनीकुमार दत्तासारख्या लोकप्रिय पुढाऱ्यांच्या

नेतृत्वाखालीं तेथें वहिष्काराची चळवळ जोरांत चालू होती. या वाढत्या चळवळीचें अधिकाऱ्यांस वैषम्य वाटूं लागणें साहजिक होतें. लवकरच खुद्द वारिसाल तेथें प्रांतिक सभा भरण्याचें घाटत होतें. अविचारी लोक एक अडचण दूर करण्यासाठीं दुसऱ्या हजार निर्माण करतात. सरकारचें तसेंच झालें. अत्यंत शांतपणें वारिसालच्या रस्त्यांतून पुढाऱ्यांची मिरवणूक चालू होती तरी पोलिसांनीं पुढाऱ्यांचा अपमान केला. सन्मान्य लोकांवर काठीचा प्रयोग झाला. डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटच्या हुकुमानें सुरेंद्रनाथांस गिरफदार करण्यांत आलें. मॅजिस्ट्रेटनें सुरेंद्रनाथांचा अपमान केला तेव्हां सुरेंद्रनाथांनीं त्यांचाही केला. ताबडतोब सुरेंद्रनाथांस दंड ठोठावण्यांत आला. सभा विंगडपारवाना भरलेली असल्यामुळे, या सभेस हजार राहण्याबद्दल त्यांस दुसरा एक दंड ठोठावण्यांत आला. मॅजिस्ट्रेटनें दाखविलेला हा व्यक्तिद्वेष लोकांच्या मनांस जास्तच चिडविण्यास कारणीभूत झाला. परंतु येवढ्यानेंच काय झालें ? इमर्सन साहेबांनीं सभा उघडून लाविली. हीं गाऱ्हाणीं फुल्लर साहेबांस दूर करितां आलीं असतीं. मागील आठवणी, व्रण बुजवितां आले असते. परंतु फुल्लरांनीं फूस दिली. गुरखे आणि पोलीस शहरांवर सोडण्यांत आले. लोकांस दहशत घालणारीं सरकारी अधिकाऱ्यांचीं भाषणें, कडक जाहीरनामे, शाळांतील विद्यार्थ्यांवर खटले यांचें सत्र सर्राहा सुरू झालें. हायकोर्टाच्या निकालांनीं, किंवा मोलें साहेबांच्या शिफारशींनीं या गोष्टी कमी झाल्या नाहींत. परंतु इतक्यांत एकदम फुल्लर साहेबांनीं राजीनामा दिला. या राजीनाम्याचा खुलासा मोलेंसाहेबांनीं आपल्या आठवणींत केला आहे. सिराजगंज येथील शाळांतील कांहीं विद्यार्थ्यांस बंडखोर वर्तणुकीबद्दल गुन्हेगार ठरविण्यांत आलें. ज्या शाळांत हीं मुलें होतीं त्या शाळांचा कलकत्ता युनिव्हर्सिटीशीं असलेला संबंध युनिव्हर्सिटीनें तोडून टाकावा असें फुल्लर साहेबांनीं युनिव्हर्सिटीला फर्मावलें. या वेळेस हिंदुस्तान-सरकार मध्यें पडलें. युनिव्हर्सिटीचे नवीन कायदे होईपर्यंत थांबा असें हिंदुस्तानसरकारनें फुल्लरांस लिहिलें. परंतु फुल्लर फुगले. त्यांनीं 'मी जसें लिहिलेलें आहे तसें युनिव्हर्सिटीनें वागलेंच पाहिजे, नाहीं तर माझा राजीनामा मंजूर करा,' अशी धमकी दिली. परंतु आश्चर्य हें कीं, त्यांचा

राजीनामा ताबडतोब मंजूर करण्यांत आला. फुल्लर साहेब जेव्हां विलायतेत मोलें यांच्या मुलाखतीस गेले तेव्हां ते म्हणाले, 'माझा राजीनामा मंजूर होईल असें माझ्या ध्यानींमनींही नव्हतें.' मोलें साहेबांनीं पटकन् उत्तर दिलें, 'I don't believe it is for the good of prestige to back up every official whatever he does, right or wrong.' 'अधिकान्यानें कांहींही केलें तरी त्याची प्रतिष्ठा राहण्यासाठीं त्याच्या प्रत्येक कृत्याचें समर्थन करणें इष्ट नाहीं.'

फुल्लर साहेब हिंदुस्तानांत हलकल्लोळ करीत असतांना, गोखल्यांनीं इंग्लंडमध्ये त्यांच्या विरुद्ध चळवळ केली. अशा अधिकान्यास कामावरून दूर करा अशी त्यांनीं आग्रहाची, निकडीची विनंति केली. या फुल्लर साहेबांबद्दल मोलें लिहितात—

"He was quite well-fitted for Government work of ordinary scope, but I fear, no more fitted to manage the state of things in E. Bengal than am I to drive an engine." 'माझी आगगाडीचा ड्रायव्हर होण्याची जितकी लायकी, तितकीच पूर्व बंगालचा कारभार पाहण्यासाठीं फुल्लरांची लायकी होती. सरकारचें साधारण काम मात्र त्यांस चांगलें करतां आलें असतें.' स्वतः मोलें साहेबांचें जर हें मत तर हिंदुस्तानांतील लोकांचे या साहेबबहादुराविषयीं काय मत झालें असेल ?

फुल्लर साहेबांचें जरी स्वदेशीं प्रयाण झालें तरी बंगालची फाळणी पुढें बादशहा हिंदुस्तानांत येईपर्यंत रद्द झाली नाही. ही रद्द न होण्याचें कारण स्वतः कर्झन साहेबांनीं दिलें आहे. किचनेरचरोवरच्या झगड्यांत कर्झन नामोहरम झाले. मानघन कर्झन राजीनामा देऊन गेले. त्यांस थोडाबहुत तरी संतोष व्हावा म्हणून, जिच्यासाठीं कर्झनांनीं रातीचा दिवस केला, सर्व राष्ट्राचा विरोधही जुमानला नाही, अशी बंगालची फाळणी रद्द करण्यांत आली नाही. कर्झन साहेब जून ३०, १९०८ रोजी इंग्लंडमध्ये म्हणाले कीं, "That measure had been thrown as a sop to soothe my wounded feelings rather than on grounds of political propriety or expediency." मोलें साहेब ही

फाळणी रद्द करणार असं वाटत होतं व अशी दाट वदंताही होती. परंतु कोठें माशी शिकली कोण जाणे ! ज्या गोष्टीमुळं अनर्थपरंपरा ओढवली ती गोष्ट दूर करणें या तत्त्वज्ञ मुत्सद्दघाच्या कां जिवावर आलें कोणास कळे ? येवढें खरें कीं, हा व्रण आणखी पांचसहा वर्षें बुजावयाचा नव्हता.

परंतु गोखल्यांचा इंग्लंडमध्ये जाण्यांत हा मुख्य हेतु नव्हता. उदार-पक्षाच्या मंत्रिमंडळाकडून आणा अर्धा आणा राजकीय हक्क मिळाले तर पहावे यासाठीं ते गेले होते. या बाजूनें शक्य ती खटपट त्यांना करावयाची होती. त्यांनीं पुष्कळ प्रमुख लोकांच्या भेटी घेतल्या. हिंदुस्तानांतील स्थिति कशी आहे, राज्यकारभार कशा धोरणानें चालतो, हें राज्यकारभाराचें यंत्र कसें अहितकारक आहे हें त्यांनीं दाखवून दिलें. मोलें साहेबांची पहिली मुलाखत त्यांनीं गेल्या वर्षीच घेतली होती. नोव्हेंबरमध्ये ते मोलेंसाहेबांस भेटून अर्धा तास त्यांचें संभाषण झालें होतें. या भाषणाविषयीं 'Immensely interesting,' असं मोलें लिहितात. या वर्षी त्यांची पहिली भेट मे च्या ७-८ तारखेस झाली. मोलें साहेबांस हिंदुस्तानविषयक प्रश्न सोडविण्यास गोखल्यांची पुष्कळ मदत झाली यांत शंका नाही. गोखले व मोलें यांच्या एकंदर पांच मुलाखती झाल्या. शेवटची मुलाखत १ आगष्ट रोजी झाली. मोलें साहेब मिंटो यांस लिहितात 'आपण गोखल्यांशीं मिळतं घेऊन त्यांची मर्जी राखिली पाहिजे. यांत आपला फार फायदा आहे. गोखल्यांची हाउस ऑफ कॉमन्समधील लोकांवर छाप पडली आहे, आणि माझ्या हिंदुस्तानविषयक भाषणाची त्यांनीं तरफदारी केली आहे.' ते पुढें लिहितात, 'He has a politician's head ; appreciates executive responsibility, has an eye for the tactics of practical common sense.' गोखल्यांनीं हिंदुस्तानास वसाहतीचें स्वराज्य प्राप्त करून घेणें हें आपलें ध्येय आहे असं मोल यांस स्पष्टपणें सांगितलें. परंतु तत्त्वज्ञ मोलें काय म्हणतो पहाः—'I equally made no secret of my conviction, that for many a day to come—long beyond the short span of time that may be left to us—this was a mere dream .' वसाहतीचा दर्जा हिंदुस्तानास

देणें म्हणजे मोर्ले यांस स्वप्न वाटत होतें. या वेळेस मंत्रिमंडळानें किंवा पार्लमेंटनें जास्त सुधारणांचे हक्कही दिले असते. परंतु देणारें देतें आणि कोठावळ्याचें पोट दुखतें! मोर्ले साहेबांस हिंदुस्तान योग्य दिसत नव्हता. त्यांस हिंदुस्तानास अल्प स्वल्प अधिकार देणेंच हिताचें वाटत होतें. मोर्ले साहेबांचा कंजूपण पाहिला म्हणजे छानदार लिहिणारा गडी मनानें किती कृपण व संकुचित असतो हें आढळून या बहुरूपी जगाची गंमत वाटते. आपल्या सुंदर व तत्त्वपूर्ण विचारांनीं जगास झुलविणाऱ्या कलमकुशाग्रणींचें हें कार्पण्य व व्यवहारांतील अनाठायी कठोरता पाहून मन उद्विग्न होतें व या तकलुपी, वरपांगी लिहिणारांची कींव येते.

मोर्ले साहेबांस हिंदुस्तानास थोडे हक्क देण्यास ही वेळ योग्य आहे असें स्पष्ट दिसत होतें. ते जरा ऐटीनें गोखल्यांस म्हणतात ' ज्याच्यावर मंत्रिमंडळाचा आणि कॉमन्स सभेचा विश्वास आहे असा सेक्रेटरी सुदैवानें तुम्हांस लाभला आहे. तुमचा व्हाइसरॉय हाही सुधारणा द्याव्या याच मताचा आहे. देशांतील इतर सरकारी अधिकारी व्हाइसरॉयच्या विरुद्ध जाणार नाहीत. परंतु या सुधारणा देण्याच्या बाबतीत येऊन जाऊन अडचण येईल, मोडता येईल तो तुमच्या देशांतील वेढ्या व जहाल लोकांचा. मोर्लेसाहेब म्हणतात—

' Only one thing can spoil it. Perversity and unreason in your friends. If they keep up the ferment in E. Bengal that will only make it hard, or even impossible for Government to move a step. I ask you for no sort of engagement; you must of course be the judge of your own duty, and I am aware that you have your own difficulties. So be it. We are quite in earnest in our resolution to make an effective move. If your speakers or your newspapers set to work to belittle what we do, to clamour for the impossible, then all will go wrong. '

मोर्ले यांची मुत्सद्देगिरी वरील उताऱ्यांत आहे. ' तुमच्या देशांतील अ त्याचार बंद करा, नाहीतर काहीं देत नाही. ' अशी ही धमकी होती.

गोखल्यांनीं कबूल केलें कीं, मी हिंदुस्तानांतील माझ्या मित्रांस लिहितों कीं, शांतता राखा. ही कामगिरी करीत असतांना गोपाळराव इतर कामेंही करीत होते. त्यांच्या खटपटीनें आणि वजनानें सभाबंदीचा कायदा रद्द करण्यांत आला; राष्ट्रीय गीते आणि मिरवणुकी यांस येणारे अडथळे नाहींसे झाले. शाळांतून हांकलून दिलेल्या मुलांना पुनः शाळेंत जाण्यास परवाना मिळाला.

अशा प्रकारें मोलें साहेबांजवळ खलबतें व मुलाखती चालू असतां अन्य द्वारें देशसेवा करण्याचें आपलें कर्तव्य स्वसुखानिरभिलाषी गोखले करीतच होते. लंडनमध्ये 'ईस्ट इंडिया असोसिएशन' म्हणून एक संस्था आहे. मिश्र मॅनिंग या सन्मान्य स्त्रीच्या देखरेखीखाली या संस्थेची वार्षिक सभा 'इम्पीरियल इन्स्टिट्यूट'मध्ये भरली होती. या सभेपुढें गोपाळरावांनीं 'Self Government' स्वराज्य या विषयावर एक निबंध वाचला. हा निबंध फार उत्कृष्ट आहे. त्यांत ब्रिटिश राजसत्ता हिंदुस्तानांत आल्यापासून तिचें थोडक्यांत पर्यालोचन केलें आहे. नंतर निरनिराळ्या वेळीं दिलेलीं वचनें, व जाहीरनामे यांची आठवण देऊन—'Good Government could never be a substitute for Government by the people themselves,' हे इंग्लंडच्या प्रधानाचें महत्त्वाचें वाक्य त्यांस सांगितलें आहे. हिंदुस्तानांतील सर्व बळ्या जागा गोऱ्यांनीं अडविल्या आहेत, जास्त आडवंपहात आहेत आणि तरुण, सुशिक्षित व लायक माणसांस चांगल्या जागा मिळत नाहीत; उद्योगघंदे बुडत चालले; दारिद्र्य वाढत चाललें; शिक्षणाच्या नांवानें तर आंघोळ्यायेवढें पूज्य; असा सर्वत्र नन्नाचा पाढा हिंदुस्तानांत ऐकूं येत होता. असें कां व्हावें? जपाननें आपली सर्वतोपरी भरभराट पांचपन्नास वर्षांत करून दाखविली आणि जगास थक्क केलें. हिंदुस्तानामध्ये हें निदान सुधारलेल्या राज्यकर्त्यांच्या शंभर वर्षांच्या कारकिर्दींत तरी झालें पाहिजे होतें, परंतु झालें नाही आणि आणखी शंभर वर्षे जरी गेली तरी होईल असें दिसत नाही. लोक सुशिक्षित होऊं द्यात मग आम्ही त्यांस जास्त जास्त शिक्षण मिळालें म्हणजे राज्यकारभारांतही घेऊं. परंतु हें शिक्षण मिळणार कधीं? आणि तें जर कधींच मिळणार नसेल तर राज्यकारभारांतही भाग कधींच मिळणार नाही हें उघड आहे. गोपाळराव म्हणाले,

—आम्हांस कांहीं एकदम आजच स्वराज्य नको. परंतु आज कांहीं तरी जास्त हक्क दिल्याखेरीज गत्यंतर नाही. हे हक्क म्हणजे गव्हर्नर जनरलच्या कौन्सिलांत, एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलमध्ये आणि स्टेटसेक्रेटरीच्याही कौन्सिलांत भरपूर सुधारणा करणे. त्याप्रमाणेंच जिल्हाधिकार्यांस मदत व सल्ला देण्यास प्रांतानिहाय व जिल्हानिहाय बोर्डें असावीं. प्रथम दोन तीन वर्षें हीं केवळ सल्ला देणारीं असावीं. परंतु पुढें त्या बोर्डांचा जिल्हाधिकार्यांवर दाबही असावा. अशा प्रकारच्या सुधारणा अत्यंत जरूरीच्या म्हणून गोपाळरावांनीं सुचविल्या. यानंतर थोड्या दिवसांनीं गोखले हिंदुस्तानांत परत आले.

डिसेंबरमध्ये १९०६ ची अत्यंत संस्मरणीय काँग्रेस कलकत्यास भरावयाची होती. या वर्षी नवीन राष्ट्रीय पक्षाचे प्रणेते टिळक हेच अध्यक्ष व्हावयाला पाहिजे होते. टिळकांनीं बनारसच्या काँग्रेसच्या वेळींच बहिष्कारावर निराळा ठराव व्हावा असा हट्ट धरला होता, आणि हा बहिष्कार सर्वप्रांतीय व्हावा असे त्यांचें रास्त म्हणणें होतें. याच गोष्टीनें बंगालला खरी सहानुभूति दाखवितां येणें शक्य होतें. परंतु त्यावेळीं बहिष्काराचा निराळा ठराव पास झाला नाही. काँग्रेसमध्ये बहिष्कार या शब्दाला मान्यता मिळाली, आणि गोखल्यांनीं अध्यक्षस्थानावरून त्या शब्दास संमति दिली यावरच टिळक यांनीं त्या वेळेस संतोष मानिला. पुढच्या वर्षी आणखी पुढें जाऊं अशी त्यांनीं मुनीं गांठ बांधून ठेविली. टिळकच अध्यक्ष पाहिजेत असा पालकाव्युंनीं धौशा आरंभिला. मुंबईच्या फेरोज-शाहांस हें पसंत नव्हतें. आतां राष्ट्रीय सभेवर मोठी आपत्ति कोसळणार असें त्यांस वाटूं लागलें. टिळकांस अध्यक्ष होऊं देतां कामानये यासाठीं त्यांनीं निराळाच व्यूह रचला. मुंबईच्या सिंहाला बंगालच्या सुरेंद्रानें सहाय्य देण्याचें ठरविलें. अँग्लोइंडियन पत्रेंही प्रागतिकांना गोंजारूं लागलीं. या जहाल मंडळींना जर काँग्रेस अनुकूल झाली तर राष्ट्रचें तारूं भडकेल आणि त्याला नीट तारून नेणें अशक्य होईल अशी त्यांनीं हाकाटी सुरू केली. याच पत्रांनीं १९०५ मध्ये गोखल्यांसारख्यांसही गालिप्रदान करण्यास मागें पुढें पाहिलें नाही, कारण त्यांनीं बहिष्कार न्याय्य ठरविला होता. परंतु आतां राष्ट्रीय पक्ष प्रबळ

होणार हें पाहून या अँग्लोइंडियनांस उकळी फुटली आणि प्रेमाचें भरतें आलें. परंतु 'अंतर्रीचा हेतु वेगळाचि' हें इंगितशांसच समजून येतें. भूपेंद्रनाथांचे उजवे हात जे भूपेंद्रनाथ बसू त्यांनीं दादाभाईस तार केली. 'राष्ट्रीयसभा मोठ्या आपत्तींत आहे. आपण तीस तारणार नाही का ?' अशा अर्थाची ही तार होती. ही तार करतांना देशांतील इतर पुढाऱ्यांचा, स्वागत कामिटीचा, कोणाचाही सल्ला घेण्यांत आला नव्हता; देशावर येणाऱ्या आपत्तीमुळें या देशभक्तांस धीर धरवला नाही आणि दादाभाईस अध्यक्ष होण्यास त्यांनीं बोलाविलें. दादाभाईसारखा देशाच्यासाठीं सर्व आयुष्य घालविणारा महर्षि अशा वेळीं नकार कसा देईल? त्यांनीं अध्यक्ष होण्याचें कबूल केलें. दादाभाईच्या अध्यक्षस्थानीं योजनेस विरोध कोण आणि कोणत्या तोंडानें करणार? परंतु हें एकंदर करणें कपट-नाटक होतें असें म्हणण्यास आम्हांस यत्किंचित्ही दिक्कत वाटत नाहीं. हें देशांतील रास्त मतास पायांखालीं तुडविण्यासारखें होतें. सरकारच्या कृष्णकारस्थानांसच कांहीं हंसावयास नको ! परंतु करावयाचें काय ? आपलेच दांत आणि आपलेच ओंठ ! आजपर्यंत ज्या काँग्रेसमध्ये 'हम करे सो कायदा' असे वागलों त्याच काँग्रेसमध्ये आपणांस मान वांकवावी लागेल ही कल्पनाच या पुढाऱ्यांस सहन होत नव्हती. आजपर्यंत जसें चाललें तसेंच पुढें चालवें असें यांचें पोक्त सांगणें असे. परंतु काळ बदलत आहे याकडे यांचें लक्षच नसे. १८८५ ते १९०६ या वीस वर्षांत हिंदुस्तानांत किती तफावत पडली होती हें या पुढाऱ्यांनीं जर पाहिलें असतें, आणि सरकारची वाढती वेपवाई जर निःपक्षपातपणें पाहिली असती तर काँग्रेसच्या धोरणांत फरक करणें त्यांसही इष्ट वाटलें असतें. परंतु एकाच वस्तूचें निरनिश्चया ठिकाणीं निरनिराळें प्रतिबिंब पडतें, हा प्रकृतिभेद आहे; आणि 'स्वभावो दुरतिक्रमः' हा अबाधित नियम आहे; असो.

राष्ट्रीय सभा भरली. नवीन पक्षाचें तेथें संख्याधिक्य होतें. अध्यक्ष दादाभाई हे तर केवळ शांतिब्रह्म ! त्यांनीं आपल्या पवित्र व स्फूर्तिदायक वाणीनें स्वराज्याचा सोज्वळ मंत्र सांगितला हें पाहून इंग्लिश पत्रें जळफळूं लागलीं. इंग्लिशमन पत्र तर 'दादाभाईंनीं आर्गांत तेलच ओतलें' असें बहकूं लागलें ! 'Being called upon to quench the

flames of hatred towards the British Rule in India, he only used kerosine for that purpose.” टिळक व पाल यांनी राष्ट्रीय पक्षाची बैठक भरवून या काँग्रेसमध्ये स्वदेशी, बहिष्कार, व राष्ट्रीय शिक्षण हे तीन ठराव पसार करून घ्यावयाचे ठरविले. यापैकी तिसरा ठराव विशेष खडाजंगी न होता पास झाला. परंतु खडाजंगी जी झाली ती उरलेल्या दोन मुद्द्यांवर. सोंवळ्या मवाळांना हे ठराव सर्वराष्ट्रीय करणे अहितकारक वाटत होते. बंगालमधील बहिष्कार-चळवळ न्याय्य आहे असा ठराव पास झाला. या ठरावांत इतर प्रांतांनी बहिष्कार सुरू करावा असे नव्हते; अगर सुरू केला तर वाईट असेही नव्हते. परंतु जे कृत्य बंगालमध्ये चांगले तेच इतर प्रांतांत तरी कसे वाईट ठरेल ? बंगालमध्ये फाळणी हे एक जास्त कारण होते. परंतु फाळणीखेरीज अर्शा शेंकडों दुःखे दर एक प्रांतांत होती की त्यांसाठी ही बहिष्कार-चळवळ उचलणे न्याय्य होते. स्वदेशीचा ठराव विषयनियामक कमिटींत जेव्हां आणला गेला तेव्हां त्यांत, ‘स्वार्थत्याग करूनही स्वदेशीच वापरणे इष्ट आहे’ असे शब्द घाला असा टिळकांनी आग्रह धरिला. परंतु टिळकांची ही सूचना एकदम फेटाळण्यांत आली. टिळकांनी मते मोजा असा आग्रह धरला, परंतु त्यांचे म्हणणे मान्य करण्यांत आले नाही. या एकाच गोष्टीवरून मताधिक्याने कोणतीही गोष्ट करण्याचे या सोंवळ्या मंडळींच्या कसे जिवावर येते ते स्पष्ट दिसते. टिळक, पाल, अश्विनीकुमार दत्त वगैरे राष्ट्रीय पक्षाची प्रमुख मंडळी उठून गेली आणि भर सभेत आपण ही सूचना पुढे मांडणार असे टिळकांनी अध्यक्षांस कळविले. परंतु अध्यक्षांनी स्वतःच ही सूचना ठरावांत घालून दिली आणि तंट्या विकोपास जाऊ दिला नाही. रास्त व न्याय्य गोष्टीसही नेमस्त कसे आढेवेढे घेत व अरेरावी करित हे या गोष्टीवरून सूर्यप्रकाशाइतके स्पष्ट होते.

आम्हांस या बहिष्कारावरच्या ठरावाचे राहून राहून आश्चर्य वाटते. स्वदेशी काय किंवा बहिष्कार काय सर्वराष्ट्रीय केल्याशिवाय त्यास जोर कसा यावा ? एकाच प्रांताने उचल करून कसे भागणार ? सर्व शरीराचे अवयव जेव्हां आपआपली कामे बंद करतील तेव्हांच जीवराजा ताळ्यावर येईल परंतु एक हातच म्हणेल की, आपण

कांहीं करणार नाही, आणि इतर सर्व अवयव मात्र निमूटपणें आपआपलीं कामें करूं लागतील तर शेवटीं हातासच ताळ्यावर—मूळपदावर यावें लागेल. सर्वांनीं जोराचा प्रतिकार केला पाहिजे. इतर प्रांतांच्या फुकाच्या—आणि मोठ्या मुष्किलीनें मिळविलेल्या—शाब्दिक सहानुभूतीची किंमत कवडीइतकीही नाही असें आमचें प्रामाणिक मत आहे, मग इतरांस कसेंही वाटो. जेव्हां बहिष्कार सर्वराष्ट्रीय आहे असें राष्ट्रीय सभेंत कांहीं मंडळी बोलूं लागली तेव्हां गोखल्यांस खालीं बसवेना. ते ताडकड उभे राहिले आणि म्हणाले 'बहिष्कार हा सर्वराष्ट्रीय नाही. जो असें म्हणत असेल तो तें स्वतःच्या वैयक्तिक जबाबदारीवर म्हणत असला पाहिजे. काँग्रेसनें असें नमूद केलेलें नाही.' काँग्रेसनें या प्रभावर मूक वृत्ति स्वीकारली. बंगालमधील चळवळ न्याय्य आहे येवढेंच कलकत्याच्या राष्ट्रीय सभेचें म्हणणें पडलें.

यानंतरची १९०७ सालची सभा लजपतराय लाहोरला बोलावीत होते. परंतु नागपूर हें ठिकाण सोडस्कर पाहून तेंच कायम करण्यांत आलें. आणि पुढील वर्षांचे अध्यक्ष राशबिहारी घोष हे असावे असें पुढारी मंडळीनें ठरवून आपसांत दिलजमाई केली. आपआपल्या प्रांतिक परिषदांतून कलकत्याचे ठराव हाणून पाडण्याचेंही त्यांनीं ठरवून टाकलें. १९०६ च्या राष्ट्रीय सभेंत राष्ट्रीय पक्षाचें बळ चांगलेंच दिसून आलें. पुढील वर्षी राष्ट्रीय पक्षाचें बळ कमी करून काँग्रेस आपल्याच हातांत ठेवावयाची व तदनुसार वर्षभर सारखे प्रयत्न करावयाचे असें प्रागतिक पक्षानें ठरवून टाकलें.

गोखल्यांचा देशभर व्याख्यानांचा दौरा.

गोखल्यांनीं जेव्हां हें नवीन पक्षाचें बळ पाहिलें तेव्हां काँग्रेसला सरकारची सहानुभूति मिळणार नाही अशी भीति त्यांस वाटूं लागली. त्यांना मोठें साहेबांनीं असें निश्चून सांगितलें होतें कीं जर हिंदुस्तानांतील लोक भलतीकडेच वाहवत जाऊन सरकारवर शिव्याशापांचा भडिमार चालू ठेवतील तर हिंदुस्तानास कोणतेही हक्क मिळणें शक्य नाही. लॉर्ड मिंटो यांचा पुतळा अनावृत करावयाच्या वेळेस लॉर्ड हार्डिज यांनींही याच प्रकारचे

शब्द काढले. ते म्हणाले—“ His task was rendered more difficult by a small body of the extremists, who hoped to wring concessions from the Government by acts of violence and crime. To a weaker man it might have appeared necessary on the appearance of the new agitation not only to meet it with repressive measures sufficient to ensure the preservation of public safety, but also to withhold all concessions, even those aspirations which he regarded as legitimate, for fear that he and his Government might be accused of yielding to threats and violence what they were unwilling to grant spontaneously.’

गोखल्यांच्या मनांत हेच विचार आले. आपण हिंदुस्तानांतील लोकांचीं मनं धुव्ध होऊं देणार नाहीं अशी मोलें साहेबांस त्यांनीं हमी दिली होती. आपल्या देशांतील सुशिक्षित तरुणांस ताळ्यावर आणावें; त्यांस सर्वत्र निराशा, घनदाट अंधकार असें जें भासत आहे, तो भास नाहीसा करून, आशेचे सोनेरी किरण त्यांस दाखवावे असें त्यांच्या मनानें घेतलें. त्याचप्रमाणें आपण स्वराज्य—वसाहतीचें स्वराज्य—मागत आहां, परंतु तें चालविण्याची खरी पात्रता आपल्या अंगीं कितपत आहे; आपणांत तंटे, भांडणें किती आहेत; परस्परांवर विश्वास नाहीं, परस्परांवर श्रद्धा नाहीं, प्रेम नाहीं, लोभ नाहीं अशा स्थितींत परमेश्वरी घटनेनें आपल्या हातांत सूत्रें आलीं, तरी सुर्यलित व चांगला कारभार हांकण्यास आपण कितपत पात्र ठरूं याची मनोमय साक्ष तरुणांस त्यांना पटवून द्यावयाची होती. आधीं लायक व्हा; मग मागा हिरावून घ्या—वाटेल तें करा. परंतु जें राखण्यास आपण अद्याप समर्थ नाहीं, तें मागण्यांत तादृश फायदा नाहीं. हा उपदेश तरुणांस करण्यासाठीं गोपाळरावांनीं उत्तरहिंदुस्तानांत दौरा काढला. पंजाब आणि संयुक्तप्रांत यांतील मुख्य मुख्य शहरीं त्यांनीं फेब्रुवारी महिना व्याख्यानें देण्यांत खर्च केला. अलाहाबाद, लखनौ, आग्रा, दिल्ली, लाहोर, अमृतसर वगैरे ठिकाणीं त्यांनीं स्फूर्तिदायक व्याख्यानें दिलीं. देशाची सद्यःस्थिति, स्वदेशी, हिंदुमुसलमानांचें ऐक्य आणि

सुशिक्षितांचें, व विद्यार्थ्यांचें कर्तव्य या चतुःसूत्रीवर त्यांचा भर होता. देशाच्या दुःस्थितीनें गोखल्यांचें अंतःकरण पिळवटून निघत नसेल काय ? आपल्या मायभूमीस भोगाव्या लागणाऱ्या हालअपेष्टा, क्षणक्षणीं, पदोपदीं होणारा उपमर्द, यांनीं त्यांस संताप येत नसेल कां ? देशांतील अठराविश्वे दारिद्र्य, अज्ञान, साफ बुडून गेलेले उद्योगधंदे, वाढती मृत्युसंख्या, एक कां दोन, हजारों गोष्टी त्यांच्या अंतःकरणास विचवाच्या नांगीप्रमाणें दंश करीत असतील; परंतु ते निराश होत नव्हते. आणि इतरांनींही निराश होऊं नये असें त्यांचें सांगणें होतें, 'Indians should rise to the fullest height of their stature and be in their country what other people are in theirs.' ज्याप्रमाणें इतर देशांतील लोक मान वर काढून मोठ्या ऐटीनें वागतात तसेच आपलेही लोक व्हावे हीच त्यांचीही मनीषा होती. ही गोष्ट साध्य होण्यास आपणांस आपला कारभार चालविण्यास हक्क पाहिजेत हेंही त्यांस मान्य होतें, परंतु ते हक्क सांभाळण्यासाठीं आपण प्रथम वळण लावून घेऊं या, समर्थ होऊं या, असें ते उपदेशीत होते. आपल्यामध्ये उत्साह, तेज, धैर्य आहे असें नवीन तरुणांवरून दिसतें. कारण हे गुण नसते तर ते अत्याचारासही प्रवृत्त होतां ना. परंतु या पृथ्वीमोल गुणांना चांगल्या मार्गानें जाऊं द्या. ब्रिटिशांच्या सत्तेखालीं आपण आलों—ही एक तपश्चर्या आहे, आतां खडतर तपश्चर्या केली नाहीं तर या तपश्चर्येचें मिळणारें गोड फळ स्वराज्य तें कसें मिळेल ? आणि मिळालें तरी कसें पचेल ? ही तपश्चर्या अव्यंग व्हावी एतदर्थ तुम्ही आधीं ऐक्य संपादन करा. आपसांतील कलह एकमेकांशीं मिळतें घेऊन मिटविण्यास आपण शिकलें पाहिजे. आपण सर्व भाऊ भाऊ आहों, आपण प्रथम हिंदी आहों, आणि मग हिंदु, पारशी, मुसलमान, शीख, ख्रिश्चन आहों असें प्रत्येक सुजाण अंतःकरणास पटलें पाहिजे; आणि पटून यातत्वाचा परिपाक पदोपदीं वर्तणुकींत दिसला पाहिजे. न्याय आणि प्रीति हीं आपली व्रीदवचनें असावीं. धर्म किंवा पंथ यांतच आपण गुरफटून जाऊं नये. जपानचे प्रख्यात आरमारी सेनापति टोगो हे धर्मानें ख्रिश्चन होते. त्यांस एकानें विचारलें, काय हो तुम्ही ख्रिस्तानुयायी असून रशियार्शीं कां लढतां ? रशिया तर ख्रिस्त-

१३२ प्रेम व श्रद्धा यांस अंतःकरणसिंहासनावर अभिषेक करा !

धर्मी आहे. हा थोर देशभक्त म्हणाला 'मी प्रथम जपानी आहे; नंतर ख्रिस्ती आहे.' 'I am a Japanese first and a Christian afterwards.' हे शब्द आपल्या देशातील लोकांनी हृत्पटावर खोदून ठेवून, तदनु रूप वागण्याचा शक्य तो प्रयत्न केला पाहिजे. आपल्या प्रेमसिंधूत सर्व हिंदुस्तानच्या जनतेस हुंबण्यास अवकाश पाहिजे. या गोष्टी आपणांस अशक्य वाटतात काय ? कल्पना-साम्राज्यांत, रामाच्या राज्यांतच या गोष्टी सुसाध्य अशी आपली दृढ कल्पना झाली आहे काय ? झाली असेल तर सर्वच ग्रंथ आटोपला म्हणावयाचा ! हिंदुस्तानास जगाच्या संस्कृतीत एक महत्त्वाचें कार्य करावयाचें आहे, आणि त्यासाठीच तो जगला आहे; व जगणार आहे. तें कार्य कोणतें ? तर जगाला प्रेम आणि सत्य यांचा घडा द्यावयाचा; आध्यात्मिक ज्ञान सर्वांस शिकवावयाचें. रामतीर्थ, विवेकानंद यांनीं हेंच उच्च रवानें व उल्हासानें सांगितलें. रानडघांनीं आपल्या व्याख्यानांतून हीच इच्छा पुनः पुनः प्रदर्शित केली आहे. आशा आणि श्रद्धा यांना अंतःकरणांत पट्टाभिषेक करा. आशा अमर असावी. निराशा आणि अडचणी या कोणाच्या मार्गांत येत नाहीत ? सर्वांच्याच मार्गांत येतात. अशाही वेळीं आपण आशापूर्ण राहून योग्य मार्गानें गेलें पाहिजे. परमेश्वरावर दृढ भरंवसा ठेवून आपल्या पवित्र ध्येयासाठीं झटलें पाहिजे. समाजाची सर्वांगीण उन्नति व्हावी एतदर्थ आपणांमध्ये नैतिक बळ व शिस्त उत्पन्न करणें फार अगत्याचें आहे. गोपाळरावांचें प्रत्येक वेळीं सांगणें असें कीं, 'आपल्या लोकांमधून नैतिक सामर्थ्य कमी होत चाललें आहे. तें मिळविल्याशिवाय अंगीकृत कार्यांत जोम उत्पन्न करणें अशक्यप्रायच होय.' महात्मा गांधींची आज सुद्धां हीच सांगी आहे, कीं 'आपण अंतःकरणांतून परमात्म्याला-प्रेमाला आणि ऐक्याला-धुडकावून देऊन तेथें सैतानाला अधिष्ठित केलें आहे.' म्हणून प्रत्येक देशभक्तानें, देशाच्या प्रत्येक कैवान्यानें प्रथमतः लोकांत उच्च मनोवृत्तीचें बीजारोपण केलें पाहिजे. संकुचित भावना व क्षुद्र विचार यांची मगरमिठी आपणांस जर अद्याप सोडवितां येणार नाही तर आपला भाग्योदय कसा होणार ? लोकांस असा उपदेश करणें अपमानास्पद आहे असें काहीं पुढान्यांसही वाटतें. परंतु ही गोष्ट बोलून दाखविलीच पाहिजे. वरपांगी

शिस्त, स्वार्थत्याग व कुशलता यांतच यशाची गुरुकिल्ली आहे. १३३

देशभक्तीचा भोंपळा फोडलाच पाहिजे. जें सूर्यप्रकाशाप्रमाणें स्पष्ट आहे तें बोलण्यास व तें नाहींसें करण्यास झटणें हें प्रत्येक सुजाण व देशप्रेमी माणसाचें कर्तव्यकर्म होय.

आपण नवीन जगांत शिरत आहों. नवीन जगांत येतांना, नवीन कल्पना ग्रहण करितांना आपणांस किंमतही जबर द्यावी लागणार आहे. औद्योगिक, व्यापारविषयक, अथवा शैक्षणिक व्यापारविषयक कोणतीही चळवळ असो, आपल्या प्रत्येक चळवळींत शिस्त, स्वार्थत्याग व कुशलता हे गुण प्रामुख्यानें चमकले पाहिजेत. हे गुण नसल्यामुळेंच आपणांस अपयश येतें. पुष्कळ वेळीं आपणांत सचोटी नाहीं असंही दिसून येतें. गीतेंत सांगितल्याप्रमाणें 'योगः कर्मसु कौशलम्'—योग्य तऱ्हेनें, कुशलतेनें आपलें कार्य तडीस नेणें म्हणजेच योगाचरण करणें होय. परंतु ही गोष्ट अद्याप आपणांस साधत नाहीं. या गोष्टी व त्यांच्या जोडीला—आपणांस 'अधोधः' नेणाऱ्या—दुसऱ्या शेंकडों गोष्टी आहेत. डोळे उघडे ठेवावे, मन निर्विकार करून विचार करावा म्हणजे हीं कारणां दिसून येतील.

आपणांवर विपत्ति कोसळत आहे यामुळें गोखले खचून जात नसत किंवा निराश होत नसत; निराश होणें त्यांना माहीतच नव्हतें. आपण हालअपेष्टांतूनच पुढें गेलें पाहिजे. मोठ्या कष्टानें, श्रमानें जें आपण मिळवूं त्यालाच किंमत आहे. आपली मिळकत "Hallowed by sacrifice and Sanctified by suffering" अशी असावी. वसाहतींचा दर्जा प्राप्त करून घेणें हें आपलें ध्येय आहे, आणि सर्व सनदशीर मार्गांनीं आपण तें मिळविण्यासाठीं—हें ध्येय गांठण्यासाठीं झटलें पाहिजे.

वरीलप्रमाणें गोखल्यांनीं आपल्या व्याख्यानांत ठिकठिकाणीं उपदेश केला. टिळकांनींही या वेळेस 'आपणांस वसाहतींचें स्वराज्य मिळवावयाचें आहे' असं लिहिलें होतें. अलाहाबादच्या व्याख्यानांत गोखल्यांनीं या गोष्टीचा आनंदानें उल्लेख केला. याच व्याख्यानांत त्यांनीं दुसऱ्याही कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टींचा उल्लेख केला आहे. युद्ध, परकी राष्ट्रांबरोबर युद्धविषयक संधान, बंड आणि अत्याचार या चार गोष्टी वगळून जें कांहीं आपण करूं तें सर्व सनदशीर आहे. सरकारास अर्ज व विनंत्या

१३४ जें सनदशीर तें सर्वच शहाणपणाचें अगर जरूरीचें नसतें !

करणें या गोष्टीपासून तों थेट कर न देणें या गोष्टीपर्यंत सर्व कांहीं सनदशीर आहे. कर न देणें हें कायदेशीर आहे असें या व्याख्यानांत गोखल्यांनीं स्पष्टच म्हटलें आहे. परंतु त्यांचें एक म्हणणें असें कीं— 'Everything that was constitutional was not necessarily wise and expedient'—म्हणजे जें जें सनदशीर आहे तें तें सर्व शहाणपणाचें किंवा आज जरूरीचें आहे असें नाहीं. आम्हांस अमुक द्या असें सरकारला सांगण्यापेक्षां, प्रथम या सर्व कल्पनांचा जनतेंत फैलावा केला पाहिजे. आपल्या मार्गें सर्व जनता उभी आहे असें सरकारास समजलें पाहिजे म्हणजे मग आपल्या न्याय्य आकांक्षा सरकार अगदींच लाथाडील असें नाहीं.

सरकारी शिक्षणसंस्थांवर बहिष्कार घालणें हेही घालुक आहे असें त्यांनीं अलाहाबाद येथें स्पष्ट सांगितलें. "The building up of National Schools and Colleges all over the country out of private resources, on any scale worth speaking about, would take years and years of time and a tremendous amount of sacrifice on the part of the people and before anything substantial had been done, to talk of boycotting existing institutions was sheer madness." स्वार्थत्याग लोकोत्तर असला पाहिजे. लोकांत स्वार्थत्याग कितपत आहे हें अजमावण्यासाठीं करबंदीचा जालीम उपाय सुरू करून पहा असें गोखल्यांनीं या भाषणांत सुचविलें. कारण हा मार्ग सुचविल्यावर प्रत्येकावर जबाबदारी येईल आणि टाळाटाळीस वाव राहणार नाहीं. लोकांची तयारी जर दिसणार नाहीं तर इतर गोष्टींनीं—शाळांवर बहिष्कार, कोर्टांवर बहिष्कार, असल्या क्षुल्लक बहिष्कारांनीं कांहीं एक होणार नाहीं. त्यांनीं या आपल्या स्मरणीय व्याख्यानांत सरतेशेवटीं मोठ्या कळकळीनें सांगितलें, 'आपसांतील भेदभाव आतां विसराव एक व्हा. क्षुल्लक गोष्टीसाठीं रक्तपातावर जाऊं नका. जो स्वदेशीचें व्रत आचरतो, जो स्वार्थत्याग दाखवितो, जो देशाची राजकीय, औद्योगिक, सामाजिक कोणत्या तरी रीतीनें उन्नति व एकीकरण करण्याचा प्रयत्न करितो तो देशप्रेमी समजा—तो देशभक्त आहे असें समजा,

राष्ट्रोन्नति नव्हे, चाउटीची गोष्ट ! पडती देहकष्ट नानापरी ! १३५

‘ Nation building is nowhere an easy task.’ हें त्यांचें वाक्य किती अर्थगंभीर आहे ! क्षणांत हिंदुस्तानचें नंदनवन बनवितां येईल काय ? बोलल्याबरोबर चुटकीसरशीं होण्यासारख्या या गोष्टी नव्हेत. व व्यक्तीला आपला उद्देश सिद्धीस नेण्यासाठीं जर कित्येक वर्षे लागतात, तर राूपुरुषास आपलें उद्दिष्ट गांठण्यास किती काळ पाहिजे, किती पिढ्या गेल्या पाहिजेत ? आज आपणांस सुखाचा घांस मिळणार नाही, परंतु आपल्या नातवंडांस—भावि पिढ्यांस आनंदाचा दिवस दिसावा यासाठीं झगडा, प्रयत्न करा. या कार्मीं संबंध आयुष्ये खर्च करावीं लागतात. आपण म्हणजे खत आहों. या खतामुळे पुढें पीक येईल व आपणांस आपलीं मुलेंवाळें दुवा देतील.

या दौन्यांत एक महत्त्वाची गोष्ट गोपाळरावांस साध्य झाली. मुसलमानबंधूंचीं मनं त्यांनीं काबीज केलीं. मुसलमानांच्या मनांत हिंदु पुढान्यांविषयीं जी अढी बसली होती ती अढी गोखल्यांच्या भाषणानें बरीच नाहीशी झाली. गांधीचा पीळ उलगडत चालला. मन थोडें साफ झालें. सर्व देशाकडे आपलेपणानें पाहणारा महात्मा त्यांस दिसला. जुनीं भांडणें उकरून द्वेषाग्नि प्रज्वलित करणाऱ्यांपेक्षां नवीन ध्येयाकडे सर्वांची दृष्टि वेधणारा हा उदारमति त्यांनीं डोळे भरून पाहिला. त्यांना कौतुक वाटलें व समाधान झालें. प्रत्येकजण प्रथम हिंदी आहे, आणि मग तो हिंदु, पारशी, मुसलमान आहे हें त्यांचें सोनेरी सूत्र त्यांच्या मनश्चक्षूंस सुखवूं लागलें. गोखल्यांच्या स्वतःच्या आचरणांत, उद्गारांत हें सर्व उतरलेलें होतें. अलीगडसारख्या शहरीं त्यांचें जंगी स्वागत झालें. आपलेही हितसंबंध या पुढान्यांच्या दृष्टींतून वगळले जात नाहीत हें त्यांस पूर्णपणें पटलें. देशास जसा पाहिजे तसा हा नेता आहे असा त्यांनीं मनांत कयास बांधला. पंथ, जाति यांच्या वर उड्डाण करणारा व केवळ भविष्यत् कालाकडेच नजर देऊन आपल्या गतीस वळण देणारा असा हा लोकधुरीण जेव्हां त्यांनीं पाहिला तेव्हां त्यांच्या आनंदास भरतें आलें. हजारों लोक मिरवणुकींत सामील झाले. पंथभेद विसरून, गोपाळरावांच्या गाडीचे घोडे सोडून, या हिंदूभूच्या सुपुत्राची गाडी त्यांनीं ओढिली. भव्य व शोभिवंत कमानी उभारल्या होत्या; हत्ती झुलत होते. अशा

प्रकारें थाटाचें स्वागत ज्यांस मुसलमान लोकांनीं मनापासून दिलें असे गोखले हे पहिलेच हिंदी पुढारी होत. मानपत्तें, मुलाखती यांची गर्दी उसळली. गोपाळरावांस या सर्व मानमरातबाचा वीट आला असेल, परंतु त्यांचें तरुण मन, त्यांचें उत्साही हृदय या सर्व देखाव्यानें उचंबळलें यांत शंका नाहीं. आपण योग्य प्रयत्न केला, कच न खातां जर लोकांस नेटानें उपदेश केला, मार्ग दाखविला तर ते आपल्या पाठोपाठ येतील असें त्यांस वाटलें. स्वतःच्या बडेजावानें ते फुगले नाहींत; कीं चढेल झाले नाहींत. त्यांनीं तर देशासाठीं सर्वस्व सोडलें होतें. देशाशिवाय अन्य कोणत्याही गोष्टी त्यांस सुचत नव्हत्या. त्याच गोष्टीचा त्यांस ध्यास लागला होता. व देशाचें तारुं अत्याचाराच्या खडकावर आपटूं नये यासाठीं त्यांनीं हा दौरा काढला. त्यांत आपल्यास यश आलें असें वाटून त्यांस क्षणभर बरें वाटलें.

कौन्सलांतील कामगिरी.

हा दौरा संपल्यानंतर त्यांस विसांवा घेण्यास फुरसत कोठें होती ? कौन्सलचें काम मार्च महिन्यांत सुरू झालें. या वर्षी मिठावरील कर एक रुपयापर्यंत कमी करण्यांत आला त्याबद्दल गोखल्यांनीं प्रथम समाधान दर्शविलें. मोलें साहेबांनीं सुद्धां १९०६ सालीं इंग्लंडमध्ये केलेल्या अंदाजपत्रकावरील भाषणांत हा मिठावरील कर साफ कमी केला पाहिजे अशा तऱ्हेचे शब्द उच्चारले होते. ते म्हणतात, " I cannot regard, and I will not regard with satisfaction or even with patience, the continuance at a high scale of a tax on a prime necessity of life." ते पुढें म्हणतात, " I am glad to think that the very able and expert financial member of the Viceroy's council hopes to make further reductions in the duty, even though he cannot go so far as I should like to go, and sweep the thing away altogether." मोलें साहेबांच्या या भाषणाचा उल्लेख करून गोपाळरावांनींही मिठावरील कर पुढें मागें अजिबात नाहींसा होईल अशी आशा प्रदर्शित केली. परंतु मिठावरील कर जरी कमी झाला

लाखों लोक प्लेग वगैरेनीं मरत असतां रेल्वे काय बांधतां ? १३७

तरीही गरीब लोकांवर कराचें ओझे जास्त पडतेंच असें गोखल्यांनीं सांगितलें. फॉरेस्ट कायद्यामुळें गवताची काडी व लांकडाची काटकीही गरीब लोकांस मिळणें दुरापास्त होतें. गुरांस चरावयास पुरेशीं कुरणें नाहींत. 'Under Forests they have been deprived of their immemorial right to free grazing and free fuel'—आपल्या निर्णयसिध्दंत 'वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्यासतनानि च । देवखाताश्च गर्ताश्च न स्वाम्यं तेषु विद्यते ॥' असा नियम दिला आहे. परंतु बऱ्या अंमलदारांचे अवाढव्य पगार, लष्करचे लाड पुरविण्यासाठीं होणारा अपरंपार खर्च वगैरे भरून काढण्यासाठीं, हें पवित्र प्रजानुरंजन-कार्य सिद्धीस, जावें एतदर्थ सध्यांच्या नीतिमान सरकारानें या सर्व ठिकाणीं कर बसविले आहेत. यामुळें प्रत्येक गोष्टीची महर्घता वाढली. आणि यामुळें 'These classes consist almost entirely of a broken and exhausted peasantry, without heart and without resource, and sunk hopelessly in a morass of indebtedness.' रेल्वेसंबंधीं कांहीं टीका करून मग ते आरोग्याकडे वळले. खजिन्यांतील शिल्लकेचें हें नववें वर्ष होतें. नऊ वर्षे सारखी शिल्लक पडत आहे, परंतु या शिल्लकेचा उपयोग बहुतेक रेल्वे वाढविण्याकडे करण्यांत आला. ही शिल्लक पडते याचें कारण "A surplus is so much more money taken from the people, either through miscalculation or in other ways, than was needed for the requirements of the Government, and as it is not possible to return this money to the taxpayers in a direct form, what the Government is bound to do with it is to apply it to purposes which are most calculated to benefit the mass of the people." ही शिल्लक लोकांच्या कल्याणार्थ कशी खर्च होईल इकडेच खरें पाहिलें तर सरकारचें लक्ष पाहिजे. रेल्वेच्या दळणवळणापेक्षां देशांतील आरोग्य वाढविणें हें सरकारचें सहस्रपट अधिक जवळचें व पवित्र कर्तव्य आहे. लाखों लोक प्लेग, कॉलरा, हिंवाताप यांनीं मरत असतां, तिकडे रेल्वे बांधून काय करणार? असा सवाल गोखल्यांनीं विचारला. हिंदुस्तानांतील भयंकर मृत्युसंख्या

१३८ शिल्लकेचा उपयोग लोकांचें आरोग्य वाढविण्याकडे करा.

पाहून सरकारच्या चित्तास कांहींच वाटूं नये हें आश्चर्य होय. सरकार 'आम्ही राष्ट्रीय कर्ज वारतां' असें सांगतें. परंतु इतर देशांच्या मानानें हें कर्ज कांहीं फारसें नाहीं. गोखले म्हणतात, 'The further reduction of this small debt, is not a matter of urgency and can well wait, when the money devoted to it, may be far better employed in saving the lives of the people.' स्थानिक संस्थांना आरोग्य सुधारणें अशक्यप्राय आहे हेंही त्यांनीं स्पष्ट सांगितलें. जेव्हां जेव्हां शिल्लक उरेल तेव्हां तेव्हां ती प्रांतिक सरकारांत वांटावी आणि तिचा लोकांच्या आयुरारोग्यार्थ उपयोग होणें हें अत्यंत इष्ट व जरूरीचें आहे. रेल्वेसाठीं निराळें कर्ज काढावें परंतु तें कर्ज शेतकऱ्यांच्या पैशांतून वारणें म्हणजे महापाप होय. रेल्वे भरभराटत आहेत, त्यांच्या नफ्यामधून हळूहळू कर्ज वारावें, किंवा व्याज भरावें. परंतु गोखले म्हणतात, 'It seems to me most unfair that the loans thus raised should be supplemented by the proceeds of taxation.'

यानंतर रुष्याच्या नाण्यापासून-टांकसाळीपासून दरवर्षीं होणारा पांच-सहा कोटींचा फायदा हा कशासाठी खर्च व्हावयाचा तें सरकारनें सांगितलें पाहिजे, असें सांगून गोखल्यांनीं त्याच्या उपयोगाची दिशा दाखविली कीं, 'The Government ought to adhere to the idea of the fund merely serving as a guarantee for the maintenance of a stable exchange.' सरकारनें पुढील सालीं तरी या बाबतीत आपला विचार सांगावा असें म्हणून ते दुसऱ्या प्रश्नाकडे वळले.

अफूचें येणारें जें उत्पन्न आहे त्यासंबंधीं ते म्हणाले, 'I confess I have always felt a sense of deep humiliation at the thought of this revenue, derived as it is practically from the degradation and moral ruin of the people of China.' हिंदुस्ताननें जर हा व्यापार सोडला तर त्याचें जें नुकसान होईल त्याची भरपाई करण्यासाठीं, हिंदुस्तानसरकारला ब्रिटिश खजिन्यांतून कांहीं रक्कम बहाल करण्यांत यावी असें जें कित्येक ठिकाणीं ध्वनित करण्यांत येत होते त्यासंबंधीं गोखल्यांनीं आपलें म्हणणें सांगितलें, कीं इंग्लंडकडून अशी

मदत मिळणे हें अशक्याहून अशक्य. वरें समजा एक वेळ हें शक्य झालें, सूर्य पश्चिमेस उगवला, तरी आपणांस हा पैसा घेणें रास्त नाहीं. चीनवर अफूचा व्यापार लादण्यांत जरी इंग्लंडनें तोफबाजी दाखविली, तरी या व्यापारापासून येणारें उत्पन्न फक्त हिंदुस्तानला मिळतें. आणि यासाठीं हा अन्याय्य व पापमूलक पैसा कोणाकडून पैही न घेतां आपण सोडून देण्यास तयार झालें पाहिजे. 'For that would be only another name for charity—when in the interests of humanity this wretched traffic has got to be abolished.'

नंतर ते सैन्य कमी करावें या नेहमींच्या प्रश्नाकडे वळले. हिंदुस्तानांतील सैन्यासंबंधीं लक्षांत घेण्यासारख्या चार गोष्टी असतात. शिपायाला शक्य तितका पैसा मिळावा, कारण त्या योगें तो तडफदार व उल्लसित राहतो. नंतर हिंदुस्तानांतील गोऱ्या लोकांची सुरक्षितता. या गोऱ्यांस आपलें संरक्षण कसें आहे इकडे लक्ष देण्यास फावतें परंतु त्यासाठीं गरीब लोकांवर करांचें ओझें किती पडतें आहे इकडे लक्ष देण्यास त्यांस सवड नसते. नंतर एतद्देशीयांचा प्रश्न. त्यांस पैसा द्यावा लागतो, परंतु ह्या पैशांतून होणाऱ्या सुखसोयी, हक्क वगैरे बाबतींत त्यांच्या तोंडाला पानेंच पुसलीं जातात. आणि यानंतर हिंदुस्तानसरकारची दृष्टि—हे चार प्रश्न आहेत.

सैन्य व लष्कर यांसंबंधीं उदार विचार परिस्थितीमुळें जे सुचावयास पाहिजेत ते सरकारास सुचत नसल्यानें सुचविणें भाग होते. रशियाच्या स्वारीचा आतां मागमूसही उरला नसून जपानचा विजय, आणि चीन व इराण यांतील जागृति, या गोष्टींमुळें युरोपियनांस आपले पाय पूर्वीप्रमाणें जलदानीं पसरण्यास मिळणें शक्य राहिलेलें नाहीं. १८ वें शतक आणि १९ वें शतक यांचा इतिहास जर तुलनात्मक दृष्टीनें पाहिला तर असें दिसून येतें कीं, युरोपमधील जनता केवळ राजा आणि प्रधान यांच्या हाताखालीं वागणारी राहिली नाहीं. लढाई म्हणजे काय हें आतां जनतेस कळूं लागलें आहे. यासाठीं हिंदुस्तानांतील लष्कर कमी करून खर्च कमी करणें रास्त व प्रसंगोचित आहे. त्याचप्रमाणें लष्करचा कांहीं खर्च इंग्लंडनें सोसला पाहिजे. लष्करमधला एतद्देशीय अधिकाऱ्यांचा दर्जा वाढविणें फार

न्याय्य व जरूर आहे. याहून सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे इळूहळू लोकांस पुनः शस्त्रे वापरण्याची परवानगी देणे. सर्व देशाला निःशस्त्र, निर्बल, निस्तेज करणे हे केवढे अघोर कृत्य आहे ? सेनापतिसाहेबांनी 'गोखल्यांची मागणी दरवर्षी ऐकतां आहों' असं म्हटलें होतें. त्यास उद्देशून गोखले म्हणजे, 'But, my Lord, is it *my* fault that these things have to be pressed again and again on the attention of the Government ? If His Excellency would like to hear less of these complaints the remedy lies to a certain extent in his own hands.'

सरकारनें प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें व मोफत करण्यासंबंधींच्या उदार धोरणास संमति, मान्यता दाखविली याबद्दल गोखल्यांनीं सरकारचे आभार मानले. थोड्याच दिवसांत आपली इच्छा परिपूर्ण होवो अशी इच्छा त्यांनीं प्रदर्शित केली. 'No real economic or social development of a people is possible without the education of the masses. Such education is the foundation and necessary antecedent of increased economic activity in all branches of national production, in agriculture, small industries, manufactures and commerce.'

या प्रकारें अनेक प्रश्नांचा ऊहापोह करून गोपाळराव सद्यःस्थितीकडे वळले. ज्याप्रमाणें जातीजातींमध्ये एकमेकांत न मिसळण्याची प्रवृत्ति असते, त्याप्रमाणें हिंदुस्तानच्या जातिभेदावर कोरडे ओढणाऱ्या व टीका करणाऱ्या या गोऱ्या अधिकाऱ्यांनीं स्वतःची वेगळी जात बनविली आहे. त्यांच्या खुर्चीशिजारीं कोणी बसतां कामा नये. अधिकाराची जागा सदैव गोऱ्यांसच प्राप्त व्हावयाची. हे सिव्हिल सर्व्हंट-सनदी नोकर सांगतात कीं, आम्ही सद्यःस्थितींत सुखी आहों; व रयतेनेंही सुखी असावें. गव्हर्नर वा गव्हर्नर जनरलचे कान फुंकणारे हेच गृहस्थ असतात. यासाठीं जी सुधारणा या सनदी नोकरांस नापसंत ती घडून येणें म्हणजे महाकर्म कठिण. कोणतीही मागणी असो, ती फेंटाळून लावण्यास हे अस्तन्या सारून बसलेलेच. परंतु जनता खवळली आहे. अशा वेळीं कांहीं तरी सुधारणा द्याव्या असं सरकारास वाटतें आहे हें सुचिन्ह समजलें

पाहिजे. परंतु सुधारणा पोंचट नसून भरवि-महत्वाच्या असाव्या असें सांगण्यापलीकडे गोखल्यांस काय करतां येणें शक्य होतें ? त्यांनीं एक इशारा देऊन आपलें हें वार्षिक भाषण संपविलें. 'The situation is an anxious—almost critical one, and unless the highest statesmanship inspires the counsels of the Government, difficulties threaten to arise of which no man can foresee the end.'

सैन्यांत हिंदु लोकांस अधिकार द्या, सर्वास दरवाजे उघडे ठेवा वगैरे गोखल्यांच्या म्हणण्यास उत्तर देतांना लॉर्ड किचनेरसाहेब जरा गरम होऊन बोलले. गोखल्यांच्या म्हणण्यास दर्भग्याच्या महाराजांनीं संमति दिली. व सांगितलें कीं हिंदी लोकांस, सुशिक्षितांस लष्करी शिक्षण दिलेंच पाहिजे. परंतु गोखल्यांच्या या भाषणावर 'पायोनिअर'नें कुत्सित टीका केली. 'पायोनिअर' म्हणतो, 'Mr. Gokhale has not forgotten presumably a certain event known as the Indian mutiny. The creation of a citizen—army must be preceded by a guarantee of its loyalty and who is to guarantee the loyalty when the most eminent leaders of the people are men imbibed with the spirit of ill will and distrust as Mr. Gokhale ? If this is the attitude of the men at the top what language is likely to be held by those lower down the ladder ? The citizen-army would not be worth its rifles if it did not make immediate use of its power to turn against a conglomeration of abuses and oppression such as the Government is constantly portrayed by those who always claim to be speaking in the name of the entire people of India. Is the Government to pave the way itself for the catastrophe or shall it not rather wait until there are more evidences of sound sense and public spirit among the enlightened before commencing experiment ?'

१४२ इंग्लंडच्या हितार्थ हिंदुस्तानच्या हिताचा बळी देऊं नका !

या 'पायोनिअर'च्या पाणचट, चटोर व चारगट लिहिण्यास 'हिंदुस्तान रिव्यू'ने थोडक्यांत पण मुद्देसूद उत्तर देऊन थप्पड लगाविली. 'हिंदुस्तान रिव्यू' म्हणतो, 'But evidently Pioneer forgets that but for the splendid and deep loyalty of the princes and the people except perhaps in Oudh—as distinguished from the soldiers during the dark days of 1857, the map of India would have been differently coloured. It is well-known, although Pioneer chooses to forget it for the moment that the Mutiny of 1857 was not a national movement.' हिंदुस्तानांत राजपुत्र आला तो म्हणतो, 'We shall never forget the affectionate greetings of India and Burma.' जॉन ब्राइट म्हणत असे की, 'You may govern India if you like for the good of England, but the good of England must come through the channels of the good of India.' परंतु एकाद्यानें जरी असे उद्गार काढण्याचें नीति-धैर्य दाखविलें तरी हिंदुस्तानवर जे अधिकारी येतात ते बहुधा हिंदुस्तानच्या हितास 'अब्रम्हण्यम्' समजणारेच असतात. इंग्लंडची तुंबडी भरली, गोन्यांचे गाल वर आले आणि लाल झाले कीं, पोटाची दामटी वळलेल्या हिंदुस्ताननें ढंकर दिलाच असें या बहादुरांना वाटतें! परमेश्वर हेंच चक्र उलटें फिरवील आणि याच चक्राला कधीं तरी उलटी कलाटणी मिळेल अशा विश्वासावर दृष्टि ठेवून अवनत राष्ट्रांनीं पाय हलविले पाहिजेत. दुसरें काय ?

भारत—सेवक समाज.

या वर्षातील अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सर्व्हंट ऑफ इंडिया सोसायटीच्या सभासदांचें प्रथम संमेलन—अधिवेशन पुणें येथें भरलें. ही संस्था—हा भारतसेवक समाज १९०५ सालीं जून महिन्यांत स्थापन करण्यांत आला होता. या वर्षी एप्रिल ते सप्टेंबरपर्यंत सर्व सभासद जमले आणि नियम, घटना वगैरे सर्व ठरविण्यांत आलें. सर्व्हंट ऑफ

इंडिया सोसायटिचें ध्येय, पूर्वी काँग्रेस स्थापण्याच्या आधीं बंगाली तरुणांस उद्देशून ह्यूम साहेबांनीं जें पत्रक काढलें होतें तदनु रूप बरेंचसें होतें असें फेरोजशाहांचे चरित्रकार मोदी हे म्हणतात. 'It may be mentioned—that the lines suggested by Mr. Hume were more or less adopted by Mr. G.K. Gokhale nearly three decades later in his Servants of India Society.'

ब्रिटिश साम्राज्यान्तर्गत वसाहतींचा दर्जा प्राप्त करून घेणें हें यांतील सभासदांचें ध्येय आहे. या ध्येयाच्या सिद्धीसाठीं वर्षेच्या वर्षे अविश्रांत परिश्रम झाले पाहिजेत, आणि देशाची संघटना केली पाहिजे. जे लोक या कार्यास येऊन मिळतील त्यांच्यावर संकटें कोसळतील, मोह आवरण घालूं पाहील; परंतु संकटांस टाळून व मोहास न भाळून आपलें पवित्र कर्तव्य सिद्धीस नेण्यासाठीं प्रत्येक सभासदानें झटावयाचें. कुचराई करावयाची नाहीं.

या सर्व गोष्टींची जाणीव हिंदुस्तानांतील लोकांस पटविली पाहिजे. ज्याप्रमाणें धर्मप्रसारार्थ सर्वसंगपरित्याग करून कामें करणारे लोक असतात, तद्वत् जनसेवा ही जनार्दनसेवाच आहे अशा उत्कट भावनेनें लोकांनीं आतां पुढें यावें. देशप्रेमापुढें इतर सर्व गोष्टी तुच्छ, कवडीमोल वाटल्या पाहिजेत. स्वार्थत्यागपूर्वक काम करा म्हणजे तें कार्य पविल आहे.

एवंप्रकारें उच्च ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून निघड्या छातीनें, व परमेश्वरावर दृढ श्रद्धा ठेवून प्रत्येक देशहितचिंतकानें कामास आरंभ करावा, आणि आपल्या कामांत रमण्यांत सात्त्विक आनंद मानून सुखी व्हावें.

सनदशीर मार्गानें चळवळ करून देशाची सर्वांगीण उन्नति करणें, व ती उन्नति करण्यासाठीं देशांतील तरुणांस तयार करणें हें संस्थेचें ध्येय आहे. एतदर्थ खालील गोष्टी सभासदानें कराव्याः—

- (१) आपल्या स्वतःच्या उदाहरणानें लोकांत खरीखुरी देशभक्ति उत्पन्न करणें आणि तदर्थ त्यांस स्वार्थत्याग करण्यास शिकविणें.
- (२) लोकांस राजकीय शिक्षण देणें आणि समाजांत चळवळ करून लोकमत तयार करणें.

१४४ भारतसेवक समाजाच्या सभासदांनीं ध्यावयाची शपथ.

(३) निरनिराळ्या जातीजातींतील विरोध काढून टाकून सलोखा व प्रेमभावना उत्पन्न करणें.

(४) मागसलेल्या जातींत शिक्षणाचा फैलाव करणें; औद्योगिक धंदेशिक्षणासंबंधीं जास्त मुसंधटित प्रयत्न करणें.

(५) अस्पृश्यांची सर्वतोपरी सुधारणा करणें.

संस्थेचे हे पांच उद्देश आहेत.

संस्थेची मुख्य कचेरी पुणें येथें असावयाची. तेथें रहावयास वसति-
व अभ्यासासाठीं उत्तम पुस्तकालय असेल.

(१) सोसायटीचा एक 'फर्स्ट मॅम्बर' म्हणजे मुख्य अधिकारी असावयाचा.
व तो जन्मपावेतों असावयाचा.

(२) साधारण सभासद.

(३) विद्यार्थी.

समाजाचे हे तीन घटक होत. प्रत्येक विद्यार्थ्यांस पांच वर्षें शिक्षण देण्यांत येईल.

संस्थेचे सर्व नियम वगैरे फर्स्ट मॅम्बर आणि तीन साधारण सभासद यांच्या अनुमतीने व सल्ल्याने होतील. बहुतेक सर्व सत्ता फर्स्ट मॅम्बरच्या हातांत राहिल. तीन मॅम्बरांचें एक कौन्सिल असेल. या कौन्सिलनें शिफारस केल्याशिवाय कोणालाही सभासद करून घेतां येणार नाही. प्रत्येक सभासदानें खालील शपथ घ्यावयाची असते:—

१ माझ्या डोळ्यांपुढें सदैव देशाच्याच कल्याणाची गोष्ट प्रथम राहिल; मजमध्ये जें कांहीं उत्कृष्ट आहे तें तें सर्व मी आपल्या देशाच्या सेवेस अर्पण करीन.

२ देशाची सेवा करितांना स्वार्थलोलुपता मी मनांत येऊं देणार नाही.

३ सर्व हिंदी लोकांस मी भाऊ असें समजेन, आणि सर्वांच्या उन्नतीसाठीं, पंथ व जात बाजूस ठेवून मी प्रयत्न करीन.

४ माझ्या किंवा माझ्या कुटुंबासाठीं सोसायटी जें कांहीं देईल त्यांतच मी आनंद मानीन. स्वतःसाठीं याहून अधिक पैसा मिळविण्याच्या भरीस मी पडणार नाही.

५ मी आपलें खासगी आचरण पवित्र ठेवीन.

६ मी कोणाबरोबर खासगी, व्यक्तिगत भांडणें भांडणार नाहीं.

७ सोसायटीचें ध्येय सदोदित मी डोळ्यांसमोर ठेवीन. शक्य तितक्या कळकळीनें व उत्कटतेनें मी सोसायटीच्या अभिवृद्ध्यर्थ प्रयत्न करीन. सोसायटीच्या ध्येयाला प्रतिकूल असें मी कांहीं करणार नाहीं.

१८९७ पासून गोपाळरावांच्या मनांत असा एकादा राजकीय पंथ निर्माण करावा असें घोळत होतें. त्या वेळचा त्यांचा विचार रामदासी पंथाप्रमाणें होता. बारा वर्षांचीं, बुद्धिमान् व पाणीदार मुलें आपल्याजवळ ठेवावयाचीं; त्यांच्या पालकांपासून आम्ही मुलांस परत नेणार नाहीं असा करार करून घ्यावयाचा; नंतर या मुलांस सर्व प्रकारचें राजकीय शिक्षण द्यावयाचें; इंग्रजी शिकवावयाचें आणि आठ दहा वर्षे दृढ अध्ययन झाल्यावर निरनिराळ्या ठिकाणीं कामें करण्यासाठीं हे राजकीय संदेश-वाहक पाठवून देऊन एकीकरण करावयाचें; असा त्यांचा प्रथम मानस होता; या मुलांचा सर्व खर्च कसा चालावयाचा? याकरितां गोपाळरावांनीं एक युक्ति योजिली होती. त्यांनीं आपले संबंधी दत्तोपंत वेलणकर यांस पुण्यास बोलाविलें. दत्तोपंत हे गोखल्यांच्या बंधूचे जावई. त्यांनीं दत्तोपंत यांस भांडवल देऊन कांहीं मोठ्या प्रमाणावर उद्योगधंदा करा असें सांगितलें, आणि या धंद्याच्या फायद्यांतून या मुलांचा खर्च चालवावयाचें ठरविलें. गोपाळरावांची महत्त्वाकांक्षा जबर आणि ते आपल्या मनांत कल्पनाही मोठ्या मांडीत, परंतु हें शक्य कितपत आहे हें त्यांस मागाहून कळे. रानडे याचें मेमोरिअल करतांना प्रयोगशाळेसंबंधी त्यांचे असेच मोठे विचार होते. परंतु त्यांतून काय निष्पन्न झालें? असो. पुढें गोपाळराव कौन्सिलमध्ये गेले. मोठ्या लोकांशीं वावरूं लागले. हळूहळू त्यांचें तेज फांकूं लागलें. त्यांचे विचार आतां बदलले. लहान मुलें पेण्याऐवजीं बी. ए. वगैरे झालेलीं, शिकलेलीं, तरुणबांड मंडळीच आपल्या पंथांत घ्यावी; त्यांस राजकीय शिक्षण दोन तीन वर्षे द्यावें; त्यांच्या निर्वाहाची तरतूद करून त्यांस देशसेवा हेंच एक कर्तव्य, ध्येय दाखवून द्यावें असें ठरलें आणि वरीलप्रमाणें नियम वगैरे झाले.

हा भारतसेवक समाज निर्माण करितांना गोखल्यांच्या डोळ्यांपुढें युरोपांतील जेसुइट लोकांचे प्रयत्न बहुधा असावे. खरोखर या जेसुइट

लोकांचा इतिहास फार स्फूर्तिदायक आहे. आपलीं परेंदारे, आपला देश सोडून लांबलांबच्या देशांत सेंट झेव्हिअरसारखे लोक केवळ एकाच ब्येयानें प्रेरित होऊन—परक्या लोकांत, प्रतिकूल परिस्थितीस न जुमानतां जात; ज्यांची भाषा भिन्न, रीतिरिवाज भिन्न, त्यांस त्यांची भाषा शिकून उपदेश करणें, त्यांच्या भाषांची व्याकरणें लिहिणें, त्यांस सुशिक्षित करण्यासाठीं शाळा उघडणें या गोष्टींची कोण मनुष्य प्रशंसा करणार नाहीं ? मनुष्यमात्राचें कल्याण—आपआपल्या बुद्धीप्रमाणें, व समजुतीनुसार करण्याची ही केवढी महनीय इच्छा ? या सदिच्छेचें कौतुक कोण करणार नाहीं ? मिशनरीलोक परक्याच्या प्रांतांत जाऊन जर इतकी खटपट करतात तर आपल्याच देशांत, ज्यांचीं मनं आपण जाणतो, ज्यांचे आचारविचार व स्वभाव आपणांस पूर्ण माहीत आहेत, जे आपल्याच धर्माचे व हाडा-मांसाचे, ज्यांचे व आपले हितसंबंध एकत्र निगडित झाले आहेत त्यांच्यामध्ये कार्य करण्याची स्फूर्ति आपणांस कां होऊं नये ?

या जेसुइट लोकांपेक्षां कदाचित् रामदासी पंथ गोपाळरावांच्या मन-श्रद्धेंसमोर जास्त प्रामुख्यानें असावा. रामदासांचें सतराव्या शतकांतील कार्य पाहिलें कीं, मन चकित होतें. दळणवळणाचीं नीट साधनें नस-तांना, व मुसलमानांचें बर्चस्व सर्वत्र स्थापित झालेलें असतांना त्यांनीं अकराशें मठ स्थापले. असा एकही देशाचा भाग सोडला नाहीं कीं जेथें मठ नाहीं. जें जें भरभराटीचें मुसलमानी शहर असेल तेथें तेथें समर्थीचे दोन मठ असावयाचेच. या मठांचें एकीकरण केलें, प्रत्येकास शिस्त लाविली, मठांतून ग्रंथालये उघडलीं, आणि एक प्रकारें सर्व प्रकारचें नवचैतन्य राष्ट्रांत खेळविलें. नसांनसांतून जीवनरस ओतला. जें समर्थ एकटे भिक्षेच्या बळावर कोणापार्शीं विशेष याचना न करितां करूं शकले तें सध्यांच्या सुशिक्षणाच्या वाढत्या काळांत, दळणवळणाचीं साधनें अनुकूल असतां कां करतां येऊं नये ? करतां येईल, परंतु प्रयत्न झाले पाहिजेत. 'जो तो बुद्धिच सांगतो' हा मामला मोडून जें आपला नेता सांगेल तदनुसार वागणें हेंच अनुयायांचें काम असावें आणि अशा रीतीनें संघटित काम सूत्र—पद्धतीनें जर केलें तर होईल असें गोपाळरावांस वाटलें असावें. एकएकट्यांनीं प्रयत्न करणें आणि एकमेकांच्या प्रयत्नांची एक-

मेकांस ओळख नसणें या तऱ्हेनें पाऊल पुढें पडावयाचें नाहीं. एकाच विचाराचे, एकाच ध्येयाचे, एकाच उच्च मनोवृत्तीनें मारून गेलेले लोक जर देशसेवेचें कंकण करीं बांधितील तर देशाची बरीच सुधारणा हां हां म्हणतां होईल. सामर्थ्य आहे चळवळीचें। जो जो करील त्याचें '—चळवळीत व संघटनेंतच सामर्थ्य असतें. 'वन्हि तो चेतवावा रे, चेतवितांचि चेततो'—एकदां काडी लावून द्या कीं काम झालें ! देशांतील अज्ञानाला प्रत्येकानें काडी लावावी कीं ज्ञानाचा उजेड आलाच. 'यत्नें तो देव जाणावा' हें समर्थ्यांचें अमोल उपदेशवचन आपण डोळ्यांआड करून भागणार नाहीं. आणि समर्थ्यांनीं ज्या गोष्टीवर विशेष जोर दिला ती गोष्ट ही कीं, 'क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे'—जसें सांगाल तसें वागा. उच्चारप्रमाणें आचार असेल तर तुमच्या सांगीचा जास्त परिणाम होईल. प्रतिशापत्रकांत या गोष्टीचा समावेश आहे. आधुनिक पद्धतीचा रामदासी पंथ गोपाळरावांनीं निर्माण केला. या तरुणांचा शिक्षणक्रमही मोठ्या मार्मिकतेनें आंखला होता. ज्या शिस्तार्तून गोखले स्वतः गेले तीच शिस्त इतर कार्यकर्त्यांस लावणें त्यांस इष्ट व जरूर वाटलें. पांच वर्षे विद्यार्थ्यांनै—देशसेवकांनै सर्व प्रश्नांचा सांगोपांग अभ्यास करावा. आणि मग लेखणी व जिक्हा यांस चालना द्यावी. म्हणजे तो जें बोलेल त्याचा लोकांस विचार करावाच लागेल. कारण त्याचें लिहिणें व बोलणें भारदस्त व विचाराहेंच असेल. बेझंट-बाई म्हणतात "For one thing, I would ask you specially to help this young society. It is because he demanded that everyone who came into it should study before he acted and should know before he spoke. Five years of silence he imposed on those who came to him before they might write or speak or try to guide their fellowmen and there he showed his wisdom and the secret of his power, for he never spoke save with knowledge behind speaking, and those who try to emulate his example must also learn before they begin to teach." अशा रीतीनें तरुण सुशिक्षित करावयाचे. नंतर देशासाठीं, त्यांनीं सोसायटीच्या भिक्षा-झोळींतून जो घांस मिळेल

त्यावर तृप्त राहून निरहंकार वृत्तीने आणि निरपेक्षपणे काम करणे हे कठिण तर खरेच, परंतु असे करण्यासाठी जेव्हां हजारों तरुण पुढे येतील तेव्हांच थोडा तरी भाग्योदय जवळ आला असे म्हणता येईल. स्वप्नांत सुद्धा देशाचे विचारच मनीं यावे, खेळावे, आणि कल्पनांना मूर्त स्वरूप देण्यांत जागृतपणाचा वेळ जावा—यापेक्षा उच्चतम आयुष्यक्रम कोणता आहे ? या कठिण कार्याला लोक वाहून घेतील की नाही अशी शंका चिरोलसाहेबांनी आपल्या पुस्तकांत प्रदर्शित केली आहे. लोक परमेश्वरप्राप्तीकरितां—पारलौकिक हितास्तव स्वार्थावर निखारा ठेवतील, घरदार सोडतील, मानापमानाचे गाठोडे गुंडाळतील; परंतु जेथे पारलौकिक हिताचा प्रश्न नाही; जनसेवेचें खडतर व्रत—ऐहिक कामच जेथे आहे तेथे लोक धांवणार नाहीत, असे हिंदी मनाबद्दल कोती समजूत करून घेणाऱ्या चिरोलसाहेबांस वाटलें. ते म्हणतात:—

“ Will ‘ the servants of India ’ find the same permanent inspirations in the cult of an Indian Motherland, however highly spiritualized, that has no rewards to offer either in this world or in any other ? ”

‘ जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ’ असे आमचेकडेही सांगतात. परोपकार करणे म्हणजे परमेश्वरासच संतुष्ट करणे हे हिंदवासी पूर्णपणे जाणतात. भारतसेवक समाजाच्या नियमावलीत ‘ God ’ हा शब्द कोठेही नसला, तरी ज्या ईश्वराच्या लेकरांसाठी, ज्यांच्या हितासाठी हा संघ स्थापन झाला होता, त्या संघांत सामील होण्याने आपल्या देशाचेच नव्हे तर परमेश्वरानें नेमून दिलेलें, त्याला आवडेल असेच काम आपण करित आहों ही प्रत्येकाची भावना न होणे अपरिहार्य आहे. समष्टीच्या हितांत व्यष्टीचें हित विसरणें, समष्टीचें हित तेंच व्यष्टीचें हित असो वा नसो, व्यक्तीनें तेंच विशेषतः करावें असे आमचा धर्म शिकवितो. व्यष्टीचें हित व्यष्टीनें अंतरंगीं मुधारत जाणे यांत आहे व तदनुसार नंतर इतरांस मार्ग दाखविणें म्हणजेच समष्टीचें हित. चिरोलसाहेबांस ही शंका कां आली हे आम्हांस समजत नाही. ‘ जे कां रंजले गांजले, त्यांसी म्हणे जो आपुले । तोचि साधु ओळखावा, देव तेथेंचि जाणावा ॥, ’ किंवा

‘ दया क्षमा शांति । तेथें देवाची वसती ॥’ या व अशा प्रकारच्या शेंकडों उदारांवरून हिंदुधर्माचें उज्वल स्वरूप हेंच दिसतें कीं, ईश्वर स्वर्गांत विलसत नसून, तो प्रत्येकाच्या हृदयसिंहासनावर अधिष्ठित झालेला आहे. तेव्हां वरच्या अभंगांत दर्शविल्याप्रमाणें जो सर्वास आपल्या कुटुंबाप्रमाणें लेखतो त्याच्या जवळ पारलौकिक प्रश्नच उरत नाहीं. परलोकांत जें मिळवावयाचें तें त्याच्या हृदयमंदिरांत येऊन बसलेलेंच असतें. हिंदु लोकांस जनसेवा म्हणजे धार्मिक भावनामय परमेश्वरास आवडणारें कृत्यच वाटतें. भिकान्याला दान करणें किंवा रस्त्यावरचा दगड दूर करणें या साध्या गोष्टींतही धार्मिक भावना आहे. जर साधारण मनुष्यालाही प्रत्येक गोष्ट धर्ममय वाटते तर जनसेवेसारखें लोकोत्तर नैष्ठिक व्रत ज्यानें घेतलें त्याला धार्मिक स्फूर्ति कः वाटूं नये ?

या संस्थेसाठीं गोपाळरावांनीं पैसे कसे मिळविले हें त्यांचें त्यांनाच माहित. त्यांना फार श्रम झाले, अत्यंत दगदग झाली, परंतु पोटच्या पोरापेशांही संस्था त्यांना प्यारी. स्वतःचें स्मारकच त्यांनीं जणूं उभारून ठेवलें. आपलें कर्तृत्व, आपलीं ध्येयें, आपलें जीवनसर्वस्व त्यांनीं येथें ओतलें. गोखल्यांस मुंबईच्या धनिक लोकांचा पाठिंबा चांगलाच असे. पारशी समाजांतही त्यांचें वजन होतें. गोखल्यांनीं पैसे मागितले म्हणजे त्यांस नकार कोण दाखविणार ? अशा प्रकारचा निःसंग भिकारी दारीं येणें म्हणजेच खरोखर भाग्य ! गोखले पुष्कळदां स्वतःच वाटेल तो आंकडा घालून श्रीमंत शेटर्जींकडे पाठवीत व लगेच शेटर्जींकडून पैसे येत. तुम्ही पैशाचें काय करतां असें कोण विचारील ? त्याशिवाय जोंपर्यंत वरिष्ठ कायदे-कौन्सिल कलकत्यास होतें, तोंपर्यंत दर वर्षीं कौन्सिलच्या बैठकी-हून परत येतांना गोपाळराव धनसंपन्न बंगाली जमीनदारांकडून, व लक्षाधी-शांकडून दहावीस हजार रुपये घेऊन यावयाचे. गोपाळराव जोंपर्यंत हयात होते तोंपर्यंत पुष्कळ बंगाली लोक दर वर्षीं नियमानें पैसे पाठवीत असत. गोखल्यांच्या या भारतसेवक समाजासाठीं इंग्लंडांतील एका गरीब बाईनें एक गिनी पाठवून दिली होती. राजवाडे यांच्या ग्रंथप्रकाशनासाठीं चिप-ळूनच्या एका गरीब माणसानें असेच एकदां चार आणे दिले होते. गोपाळरावांस त्या गिनीचें फार कौतुक वाटलें व ते म्हणाले ‘ This is

real affection,' यांनाच कामाची माहिती खरी समजली. आतां संस्थेला कायमचें स्वरूप आलें आहे. निसर्गसौंदर्य, शुद्ध हवा, गांवापासून जरा दूर जागा, राजकीय स्वरूपाच्या ग्रंथांचा, रिपोर्टांचा, सर्व प्रकारच्या कागदपत्रांचा व उत्तमोत्तम ग्रंथांचा संग्रह व निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांच्या फायली, मासिकें अशी येथें सर्व ज्य्यत तयारी आहे. काम करणाऱ्याला येथें पूर्ण वाव आहे. इच्छा व उद्योग यांची जोड मात्र लाभली पाहिजे. नाही तर जड पुस्तकांचा काय फायदा ?

गोपाळरावांच्या भारतसेवक समाजाचें हें पहिलें अशिवेशन पार पडत असतां सर्व देशाला आग लागली होती. बाबू बिपिनचंद्र पाल हे मद्रासच्या समुद्रकिनाऱ्यावर आपल्या जळजळीत व्याख्यानांनीं तरुणांचीं मनें पेटवून देत होते. पालबाबूंचें अमोघ व अचूक परिणामकारी वक्तृत्व आणि तरुण लोकांचीं उत्साही व भावनापूर्ण मनें, मग काय विचारतां ? वक्तृत्वानें केलेले असे परिणाम हिंदुस्तानच्या इतिहासांत अपूर्व होत. ज्या धोक्याची सूचना कौन्सिलमधील भाषणांत गोखल्यांनीं दिली होती, तीं संकटें भराभर येऊं लागलीं. वक्तृत्वाचा गडगडाट आणि ओजस्वी तेजस्वी लेखणीचा चमचमाट, देशांतील स्थिति कशी आहे आणि वारा कोणत्या दिशेनें वहात आहे हें दाखवूं लागला. कोठें ना कोठें सर्वत्र धामधूम चालू होती. खुद्द मुंबईमध्ये मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीचे केवळ जीव कीं प्राण जे मेथा त्यांच्यावर अधिकारीवर्गानें कांहीं लोकांस खाकोटीत वेऊन गिह्या चालविला होता. या गोष्टीचा निषेध करण्यासाठीं मुंबईस जंगी जाहीर सभा भरली होती. गोपाळराव तेथें अध्यक्ष झाले.

या गडबडीत असतां गोपाळरावांवर एक अकल्पित कौटुंबिक आपत्ति कोसळली. त्यांचें वडील बंधु गोविंदराव—ज्यांनीं त्यांस वडिलांच्या मार्गे शिक्षणाचीं गोड फळे चाखविलीं, व वडील आहेत कीं नाहीत याची स्मृतिही होऊं दिली नाही, असे पितृतुल्य बंधु हा लोक सोडून २१ जून १९०७ रोजीं गेले. घरीं गरिबी होती तरी गोपाळास त्यांनीं कधीं उणें पडूं दिलें नव्हतें. असा उदार मनाचा, प्रेमळ भाऊ मरण पावल्यामुळे हळुवार मनाच्या गोपाळरावांस फार शोक झाला. त्यांच्या मनाला धक्का बसला. भावाच्या मुलांमाणसांस

आतां गोपाळराव हेच आधार होते. देशांतील विकट परिस्थितीमुळे त्यांस चार अश्रु टाळण्यासही फुरसत नव्हती.

पंजाबमध्ये असंतोषाच्या लाटा उसळत होत्या. कॉलनायझेशनचे बिल व लॅडअॅक्झिझिशन बिलांत दुरुस्ती करण्याचे बिल यांनी पंजाबांत फार खळबळ माजली. लोकांस संताप आला. सरकारने दडपशाहीचे सत्र सुरू केले. लाला लजपतराय व अजितसिंग या दोन पुढाऱ्यांना अटक करण्यांत येऊन त्यांस शिक्षा झाली.

पंजाबमध्ये जमीनमहसुलामध्ये वाढ करण्यांत आली. बारीदोआब कालव्याच्या पाण्याचे दर वाढविण्यांत आले. याच सुमारास कॉलनायझेशन बिल पंजाबसरकारने पुढे आणले. परंतु लॉर्ट मिटो यांनी या बिलास संमति देण्याचे नाकारले. कालव्याच्या पाण्याचे दर वाढले तेव्हां आह्मी कर देत नाही असे जमीनदार म्हणू लागले आणि सरकारनेही माघार घेतली. पंजाबांत असंतोष पसरविण्यास मुख्यतः जबाबदार जर कोणी असेल तर सरकारच्या पुढ्यांतील ‘सिव्हिल आणि मिलिटरी गॅझेट’ हेच होय. हिंदुस्तानांतील सुशिक्षितांस शेलक्या शिष्यांचा अहेर करण्यांत या गॅझेटाने खराखरच आघाडी मारली. ‘बडबळ्ये पदवीघर’ (Babbling B. A. s.), हलकट जातीचे (Base-born), निंदास्पद सुशिक्षित वीर (An unhonoured nobility of the school), दास (Serfs), रडतराव, (Beggars on horseback), अंत्यज वर्ग (Servile classes), कलंकित जात (A class that carries a stigma)—एक कां दोन हजारां गालिप्रदाने गॅझेट रोज देत होता. सर डेन्सिल बेट्सन यांच्याकडे पंजाबी लोकांनी याबद्दल दोनदां अर्ज केले. परंतु या लिखाणाबद्दल खेद प्रदर्शित करण्यापलीकडे त्यांनी जास्त काय करावे अशी तुमची अपेक्षा आहे असे त्यांनी नक्काश्रु टाळले. परंतु हिंदी पत्रांच्या मुस्कटदाबीस माल पारावार राहिला नाही. ‘इंडिया’ पत्रांत एक पत्र छापण्याबद्दल त्यांच्या संपादकास—पिण्डीदास यांस पांच वर्षांची सजा समर्पण करण्यांत आली. छापणारा ‘दीनानाथ’ यास दोन वर्षे तुरुंगवासाच्या सुखाचा आस्वाद घेण्यास माबाप व न्यायनिष्ठ सरकारने पाठवून दिले. ‘पंजाबी’ पत्राने वेठीस मजूर लावण्याच्या दुष्ट कृत्यावर टीका

केली. दोन लोक या वेठीसाठी मारले गेले हें लिहिण्याबद्दल सदरहू पत्राचे मालक 'लाला जसवंतराय' यांस एक हजार रुपये दंड व सहा महिन्यांची शिक्षा झाली. संपादक के. के. आठवले यांस दोनशें रुपये दंड व सहा महिने शिक्षा झाली. ही गोष्ट एप्रिल १६, १९०७ रोजी झाली. परंतु ही घरपकड संपते न संपते तोंच रावळपिंडीस दंगे झाले. मे महिन्यांत ही खळबळ झाली. अजितसिंग यांनी (Indian Patriot's Association) 'हिंदी देशभक्तांची सभा' स्थापिली होती. तिचा मुख्य उद्देश शेतकऱ्यांची गाऱ्हाणी दूर करणे हा होता. लायलपूर मुक्कामी लालाजी मार्चच्या २२ तारखेस गेले होते. तेथे त्यांनी एक जोरदार भाषण करून 'अधिकारी हे जनतेला जबाबदार असले पाहिजेत.' (Officials are servants of the public) असे स्पष्ट बजाविले. या गोष्टीमुळे सरकारचा अजितसिंग व लालाजी यांच्यावर डोळा राहिला. एप्रिल सात आणि एकवीस या दोन दिवशी अजितसिंग आणि हंसराज सोहानी यांनी पुनः व्याख्यान दिले. डेप्युटी कमिशनर यांनी अध्यक्ष आणि दोन वकील—यांस बोलावून आणले. सहा वकील मेच्या तीन तारखेपासून आक्टोबरच्या एक तारखेपर्यंत तुरुंगांत डांगून ठेवले. त्यांच्यापैकी एक-जण गतप्राण झाला. आणखी साठ लोक रावळपिंडीस पकडले गेले. तिघां जणांस सात वर्षांची शिक्षा दिली. या खटल्यासाठी दिल्लीचे सेशन्स जज मार्टिनो यांस स्पेशल जज नेमले होते. मेच्या ९ तारखेस लालाजी व अजितसिंग यांच्यावर कोणताही आरोप शाबीत न करता त्यांस एकदम हद्दपार करण्यांत आले. मेच्या ११ तारखेस व्हाइसरॉयांनी पंजाबमध्ये सभाबंदीचा हुकूम फर्माविला. लालाजींचा अपराध न दाखवितांही शिक्षा सांगण्याबद्दल मोले साहेबांनी १८१८ च्या रेग्युलेशनकडे बोट दाखविले. सभा भरवावयाची झाल्यास सात दिवस सरकारला आगाऊ कळविले पाहिजे, असे जाहीर झाले. मेच्या २७ तारखेस व्हाइसरॉयने शहाणपणाने कॉलनायझेसन विलास शेवटचा नकार दर्शविला, ही गोष्ट अलाहिदा. पण एकंदरीत पंजाबांत असंतोष माजून राहिला होता. एतद्देशीयांस न्याय कसा तो मिळतच नव्हता. लालाजीसारख्या दिलदार माणसास हद्दपार करणे व तेही विनाचीकशी, हें पाहून 'गॅझेट' ला तर आनंदाच्या

उकळ्या फुटल्या. तें लिहितें, 'Lala Lajpatroy simply becomes honest'. थोरो या प्रख्यात व थोर अमेरिकनानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं 'ज्या राज्यांत कोणीही अन्यायानें पकडला जातो, अशा राज्यांत सच्चा व सचोटीचा जो माणूस असतो त्यास राहण्यास कारागृह हेंच योग्य स्थान होय. (Under a Government which imprisons any unjustly the true place for a just man is also a prison) प्रत्येक चळवळींत ज्यानें पुढाकार घ्यावा, मग ती चळवळ, धार्मिक, शैक्षणिक राजकीय, सामाजिक, कसलीही असो, जो म्हणजे लाखांतही न मिळणारें माणिक, ज्याच्यावर आरोप करण्यास डोळ्यांत तेल घालून बसलें तरी तिळभर मुद्रां जागा सांपडावयाची नाहों असा मनुष्य सरकारच्या डोळ्यांत साहजिकच खुपावयाचा ! मॉडर्न रिक्तू म्हणतो, 'Every child must pray for his well-being and that of the cause and the country, and the sacred word 'a prisoner for country's sake' must shine about his name like a radiant aurora.' सरकारचा अशा लोकांवर दांत, परंतु स्वतःचीं काटीं मात्र शेफारून ठेवलेलीं ! नेव्हिन्सन म्हणतो 'But in none of the Indian papers have I seen more deliberate attempts to stir up race-hatred and incite to violence than in Anglo-Indian papers which suffer nothing. If the Indian Press is violent Anglo-Indian Press is almost invariably insolent and provocative.' ब्रिटिश सिंह एका पंजाखालीं पंजाबला चिरडून टाकीत असतां, तिकडे दुसऱ्या पंजानें बंगालला चिरडीत होता. फाळणीपासूनच बंगालचें नशीब फिरलेलें ! सरकार नेहमीं मुसलमानांचाच पक्षपात करावयाचें. मुसलमानांसच जास्त जागा द्यावयाच्या. १५ मे १९०६ रोजीं सरकारनें एक सवर्युलर काढलें कीं, मुसलमानांची उरीव संख्या भरून निघपर्यंत हिंदूस नौकरी द्यावयाची नाहीं. मुसलमानांचे पुढारी सरकारच्या कच्छर्पीं लागून आत्महित करण्यास मुसलमानांस सांगत. सय्यद अहंमदांचे अमिमानाचे व ताळ्याचे उद्गार वाचा कीं मुसलमानी कावा कसा आहे तो लक्षांत येईल. ते म्हणतातः— 'My brother Musalmans, I again remind you that you have ruled nations,

and have for centuries held different countries in your grasp. For seven hundred years in India you have had imperial sway. You know what it is to rule. Be not unjust to that nation which is ruling over you. You can appreciate these matters ; but they cannot who have never held a country in their hands nor won a victory'. फाळणी ही मुसलमानांच्या पध्यावरच पडली. त्यांचें नुकसान कांहींच नव्हतें. फाळणीनंतर स्वदेशी आली. मुसलमान स्वदेशी स्वीकारीनात. त्यांच्यावर सार्वजनिक बहिष्कार टाकून त्यांस जिन्नस मिळूं नये असें करण्यांत आलें शेवटीं डाक्याचा नबाब सलीमउल्ला याच्या चिथावणीनें कोमिल्ला येथें दंगे झाले. त्यांत मुसलमानांनीं अनन्वित प्रकार केले. सरकारचीही त्यांस फूस होती. जखम पसरत चालली, अंतःकरण सळसळू लागलें, आणि आर्षीच धिथरलेला बंगाल बेताल झाला, बेभान झाला, भावनांनीं भारून गेला.

लोकांचा इंग्रज सरकारवरचा विश्वास समूळ नाहींसा झाला होता. तेजस्वी लेखक आपल्या रसरशीत व स्फूर्तिदायक लेखांनीं तरुणांची मनें वाटेल त्या स्वार्थत्यागास तयार करण्याचें काम करीत होते. स्वदेशीचें व्रत, व शक्तिदेवीची उपासना यांचा उपदेश जोरानें होऊं लागला. खरोखर हें स्वदेशीचें व्रत महाराष्ट्रांत फार पूर्वीपासून सुरू झालें होतें. लॉर्ड रिपनच्या कारकिर्दींत आपल्याकडील सुप्रसिद्ध देशसेवक विश्वनाथ नारायण मंडलीक हे एकदां कलकत्यास गेले होते. त्या वेळेस ज्या बंगाली गृहस्थाकडे ते उतरले होते, ते गृहस्थ त्यांचीं जाडींभरडीं धोतरें पाहून चकित झाले. त्यांच्या प्रश्नास मंडलिकांनीं खालील उत्तर दिलें:—

' I must wear these thick clothes, as my country's mills cannot yet produce any finer fabric.' ' जोपर्यंत देशांत तलम कापड होणार नाहीं तोंपर्यंत मला असेंच जाडेंभरडें कापड वापरावें लागणार आणि मी वापरीन.' परंतु बंगालमध्ये हें स्वदेशी व्रत बहिष्कारापासून सुरू झालें, आणि लोकांची भावनामय मनें या नवीन उपदेशानें भारून गेलीं. संध्या, नवशक्ति, युगांतर यांसारखीं वृत्तपत्रें खरोखरच अपूर्व होतीं. नवशक्तीमध्ये अरविंद घोष पुष्कळ वेळां

लिहीत असत. युगांतर हें सर्वांत जास्त लोकप्रिय होते. १९०६ मध्ये वरेंद्रकुमार घोष आणि जगत्प्रसिद्ध विवेकानंदांचे एकचएक बंधु भूपेंद्रनाथ दत्त हे या पत्राचे संपादक होते. या वृत्तपत्रांतून एकच सूर वहात होता. सर्वांच्या लेखण्या एकाच प्रकारचें वाङ्मय निर्माण करीत होत्या. 'जशास तसें,' 'टोल्यास टोला' हा उपदेश यांतून केलेला होता. रामदासी बाणा या वृत्तपत्रांनीं उचलला होता. त्यांची भाषा अनुपमेव होती; त्यांचे विचार हृदयभेदक व कार्यप्रवर्तक होते; शिथिल झालेल्या अंतःकरणांत अलोट सामर्थ्याचे पूर वाहविण्याचें त्यांत सामर्थ्य होतें. हें स्वदेशीचें व्रत लहानथोरांच्या मनांत इतकें बिंबलें कीं, काय सांगावें ? एका लहान मुलानें आईस विचारलें, 'काय ग आई, हा डांस स्वदेशी आहे कां विलायती ?' 'स्वदेशी हां बाळ.' 'हो कां ? तर मग मी त्यास मारणार नाहीं !' असें बाळ बोललें. ज्यांनीं आपल्या प्रतिभावान् विचारांनीं वातावरण एकरूप केलें त्यांची धन्य होय. त्यांचे लेख कशा प्रकारचे होते याचा नमुना पहा.

— "सध्यांच्या काळीं रास्तपणा रसातळास जात आहे आणि अन्याय बोकाळत आहे. मूठभर परकीय लोक कोट्यवाधि लोकांस त्यांचें सर्वस्व हरण करून नागवीत आहेत. त्यांची नौकरी हणजे तर मोठा चरक आहे, आणि या चरकांतून असंख्य लोकांचीं हाडें हरहंमेश भरडलीं जात आहेत. दास्यपंकांत खितपत पडलेलें हें राष्ट्र ! या राष्ट्राची नैतिक, बौद्धिक, शारीरिक, आर्थिक, स्वावलंबनात्मक, सर्व सद्गुणांची खच्ची करून, या राष्ट्राला कायमचें पंगू करावें किंवा शक्य तर नामशेषही करावें, यासाठीं हे मूठभर लोक आटोकाट प्रयत्न करीत आहेत. भारतवासीयांनो ! कच कां खातां ? या अन्यायाविरुद्ध चालून जाऊन तुमच्यावर कोसळणाऱ्या आपत्तींना तुझीं तोंड द्या. मित्रांनीं अंतःकरणांत भीतीस यत्किंचित्ही थारा देऊं नका. परमेश्वराच्या लाडक्या मूर्तींत दिवसांढवळ्या चाललेला हा अन्याय परमेश्वराला पाहवणार नाहीं. तो स्वस्थ बसणार नाहीं. भगवंतानें गीतें दिलेल्या वचनावर पूर्ण भरंवसा ठेवा, आणि त्याला आळवा. त्याच्या शक्तीची आराधना करा हणजे या अन्यायाला पदतळीं तुडविण्यासाठीं तो तुमच्यामध्ये अवतीर्ण होईल.

१९६ पंजाबी लोकांचे प्रतिकाराचे मार्ग—'वन्दे मातरम्'ची टीका.

भिऊं नका. मानवी अंतःकरणांत जेव्हां दैवी तेज चमकूं लागतें, तेव्हां त्यांच्या हातून अशक्य अशा गोष्टीही लीलेनें घडतात. ”

या प्रकारचे उतारे भरभरून येऊं लागले. युगांतरासारखें वृत्तपत्र कधीं होणार नाही. त्यांतील भाषासरणी केवळ तेजोमयी होती. सरकारचा भाषांतरकार म्हणतो, 'I had never before read, in Bengali, language so lofty, so pathetic, so stirring that it was impossible to convey it in an English garb.' त्याचा खप पत्रास हजारोंच्या वर गेला.

पंजाबचे कॅलनायझेशनचे बिल व पाण्यावर वाढलेला कर लोकांनीं कसे मार्गे घ्यावयास लावले हें बंगाली लोकांनीं पाहिलें. 'वन्दे मातरम्' पत्र म्हणतें, "In Bengal we have agitated for two years; first, with repeated petitions, with countless protest meetings, with innumerable wails and entreaties from press and platform, but that could not help us; insult and ridicule were our only gain; Then we tried every lawful means of concrete protest, every kind of passive resistance within the law to show that we were in earnest. Result;—nil. But in the Punjab they petitioned and protested only for a few weeks and then went in for Europeans, their persons, their property, everything connected with them. Result;—the water-tax postponed; the Colonisation Bill cancelled.' हें पाहून बंगाली तरुणांनीं ठरविलें कीं, कांठ्यानें कांटा काढावयास धर्म आड येत नाही. "The law of the English is established on brute force, and if to liberate ourselves we too must use brute force; it is right that we should do so." इंग्लिशांचा कायदा पाशवी सामर्थ्यावर अधिष्ठित आहे; यापासून स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेण्यासाठीं आपण पाशवी सामर्थ्याचा अवलंब केला तर तें न्याय्य आहे, असें तत्त्व प्रतिपादन करण्यांत येऊं लागलें. स्वातंत्र्य म्हणजे धडबड नव्हे. विनंति, अर्ज, सभा यांनीं स्वातंत्र्य मिळत नसतें. रक्ताचा सडा शिंपडावा लागतो. शिर-

कमळांची माळा स्वातंत्र्य-देवीला अर्पण करावी लागते. या स्वातंत्र्यासाठीं मारतां मारतां मरावें आणि कीर्तिरुपानें उरावें किंवा कीर्तीचाही मोह न धरितां मरून जावें. महाराष्ट्रांतही हीच लाट उसळली. शत्रूशीं, जर तो कपटी असेल तर, कपट करण्यास कांहीं हरकत नाही; ही राजनीति आहे, आणि राजनीतीमध्ये पापपुण्याचा फारसा प्रश्न नसतो. त्यांतून या गोष्टी सर्व समाजासाठीं आहेत. आमच्या प्राचीन ग्रंथांतातही, याच उपदेशाचे धडे दिले आहेत. 'व्रजान्ति ते मूढधियः पराभवं । भवन्ति मायाविपु ये न मायिनः' असें भारवी किरातार्जुनीयांत सांगतों. आपणारू स्वातंत्र्य पाहिजे असेल, देशास तारावयाचें असेल तर साळसूदपणा दूर सारून दण्डनीतीचाच अवलंब कसेही करून केला पाहिजे. इटली-मध्ये मॅझिनीसारख्या राष्ट्रसेवकांनीं गुप्त मंडळ्याच कायदेशीर ठराविल्या नाहींत काय ? मॅझिनी नीतिज्ञ नव्हता असें कोण म्हणेल ? दास्य-मग्न राष्ट्रांनें असे उपाय स्वीकारणें पाप नव्हे हें क्रांतिकारक पक्षाचे राजकीय तत्त्वज्ञान महाराष्ट्रांतील तरुणांत पसरू लागले. परिस्थितींची बंधनें, शक्याशक्यता वगैरेचा भावनावश तरुणांस विसर पडत चालला. दूरदर्शीपणाचा शांतिवाद त्यांस रुचेना. या विलक्षण खळबळीनें निद्रावश देश हालूं लागला. अजगरप्रमाणें सुस्त पडलेल्या या देशाला त्याचे लचके तोडीत असतांनाही आजपर्यंत शुद्ध नव्हती ती शुद्ध त्यास आली. लोक डोळे चोळून पाहूं लागले; कान टवकारून ऐकूं लागले; त्यांस एकच सूर सर्वत्र ऐकूं आला; एकच प्रसंग त्यास दिसला; सरकारची दडपशाही आणि तिचा प्रतिकार करण्यासाठीं तयार होणारे तरुण. नेमस्त पक्ष तर या चळवळीनें हतबुद्ध झाला. कलकत्याची काँग्रेस संपली त्याच वेळेस पुढील सालीं बहिष्कार वगैरे ठराव हाणून पाडावयाचे असें त्यांनीं संगनमत केलें होतें; त्याप्रमाणें त्यांनीं खटाटापही चालविला होता. निरनिराळ्या प्रांतिक सभांच्या हकीकती वाचल्या म्हणजे हें सर्व सुसंगतपणें लक्षांत येतें. सुरतेस प्रांतिक सभा भरली त्या वेळेस टिळकांस तेथें हजर राहतां आलें नाहीं, आणि मेथांनीं बहिष्कार आणि राष्ट्रीय शिक्षण हे दोन्ही ठराव मोठ्या शिताफीनें वगळले. बऱ्हाडच्या प्रांतिक सभेंत 'वन्दे मातरम्' सारख्या पदावर रणें माजलीं.

परंतु खापडें हे हजर असल्यामुळें नेमस्तांची डाळ फारशी शिजली नाही. अलाहाबादच्या प्रांतिक सभेंत मदन मोहन मालवीयांनीं दोनशें प्रतिनिधींस, सभेस अडचण येईल म्हणून परवानगी दिली नाही! संयुक्त-प्रांताच्या प्रकृतीस बहिष्कार मानवणार नाही अशी त्यांनीं आधीपासूनच हाकाटी चालविली होती. कलकत्यास मोठ्या शर्थीनें टिळकांनीं जे ठराव पास करून घेतले ते एवंप्रकारें येत्या राष्ट्रीय सभेंत हाणून पाडण्यासाठीं हा सर्व खटाटोप होता, असें राष्ट्रीय पक्षानें जाहीर केलें.

या वर्षीची राष्ट्रीय सभा खरें पाहिलें म्हणजे नागपुरास भरावयाची. परंतु नागपुरास स्वागत कमिटीच्या बैठकींत जे अपरिहार्य व अश्लाघ्य प्रकार झाले ते पाहून येथें राष्ट्रीय सभा सुरक्षित भरूं शकणार नाही असें पुष्कळांस वाटलें. मुंबईस एक पुढान्यांची सभा भरली. टिळकही या सभेस हजर होते. आणि राष्ट्रीय सभा सुरतेस भरावयाची असें जाहीर झालें.

या मुंबईच्या काँग्रेस कमिटीच्या बैठकींत टिळक, खापडें यांनीं राष्ट्रीय सभा सुरतेस नेण्याच्या योजनेस विरोध केला. नागपूरची अब्रू राखण्यासाठीं आम्ही कोणत्याही अटीवर तडजोड करण्यास तयार आहों असें नागपूरच्या राष्ट्रीय पक्षानें कळविलें. कारण राष्ट्रीय पक्षास न कळवितां नागपूरच्या मवाळ पक्षानें स्वतंत्रपणें राष्ट्रीय सभेच्या कमिटीस तार केली होती कीं, 'येथें राष्ट्रीय सभा भरविणें अशक्य आहे.' परंतु राष्ट्रीय पक्षाचें कांहीं एक चाललें नाही व कमिटींत मताधिक्य नेमस्तांचें असल्यामुळें सुरत हीच जागा ठरली. नागपूरच्या स्वागत कमिटीनें टिळकांस अध्यक्ष नेमलें असतें परंतु आतां राशबिहारी घोष हे नियोजित अध्यक्ष असें जाहीर झालें.

परंतु इतक्यांत इकडे बंगालमध्ये दडपशाहीस ऊत आला. मुसलमानांनीं त्यांच्या स्वभावानुसार वेडे बनून अनन्वित दंगे केले. डाक्याचा नबाब सलिमउल्ला म्हणजे एक अपूर्व चीज होती. त्यानें मुसलमानांस चिथावून दिलें. कोमिल्ला येथें दंगे झाले. जे हाऊं नयेत ते प्रकार घडले. बंगाली लोकांचीं भावनापूर्ण मनं बेहोष झालीं. संताप सांठवेना, तो उतू जाऊं लागला. युगान्तराच्या संपादकांस शिक्षा झाली. संध्या पत्राचा

संपादक आपली बाजूही न्यायसभेत पुढें मांडण्यास कबूल नव्हता. "He did not think that in carrying on the God-appointed mission of स्वराज्य he was in any way responsible to the alien rulers." "ईश्वरानें नेमून दिलेलें स्वराज्यमंत्रप्रसाराचें पवित्र कार्य मी करीत आहे. परकीय सत्ताधान्यांची माझ्यावर काडीइतकीही सत्ता नाही." बाबू अरविंद घोष यांसही कैद करण्यांत आलें. अशा प्रकारें भराभर नानाप्रकारच्या उद्वेगकारक परंतु स्फूर्तिदायक गोष्टी दररोज कार्नी येऊं लागल्या. शिक्षा देण्यांत सुद्धां सारासार विचारास थाराच नसे. ज्या-प्रमाणें इंग्लंडांत कांकडी चोरण्याबद्दल फांसावर लटकण्याची पाळी येई तशाच मासल्याची तन्हा येथें झाली. एके ठिकाणीं चार मुलांनीं वाण्याची चवदा आणि किंमतीची विलायती साखर नासली म्हणून तीन आणि चार महिन्यांच्या शिक्षा त्यांस दिल्या. परंतु ज्यांस अशा शिक्षा होतात ते लोकांस ललामभूत होतात. लोक त्यांस मिरवितात आणि सरकारचीच मानखंडना होते. परंतु निर्लज्ज सरकारास त्याचें काय होय ? सरकारनें सभाबंदीचा कायदा १ नोव्हेंबर १९०७ रोजी पास केला. गोखले यांनीं या कायद्यास कसून विरोध केला; राशबिहारीनींही विरोध केला, परंतु सरकार थोडीच भीक घालणार ? कितीही विरोध करा, सरकारला हवें तें करण्यास सामर्थ्य आहे.

लाला लजपतराय व अजितसिंग यांस सहा महिन्यांनीं नोव्हेंबरच्या ११ तारखेस मुक्त करण्यांत आलें. लाला लजपतराय व गोखले हे मित्र होते. इंग्लंडांत १९०५ मध्यें जेव्हां गोखले मुंबईप्रांतातफें चळवळ करण्यास गेले होते त्या वेळीं पंजाबतफें लजपतराय गेले होते. त्या वेळेस एकमेकांची एकमेकांस मदत झाली होती. लालाजींस नाहक होणारा जाच नाहीसा व्हावा म्हणून गोखल्यांनीं 'टाइम्स' मध्यें एक पत्र प्रसिद्ध केलें होतें, परंतु त्याचा तादृश उपयोग झाला नाही.

लालाजींची सुटका झाल्यावर राष्ट्रीय सभेस निराळाच रंग चढूं लागला. सुरतचे राष्ट्रीय पक्षाचे लोक म्हणूं लागले 'आम्हांस लालाजी अध्यक्ष पाहिजेत. देशसेवेसाठीं त्यांस अंदामान पहावें लागलें तेव्हां आपण त्यांस राष्ट्रीय सभेच्या अध्यक्षत्वाचा मान देऊन त्यांचा गौरव करणें व

कृतज्ञता व्यक्त करणें हें आपलें कर्तव्य होय. ' लालार्जीस मानमरातबाचा मातबरी नव्हती. परंतु निरपेक्ष सेवा करणारा जो असतो त्याच्यासाठीं वैभव चालून येतें. राष्ट्रीय पक्षाची ही मागणी नेमस्त मान्य करिनात. गोखल्यांनीं समजूत घालण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. शेवटीं ' लालाजी अध्यक्ष होण्यास तयार असतील तर तुम्ही खुशाल त्यांस अध्यक्ष करा ' असें त्यांनीं सांगितलें. राष्ट्रीय पक्ष पेंचांत सांपडला. जर मवाळ पक्षाचें आपणांस पाठबळ नसेल तर लालाजी अध्यक्ष होण्यास कसे तयार होतील ? लालार्जीस असें अपमानास्पद स्थान स्वीकारा असें सांगण्यास राष्ट्रीय पक्ष घजला नाहीं.

सर्व प्रयत्न हरले तेव्हां राशबिहारी हे अध्यक्ष आहांस पसंत नाहींत असें राष्ट्रीय पक्ष म्हणूं लागला. याला एक कारणही त्यास सांपडलें. नियोजित अध्यक्ष राशबिहारी घोषयांनीं नवीन राष्ट्रीय पक्षासंबंधी अनुदार उद्गार कौन्सिलमध्ये उच्चारले होते. राष्ट्रीय पक्ष झाला तरी तो देशासाठींच तळमळत होता. चुकत असला तरी स्वार्थासाठीं छुरत नव्हता; तर मातृभूच्या उद्वारासाठींच. आपसांत कितीही भांडणें झालीं तरी आपणां दोघांसही चिरडण्यास जो शत्रूप्रमाणें टपला आहे, त्याच्या जवळ एकमेकांची नालस्ती करणें म्हणजे फार निघ गोष्ट होय असें आम्हांस वाटतें. या बाबतीत ना. गोखले हे जास्त थोर मनाचे होते. ते नेव्हिन्सन साहेबांजवळ टिळकपक्षाविषयीं बोलतांना म्हणाले, ' But we are not likely to denounce a section of our own people in the face of the bureaucracy. For, after all, they have in view the same great object as ourselves '. राष्ट्रीय पक्षानें लालाजी अध्यक्ष व्हावे म्हणून सुचविलें. पण त्याचें म्हणणें गोखल्यांनीं सयुक्तिकपणें खोडून काढलें. सर्व स्वागतकमिटीनें राशबिहारी यांस अध्यक्ष निवडलें असतां आतां लालार्जीस अध्यक्ष करण्यानें पुष्कळ लोकांचीं मनें दुखवतील. लालार्जीस आज जी सर्व राष्ट्राची सहानुभूति पाहिजे ती नाहींशी होईल. लालार्जीस विनापराध हद्दपार केलें, याचा सरकारास जाव विचारतांना सर्वांनीं लालार्जीस पाठिंबा दिला पाहिजे असें गोखल्यांचें म्हणणें होतें. लालार्जीस अध्यक्ष करण्यास गोखले भीत होते, असा त्यांच्यावर पुष्कळांनीं आरोप केला आहे. परंतु गोखले इतके भ्याड खास नव्हते. ते लालार्जीचे रनेही होते. व त्यांच्या

सुटकेसाठी त्यांनी प्रयत्नही केले होते. लालाजींस गोखले जर सरकारच्या मोहवतीखातर भिते तर त्यांच्या सोडवणुकीसाठी त्यांनी टाइटिसमध्यें पत्र कां प्रसिद्ध केलें असतें ? परंतु एका चरित्रकारानें म्हटल्याप्रमाणें ' People always are misunderstood. They are blameless, but their conduct is misrepresented. They are conscious of having felt precisely the reverse of what is attributed to them ; and they wonder that they are not known better '. याप्रमाणें गोखल्यांच्या सद्धेत्वाही विपर्यास करण्यांत आला.

परंतु शेवटीं लालाजींनी स्वतःच मनाच्या थोरपणानें ' मी अध्यक्ष होत नाहीं, ' असें जाहीर केलें. या करण्यामुळें तर राष्ट्रीय पक्ष फारच चिरडीस गेला. कलकत्याचे पास झालेले स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण, बहिष्कार, स्वराज्य, वगैरे ठराव येथें नापास होणार, ते ठराव पत्रिकेंत घातलेलेही नाहींत, अशी त्यानें खोटीच अवाई उठविली. खरें पाहिलें तर कलकत्यास 'स्वराज्य' असा ठराव पास झालाच नव्हता. तो शब्द फक्त दादाभाईंच्या स्फूर्तिप्रद भाषणांत बाहेर आला. बहिष्कार हा सर्वराष्ट्रीय करून सर्व सरकारी संस्थांवर घालावयाचा असं जरी राष्ट्रीय पक्षास वाटत होतें तरी वस्तुतः तें तसें नव्हतें. कारण कलकत्यास गोखल्यांनी उठून हें म्हणणें मोडून काढलें होतें. जे ठराव कलकत्यास ज्या स्वरूपांत पास झाले तेच ठराव येथेंही ठराव-पत्रिकेंत घातले होते. कलकत्याच्या राष्ट्रीय सभेचा रिपोर्ट अद्याप प्रसिद्ध झाला नसल्यामुळें गोखल्यांस ' इंडिया ' पत्रांतून त्या वेळचे ठराव आपल्या ठरावपत्रिकेंत घालावे लागले. असं करतांना स्वदेशींच्या ठरावांत, दादाभाईंनी स्वतः टिळकांच्या सांगीवरून घातलेले ' घस सोसूनही स्वदेशी वापरणें ' हे शब्द गाळले गेले. परंतु इंडिया पत्रांतील प्रसिद्ध झालेल्या ठरावांतमुद्दां हे शब्द नव्हते. शिवाय ही ठराव-पत्रिका म्हणजे कांहीं वज्रलेप नव्हे कीं, त्यांतील ठराव व त्यांची भाषा यांच्यावर रणें माजवावीं. आजपर्यंत असं अनेकदां झालें असेल कीं, पत्रिकेंत घातलेले ठराव विषयनियामक कमिटींत साफ बदलले; केव्हां नवीन शब्द घातले; केव्हां कांहीं ठराव गाळले. तेव्हां विषयनियामक कमिटीच्या आधींच गोखल्यांवर आग पाखडणें न्याय्य नव्हतें. या ठरावपत्रिकाही वेळेवर छापून

मिळाल्या नाहीत त्यास गोखले काय करणार ? जेव्हा छाप्पन झाड्या-
तेव्हां ताबडतोब त्यांनी एक प्रत टिळकांस दिली, एक लालार्जिस दिली.
यानंतर टिळकपक्षाचें असें म्हणणें पडलें कीं जर कलकत्याचे ठराव त्यांच
स्वरूपांत येथें पास होणार असतील तर अध्यक्षांच्या सूचनेस आम्ही
विरोध करणार नाहीं; नाही तर आम्हांस अध्यक्ष पसंत नाहीत. परंतु
सोळाशें सभासदांची हमी गोखले कशी बरें घेणार ? असें दिचारणें
म्हणजे राष्ट्रीय सभा भोडण्यासारखेंच होतें आणि अखेर तसेंच झालें. गोख-
ल्यांनीं पुष्कळ सभासदांस बोलावून सांगितलें कीं ठराव मागे घेण्यांत
आलले नाहीत, विषय नियामक कमिटी काय ठरवील तें खरें. शेवटीं
२७ वी तारीख उजाडली. अडीच वाजतां सभेच्या कामास सुरुवात
झाली. स्वागताध्यक्षाचें भाषण झाल्यावर, अंबालाल सक्करलाल यांनीं
अध्यक्षांची सूचना पुढें मांडली. डॉ. घोष यांचें नांव उच्चारतांच 'नको
नको,' असे उद्गार उठूं लागले. परंतु त्यांनीं या हलकळोळांतून आपलें
भाषण कसेंबसें संपविलें. नंतर सुरेंद्रनाथ दुजोरा देण्यासाठी उठले,
त्यांचे पहिलेंच वाक्य उच्चारलें जातें न जातें तोंच, त्यांस खालीं दसावयास
लावण्यासाठी कांहीं लोकांनीं एकच गोंगाट सुरू केला. स्वागताध्यक्षानें
पुनः पुनः शांत राहण्यासाठी लोकांस विनंति केली; परंतु कांहीं उपयोग
झाला नाही. सुरेंद्रनाथांनीं विचारिलें, 'Have things come to such
a pass?' त्यावर 'होय, होय,' अशीं उत्तरें मिळालीं. शेवटीं अध-
क्षांनीं 'जर तुम्ही शांत राहणार नाहीं, तर मी सभा बरखास्त करीन
असें सांगितलें. सुरेंद्रनाथ बोलूं लागले. परंतु त्यांचा खडा स्वरही
लोकांच्या गर्जनंत विलीन झाला. अध्यक्षांनीं सभा बरखास्त केली.

रात्री टिळक हे गोखले वगैरे मंडळींस भेटण्यासाठी जाणार होते
परंतु गोखल्यांनींच त्यांनां झिडकारिलें असें खोटेंच प्रसृत करण्यांत
आलें. गोखल्यांच्या जवळ टिळक यासंबंधी बोलले नाहीत; त्यांनीं तशी
इच्छा दर्शविली नाही; किंवा चिठी वगैरेही कांहीं पाठविली नाहीं.

दुसऱ्या दिवशीं एक वाजतां पुनः सभेस आरंभ झाला. टिळकांनीं,
स्वागताध्यक्ष माळवी यांच्याजवळ एक चिठी दिली. परंतु ही चिठी सर्व
काँग्रेस बंद ठेवा अशा अर्थाची आहे असें समजून माळवी यांनीं

बेकायदा ठरविली. सुरेंद्रनाथांचें भाषण झालें. पंडित मोतीलाल नेहरू यांचेंही दुजोरा देण्यासाठीं लहानसें भाषण झालें. नंतर मतें मागण्यासाठीं हा ठराव माळवींनीं पुढें मांडला. 'नकारघंटा' वाजू लागली; परंतु ही घंटा 'होय, होय'च्या नगान्यांत फिकी पडली. अध्यक्ष निवडले गेले असें माळवींनीं जाहीर केलें. डॉ० घोष अध्यक्षस्थानीं बसून आपलें भाषण आरंभताहेत तोंच टिळक व्यासपीठावर चमकूं लागले. अध्यक्षंच्या निवडणुकीबद्दल आपण कांहीं सूचना आणणार आहों, व आपण तशी आगाऊ लेखी खबर दिली होती, तेव्हां आपणांस बोटूं द्या असें ते म्हणाले. स्वागताध्यक्ष म्हणाले, तुमची चिठी अध्यक्षंच्या निवडणुकीबद्दल नसून, सर्व काँग्रेस थांबवावी अशी आहे. अध्यक्ष आतां निवडले गेले आहेत, त्यांच्या विषयीं आपणांस कांहींही बोलतां येणार नाही. टिळक म्हणाले, 'माझा हक्क आहे. मीं अध्यक्षंच्या निवडणुकीसाठींही चिठीत लिहिलें आहे. अध्यक्षही 'आपण कायदेशीर वागत नाही; जाग्यावर जा.' असें टिळकांस सांगूं लागले. परंतु लो. टिळक काय लेचेपेचे होते? धीराची मूर्ति; निश्चयाचे मेरुच ते. ते म्हणाले, 'माझें म्हणणें मी प्रतिनिर्घासमोर मांडल्याखेरीज राहणार नाही.' झालें; एकच धुमाकूळ माजला. पुष्कळ लोक काठ्या, लाठ्या सरसावून हाणमार करूं लागले. टिळकांच्यावरही एक मनुष्य हल्ला करित होता; परंतु गोखले मध्यें पडले. खुर्च्या फेंकल्या जाऊं लागल्या. इतक्यांत एक लाल जोडा फेरोजशाहांस चाटून, सुरेंद्रनाथांस लागला. गोखले हा सर्व प्रकार पाहून रागानें नुसते थरथर कांपत होते. मेथा, गोखले वगैरे मंडळी मागील दरवाज्यानें निघून गेली. टिळकांस त्यांच्या पक्षाच्या लोकांनीं सुरक्षित नेलें. शेवटीं पोलिसांनीं येऊन दंगल मोडली.

या तारखेस सायंकाळीं पुष्कळसे पुढारी जमले. तेथें राष्ट्रीय पक्षाच्या पुष्कळ लोकांस हजर राहूं दिलें नाही; सुमारे ९०० प्रतिनिर्घांनीं एक कमिटी नेमली आणि तिनें सर्व घटना, नियम वगैरे करून, एप्रिलमध्ये सभा बोलवावी, व सर्वांनीं ते पास करावे असें ठरविलें. अशा प्रकारें तेविसावी राष्ट्रीय सभा समाप्त झाली.

या एकंदर प्रकारामुळें मनास फार वाईट वाटतें. टिळकांचा कांहीं राष्ट्रीय

सभा उभळून लावावी असा उद्देश असेलसें दिसत नाही. 'मी सभा मोडली' असें टिळकांनीं लिहून दिलें तर आपण ऐक्याला-समेटाला तयार आहों, असें राष्ट्रीय पक्षास कळविण्यांत आलें, तेव्हां टिळकांनीं स्वतःच्या शिरावर राष्ट्रकार्याकरितां ही जोखम घेतली, आणि सुरेंद्रनाथ, अश्विनीबाबू वगैरेंजवळ तसा लेखी कबुलीजबाब दिला. परंतु त्यांची कोणी गांठही घेतली नाही असें मोतीलाल बाबू 'Step in the steamer' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत सांगतात. नाना मतांच्या गलबल्यांत सत्य शोधून काढणें फार कठिण आहे, परंतु टिळकांसारखा माणूस केवळ सभा उधळून लावण्यासाठीं आलेला नसावा असें वाटतें. बंगालमधून 'Blow up' अशी आलेली तार वाचून पुष्कळजण तारे तोडतात. परंतु यावरून कांहीं टिळकांवर आरोप शाब्दिक होत नाही. बंगाल्यांमधील नवीन रक्ताचे-नवीन दमाचे लोक टिळकांच्याही पुढें गेले होते. टिळक स्पष्टपणें सांगत कीं, आपणांस साम्राज्यांत रहावयाचें आहे; येथें प्रयत्न करून इंग्लंडमध्येही शिष्टमंडळें पाठविलीं पाहिजेत; यश येण्यास केव्हांही वेळ लागणारच. नवीन क्रांतिकारकांचा विचार सभा उधळून लावण्याचा असेल. आणि टिळक त्यांस पूज्य वाटत असल्यामुळें त्यांचे विचार टिळकांवरही पुष्कळ लोक लादूं पाहतात, परंतु 'शिष्यापराधे गुरोर्दंडः' असा हा प्रकार होय.

येवढें मात्र खरें कीं, टिळकांस काँग्रेसची गोगलगायी पद्धत पसंत नव्हती. चार दिवस जमून नुसते ठराव पास करून जावें आणि मग बॅरिस्टच्या, वकिल्या कराव्या याचा त्यांना तिटकारा येई. काँग्रेसच्या कामाचें लोण सर्व लोकांत जर पसरविलें असेल तर तें टिळकांसारख्यांनींच. त्यांनींच व्याख्यानांनीं व लेखांनीं देशांत काय चाललें आहे याची लोकांस जाणूच करून दिली. अशा मनुष्याला काँग्रेसभंजक कसे म्हणावयाचें ? काँग्रेसला लोक येतात, आरती करितात आणि घोरोघर जातात याविषयी काँग्रेसचे जनक ह्यूमसाहेब काय म्हणतात तें पहाः— "You meet in congress, you glow with a momentary enthusiasm. You speak much and eloquently. But the congress closes and every man of you goes off straight way on his private business. - Years ago, I called on you to be up and

doing ; years ago, I warned you that ' Nations ' by themselves are made; and have you heeded these counsels ? You have, indeed, ever eagerly clamoured for and vainly clutched at the crown, but how many of you will touch the cross, even with your finger tips? ” छूमसाहेबांच्या या सणसणीत बोलांस येथानीं मुंबईस उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला होता. परंतु अशी वक्तृत्वपूर्ण व नटवेगिरीची उत्तरे देऊन थोडेंच भागाणार आहे ! वस्तुस्थिति जगास दिसत होती. तेव्हां राष्ट्रीय समेचे अध्यक्ष देशासाठी तनमन शिजविणारे लालाजींसारखे होण्याऐवजी सर्वस्वावर निखारा ठेवण्यास तयार असलेल्या आपल्या राष्ट्रीय बंधूंची, भर कौन्सिलांत नालस्ती करणारा व्हावा हें पाहून टिळकांच्या पायाची आग मस्तकास कां न जावी ! राष्ट्रीय समेचा अध्यक्ष जर राष्ट्रीय पक्षास निंदितो तर सरकारास या सर्व पक्षाच्या पुढाऱ्यांस एका दावगीस बांधून अंदामानास पाठवून देण्यास काय हरकत ?

अंबिकाचरण मुजुमदार आपल्या पुस्तकांतपोकपणें लिहितातः—
' It is hardly—conceivable that a man of Bal Gangadhar Tilak 's position and patriotism could have knowingly and willingly associated himself with any plan of action calculated to wreck the congress. ' आम्हांस हें म्हणणें विचाराचें वाटतें.

पुढें लवकरच अलहाबाद येथें एप्रिल महिन्यांच्या १८-१९ तारखेस सभा भरून, नवीन घटना, ध्येय वगैरे ठरविण्यांत आलें. मॉडर्न रिव्ह्यूनें या प्रकारच्या समेस एकपक्षीय म्हटलें आहे व तें खरें आहे. कारण ही कांहीं अखिल राष्ट्राची सभा नव्हती. सुब्रह्मण्य अय्यर यांचें या वेळेस मॉडर्न रिव्ह्यूत पुनः प्रसिद्ध झालेलें पत्र वाचण्यासारखें आहे. अशा रीतीनें राष्ट्रीय पक्ष वगळला गेला. टिळक पुनः राष्ट्रीयपक्षाची जमवाजमव करते, पण त्यांस हे श्रम होऊं नयेत म्हणून सरकारनें त्यांस सहा वर्षांची शिक्षा दिली ! राजकारणाच्या दंगलींत रंगलेला महात्मा तत्त्व. शानाच्या गहन गांठी सोडविण्यासाठी मंडालेच्या तुरुंगांत निघून गेला ! !
राष्ट्रीयपक्ष पोरका झाला ! ! !

ना. गोखले यांचें हस्ताक्षर.

Fergusson College,
Puna.

12th April 1901

Hydean Paranjpe,

Since I wrote to you
last, my great master, Mr. Ranade,
has passed away! What his death
means to me is more than I can tell
you. I feel as though a sudden dark-
ness has fallen upon my life &
the best part of the satisfaction of doing
public work is, for the present at
any rate, gone. Of course I recognize
that it is my duty, as ~~to~~ it is, that
of so many others, to struggle on,
faintly it may be, but ever in faith
& hope - trying in an own feeble
manner to uphold the banner, un-

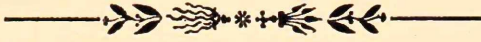
ना. गोखले यांचें हस्ताक्षर.

parted by me, cherishing with love
& reverence the ideal, to which he
gave his untalented life. But it is
a dreary task & I do not know if
men like myself will be enabled
to accomplish even a small portion
of it. However the attempt must be
made, & there happily the responsi-
bility of us, human beings, ends.

Mr. Pirooz Shah Mehta has
resigned his seat in the Viceregal
Council & the Bombay Council have,
at Mr. Mehta's instance, unanimously
elected me to fill the vacancy. I am
sensible that my colleagues in the
Council have conferred a great honour
on me, but the responsibility is also
great. I can only pray that I may
be enabled to discharge the duties of my
new position to the satisfaction of my
friends & of the public.

From overland
Elmhurst

ना० गोखले यांचें चरित्र.

उत्तरार्ध.

सुरत-काँग्रेसनंतर.

पूर्वाध्यायामध्ये गोखल्यांचें चरित्र सुरतच्या काँग्रेसपर्यंत आलें. तो प्रसंग अखिल हिंदुस्तानच्या राजकारणांत अत्यंत महत्त्वाचा होता. राष्ट्रीय व प्रागतिक या पक्षांतील भांडणें विकासास जाऊन जोडेफेंकीपर्यंत पाळी आली. अशा रीतीनें काँग्रेस उधळून लावण्यांत आल्यानंतर काँग्रेसच्या अधिकाऱ्यांनीं—हे प्रागतिक पक्षाचे होते—काँग्रेसच्या भांवतीं क्रीडचें कुंपण घालून राष्ट्रीय पक्षाला मजाव केला. त्यामुळें राष्ट्रीय सभा सर्वस्वी प्रागतिकांच्या हातीं गेली. दोन्ही पक्षांच्या दृष्टीनें हा प्रसंग फार महत्त्वाचा होता. एका पक्षाचे पुढारी लोकमान्य टिळक व दुसऱ्या पक्षांतील पुढारी नामदार गोखले या दोघांच्याही चरित्राला येथून वेगळें वळण लागलें. एकाच्या कर्तबगारीला, देशसेवेला, राजकीय चरित्राला सहा वर्षे तुरुंगांत गाडून टाकल्यामुळें आधींच विस्तार पावत असलेल्या दुसऱ्याच्या राजकीय कर्तबगारीला पूर्ण अवसर मिळून तिच्या विस्ताराला मर्यादाच राहिली नाहीं.

सुरतच्या भाऊवंदकीनंतरच्या उभ्या वर्षीत गोखल्यांना एका क्षणाचीही फुरसत मिळाली नाहीं. मेषांच्या वावर्तीत मुंबई कॉर्पोरेशनमध्ये झालेल्या प्रसंगी अध्यक्ष झाल्यावर ते कांहीं दिवस विश्रांति घेण्यासाठी महाबळेश्वरी जाणार होते. परंतु मैमनसिंगकडे गडबड उडाल्यामुळें त्यांस तिकडे जाणें भाग पडलें. त्यानंतर काँग्रेससाठी त्यांना फार श्रम करावे लागले.

मध्यंतरीं सिमल्यास जाऊन त्यांस सभावंदींच्या कायद्यास विरोध करावा लागला. १९०७ साल तर संपलें. १९०८ साल उजाडलें. मार्च महिन्यांत ते कौन्सिलच्या कामाकरितां निघून गेले. अद्यापपर्यंत मोठें लष्कर ठेवण्यास रशियाची भीति हें कारण दाखविण्यांत येत असे. ती तर आतां निघून गेली होती. परंतु देशांत असंतोष माजला आहे, लोक नाना प्रकारच्या गोष्टी सांगताहेत, अशा वेळीं सैन्य कमी करणें वेडेपणा आहे, असें आतां कांगावखोर व निमित्तावरच टंकलेल्या सरकारचें म्हणणें पडलें. यास गोखल्यांनीं विरोध केला. शिक्षणाच्या बाबतींत सरकार अस्वलासारखें कसें सुस्त पडलें आहे, सरकारला अद्याप जाणीव कां होत नाही याचा खुलासा त्यांनीं विचारला. संस्थानिकांनीं सुद्धां आपआपल्या चिंमुक्या संस्थानांत शिक्षण सक्तीचें केलें आणि सरकारला लाजविलें. परंतु सरकारास लाज असेल तर नां लाज घाटणार ? इंग्लंडमधून येथें येतांना सर्व लाज 'समुद्रास्तृप्यन्तु' करून मग हे देव मुंबापुरीच्या किनाऱ्यावर उतरतात. त्याचप्रमाणें धंदेशिक्षण, कला-शिक्षण देण्यांत तर आमचें सरकार गोगऱ्याईच्या गतीनें सुद्धां चालत नाही. तें स्थिर राहून पैसा कोठें आहे असें विचारतें. गोखले म्हणतात. "My lord, I repeat, the money is there or can be found without difficulty. Only the will has to be there and then we shall not be found merely discussing the difficulties of the problem." नंतर त्यांनीं शेतकऱ्यांच्या वाढत्या कर्जवाजारीपणास आळा घालण्याचे उपाय सुचविण्यास व ते ताबडतोब अंमलांत आणण्यास सांगितलें. सरतेशेवटीं देशांतील वाढत्या संतापाकडे ते बघले. सर्व सुशिक्षित लोक हळूहळू निराश होत जाऊन ब्रिटिश राज्यांतील व्यवस्था त्यांस मरणप्राय वाटेल. 'But, sooner or later, mere order is bound to appear irksome to those who zealously cultivate the belief that there is no chance of better days for their country as long as existing arrangements continue.' मोलें साहवांस न साजेशा त्यांच्या अंशजपत्रकावरील भाषणाचा निराशेनें गोखल्यांनीं उल्लेख केला. इंग्लिशांवरील भक्ति, श्रद्धा, निष्ठा यांस मूढमाती देण्यांत येत आहे; असें अततां ज्या कांहीं सुधारणा द्यावयाच्या असतील त्या त्वरित द्या. त्या उदार भावानें द्या. लोकांस असें वाटूं द्या कीं, 'The people must be

enabled to feel that *their* interests are, if not the only consideration, at any rate the main consideration that weighs with the Government and this can only be brought about by a radical change in the spirit of administration.' यानंतर शेवटची सूचना त्यांनी दिली ती अशी:—'My Lord, let not the words 'too late' be written on every one of the reforms. For while the Government stands considering—hesitating, receding, debating within itself "to grant or not to grant, that is the question"—opportunities rush past it which can never be recalled. And the moving finger writes and having writ, moves on !'

याच वर्षी प्रेस अॅक्ट पास झाला. सर सत्येंद्र प्रसन्न सिंह यांनी हा कायदा पुढें मांडला. कारण ते 'लॉ मॅम्बर' होते. या अॅक्टला गोपाळरावांनी संमति दिली याचें पुष्कळांस आश्चर्य वाटलें व वाटेल. परंतु सरकारनें पुढें मांडलेला भरभक्कम पुरावा व सर्व वृत्तपत्रांतील ज्वलज्ज्वाल लेख वाचून गोखल्यांवर नैतिक जबाबदारी पडली आणि सरकारविरुद्ध असें लिहिणें केव्हांही अन्यायाचें आहे असें त्यांस वाटलें. कोणत्या तोंडानें विरोध करूं असें त्यांस झालें. गोपाळरावांचें हें करणें मेथांस आवडलें नहीं. जेव्हां गोपाळरावांनी आपण कशा परिस्थितींत संमति दिली हें सांगितलें तेव्हां मेथा म्हणाले, तुम्ही कायद्याला रुकार किंवा नकार कांहींच द्यावयाचें नव्हतें. तुम्ही स्वस्थ रहावयाचें. सरकारला तुमची फूस आहे असें जन्तेंस वाटतें. आणि आपल्या कृत्याचें समर्थन सरकार करितें. आपल्या संमतीचा फायदा सरकार घेतें, परंतु आपल्या म्हणण्यास संमति देऊन सरकार कधी भलेपणा घेतें काय ? आपण जर एकादें गाव्हणें मांडलें तर त्याचा कसा बोजवारा उडतो तें आपण पाहतांच. तेव्हां सरकारास आपलें म्हणणें मनांतून जरी न्याय्य वाटत असलें तरी तें आपणांस निराश करतें, त्याप्रमाणें आपणही सरकारास वागविलें पाहिजे. गोखल्यांचें काम नैतिक रीत्या समर्थनीय असेल, परंतु राजकारणदृष्ट्या चुर्काचें ठरलें. या मरल्या, खांचा-खांचा, टिळक, मेथा हेच जाणत. गोखले हे साध्वीसिधे. या साध्वीपणाचेंच हें एक मामलेवाईक उदाहरण आहे.

मवाळांच्या राष्ट्रीयसभेचें—खरें म्हटलें म्हणजे आतां अर्धराष्ट्रीय सभेचें—

काम झाल्यानंतर गोपाळरावांस पुनः इंग्लंडमध्ये जावें लागलें. खुद्द लॉर्ड मिंटो यांनी गोपाळरावांस इंग्लंडमध्ये जाऊन मोलें साहेबांस सहाय्य करा असें सुचविलें. हिंदुस्तानांतील असंतोषामुळें व अत्याचारांमुळें सुधारणा कदाचित् मिळणार नाहींत या विचारानें तो प्रसंग टाळण्यासाठीं गोखले विलायतेस गेले. मोलें साहेबांपुढें हिंदुस्तानची वाजू शक्य तितक्या जोरानें त्यांनीं पुढें मांडली. हिंदुस्तानांतील लोकांचा ब्रिटिशांवरचा विश्वास उडत चालला आहे, अत्याचारांस उत येईल; तर वेळींच सावध राहून त्या लोकांचा उडणारा विश्वास पुनः संपादन करा. एकदां मन तुयलें कीं ब्रह्मदेवासही सांभतां येणें अशक्य आहे. एकमेकांचीं मनं पुनः कधींही संयुक्त होणार नाहींत अशा तऱ्हेनं तोडू नका. आणि मनं तोडावयाचीं नसतील तर हिंदुस्तानास अधिक हक्क राज्यकारभारांत देणें हेंच रास्त व प्रसंगींचित आहे.

गोखले इंग्लंडमध्ये असतां इकडे टिळकांस सहा वर्षे शिक्षा झाली. उतारवयांत झालेली ही भयंकर शिक्षा पाहून नेमस्त लोकांनींही खेद व उद्विग्नता हिंदुस्तानांत प्रगट केली. इंग्लंडमध्ये या शिक्षेबद्दल निषेधप्रदर्शक समा भरविण्यांत यावयाची होती. गोखले त्या सभेस हजर राहिले नाहींत येवढेंच नव्हे तर चक्रर शब्दही कांटे बोलले नाहींत. आपण टिळकांच्या शिक्षेविरुद्ध जर कांहीं बोललों तर आपल्या शिष्टाईस बाध येईल असें त्यांस वाटलें असावें. टिळकपक्षाशीं आपला संबंध नाहीं असें दाखवून दिलें पाहिजे याच हेतूनें गोखल्यांनीं या वेळीं मौनवत स्वीकारलें असें दिसतें. कांहीं असो; सहानुभूतीचा एक शब्दही गोखल्यांकडून टिळकांस मिळाला नाहीं हें खरें. टिळकांविषयीं केवढी ही अनुदारता ? देशासाठीं आपण सुधारणा मागत आहां त्यांस, आपणाकडून टिळकांविषयीं उदारता दर्शित झाली तर कशाचित् खो बसेल, हा हेतु असो किंवा व्यक्तिगतच कांहीं वाटत असेल कोणास माहीत, पण गोखल्यांनीं आपल्या दुसऱ्या देशसेवकाबद्दल उदारता दर्शविण्याची संधि गमावली असें म्हटल्याविना राहवत नाहीं. मोलें साहेबांस गोपाळरावांनीं ज्या सूचना केल्या त्या खालीलप्रमाणें होत्या. कौन्सिलांत लोकनियुक्त प्रतिनिधींची वाढ करावी, गव्हर्नर जनरलच्या कार्यकारी मंडळांत एतद्देशीय प्रतिनिधि असावे, स्टेटसेक्रेटरीच्या कौंसिलमध्येही एक एतद्देशीय प्रतिनिधि असावा. या गोष्टी फार अगत्याच्या

होत्या. या दोनही ठिकाणीं एतद्देशीय निवडण्यांत येऊं लागले याचें बरेचमे श्रेय गोखल्यांस आहे. कारण मिंटो साहेब हे गव्हर्नर जनरलच्या कार्यकारी कौन्सिलांत एतद्देशीय नेमण्यास फारसे अनुकूल नव्हते. मोलें, मिंटो साहेबांस लिहितात, जर आपण तेथील कार्यकारी मंडळांत एतद्देशीय प्रातिनिधि घेण्यास तयार नसाल तर मी स्टेटसेक्रेटरीच्या कौन्सिलांत नेमणारच. गोपाळरावांस स्वतःस इंग्लंडमधील ही आपली शेवटली खेप असें वाटत होतें. पुनः आतां इंग्लंडमध्ये येण्याची मला जरूरी पडणार नाहीं असें ते बोकून दाखवीत होते. आतां आपलें शेष आयुष्य आपल्या देशांतच लोकांच्या उन्नत्यर्थ अहर्निश झटण्यांत श्वडावयाचें असा त्यांनीं मनाशीं पक्का निश्चय केला. ज्या वेळेस ते मोलें साहेबांस भेटण्यासाठीं म्हणून डिसंबरच्या प्रारंभी गेले तेव्हां हा आपला मनादय त्यांनीं मोलें साहेबांस कळविला. मोलें साहेबांनीं त्यांच्यापुढें सर्व सुधारणांचा पाढा वाचला नाहीं. परंतु त्या कोणत्या स्वरूपाच्या असतील याचा तर्क बांधणें कठिण नव्हतें. मोलें लिहितातः—

“ He thinks he will never come to England again; no more work to be done for India here, must work in his own country. This is the moment of crisis; if nothing comes of our attempt then the Extremists will have their way; confusion, danger and ruin will follow. On the whole his tone both attracted and impressed me.” मोलें साहेबांनीं मिंटोस एतद्देशीयांस विशेष जागा, बड्या पगाराच्या जागा देण्यास सुरुवात करा असें सुचविलें. राज्यकारभारांत हक्क असण्यापेक्षां पगारी जागांकडेच लोकांचें लक्ष जास्त असतें. तेव्हां या प्रयोगांनं लोकांस आशाळभूत बनवा म्हणजे झालें. परंतु मोलें साहेबांचा हा सल्ला इकडे थोडाच रुचणार आहे : गोखल्यांच्या या वेळच्या इंग्लंडमधील कामगिरीचा सर्वांनीं प्रशंसापर उल्लेख केला आहे. लॉर्ड रे साहेब, हार्डिंज साहेब यांनीं गोखल्यांचा कामगिरी किती महत्त्वाची होती हें स्पष्ट सांगितलें आहे. लॉर्ड हार्डिंज म्हणतात “ I have always understood that he took a quiet but active part in the conversations that led up to the reform of this and the other Indian Councils.” विलायतेंतील कामगिरी संपल्यानंतर गोखले मायभूमीस परत

आले. १९०८ मध्ये हिंदुस्तानांतील मुजफ्फरपुर वगैरे ठिकाणचे अत्याचार पाहून मिटो म्हणतात. 'I am determined that no anarchical crimes will for an instant deter me from endeavouring to meet as best I can the political aspirations of honest reformers.' मिटोच्या या उद्गारांनीं गोखल्यांच्या जिवांत जीव आला. आणि आपणांस नक्की हक्क मिळणार असं त्यांस वाटू लागलं.

१९०९ च्या आरंभीं त्यांस अमेरिकेंत व्याख्यानें देण्यासाठीं मोठ्या मानाचें निमंत्रण आलें होतें. परंतु १९०८ च्या उत्तरार्धांत ज्या सुधारणा जाहीर करण्यांत आल्या, त्यांचे नियम, कायदे वगैरे सर्व या वर्षीं करावयाचें असल्यामुळे गोखल्यांस या विनंतीचा साभार स्वीकार करितां येईना. आपल्या देशांतील काम सोडून अन्यत्र वडेजावासाठीं गोपाळराव जातील ही कल्पनाही होत नाही. १९०९ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत, सुधारलेलें विल पार्लमेंटपुढें मांडण्यांत आलें. अल्प वादविवाद होऊन १९०९ च्या मे महिन्यांत कायदा जाहीर करण्यांत आला. १९०६ च्या मे महिन्यांत मिटो म्हणाले होते—'The possibility of the development of administrative machinery in accordance with new conditions.' याचा विचार करण्यांत येईल. १९०७ मध्ये खर्डा तयार झाला; १९०८ मध्ये तो सुधारून नाट करण्यांत आला. १९०९ च्या मे महिन्यांत कायदा म्हणून पास झाला व तीन वर्षे या कायद्याचा बोलवाला होत होता. परंतु या कायद्यानें जें दिलें तें हिंदुस्तानांतील नियम घटना वगैरेंनीं बरेचसें हिरावण्यांत आलें. यामुळे त्यांत तथ्य असें विशेष राहिलें नाही. सुधारणा संकुचित करण्यांत आल्या. जणू हिंदुस्तानास हा घांस पचणार नाहीं असें सरकारास वाटलें ! नेमस्त पुढाऱ्यांस, गोखल्यांस या गोष्टींचा फार संताप आला. परंतु संतापाव्यतिरिक्त दुसरें काय करणार ? कदाचित् हे नियम घालण्यास देशांतील वाढते अत्याचार कारण झाले असावे. बंगालमध्ये खून, दरबडे, बाँब यांचा सर्वत्र धूमधडाका चालला होता. महाराष्ट्रांत नाशिकसारख्या ठिकाणीं कट उघडकीस आले. राज नित्य अत्याचारांची बातमी असावयाची. सरकारच्या कच्छपीं असणारे देशी अधिकारी, गोरे लोक, यांचे बळी कोठें कोठें पडूं लागले. या परि-

स्थितीत गोपाळरावांनीं मुंबई व पुणे येथें व्याख्यानें दिलीं. अशा क्रांति-कारक वातावरणांत शांततेचा दीप दाखविणें किती कठिण असतें ? भ्याड, सरकारशीं हितगुज करणारे, देशद्रोही, अशा पदव्या बहाल होत असतात. गोखल्यांस या गोष्टींची पर्वा नव्हती. लोकांच्या बेफाम मनास न रुचणारा परंतु परिणामी पण्यकर असा उपदेश करण्यास ते कचरले नाहींत. या अत्याचारांनीं सरकारचा एक रोमही वांकडा होणार नाहीं. आपले उमदे, वीर्याचे, धैर्याचे शेंकडों बांड, तरुण, मात्र प्राणांस मुकतील; फांसावर लटकविले जातील; काळ्यापाण्यावर पोंचविण्यांत येतील. ज्या स्वार्थत्यागापासून यत्किंचित्ही फायदा नाहीं तो करण्यांत स्वार्थनिरपेक्षता दिसली, प्राणांची बेपर्वाई दिसली तरी मातृभूमीचा फायदा नाहीं. आपणच आपल्या पायावर धोंडा पाडून घेत आहो असें त्यांनीं सांगितलें. आशावादी बनून प्रयत्न करा. सर्व लोकांत संघटना करा. आणि हें संघटन, ही एकी झाली, एका कार्यासाठीं हजारों, लाखों लोक पुढें येऊं लागले कीं करवंदीसारखी जी पूर्ण सनदशीर चळवळ आहे ती हातीं घ्या. परंतु आज एक अधिकारी मारा आणि त्याबद्दल स्वतःचे तीन चार इंसम फांशीं, पांचसहा जन्मठेप काळ्यापाण्यावर, असें करून घेण्यांत काय फायदा आहे ? या प्राणाहुतींनीं निजलेले जागे होतील. या प्राणार्पणानें आळशी पुढें येतील. देशसेवेसाठीं स्वार्थावर कसा बहिष्कार घालावा लागतो तें त्यांस समजेल. हा फायदा लहानसान नाहीं. आणि सर्वच वेळां फायदा काय हें पाहून चालत नाहीं. ज्या सरकारच्या राज्यांत जगण्यासारखें कांहीं नाहीं तेंथें मेलेंच पाहिजे. अंशी वृत्ति या तरुण वीरांनीं दुसऱ्यांत उत्पन्न केली खरी. परंतु त्यांचे हृदयद्रावक परिणाम ज्यांनीं पाहिले व ऐकले ते कचरले. यापासून देशाची वास्तविक कांहीं प्रगति होईल कां ? अफाट सामर्थ्याच्या सरकारविरुद्ध असहाय, एकाकी व निःशस्त्र, लोक कसे टिकणार ? हा मार्ग भावनेस पटला, हृदयास रुचला तरी बुद्धीस पटत नाहीं. अन्य मार्गांनीं चला. खुनानें कां कोटें स्वराज्य मिळतें ? त्यासाठीं मोठीं बंडे करावीं लागतात. बंड करण्यास शस्त्रें कोटें आहेत ? परकी सरकारासही आधीं बोलावितां येत नाहीं. सारांश काय, लढाईचा मार्ग आपणांस बहुतेक बंद आहे. त्या मार्गानें आपल्या प्रचंड देशास जातां येणार नाहीं. लढाई पुनः सर्वत्र सुरू झाली तर सर-

कार जरा गांगरेल. समजा फक्त बंगालमध्ये सुरु झाली आणि इतर प्रांत स्वस्थ राहिले तर काय होईल? बंगालचा मात्र नायनाट होईल. तेव्हां सर्व देशांत एकच सूर निघावा, सर्वांच्या डोळ्यांसमोर एकच ध्येय असावं, एकच विचार मनांत खेळावा, हिंदुमुसलमान एकदिल व्हावे, मग आपणांस उठाव करितां येईल. तोंपर्यंत तुम्ही प्रयत्न करा, संघटित व्हा, स्वार्थत्याग शिका आणि शिकवा. हे दिवस तयारीचे आहेत. अद्याप शंकडा सत्तर लोकांस देशांतील स्थितीची जाणीव देखील नाही. तेव्हां सर्वास हलवून जागे करा. आणि हे कार्य झालें म्हणजे मग पुढें पाहतां येईल. लोकांच्या मनास रुचेल असं बोलणें गोपाळरावांस आवडत नसे. स्वतःच्या बुद्धीस जें पटेल तेंच ते सांगत. सध्यां आपले बोल कटु वाटले, विषमय वाटले, तरी परिणामीं तेच हिनकर ठरतील असं त्यांस मनापासून वाटे. लोकांनां त्यांस माथेफिरू, सरकारलेला, असं म्हणण्यास कमी केलें नाही. परंतु गोपाळराव हे रानड्यांचे शिष्य होते. ते आपला संताप आंवरण्याचा प्रयत्न करित.

१९१० साल आलें; १९१० च्या जानेवारीत नवीन सुधारणांनुसार पहिलें कौन्सिल भरलें. या वर्षीं एक नवीन प्रश्न पुढें आला. या सुमारास आफ्रिकन सरकार तेंथें वसाहत करून राहणाऱ्या आशियांतील लोकां-विरुद्ध अत्यंत जुलमी कायदेशकनू करित होतें, या नियमांचो अंमलबजावणीही सक्तीनें सुरु करण्यांत येत होती. याला काय उपाय योजावा हें गोखले ठरवीत होते. या सर्व दुःखाच्या मुळाशीं असणारी मुद्रत-बंधीच काढून टाकावी असं त्यांस वाटलें आणि त्याप्रमाणें त्यांनीं हा नियम व अपमानास्पर्श प्रकार बंद व्हावा म्हणून ठराव आणला. तो पास झाला. त्यांचा दुसरा महत्त्वाचा ठराव म्हणजे प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें व मोफत करावें यासाठीं होता. सरकारकडून या ठरावांतील तत्त्वास मान्यता मिळाली. परंतु अगशीं नवीन योजना त्यांनीं येंदां पुढें मांडली ती डिस्ट्रिक्ट कौन्सिलें, जिह्वा कौन्सिलें स्थापण्याची होय. ही कल्पना पूर्वीं रानड्यांनीं पुढें मांडली होती. परंतु सरकारनें त्या गोष्टीचा त्या वेळीं विचार केला नाहीच. आणि लोकांसही त्याचा विसर पडत चालला होता. १९०५ सालीं इंग्लंडमध्ये वाचलेल्या एका निबंधांत गोखल्यांनीं या सुधारणेचें महत्त्व सांगितलें हाते. हे जिल्हाधिकारी लोकांशीं अपरिचित असतात व त्यांस

लोकांच्या मनोवृत्तींची जाणीव होत आहे तोंच त्यांस अन्यत्र बदलण्यांत येतें. या जिल्हाधिकार्यांस जिल्ह्यांतील गाव्हार्णी समजणें फार अगत्याचें आहे. जिल्ह्यांतील लोकमत कळावें, सद्दा मिळावा एतदर्थ हीं कौन्सिलें स्थापावयाचीं होतीं. खरोखर ही योजना फारच हितकारक होती. हिंदुस्तानांतील बहुतेक कारभार या जिल्हाधिकार्यांमार्फत हांकला जातो. त्यांस सद्दा देणारें मंडळ जर असेल तर फारच चांगलें होईल. तीन वर्षे हीं कौन्सिलें केवळ सद्दागार असावीं. पुढें त्यांचा जिल्हाधिकार्यांवर ताबाही असावा असें गोखल्यांनीं म्हटलें होतें. अर्थात्च ठराव नापास झाला. म्युनिसिपलिट्या व लोकलबोर्डें यांचीही सत्ता वाढवावी, त्यांस जास्त अधिकार देऊन त्यांची सांपत्तिक स्थिति सुधारावी अशी सरकारास त्यांनीं विनंति केली. गोपाळरावांनीं पुनः पुनः केलेल्या मागणीनें शिक्षण व आरोग्य या दोन खात्यांवर जो खर्च झाला तितका पूर्वी कधींच झाला नव्हता. आक्टोबर १९१० मध्यें मिटो हे स्वदेशीं गेले. त्यांच्या जागां किचनेर हे येणार असें ऐकिवांत होतें. परंतु हिंदुस्तानच्या सुदैवानें लॉर्ड हार्डिज हे गव्हर्नर जनरल झाले. १९११ च्या पहिल्याच बैठकींत, तात्पुरता केलेला सभाबंधीचा कायदा कायम करण्याविषयी विल आलें. गोखल्यांनीं व पुष्कळांनीं विरोध केला. कारण परिस्थिति बदलली होती. परंतु मजा ही कीं, पुष्कळ लोकप्रतिनिधींनीं कायदा रद्द करूं नये असें सांगितलें.

५ जानेवारी १९११ रोजीं राष्ट्रीय सभेतर्फें नेमस्तांचें एक शिष्टमंडळही गव्हर्नर जनरलच्या भेटीस गेलें होतें. तें म्हणालें:—“Reforms had given the Indian people a larger opportunity than they had before of being associated with the Government in the administration of the country. Also reforms had done much to bring about a better understanding between the Government and the people.” यानंतर सुधारणासंबंधी वंघनकारक असे जे कायदे १९०९ मध्यें करण्यांत आले होते ते रद्द होतील अशी आशा त्यानें शेवटीं प्रदर्शित केली होती.

या सालीं त्यांनीं युनिव्हर्सल रेसिस काँग्रेसपुढें एक सुंदर व विचारपरिप्लुत निबंध वाचला. पूर्व व पश्चिम संस्कृति व तदनुरोधानें एकमेकांस हल्लांच्या विचारांत व परिस्थितींत काय शिक्षण्यासारखें आहे याचें मार्मिक

विवेचन त्यांत त्यांनीं केलें. प्रत्येक राष्ट्राचा कांहीं विशेष असतो. आणि प्रत्येक राष्ट्रानें इतरांपासून शिकण्यासारखें पुष्कळ असतें; सर्वगुणसंपन्न आपणच आहों असा अहंकार अंगीं चिकटला कीं प्रगति खुंटून परागति होऊं लागली असें समजावें. 'नेणपण सोडूं नये' असें समर्थ सांगतात त्यांतील इंगित हेंच आहे. आपल्यास शिकण्यासारखें जगांत बहुत आहे; आपण कांहीं गोष्टींत नेणते असूं ही कल्पना घातुक नसून फायदेशीरच आहे. आधुनिक जीवनसंग्रामांत आपला टिकाव लागावा असें आपणांस वायत असेल तर शिस्त, तरवेजपणा, विश्वास, स्वावलंबन, शास्त्रीय ज्ञान आणि सहकार्य यांची कांस धरल्याशिवाय गत्यंतर नाही.

या वर्षीं कौन्सिलमध्ये शिक्षण सार्वत्रिक करावयाचें बिल त्यांनीं पुनः पुढें मांडलें; अर्थात्च तें नापास झालें. परंतु त्यामुळें ते नाउमेद झाले नाहीत. दुपट जोर त्यांच्या अंगांत संचारला. ते प्रथम मद्रासच्या वाजूला गेले व ठिकठिकाणीं विद्यार्थ्यांपुढें त्यांनीं देशभक्तीनें भरलेलीं, मुद्देसूद आणि समतोल विचारसरणीचीं व्याख्यानें दिलीं. प्रत्यक्ष कांहीं तरी काम करूं लागा, कामाचे डोंगर आहेत; सुखस्वप्नें नकोत, देशाच्या भावि वैभवांचीं वर्णनेंही नकोत, सद्यःस्थिति व परिस्थिति यांचा सम्यक् विचार करून कार्य-प्रवण व्हा; हेंच पुनः पुनः न कंटाळतां त्यांनीं सांगितलें.

या वर्षींचें त्यांचें दुसरें महत्त्वाचें काम म्हणजे त्यांनीं सर्व देशभर हिंडून 'शैक्षणिक संघ' सर्वत्र स्थापन केले हें होय. देशास शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. जनमन शिक्षित झालें पाहिजे. आपले पुढारी कशासाठी, कोणाजवळ भांडत आहेत, कां भांडत आहेत, याचा उलगाडा त्यांस झाला पाहिजे. या सर्व गोष्टींस शिक्षणाशिवाय अन्य रामबाण उपाय नाही. हिंदुस्तानांत शेंकडा एकही मनुष्य लिहूवाचूं शकत नाही ही केवढी लांछनास्पद व नामुष्कीची गोष्ट! इतर देशांची स्थिति पाहून स्वतःकडे दृष्टि वळविली म्हणजे कोणाचें हृदय भडभडणार नाही? त्याबरोबरच संतापही येईल. जपानचें तेजस्वी उदाहरण सदैव त्यांच्या दृष्टीपुढें असे. पन्नास वर्षांत अलौकिक व अपूर्व तयारी करून जपान पहिल्या दर्जाचें राष्ट्र झालें, यांतील इंगित तेंच झालेला शिक्षण व धंदेशिक्षण यांचा फैलावा हेंच. तें शिक्षणही मातृभाषेंत दिलें गेलें. मातृभाषेंतून शिक्षण दिल्याविना राष्ट्राची प्रगति झपाट्यानें होणार नाही. जपानांतील

लोक जसे स्वाभिमानी आणि राष्ट्रप्रेमी असतात तसे आपले लोक कां होऊं नयेत ? परंतु जपान स्वतंत्र आहे. तें आपल्या प्रजेच्या हितार्थ मनांत आणील तर काय करणार नाही ? याच्या उलट आपली पिशवी परक्यांच्या हातांत. लष्कराकडे जाणारा द्रव्याचा ओष थांबेल तेव्हां शिक्षणाकडे पैसा देण्यास फावेल ! परंतु निराश होतां कामा नये. कार्नीकपार्की पुनः पुनः ओरडणें हेंच सध्यांचें कर्तव्य आहे. देशभर शैक्षणिक संस्था काढून त्या संस्थांचें मत सरकारवर लादलें पाहिजे. म्हणजे नैतिक जबाबदारीमधून आपण सुटलों. १९१२ सालीं हें विल त्यांनीं पुनः मांडलें परंतु तें नापास झालें. या विलावरील त्यांचें भाषण फारच उत्कृष्ट आहे. लॉर्ड हार्डिज म्हणतात, 'During my period of office the most important measure in which Mr. Gokhale was interested was the bill to make better provision for the extension of primary education. Though he failed in inducing the Council to accept the bill all those who heard him will remember the extraordinary force and ability with which he pressed his views.' ग्लॅडस्टन साहेबांनीं आयरिश विल जसें पुनःपुनः पुनःपुनः आणलें—'प्रारब्ध-मुत्तमजना न परित्यजन्ति' याचा दाखला जगास दाखविला—तद्दत्त गोपाळरावांनीं याही वावर्तात केलें. गोपाळरावांचे जोराचे व नेटानें केलेले सर्व प्रयत्न विफल झाले. परंतु तरीही रॉबर्ट ब्रूसची गोष्ट त्यांस पूर्ण पटली होती. 'फिरून यत्न करून पहा' हें त्यांचें सूत्र होतें. १९१२ सालची अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मॉस्लेम लीगची लखनौ येथें भरलेली परिषद होय. ही बैठक २२ मार्च रोजीं झाली. आतांपर्यंतचें मॉस्लेम लीगचें कार्य अत्यंत संकुचित होतें. राष्ट्रीय सभेस विरोध करावयाचा किंवा हिंदू लोकांशीं छत्तिसाचा आंकडा ठेवून सरकारच्या पुढ्यांत नाचावयाचें असें तिचें धोरण होतें. मुसलमानांस हीं तत्त्वां सर सय्यद अहंमद यांनीं उपदेशिलीं. तुमचे हितसंबंध ब्रिटिश राज्याशीं निगडित आहेत. हिंदू तुम्हांस गिळंकृत करतील हें विसरूं नका, असा उपदेश या पुढाऱ्यांनं आमरण केला. अर्थात्च 'फोडा आणि झोडा' या तत्त्वावर ज्यांचें राज्य चालतें त्यांनीं या अहंमदाचे गोडवे गावे आणि ब्रिटिश सत्तेचा आधारस्तंभ असें त्यास गौरवपर म्हणावें यांत औचित्याचा भंग कसला ? चिरोल साहेब म्हणतात,

१२ हिंदुमुसलमानांच्या तंत्र्यांसंबंधी गोखल्यांस जाळणारी चिंता.

‘In our day the British connection has had no stouter and more convinced supporter than the late Sir Syed Ahmed, than whom no Mahomedan has deserved or enjoyed greater influence over his Indian Co-religionists.’ राष्ट्रीय समा दर वर्षी मुस्लिम संघाचा पाठिंबा मागत असे. परंतु छे; हिंदूशा एकी? मग आम्ही हाडाचे मुसलमान कसचे? या सत्यद अहंमदानंतर आगाखान पुढे आले. त्यांनी मॉस्लेम लीग स्थापन केली. त्यांचे ध्येय थोडक्यांत असे होते. “The ordered development of the country under the Imperial Crown.” सरकार या मुसलमानांस गोंजारत होते. बंगालची फाळणी केल्याने मुसलमानांचे कांहींच नुकसान होत नव्हते. उलट त्यांचे हितसंबंधच दिसत होते. अर्थात् मुसलमान राष्ट्रीय चळवळीत सामील होत ना. त्यांस माल मिळू नये, समाजांत त्यांच्याशी मिसळू नये, अशी प्रवृत्ति बंगालमध्ये दिसू लागली. तेव्हां मुसलमानांनी दंगे केले. सरकारने या बाबतीच अर्थात्च पक्षपात दाखविला. पेशावरमध्येही दंगे झाले, निजामहैदराबादसही आग पेटली. सर्व हिंदू एकदिल झाले असतां मुसलमानांनी हिंदूस व पुढे मुसलमानांसही चिरडणाऱ्या समेस पाठिंबा द्यावा हे हिंदूस कसे सहन होणार? आमच्या देशांत आलां आणि पुनः आम्हांवर उठलेल्या अरेरावास तुम्ही सहाय्य करतां? या गोष्टीचा कोणास संताप येणार नाही? वेळ आली म्हणजे सरकार उभयतांस चिरडून टाकील. तोंपर्यंत अल्पसंख्याकांची बाजू आपण घेत आहोत असा बहाणा सरकार करील. परंतु मुसलमान बंधूस व त्यांच्या पुढाऱ्यांस हे पसंत पडत नव्हते. १९०७ मधोल गोपाळरावांच्या दौऱ्याने त्यांचीं मने थोडींफार निवळलीं होती, परंतु पुन्हां दंगे झाले आणि ऐक्याची अंधुक किरणशलाकाही गोपाळरावांच्या मनांतून लोपली. या प्रश्नासंबंधी ते फार चिंताग्रस्त असत. जर कधी काळी हिंदुमुसलमानांचे ऐक्य होणार नसेल तर या देशाचे कसे व्हावे? समजा वसाहतीचा दर्जा मिळाला तरी या आपसांतल वितुष्टाने कारभार चालावा कसा? या देशभक्तांचे मन या चिंतेमुळे उदास व खिन्न होई. देशाची भवितव्यता त्यास चमत्कारिक दिसे. रानड्यांनी काढलेलं देशाच्या स्थितीचे भावि मनोरम चित्र चित्तास रमविते—परंतु बुद्धीस हे शक्य दिसत नाही. सरोजिनीबाईंनी आपल्या आठवणींत गोखल्यांच्या

या मनःस्थितीचें मुंदर चित्र रेखाटलें आहे. सरोजिनीची व गोपाळराव गोखल्यांची प्रथम भेट १९०६ मध्ये झाली. त्या वेळेस कलकत्यास सामाजिक परिपक्व भरली होती. त्यांत सरोजिनीचें उत्कृष्ट भाषण झालें. गोखल्यांनी त्यांस प्रशांसापर पत्र पाठविलें. १९०७-११ पर्यंत मुंबई, पुणे, मद्रास, दिल्ली, वगैरे ठिकाणां त्यांच्या गांठी पडत असत. परंतु एकमेकांची जास्त ओळख १९१२ च्या आरंभी झाली. या वेळेस कलकत्यास सरोजिनीच्या वडिलांच्या घरीच गोपाळराव उतरले होते. एके दिवशी गोपाळराव ग्विन व उदास अंतःकरणानें बसले होते. इतक्यांत सरोजिनी बाई तेथें आल्या. आपल्या राष्ट्राचें पुढें काय होणार या विषयी त्यांच्या मनांत विचार घोळत होते. ते सरोजिनीस एकदम मोठ्या उत्सुकतेनें म्हणाले 'हिंदुस्तानाविषयी आपणांस काय वाटतें ?' 'माझी एकच इच्छा आहे' असें बाई बोलल्या. 'हिंदुस्तानचें लवकरच काय होईल?'—असें पुनः उतावळपणानें त्यांनीं विचारलें. 'पांच वर्षांत हिंदुमुसलमानांचें ऐक्य' होईल असें उद्गार सरोजिनीनें काढले ते ऐकून विवर्ण व निराश असें स्मित गोपाळरावांनीं केलें आणि ते म्हणाले, 'You are a poet, but you hope too much. It will not come in your life-time or in mine. Keep your faith and work if you can.' प्रकृति नादुरुस्त झाल्यामुळे गोपाळराव पुण्यास आले. ते अशक्त झाले होते. जिना चढण्याचीही त्यांस ताकद नव्हती.

१९१२ च्या मार्च महिन्यांत २२ तारखेस जी मॅस्लेमलीगची बैठक झाली तेथें सरोजिनीबाईस आमंत्रण होतें. तेथें बाईंनीं अत्यंत महत्वाचें जोरदार व वक्तृत्वपरिपूर्ण असें भाषण केलें. ऐक्याची देशास किती जरूरी आहे हें आपल्या रसाळ काव्यमय परंतु स्फूर्तिदायक वाणीनें त्यांनीं मुसलमानांस पटविलें, लखनौस हिंदूंबरोबर सहकार्य करण्याचा ठराव बहुमतानें पास झाला. काम संपतांच सरोजिनीबाई एकदम भेट पुण्यपत्तनीं आल्या. गोपाळरावांस आपण समक्ष झालेली हकीगत केव्हां सांगू असें त्यांस झालें होतें.

२६ मार्च रोजी नामदार परांजप्यांसह सरोजिनीबाई गोपाळरावांस भेटण्यासाठीं भारतसेवक समाजाच्या सधनांत गेल्या. गोखले अशक्त झाले होते.

तरी त्यांच्या उद्योगी स्वभावानुसार, हा लेख वाच, तें स्फुट पहा असें ते करीत. मुस्लिमलीगवरील टीका ते वाचीत होते. रिकामपण कसें तें त्यांस माहितच नव्हतें. इतक्यांत सरोजिनीबाईंस पाहतांच 'आपलें म्हणणें खरें होणार, आपली इच्छा सफळ होण्याच्या मार्गास लागली हेंच कळविण्यास आलां ना इतक्या तांतडीनें ?' असें ते एकदम म्हणाले. भराभरा प्रश्नांचा भडिमार त्यांनीं सुरू केला. सर्व वृत्त यथावत् जाणून घेतलें. गोपाळरावांच्या फटफटीत चेहऱ्यावर प्रसन्नतेची छटा दिसूं लागली. सरोजिनीबाई म्हणाल्या 'राष्ट्रीय सभेनेंही मुस्लिमलीगकडे सहानुभूतीची दृष्टि ठेविली पाहिजे. मां मुसलमानांस तसें वचन दिलें आहे. ' गोपाळराव म्हणाले 'माझ्या हातांत जेवढें आहे तेवढें करण्यास मी कमी करणार नाहीं. ' नंतर बाई जाण्यास निघाल्या. ' पुनः दोनप्रहरीं या ' असें गोपाळराव बोलले.

दुपारीं सरोजिनीबाई एकद्व्याच गोखल्यांकडे आल्या. गोखले खालीं हांते. एकाद्या चंडोलाप्रमाणें ते आनंशी दिसले. त्यांची खिन्नता व उद्विग्नता ल्यास गेली होती. आशेचा किरण डोळ्यांममोर पुनः चमकूं लागला. भराभरा जिऱ्याच्या पायऱ्या चढून ते सरोजिनीस वरतीं घेऊन चालले. 'तुम्ही फार अशक्त व आजारी आहां; या पायऱ्या तुम्ही कसे चढणार ?' असें बाई कळकळीनें म्हणाल्या. गोखले म्हणाले, ' You have put new hopes into me; I feel strong enough to face life and work again.'

या उद्गारांवरून मुसलमानांचें व हिंदूंचें ऐक्य हा प्रश्न त्यांस किती जिढ्वाळ्याचा वाटत होता हें दिसून येतें. देशाच्या दुर्दैवाबद्दल ज्याचें हृदय अहोरात्र जळतें, ज्यास क्षणभरही शांति मिळत नाहीं, त्याच्या देशभक्तीचें मोल आम्ही काय करणार ? विवेकानंदांनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे:—'स्वदेश-भक्तीसंबंधाची माझी ही व्याख्या टरलेली आहे. कोणत्याही महाकृत्याचे मुळार्शां तीन गोष्टी अवश्यक असतात. पहिली गोष्ट म्हणजे अंतःकरणाची तळमळ; बुद्धींत किंवा तर्कशक्तींत वास्तविक काय अर्थ आहे ? बुद्धि किंवा तर्कशक्ति कांहीं पावलें जाते आणि पुढील मार्ग आक्रमण करतां न आल्यामुळें अडखळून पडते. स्फूर्तीचा इना नेहमीं अंतःकरणांतूनच वहात असतो. बुद्धीला उघडण्याला अशक्य असलेले दरवाजे प्रेमच उघडूं शकतें. विश्वाच्या बुडाशीं असलेलीं रहस्यें उघडीं होण्याचा दरवाजा, प्रेम उघडूं

शकतें. ह्यास्तव माझ्या भावि सुधारकांनो ! माझ्या भावि स्वदेशभक्तांनो ! तुमच्या अंतःकरणास स्वदेशावद्दल तळमळ लागली आहे काय ? देवांचे आणि ऋषींचे क्रोध्यवधि वंशज जवळजवळ पशूंच्या पंक्तीला जाऊन बसले आहेत, यावद्दल तुमचें अंतःकरण विदीर्ण होऊन जातें काय ? देशांतील लक्षावधि लोक भुकेनें मरत आहेत; शेंकडों वर्षीपासून क्षुधापीडेमुळें तळमळत आहेत, हें पाहून तुमचें अंतःकरण कळवळून जातें कां ? आकाशातील एकाद्या कृष्णवर्ण मेघाप्रमाणें जिकडे तिकडे अज्ञानांधकार पसरला आहे, यावद्दल तुमचें अंतःकरण तिळतिळ तुटतें कां ? या चित्ते-मुळें तुम्हांला झोंप येईनाशी झाली आहे कां ? तुम्हांला क्षणभरसुद्धां विश्रान्ति मिळेनाशी झाली आहे कां ? ह्या शांत्तनीय स्थितीचा विचार तुमच्या रक्तांत भिनून जाऊन रक्तवाहिन्यांतून वाहूं लागला आहे कां ? हृदयाच्या प्रत्येक टोक्यावरोबर तुमच्या अंतःकरणांतील चिंतनाचे विचार समानगतीनें वाहूं लागले आहेत कां ? या निदिध्यासामुळें तुम्ही जवळ जवळ वेडे बनलां आहां कां ? आपल्या भोंवतीं पसरलेलें दुःख हृदयांत भिनून जाऊन आपलें नांव, कीर्ति, नायकामुलें, संपत्ति, इतकेंच नव्हे तर आपली शरीरें यांच्यावद्दल तुम्हांला अजीवात विस्मरण झालें आहे कां ? अशी स्थिति होणें ही स्वदेशभक्तीची पहिली पायरी आहे. गोखले ही पहिली पायरी चढून वर गेले होते. सरोजिनीच्या नवीन संदेशानें त्यांना नव चैतन्य प्राप्त झालें. नंतर कांहीं वेळानें ते सरोजिनीस म्हणाले 'Stand here with me, with the stars and hills for witness and in their presence consecrate your life and your talent, your song and your speech, your thought and your dream to the mother-land. O poet, see visions from the hill-tops and spread abroad the message of hope to the toilers in the valleys.' सायंसमय होऊन शेवटचा रक्तिमा आजूचाजुच्या टेंकड्यांवर पसरला होता. तो कमी होऊं लागून तारे चमकूं लागले होते. अशा प्रशांत, गंभीर प्रसंगां दशदिशांस व तारकासमूहास साक्ष ठेवून गोपाळरावांनीं सरोजिनीस आपलें तनमनधन देशास अर्पण करण्यास सांगितलें. सृष्टीच्या वैभवापासून प्राप्त होणारे दिव्य संदेश, दन्यांखोऱ्यांतून अंधारांतून अडखळत चांचपडत जाणाऱ्या कार्यकर्त्यांस सांगण्यास त्यांनीं

सरोजिनीबाईंस विनति केली. पवित्र विचारांनीं देशांतील तरुणांचीं मनं सोज्ज्वल करण्यास त्यांनीं सरोजिनींस सांगितलें. राष्ट्रीय ध्येयं कर्वाशिवाय अन्य कोण शिकविणार ? ' कविस्तु क्रान्तदर्शी ' भविष्य काळांतील गोष्टी त्यास कल्पनाशक्तीनिं जवळ पाहतां येतात व तदनुसूप तो लोकांस मार्ग दाखवितो. ज्या वेळेस गोखले सरोजिनींस हें कर्तव्य शिकवीत हांतें तो देखावा किती हृदयस्पर्शी असला पाहिजे ?

मुसलमानांचा प्रश्न सुटेल अशी आशा त्यांच्या मनांत पुनः उद्भवली; वटलेल्या रोपण्यास पुनः अंकुर फुटले. त्यांची प्रकृति हळूहळू सुधारूं लागली. उत्साहानें व हुशारीनिं नवीन कामकाज ते पाहूं लागले.

१९१२ मध्यें दोन महत्त्वाचीं कामें गोपाळरावांच्या अंगावर पडलीं. हीं कामें त्यांच्या अंतापर्यंत पुरलीं. आणि तरीही तीं पुरीं झालीं नाहींतच. एक प्रश्न म्हणजे आफ्रिकेमध्यें हिंदु लोकांचा हाणारा अमानुष आणि मनुष्यास काळिमा लावणारा छळ, आणि दुसरी गाष्ट म्हणजे पब्लिक सर्व्हिस कमिशन.

१९१२ च्या जुलै महिन्यांत हें कमिशन बसलें. या कमिशनचे अध्यक्ष लॉर्ड इस्लिग्टन हे होते. एकंदर १२ सभासदांचें हें कमिशन होतें. चौबळ, गोखले, अबदुल रहिम (मद्रास हायकोर्टाचे न्यायाधीश) असे तिघे एतद्देशीय होते. या कमिशनला विशेषतः तीन गोष्टींत चवकशी करावयाची होती.

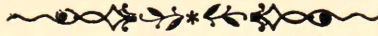
१ जे सनदी नोकर निवडले जातात, त्यांना शिकविण्याची पद्धत, आणि पनंतीसाठीं कांहीं दिवस नौकरीवर नेमणें.

२ नौकरीच्या अटी, पगार, रजा, पन्शन वगैरे.

३ युरोपियनेतर लोकांस सनदी नौकरींत जाण्यास किती व कसकसे अडथळे आहेत; आणि या सनदी नौकरीच्या, प्रांतिक आणि वरिष्ठ अशा दोन विभागण्या करण्यांत कांहीं फायदा आहे कीं नाहीं.

हे प्रश्न व तत्संबंधीं इतर प्रश्न, सूचना वगैरे कामें या कमिशनला करावयाचीं होती. या कामाला आरंभ होण्याच्या आधीं गोखल्यांस आफ्रिकेंत जावें लागलें.

गोखल्यांची आफ्रिकेंतील कामगिरी.

आफ्रिकेंतील चळवळ महात्मा गांधी या थोर पुरुषाच्या नेतृत्वाखाली चालू होती. १९१० च्या फेब्रुवारी महिन्यांत मुदतवंदीची चळवळ बंद करण्याचें गोखल्यांचें विल पास झालें होतें. इंग्लंडमध्ये दक्षिण आफ्रिकन कमिटी व लॉर्ड अॅम्प्टहिल यांनी जोराची चळवळ केली. परंतु आफ्रिकेंत त्याचा कांहींएक दृश्य परिणाम झाला नाहीं. १८९६ पासून गांधी ब्रिटिश आफ्रिकेंत होते. ते आपल्या असहाय लोकांसाठीं झगडत होते. आम्ही मनुष्यें आहों, ब्रिटिश साम्राज्यांत आम्हांस सर्वत्र हक्क पाहिजेत यासाठीं ते भांडत होते. अगदीं समान हक्क न मिळाले तरी अपमानास्पद कायदे रद्द झालेच पाहिजेत असें त्यांचें म्हणणें होतें. वार्षिक तीन पौंडांची डोईपट्टी म्हणजे तर मजुरांवर केलेल्या क्रूरपणाची कमाल झाली. हिंदु लोकांस विवक्षित जागेंतच रहावें लागावयाचें. अशा एक ना दोन शेंकडों दुःखकारक गोष्टी होत्या. अनंत यातना गोरे लोक हिंदु लोकांस देत होते. गांधींच्या नेतृत्वाखाली सत्याग्रह पुकारण्यांत आला. हजारों लोकांनीं त्यांत भाग घेतला. हिंदुस्तानचें तोंड सात्त्विक तेजानें तळपूं लागलें. या सत्याग्रहांत बायांबापड्यांनीं सुद्धां जें धैर्य दाखविलें तें पाहून आपण तोंडांत बोटेच घातलीं पाहिजेत. नेता जर योग्य व अत्यंत स्वार्थत्यागी असेल तर तो वानरांकडून लंका सर करील असें म्हणतात तें कांहीं खोटें नव्हे. हिंदु लोकांचा स्वार्थत्याग, व सहनशक्ति, हीं कसोटीस लागलीं. छळाचा कळस झाला, परंतु हिंदूंची कीर्ति शिगेस पोचली. कृष्णकृत्यें करणाऱ्या गोऱ्या लोकांस कलंक लागला. या सुमारास गोखल्यांस आफ्रिकेंत येण्याची गांधींनीं विनंति केली. वादशाहा हिंदुस्तानांत गेले होते. पूर्वीचें विभागणीचें शक्य त्यांनीं काढून टाकलें. साम्राज्योत्सव चालला होता. अशा प्रसंगीं सरकार व प्रजा या दोघांच्या विश्वासांतले गोखले यांस आफ्रिकेंत बोलावून या प्रश्नाचा सोक्षमोक्ष लावावा असें गांधींनीं ठरवून गोखल्यांस आमंत्रण दिलें. हिंदुस्तान-सरकारनें गोखल्यांस शिष्टाईसाठीं जाण्यास विनंति केली. गोखले निघाले. त्यांचे कांहीं मित्र त्यांस सांगत होते कीं, आपण जाऊं नये; परंतु गोपाळराव निघाले. प्रथम बोटीवर पाय ठेवतांच त्यांस कटु अनुभव आला. साउथ

आफ्रिकन सरकार आपणास शिष्टाचाराप्रमाणें वागधील या अटीवर ते जाण्यास निघाले होते. आफ्रिकेकडे जाणाऱ्या बोटीवर विशेषतः एशियाटिक ध्यावयाचे नाहीत असा कटाक्ष असे. त्याशिवाय पहिल्या वर्गातून प्रवास करावयाचा झाल्यास, त्यांस एकीकडे एक स्वतंत्र खोली मिळावयाची आणि सर्व खोलीचें भाडें त्यांच्याजवळून उकळावयाचें अशा रीतीनें पुष्कळ हिंशी लोकांस आजपर्यंत त्रास होत असे. गोपाळरावांस ही गोष्ट कळविण्यांत आली. 'एकच तिकीट घेऊन प्रवास करण्याचा कायदेशीर हक्क मला आहे. सर्व केबिनचें भाडें मी साफ देणार नाही आणि जर मार्गावर न याल तर मला कायदेशीर इलाज करावा लागेल' असें गोखल्यांनीं स्पष्ट सांगितलें. तेव्हां त्यांस एकाच तिकिटावर प्रवास करण्यास परवाना मिळाला. आगबोटीवर खाण्यापिण्याच्या वावर्तांतही एशियाटिकांस अंत्यजांप्रमाणें वागवितात असें गोपाळरावांनीं ऐकलें होतें. आपल्यासही हाच अनुभव येईल असें गोखल्यांस वाटलें. परंतु यक्षिणीच्या कांडीप्रमाणें सर्व गाडें उलटलें. नरकाचा स्वर्ग झाला, सर्पाचा हार झाला. जेव्हां गोखल्यांनीं आपली जेवण्याची जागा कोटें आहे अशी चवकशी केली तेव्हां त्यांस असें आढळून आलें कीं, त्यांची जागा खुद्द कप्तानाच्या जागेशेजारी ठेविलेली ! असा मान कोणासही मिळत नसता. या मानदानामुळें गोखल्यांची वाहवा होऊं लागली. युरोपियन स्त्रीपुरुषांनीं त्यांचें आनंदानें स्वागत केलें. आतां त्यांचा एकंदर प्रवास सुखाचा झाला. २२ आक्टोबर १९१२ रोजी ते केप ट्रौन येथें उतरले. यूनियन सरकारचे खुद्द सेक्रेटरी जातीनें त्यांचें स्वागत करण्यासाठीं आले होते. गोखल्यांचें एकाद्या स्वतंत्र राष्ट्राच्या वकिलाप्रमाणें स्वागत झालें. एक सेक्रेटरी, एक आचारी, एक स्पेशल सटून सर्व काहीं त्यांस पुरविण्यांत आलें. कोटेंही उणें पडूं दिलें नाही. गोखल्यांस मोहजालांत पकडण्याची ही शकल होती काय ? एशियाटिक लोकांनीं आपल्या प्रतिनिधीचें हें स्वागत पाहून हर्षानें नाचण्यास आरंभ केला. त्यांस स्वर्ग दान घोटें उरला. आपल्या पुढाऱ्यांचें असें स्वागत होईल हें त्यांच्या ध्यानांमनींही नव्हतें. क्षणभर स्वतःच्या दुःखाचा त्यांस विस्तर पडला. परंतु गांधींनीं 'घोटें चाटूं नका. मिटक्या मासूं नका' असें त्यांच्या कानांत सांगितलें. गोखले आफ्रिकेंत तीन आठवडे होते.

सर्व प्रांतभर ते हिंडले. प्रत्येक महत्त्वाच्या शहरी जाऊन त्यांनी व्याख्याने दिली. संपूर्ण स्थिति डोळ्यांनी पाहिली. प्रत्येक शहरी त्यांस मोठ्या मानानें वागविण्यांत आलें. प्रत्येक सभेस गांवचा 'मेयर' अध्यक्ष असावयाचा. हिंदी लोकांनीं तर त्यांस बहुमोल करंडकांतून मानपत्रें अर्पण केलीं; गोखल्यांच्या बरोबर महात्मा गांधी हे त्यांचे खासगी चिटणीस म्हणून हिंडत होते. त्यांच्या कोटपाटलुर्णींची, इस्तरीची वगैरे सर्व व्यवस्था ते जातीनें पहात. गोखल्यांच्या प्रत्येक गरजेची ते काळजीपूर्वक व्यवस्था करीत होते. गोखल्यांस तेथील परिस्थितीचा पूर्ण विचार करतां यावा म्हणून त्यांस सर्व सोयी यूनियन सरकारनें करून दिल्या होत्या. कोठेंही आडकाठी नव्हती. एके दिवशीं महत्त्वाचें भाषण त्यांस करावयाचें होतें. सर्व प्रश्नांचा त्यांनीं अभ्यास केला होता. भाषण करण्याच्या आदल्या दिवशीं रात्री १२-२ वाजेपर्यंत ते लिहीत बसले होते. भाषणांतील एक शब्द बदलून दुसरा घालीत; प्रत्येक शब्द त्यांनीं तोळून वातला. डोळे फाडफाडून पाहूनही दुसऱ्यास त्यांत नांव ठेवतां येऊं नये अशी त्यांची इच्छा होती. शिवांचीं मनं राखण्याचें अत्यंत नाजूक व जबाबदारीचें काम त्यांस करावयाचें होतें. दक्षिण आफ्रिकन सरकार गोखल्यांच्या तैनातीस हजर होतें. गोखलेही साम्राज्य-मुत्सद्दयास साजेल अशाच ऐटीनें व रुबावानें वागले. प्रिटोरिया येथें मंत्रिमंडळाच्या बैठकीसमोर गोखल्यांनीं मोठ्या जबाबदारपणें शिष्टाई केली. त्या वेळेस हा डोईपट्टीचा कर आम्ही काढून टाकतां असं त्यांस निश्चयेंकरून सांगण्यांत आलें. ध्वानच्या मेजवानीच्या प्रसंगां त्याचप्रमाणें 'चेंबर ऑफ कॉमर्स' सभेपुढें त्यांस वचनें देण्यांत आलीं. त्यांच्याशीं सर्व लोक सहानुभूतीनें बोलले, चालले. मुलाखती झाल्या, संभाषणें झालीं; आणि सर्वत्र गोखल्यांस 'तीन पौंडाचा कर' रद्द करण्याचीं वचनें मिळालीं.

किंबलेंचामून जोहान्सबर्गपर्यंतची गोखल्यांची मोहीम मोठी यशस्वी झाली. प्रत्येक ठिकाणीं त्यांचें टोलेजंग स्वागत झालें. 'स्टँडर्ड'पत्राचा बातमीदार जोहान्सबर्ग येवून लिहितो. 'The arrival in the Transvaal of Mr. Gopal Krishna Gokhale must be regarded as an event of surpassing interest and deep significance. It is not too much to say that the distinguished

statesman has made a triumphant progress from Kimberley to Johannesburg, and that his reception here has been striking beyond all expectations. जोहान्सबर्गला जातांना वॉट्ट क्लर्कस्टॉर्प, पॉट्चे-पस्टुम, कूजर्सडॉप वगैरे ठिकाणी त्यांचा सत्कार करण्यांत आला. जोहान्सबर्ग येथे पाक स्टेशनवर तर फारच थाटमाट उडाला होता. गोखल्यांनीं आपल्या भाषणांत स्पष्ट सांगितलें कीं, 'Indian in S. Africa must be made to feel that he lived under the protection of equal laws. On the view that Indians were mere hewers of wood and drawers of water to Europeans who were disposed to think that S. Africa existed only for them, England would find it difficult to hold India.' हें भाषण जोहान्सबर्ग येथे (Masonic Hall Banquet) दगडी दिवाणखान्यांत दिल्या गेलेल्या मेजवानीच्या प्रसंगी झालें. केप टाउन, बेन्वानालॅंड, प्रिटोरिया, ब्ल्यूमफाउन्टन् वगैरे शहरीं गोखले गेले. ३० नोव्हेंबर रोजीं ते मुंबात्ता येथे गेले होते. तेथे जीवनजी हॉलमध्ये त्यांस हिंदी लोकांनीं मानपत्र दिलें. 'Indians will decline to be treated as helots of the empire.' असा त्यांचा संदेश होता. गोखल्यांस जरी डोई-पट्टी रद्द होण्याची वचनें मिळालीं व दरवर्षीं कांहीं लोक कोणी धर्मोपदेशक, कोणी शिक्षक म्हणून येण्याची परवानगी दिली असें सांगितलें तरी अद्याप लेखी असें कांहीं नव्हतें. एकट्या जनरल बोथाच्या हातांत कांहीं नव्हतें. ऑरेंज रिव्हर कॉलनी म्हणून जें फ्री स्टेट आहे तेथील मुख्य प्रधान Fischer, हा या सर्वांच्या विरुद्ध होता. दुसऱ्यासाठीं आपण झीज सोसावी अशी या लोकांस मुळींच इच्छा नव्हती. यांनींच पुनः पुनः हिंदूस थोडी फार सवलत देण्याविरुद्ध आजपर्यंत सतत हाकाटी केली. आणि गोखलेपुराणानंतर हे ताळ्यावर येतील असें थोडेंच होतें ? स्टॅडर्डच्या २१ नोव्हेंबरच्या लेखांत स्पष्ट सांगितलें आहे कीं, 'Equality as between Asiatics and Europeans is not regarded as within the range of practical politics in the country, and while Mr. Gokhale's personality has charmed all who have met him, it is to be feared that his mission can have but small results. The imperial Government can, of course, exercise no sort of compul-

sion in the matter. It must, if needs be, abase itself before the Indian subjects of the king and confess its importance to secure for them the justice and recognition of their rights as members of the Empire to which they believe themselves entitled; but then the fact will have to be faced not only that general Botha is unable or unwilling to redeem his pledges, but that the most powerful section of his followers have a conception of imperial relationship that carries with it, no matter what benefits may be received, no sense of the necessity of sacrifice even to the most imperative of the exigencies of state.' लंडन टाइम्सने इंग्लंडांतून गोखल्यांच्या या भेटीवर ८ जानेवारी

१९१३ रोजी एक अप्रलेख लिहिला. तो म्हणतो, ' Mr. Gokhale's visit to the Union is likely to be of permanent value to all concerned in the difficult problem of Indian immigration. This is due equally to the friendly and courteous spirit in which the Union Government received Mr. Gokhale and the breadth of view and statesmanship with which Mr. Gokhale himself approached his task.' परंतु खुद्द आफ्रिकेंतील बहुतेक पत्रे निराशेचेच उद्गार काढीत होती. वृत्तपत्रे तर उघड उघड संताप व हेटाळणी करीत होती. डच लोकांचे एक प्रमुख पत्र डी स्पेक्टेटर म्हणते:—“ According to his own statement Mr. Gokhale has come here with the object of making an investigation in loco in regard to the state of affairs among the coolies here. To be brief with Mr. Gokhale, we simply say, that has nothing to do with you, that is our business. We have Self—Government, have passed laws in Parliament in regard to the coolies and no stranger need come here from British India, either on his own behalf or by request, to study problems which are no business of his, and which can quite safely be left to the white statesmen to be dealt with. Mr. Gokhale has informed the public that he is going to have an interview with some of the ministers in regard to the Indian question. Hundreds and hundreds of

white poor citizens request interviews of the ministers but generally they have no time or no inclination to listen to complaints. But we trust that the majority of the population will take no notice of the visit and will continue to battle against one of the greatest pests in our country.” किती सडेतोड, उद्दामपणाची आणि बेफिकीरपणाची ही भाषा ! स्वातंत्र्य, सामर्थ्य, व संपत्ति यांचा हा प्रभाव आहे ! मॉर्निंग पोस्ट ३० आक्टोबरच्या लेखांत कसे नागमोडी लिहिते पहा:— ‘Citizenship, they will answer, involves duties no less than rights. It involves in particular the duty of living decently in conformity with the standard of the white man. Experience in South Africa shows that the Indian is not prepared to do this. He is disposed to live in his store, actually sleeping, in some cases, in close contact with the articles of food which he prepares to sell for consumption next day. Such habits revolt the white man. Inspection cannot stop such evils. Best way is to keep the Indian out. Prevention is better than cure.’ अर्थात्च या सर्व अडचणी गोरे लोक पुढे आणतील म्हणून गोखले या मार्गाने गेले नाहीत. ‘But Mr. Gokhale—to his credit be it said—is too wise to use such arguments.’ गोखल्यांनी जरी या गोष्टी पुढे आणू दिल्या नाहीत तरी मॉर्निंग पोस्ट त्या सत्य आहेत असे ठांसून सांगत आहे व त्यावर उपायही सुचवीत आहे. गोखल्यांनी एकच गोष्ट पुढे मांडली ती ही की, साम्राज्याचा हिंदुस्तान हा महत्त्वाचा घटक आहे. हिंदुस्तानांत राष्ट्रीय जागृति, व ऐक्यभावना उत्पन्न झाल्या आहेत. जर हिंदु लोकांस येथे सर्वत्र मज्जाव होईल तर हिंदुस्तान विघ्नरेल. आणखी दुसरी गोष्ट, आतां हिंदुस्तानांतच नवीन कारखाने निवत असल्यामुळे तेथे जास्त मजूर लागतात. आणि हिंदुस्तानांतच मजुरांस मजुरी मिळू लागल्यावर इकडे येणारा प्रवाह आपोआप बंद होईल; अर्थात् हिंदी लोकांमुळे आपला देश गजबजून जाईल ही भीति निराधार आहे हें त्यांनी त्यांस पटविलें. ज्या अर्थी नवीन लोक फार येणार नाहीत, त्या अर्थी जे सध्या आहेत त्यांस योग्य व रास्त हक्क देण्यास कोणती अडचण आहे असा गोखल्यांनी सवाल टाकला. गोखल्यांचें हें सर्व करणें

मुस्तद्दीपणास शोभेसें होतें यांत शंका नाही. मॉनिंग पोस्ट म्हणतें:—
 “ Mr. Gokhale has succeeded in proving to the people of this country that the Indian problem cannot be regarded purely from the local point of view. His sketch of the awakening of national consciousness in the East has come as a revelation to those who have hitherto turned deaf ears to the far-off murmur and stir of that awakening. India, says Mr. Gokhale, is herself crying for labour.” अशा युक्तिवादाने गोखल्यांनी आपल्या देशवांधवांची वाजू नीट सांवरून धरिली. त्यांचें म्हणणें शांतपणें सर्वांनी ऐकलें. त्यांनीं सर्वासच राजीखुषी करण्याचें काम केलें नाहीं. स्वाभिमान व सदसद्विचारबुद्धि जागृत ठेवून त्यांनीं चोरखपणानें आपलें काम केलें. त्यांच्याविषयीं एके ठिकाणीं असे उद्गार निघाले—‘ Truly a public man who wishes to obey the voice of his conscience alone, has a difficult, if not an impossible task before him, if he wishes also to please all people,’ I langa lase Natal हें वृत्तपत्र १५ नोव्हेंबरच्या अंकांत म्हणतें—“ Mr. Gokhale has received the attention of our European section of the community not so much because of his personal ability—which is undoubted—as because of his position as an acknowledged spokesman and representative of the whole of the races in India. Those, who do not speak are, like the absent, usually forgotten. Those, who speak with authority, like Mr. Gokhale are always heard,” हिंदुस्तानचा प्रमुख पुढारी, सकल जनतेचा विश्वासपात्र असा नेता अशा दृष्टीनें त्यांच्याकडे तिकडील लोकांनी पाहिलें. त्यांनीं देशाची शिष्टाई शक्य तितकी समतोलपणें केली आणि नंतर इतर कामांसाठीं ते माघारे वळले.

गोखले आपली कामगिरी आटोपून परत हिंदुस्तानास आले. मुंबईस त्यांच्या अभिनंदनार्थ जाहीर सभा भरली होती. थोड्याच दिवसांनीं गोखले बंकीपूरच्या काँग्रेसला निघून गेले. १९१२च्या बंकीपूर काँग्रेसमध्ये गोखल्यांनी दक्षिण-आफ्रिका व इतर वसाहतीतील एतद्देशीय यांच्याविषयीं ठराव

मांडला. हिंदी लोकांचे कोणतेही हक्क आम्हीं सोडले नाहीत किंवा हिंदी लोकांनी तिकडे जाण्याबद्दलचा प्रतिबंध तितकासा कबूल केलेला नाही. परंतु मुत्सद्देगिरीच्या दृष्टीने, सध्यां जे लोक तेथे आहेत त्यांच्या गैरसोयी व गाऱ्हाणी दूर करण्याचा प्रयत्न आधीं केला पाहिजे असें गांधींना व मला—दोघांसही वाटलें. अडचणींशिवाय येणें वा जाणें, एका प्रांतांतून दुसऱ्या प्रांतांत मोकळेपणानें जावयास मिळणें, जेथें मनास आवडेल तेथें वस्ती करणें, अडथळा न येतां उद्योगवंदा करावयास मिळणें, शिक्षणासाठीं सरकारी मदत मिळणें, म्युनिसिपलिट्रींत व राज्यकारभारांत मतदानाचा अधिकार मिळणें, सरकारी नौकरी व इतर सार्वजनिक कामें करण्यास आडकाठी नसणें—वगैरे सर्व गोष्टींचा गाऱ्हाणी नाहीशीं करण्यांत समावेश होतो. शेवटीं गोखले म्हणाले, 'The duty of Indians in India was to support and encourage their country-men in S. Africa as important issues affecting their whole status as an empire were involved in the struggle.' या राष्ट्रीय सभेमध्ये गोखल्यांच्या दक्षिण आफ्रिकेंतील कामगिरीचा गौरवपूर्वक उल्लेख करण्यांत आला, आणि त्यांच्या आभारप्रदर्शनार्थ ठराव पास करण्यांत आला.

हें सर्व झालें तरी मेथादिक मंडळी या कामगिरीविषयी साशंक होती. मेथा तर गोखल्यांचें मुंबईस स्वागत झालें त्या वेळेस हजरही राहिले नाहीत. कारण-गोखले हात हालवीतच परत आले असें त्यांस वाटलें. गोखल्यांनीं बोथादिकांजवळ लेखी वचन मागितलें होतें. परंतु त्या मुत्सद्दीत्रयानें तें म्हणणें लांबणीवर टाकलें. गोखल्यांचा गोडपणा, सरळपणा, मोळेपणा येथें नडला. आपल्यासारखेच सर्व सत्याचे पुतळे आहेत, आपल्या शब्दास मान देतील असें ते घेऊन चालले. परंतु मुत्सद्दी केंसानें गळा कापणारे असतात याची गोखल्यांस जाणीव नव्हती. लोक कसे कारस्थानपटु असतात याचा इंगा गोखल्यांस अद्याप कळला नव्हता. गोखले तोंडी अभिवचनावर संतुष्ट राहिले. परंतु ही घोडचूक झाली. सत्यावर विश्वास ठेवूं नये. या इंग्रजांनींच स्वतःच्या शब्दांस काहीं किंमत ठेविली नाही. या बोटावरची थुंकी या बोटावर करणारे हे जे आपले जातभाई त्यांसही मेकाले साहेबांनीं सत्यप्रिय म्हणून गोंजारलें असतें काय ? याशिवाय गोखल्यांची मुत्सद्देगिरी लोकांस

पसंत नसण्याचें दुसरें कारण म्हणजे नुसता तीन पौंड डोई पट्टीचा कर बंद करणें म्हणजे कांहीं मोठें शतकृत्य करणें नव्हे. इतर हजारां बाबतीत अन्याय सर्राहा सुरूच राहणार होता ! परंतु गोखल्यांचें या बाबतीतील धोरण चांगलें होतें. सर्व अन्याय दूर होईपर्यंत आफ्रिकेंतील आपल्या बांधवांस तुरुंगांत रखडत ठेवावयाचें कां एकेकाच्या गळ्याभोंवतालचा फांस सोडवावयाचा ? मुंबईत, पुण्यांत आराम खुर्चांवरून राजकारणाच्या सव्वा हात लांब वाता झोंकणाऱ्यांस आफ्रिकेंतील मजुरांस काय हालअपेष्टा भोगाव्या लागत असतील याची कल्पनाच येणें शक्य नाहीं. तुरुंगांत गेलेल्या हजारां बायकांपोरांस आर्षी बाहेर तर येऊं द्या, मग पुढील प्रश्नास हात घादूं. परंतु खाईन तर तुपाशीं नाहीं तर उपाशी असला मामला गोपाळरावांस पटत नसे. तेव्हां गोपाळराव तीन पौंडांची डोईपट्टी उठवूनच तात्पुरते संतुष्ट झाले. जर ते तसें करते ना, तर येवढेंही झालें नसतें. साउथ सरकारनें केलेल्या स्वागतानें गोखले मिथे बनले नव्हते. असा पाहुणचार करणाऱ्या सरकारास कसें दुखवूं हाही प्रश्न त्यांच्या मनांत नसावा. कांहीं असो, गोपाळरावांवर हिंदुस्तानांत पुष्कळ ठिकाणी टीका झाली खरी. मेथांस गोखल्यांचा मवाळपणा व लेखी वचन न मागण्यांत झालेला गवाळेपणा हीं आवडलीं नाहींत. त्यांनीं गोखल्यांस दोष दिला. शेवटीं गोखले फसले असेंच सर्वांस वाटलें. गोखल्यांनीं लेखी वचन घेण्याचा वाणेशारपणा दाखवावयास पाहिजे होता. लेखी वचन आणूनही जर आपलें अभिवचन वसाहत-सरकारनें पाळलें नसतें तर जगाला या सरकारचा नैतिक अधःपात सप्रमाण दिसला असता अगर, दाखवतां आला असता. हें वचन कितपत पाळलें गेलें हें पुढें येईलच. हें काम करून गोखले येतात तों पब्लिक सर्व्हिस कमिशनचें काम वाट पहातच होतें. हें काम अत्यंत दगदगीचें व फार जिकिरीचें होतें. रोज सहा सहा तास साक्षी ऐकून नंतर घरीं त्यावर विचार करून साक्षीदारांची पुनः उलट तपासणी करावयाची ! रात्रीं दोन दोन वाजेपर्यंत गोपाळरावांनीं काम केलें ! १९१२-१३ च्या हिवाळ्यांत हें कमिशन सर्वत्र हिंडलें. सर्व हिंदुस्तानभर, आणि ब्रह्मदेश वगैरे ठिकाणांही जाऊन माहिती आणि पुरावा गोळा करण्यांत आला. काम किती करावयाचें याचा प्रश्न नसे. जें करावयाचें तें उत्तम व जबाबदारपणें कसें पार पडेल इकडेच लक्ष होतें. या पब्लिक सर्व्हिस कमिशनमध्ये त्यांस किती

२६ कर्तव्य करीत असतां मला मरण आलें तरी पत्करेल.

त्रास होत असे याविषयीं एकदां ते अमृतवझार पत्रिकेच्या संपादकांजवळ सहज बोलले; “ मला विलकुळ विश्रांति मिळत नसून या कमिश्नांतील माझ्या प्रतिपक्ष्यांशीं कसें झगडावें हाच विचार रात्रंदिवस माझ्या डोळ्यांपुढें घोळत असतो. माझे प्रतिपक्षी पुष्कळ असून त्यांना तोंड देणारा असहाय असा मी एकटाच आहे. या कमिशनचें काम पूर्ण होईपर्यंत मी जगेन असं मला वाटत नाही. तरी माझे कर्तव्य मला करावयाचें असून त्यांत मला मरण आलें तरी पत्करेल ” १९१३ च्या पूर्वार्धांत हिंदुस्तानांतील निम्मं काम संपवून कमिशन आक्टोबरमध्ये लंडन येथें भरत असे. इंग्लंडमध्ये काम चाललें असतां तिकडे यूनियन सरकारनें फक्त स्त्रियांवरची डोईपट्टी उठविली, परंतु नवीन कायद्यानें प्रतिवर्षीं स्त्रियांस परवाना काढावा लागेल असें ठरविण्यांत आले. एवंच या डोईपट्टीऐवजीं दुसरा कर आला. ही बातमी विजेसारखी सर्वत्र पसरली. गोखले चकले ! त्यांची मुत्सद्देगिरी फोल ठरली !! वसाहत—सरकारच जगांत शहाणें ठरलें. ढांगी आणि आप-मतलबी वसाहत सरकारनें गोडीगुलाबीनें गोखल्यांस भुलवून थापेवाजी केली. १९१३ च्या एप्रिलमध्ये यूनियन सरकारनें आपल्या पार्लमेंटपुढें वर सांगितलेल्या नवीन कायद्याचें विल पुढें आणलें. या नवीन विलानें गांधी आणि गोखले या दयास दिलेलीं वचनें मोडण्यांत आलीं. बायकांवरील तीन पैंड तेवढें नाहीसे करून ते भरून काढण्याची नवीन शकल त्यांनीं काढली होती. आफ्रिकेंतील हिंदी पुढान्यांनीं गोपाळरावांस विलायतेंत तार करून विचारलें कीं, “ फक्त स्त्रियांवरचीच डोईपट्टी नाहीशी करण्याचें तुम्ही अभिवचन घेतलें होतें काय ? ” गोखल्यांनीं उत्तर दिलें “ हा कायदा संपूर्णपणें रद्द करण्यांत येईल असें वचन मला मिळालें होतें. ” परंतु यूनियन—सरकार कांहींच खुलासा करीना. ‘ मौनं सर्वार्थसाधनम् ’ हेंच चांगलें असें त्यानें जाणलें ! गोखल्यांचें म्हणणें खोडून काढण्याच्या भरीस न पडतां आपला कार्यक्रम त्यांनीं सुरू ठेविला. बर्कचा उपदेश त्यांस कसा रुचणार ? बर्क म्हणे, “ That Asiatic nations have rights and that Europeans have obligations, that a superior race is bound to observe current morality of the time in all its dealings with its subject race. ” परंतु या उपदेशाचें या निगरगटांस काय होय ?

वचन मोडण्याचा त्यांचा अव्याहत क्रम होता. जे नीतिज्ञान हिंदुस्तानांत दाखविण्यांत येत असे तेच प्रचलित व परंपरेनें पवित्र गणलेले वचनमंगाचें नीतितत्त्व वसाहतवाल्यांनींही पूर्णपणें अंमलांत आणलें.

गोखल्यांशीं संवाद करून लॉर्ड अम्ब्टहिल यांनीं लॉर्ड्यांच्या समेत मोठें जोरदार भाषण केलें. परंतु वसाहत—सरकार शिरजोर ! त्यास या भाषणानें थोडीच आंच पोचणार आहे ! त्यास तंत्री कोण देणार ! गांधींनीं तडजोड करण्याचा प्रयत्न केला. मुदतवंदीची मुदत संपल्यानंतर तरी हिंदु मजुरांस स्वतंत्रपणें येथें राहावयास मिळालें पाहिजे. जे लोक आजपर्यंत येथें आहेत त्यांचे हक्क हिरावून घेणें अन्याय्य होय. येथें हिंदु लोक थोडे तरी राहणारच. त्यांच्या मानसिक, नैतिक, धार्मिक, व शैक्षणिक सुधारणेसाठीं, तुम्हीं काडीचाही प्रयत्न न केव्हामुळें, हिंदुस्तानांतून शिक्षक, व धर्मोपदेशक येथें आणण्यास परवानगी पाहिजे. या मागण्या रास्त होत्या. परंतु यूनियन सरकारच्या डोळ्यांवर संपत्तीचा व सामन्यांचा धूर चढलेला ! कोणचीही मागणी त्यांस पसंत झाली नाही. १३ जून १९१३ रोजी यूनियन—सरकारनें आपलें नवीन विल मूळ स्वरूपांत पसार केलें. आफ्रिकेंतील या मदेन्मत्त मतंगजास ताळ्यावर—वठणीवर कोण आणणार ! तो कोणास बघणार ! आशियाटिक लोकांस आपल्या पायांखालीं तुडवीत तो मोठ्या गर्वानें चालला होता.

शेवटीं पुनः गांधींनीं १२ सप्टेंबर १९१३ रोजी सत्याग्रहाचें शिंग फुंकलें. १२ सप्टेंबर रोजी खार्णातील मजूर संप पुकारणार असें स्मट्स साहेबांस गांधींनीं कळविलें. लोकांचे थवेच्या थवे संप पुकारीत चालले. अंगभर धड वस्त्र नाहीं, पोटास गोळाभर अन्न नाहीं, अशा मजुरांची शांति—सेना न्यू कॅसल येथील मैदानावर तळ देऊन होती. गोखले हिंदुस्तानांत जागृति करण्यासाठीं तांबडतोव तेथील काम सोडून आले. त्यांनीं गांधींस एक वर्षपर्यंत दरमहा ३०००० रुपये पाठविण्याचें ठरविलें होतें. पहिल्या महिन्यास ही रक्कम भरपूर पाठवितां आली नाही. परंतु गोखल्यांनीं जंगजंग पछाडले आणि गांधींस पैशाची ददात भासूं दिली नाही. सतत परिश्रमानें ३-४ लाख रुपये गोळा केले. केवढें हें लोकोत्तर कार्य ! व्हाइसरॉयांची गांठ घेऊन गोखल्यांनीं आपल्या कार्यास त्यांचीही सहानुभूति मिळविली.

इकडे आफ्रिकेत गांधींस अटक झाली. त्यांच्या अटकेने नाताळांतील आणखी २०००० लोकांनी संप पुकारला. सरकार गोंधळून गेलें. गोळीबार होऊन कित्येक मजूर प्राणांस मुकले. सत्याग्रहाच्या या प्रचंड व अपूर्व मोहिमेकडे हिंदुस्तानचें लक्ष वेधून गिहिलें होतें. हिंदुस्तानचे व्हाइसरॉय लॉर्ड हार्डिज यांनी त्या वेळेस हिंदी लोकपक्षाचें जोमदार रीतीनें समर्थन केलें. मद्रास येथील आपल्या संस्मरणीय भाषणांत (नोव्हेंबर २३, १९१३) स्पष्ट शब्दांत ते म्हणाले, 'जर वसाहत-सरकारास उजळ माण्यानें जगांत व हिंदुस्ताना-समोर वावरावयाचें असेल तर त्यानें निःपक्षपाती लोकांची एक कमिटी नेमावी. या चौकशी-कमिशनमध्ये हिंदी प्रतिनिधीही असावे. या कमिटीनें अत्यंत जवाबदारपणें कनून चौकशी करून रिपोर्ट तयार करावा.' हार्डिज साहेबांच्या या सणसणीत कानउघाडणीचा यूनियन सरकारास राग आला. त्यांनी त्या सरकारच्या कायद्यांस ' Invidious and unjust laws ' असें म्हटलें होतें. पुष्कळ अँग्लो इंडियनांना मुद्दां हार्डिजची भाषा ' Which admittedly was not very discreet ' असें म्हणणें भाग पडलें. अशाच शब्दांचा झाला तर कांहीं उपयोग होतो व तसा तो झाला. गोखले व हार्डिज यांमध्ये कित्येक दिवस तारातारी चालत होती. गोखले फावले गेल्यामुळें त्यांस या वावर्तांत काय करूं, काय न करूं असें झालें होतें. शेवटीं ११ डिसेंबर १९१३ रोजी कमिटी नेमण्याचें जाहीर झालें. १९ डिसेंबर रोजी या कमिशनला सुरुवात झाली. गांधी, पोलक, कांटेनचेक वगैरे पुढाऱ्यांस आतां बंधमुक्त करण्यांत आलें. बंधमुक्त होतांच गांधींनीं जाहीर केलें की कमिटीची रचना समाधानकारक नाहीं; तेव्हां तिच्यावर बहिष्कार घालणेंच श्रेयस्कर होय. गोखल्यांनीं गांधींस परोपरीनें सांगितलें की असें करूं नका. परंतु गांधी व्यक्तीला भाळणारे नव्हते. 'तत्त्वाचा बंधा जीव, व्यक्तीला कोण विचारी!' हें सूत्र त्यांनीं पूर्णपणें स्वतःस पटविलें होतें. व्यक्तीला ते अंतरीं मान देत. गोखल्यांवद्दल गांधींना केवढा आदर वाटे! ते त्यांस आपले राजकीय गुरु मानित आले. परंतु गुरूचें सांगणें आपल्या मनोवृत्तीस, सद-सद्विवेकबुद्धीस पटत नसेल तर आपला दुसरा कार्यक्रम तडीस न्यावा असें तत्त्व भीष्माचार्यांपासून चालत आलें आहे. गांधी गोखल्यांस लिहितात ' तुमच्यासाठीं प्राणत्याग करण्याची आमची तयारी आहे. परंतु या साली-

मन कमिटीपुढे साक्ष देण्याचें काम मात्र आमच्या हातून होणार नाही. ' सर बेंजामिन रॉबर्टसन यांस हिंदुस्तानसरकारनें साक्ष द्यावयास पाठविले होते. त्यांना गांधींनी योग्य व जरूर तें सहाय्य दिलें. या वेळीं अँडयूज आणि पिअर्सन हेही आफ्रिकेंत गोपाळरावांच्या सांगण्यावरून आले होते. त्यांच्या आगमनाचा वातावरण शांत करण्याकडे बराच उपयोग झाला. सालोमन कमिटीनें अखेर प्रत्येक मुद्द्यावर गांधींच्यासारखाच निकाल दिला. यूनियन सरकारनें सर्व शिफारशी मान्य करून ज. बोथा यांनीं इंडियन रिलीफ अँक्ट पास करून घेतला. तक्रारी आतां ताःपुरत्या तरी संपल्या. आफ्रिकेंतील लढा लढविण्यास गोखल्यांचें गांधींना किती सहाय्य झालें हें गांधींनीं दक्षिण हिंदुस्तानांत जेव्हां दौरा काढला तेव्हां ठिकठिकाणीं सांगितलें आहे. ' गोखल्यांच्या स्फूर्तीनें, त्यांच्या प्रोत्साहनानें, व सहाय्यानें आम्हीं इतके दिवस सत्याग्रह लढविला, ' असे उद्गार त्यांनीं काढले. ज्या निःस्वार्थतेनें गोपाळराव काम करितात ती निःस्वार्थता अर्गीं बाणवून घ्या असें प्रत्येक व्याख्यानांत ते सांगत. रॉयल कमिशनचें काम चाळूच होते. १९१३ सालच्या नोव्हेंबरमध्ये इंग्लंडमधून पुनः सर्व कमिशन येथें आलें. दिल्लीस प्रथम ते जमलें. तदनंतर प्रांतिक सनदी नौकऱ्या आणि इंडियन सनदी-नौकऱ्या यांशिवाय इतर २८ प्रकारच्या खात्यांतील नौकऱ्यांविषयी त्यास चौकशी करावयाची होती. संयुक्तप्रांत, पंजाब, वायव्यसरहद्दीवरचा प्रांत इकडील काम आटोपून कमिशन कलकत्यास आलें. बिहार, ओरिसा, बंगाल, बर्मा येथील साक्षीदारांच्या साक्षी डिसेंबरच्या उत्तरार्धापासून फेब्रुवारीपर्यंत चालल्या. जगदीशचन्द्र बोस यांची साक्ष मोठी मजेची व महत्त्वाची झाली. तदनंतर फेब्रुवारींत कमिशन मद्रासला आलें. आणि सरतेशेवटीं मुंबापुरीस येऊन आपला दौरा कमिशननें संपविला. मुंबईस मध्यप्रांतांतील व मुंबईइलाख्यांतील साक्षी घेण्यांत आल्या. हें साक्षीसत्र संपल्यावर कमिशन १९१४ च्या वसंतकाळीं इंग्लंडला गेलें. अर्थात् गोपाळरावांसही इंग्लंडला जावें लागलें. परंतु त्यांची प्रकृति अशक्त होत चालली होती. कमिशनच्या कामाचा फार बोजा पडे. गोपाळरावांनीं या सनदी नौकऱ्यांचा अभ्यास, परिचय व माहिती करून घेतल्यामुळे त्यांस योग्य तीं उत्तरे युरोपियन साक्षीदारांकडून काढून घेतां येत असत. पुष्कळ वेळां ते साक्षीदारांस अगदीं

गोत्यांत आणीत. या वेळेस सरोजिनी बाई इंग्लंडमध्ये होत्या; त्या आजारी असून कृष्ण गुप्त यांच्याकडे रहात असत. गोखले यांच्या समाचारांला त्या पुष्कळदां जात. व असा सुंदर पक्षी पिंजऱ्यांत कसा सांपडला असें विनोदानें म्हणत. परंतु कांहीं दिवसांनीं स्वतः गोखल्यांची प्रकृति फार ढांसळली. त्यांच्या शरीरावर व मनावर पडलेला कामाचा वोजा त्यांच्या प्रकृतीस सहन झाला नाहीं. ते थकले होते; दमले होते. परंतु जिवंतपर्णी विश्रांति घेणें म्हणजे पाप आहे असें त्यांस वाटे. 'अकालो नास्ति धर्मस्य । जीविते चंचले मति ॥' चंचलत्वामुळें जीविताचा बुडबुडा केव्हां फुटेल याचा नेम नाहीं, यासाठीं कोणत्याही वेळीं कर्तव्य करीत रहा. जीवित आहे तांपर्यंत प्रत्येक क्षणाचा उपयोग केला पाहिजे. परंतु कांहीं दिवस गोखल्यांस अंधरुणास ग्विळावं लागलें. ज्या दिवशी डॉक्टर बाहेर जाण्यास परवानगी देई त्या वेळेस सरोजिनीबरोबर ते मनाची करमणूक करण्याकरितां माटारीतून जात. गोपाळरावांस फार जपून वागण्यास सांगितलें होतें. जर पूर्ण काळजी घ्याल तर आणखी फार तर तीन वर्षे तुम्ही जगू शकाल असा इपाराही डॉक्टरनें त्यांस दिला होता. सरोजिनीबाईस जेव्हां 'आपला मृत्यु जवळ आला' असें त्यांनीं सांगितलें त्या वेळेस त्यांच्या चेहऱ्यावर दुःख किंवा भीति कोणताही विकार नव्हता. आपण हातीं घेतलेलें काम अपुरें राहिल कीं काय येवढीच त्यांस भीति वाटे. त्यांचें काम चालू होतें. रात्रंदिवस देशाचेच विचार त्यांच्या मनांत घोळत. त्यांच्या डोळ्यांसमोर चार प्रश्न प्रामुख्यानें येत. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें आणि मोफत कसें होईल हा पहिला. या प्रश्नासाठीं गेल्या वर्षी जेव्हां ते इंग्लंडमध्ये गेले होते तेव्हां या आपल्या बिलास इंग्लंडमधील वड्या लोकांचा पाठिंबा मिळवीत होते. एकाश प्रश्न डोक्यांत आला कीं त्यांचा गोपाळराव सारखा पिच्छा पुरवावयाचे. त्या वेळेस शिक्षण सक्तीचें व सार्वत्रिक कसें होईल या प्रश्नानें त्यांस वेडलाविलें होतें. दुसरा प्रश्न हिंदुमुसलमानांचें ऐक्य. तिसरा, नवीन पिढीतील तरुणांचें पाऊल कोणत्या मार्गाकडे जात आहे, ते मार्गाले पिढीपेशां जास्त उत्साही, तरतरित, स्वाभिमानी व स्वार्थत्यागी निपजत आहेत काय ? ही पिढी आपल्या पुढें जाऊन कार्यप्रवणता दाखवील काय ? चवथा प्रश्न त्यांच्या भारत-सेवक

समाजाचा. या प्रश्नाचा विचार करण्यांत त्यांचें चित्त चूर असे. यांतच ते गढून गेलेले असत. कर्षाकर्षी फिरावयास गेले असतां सरोजिनीजवळ गोपाळराव आपल्या आयुष्यांतलीं अनेक प्रसंगांचें वर्णन करीत. योग्य समय व उःसुक आणि प्रेमळ श्रोता मिळाल्यावर दुःखी मनुष्यास सर्व ओकून टाकावेंसें वाटतें. मन हलकें करावें, मनाची खळबळ, मळमळ नाहीशी करावी असें कर्षी मनास फार वाटतें. परंतु हें होण्यास श्रोता प्रेमळ व सहानुभूतीचा लागतो. आपली झालेली निराशा, कर्षी मध्येच दिसलेले आशेचे किरण, कर्षी खडतर टीका तर कर्षी निघालेल्या अपूर्व मिरवणुकी व झालेलें स्तुतिवर्णन; इत्यादि गोष्टी ते सांगत. तर कर्षी देशाची भवितव्यता, साम्राज्यांत त्याचा भावी दर्जा, एक ना दोन नाना गोष्टींवर ते बोलत. कर्षी रॉयल कमिशनसंबंधी गोष्टी निघत; कर्षी कौन्सिल व काँग्रेस यांच्या प्रश्नांनीं ते मन रिझवात. कर्षाकर्षी आपल्या बरोवरीच्या देशसेवकांचा मोठ्या गौरवानें व मोकळेपणानें ते उल्लेख करीत. जेव्हां ते व्यक्तिविषयक बोलत त्या वेळेस पूर्ण सहानुभूतीनें बोलत. एका पुढाऱ्यांत मातीच्या गोळ्यापासून तेजस्वी तरुण वनविण्याचें सामर्थ्य आहे; दुसरा अत्यंत प्रामाणिक परंतु उतावळा आहे; तिसरा पंथ आणि धर्म यांच्या अतीत असल्यामुळें हिंदुमुसलमानांचा पुढारी होण्यास क्षम आहे. (हें महात्मा गांधींस उद्देशून आहे काय ; असल्यास हें भविष्य खरें झालें म्हणावयाचें.) चवथ्या एकांत इतका स्वार्थत्याग केला आहे की, त्याला सर्वास दरडावावयाचा हक्क आहे. (हें टिळकांस उद्देशून असाच काय ;) अशा प्रकारें निरनिराळ्या पुढाऱ्यांवर त्यांचें विशेषतः गुणग्राहक दृष्टीनें परीक्षण करून ते बोलत. त्यांची गुणैकदृष्टि होती. निदान या वेळीं-आयुष्याच्या सायंकाळीं-येथें निवांतस्थानीं बोलतांना तरी त्यांचा हा गुण स्पष्ट दिसत होता; परंतु हें बोलणें चालणें लवकरच संपुष्टांत आलें. हे सुखसंवाद संपले. कारण डॉक्टरनें ' बोलत जाऊं नका ' असा सल्ला दिला. ' खोली सोडून जाऊं नका ' असेंही डॉक्टरनें त्यांस सांगितलें. तेव्हां ते कांहीं दिवस रतन टाटा यांच्याकडे जाऊन राहिले. तेथें त्यांच्या मनास कांहींसा विरंगुळा वाटे. डॉ. जीवराज मेहता हे त्यांची फार शुभ्रपा करीत असत. परंतु गोखल्यांस आपल्या मायभूमीस आतां परत जावेंसें

चाटलें. विची येथून ते सरोजिनीस लिहितात 'Here in the intense mental solitude, I have come upon the bed-rock truths of life and must learn to adjust myself to their demands.'

जुन्या उपनिषत्कारांच्या उदात्त वचनांची त्यांना आतां आठवण होऊ लागली. आयुष्याचा पडदा पडूं लागण्याची वेळ आली, असें त्यांच्या मनास वाटूं लागलें. येथल्या एकतानिंतें सुंदर तत्त्वं, नवीन विचार सुचूं लागले. या विचारांप्रमाणें आतां आपणास वागलें पाहिजे असें त्यांस वाटे. त्यांचें हृदय शुद्धतर झालें. बुद्धि अचल झाली. ते आतां अंतर्मुख झाले. आतां प्रिय जन्मभूमीस जावें, ज्या भव्य भूमीनिं पवित्र जगद्वद्य ऋषींस जन्म दिला, त्या आपल्या पवित्र देशांत, संतांच्या भूमींत, धर्माच्या आरामस्थानीं 'आनंदवनभूमीनीं' आपण जावें असें त्यांस जास्त जास्त वाटूं लागलें. आठ आक्टोबर रोजीं सरोजिनीची व त्यांची शेवटची भेट झाली. ही भेट खरोखरच शेवटची ठरली. मृत्यूची छाया त्यांच्या देहावर पसरली होती. वाळलेल्या तृणपत्राप्रमाणें ते गळून गेलेले होते. त्यांचा मुखचंद्रमा पांडुर झाला होता. त्यांच्यावर पवित्रपणा होता; परंतु म्लानता होती; खिन्नतेची छटाही दृग्गोचर होत होती. त्यांच्या डोळ्यांत तेज होतें; तेथें विमलता भरलेली होती. गंभीर व मधुर स्वरांनीं ते म्हणाले:—

'I do not think we shall meet again; if you live, remember your life is dedicated to the service of the country. My work is done' आतां आपली पुनः भेट होईल असें दिसत नाही. तुम्हीं आपला जन्म देशेसेवेस वाहिला आहे हें ध्यानांत घरा. माझें काम संपलें—असे ते उद्गार होते.

त्यांची प्रकृति खालावलेली पाहून त्यांच मित्र, व सहकारी हिंवाळ्यांत हिंदुस्तानांत जा असें सांगूं लागलें, आणि गोपाळराव नोव्हेंबरअखेर हिंदुस्तानांत परत आले. ते आपल्या आवडत्या सद्गनांतच रहात अरुत.

हिंदुस्तानांत आतां नवीन मनु उदयास येत होता. लढाई सुरू झाली होती. देशांतील लोक शांत व निष्ठापूर्व होते. लो० टिळकांस कैदेतून नुकतेंच ३१४ महिन्यांपूर्वी मुक्त करण्यांत आलें होतें. सर्व लोकांनीं या युद्धप्रसंगां सरकारास सहाय्य करावें असें टिळकांनीं जाहीर केलें होतें. पूर्वींची स्थिति पालटली होती. लढाई सुरू आहे, या लढाईत आपण योग्य तें

सहाय्य केलें तर आपणांस इंग्लंड भरभक्कम सुधारणा देखील असें टिळकांस वाटत असावें. परिस्थितीप्रमाणें टिळक मार्ग आंखीत. त्याचप्रमाणें ते कैदेत गेल्यापामून राष्ट्रीय पक्ष राष्ट्रीय समेतामून अलग राहिला होता. १९१० सालीं गोखल्यांनीं समेट करण्याचा प्रयत्न केला तरी तो सफल झाला नाहीं. नेमस्त पक्षाबरोबर ते सहकार्य करतील अशी लोकांस—नेमस्त लोकांस—आशा वाटूं लागली. टिळकांनीं आपल्या घरीं राष्ट्रीय पक्षाची सभा भरविली. सर्वांचें म्हणणें काय पडलें तें अजमावलें आणि भेटीस येणाऱ्या वेझंट व सुव्वाराव यांस काय सांगावयाचें तें मनांत ठरवून ठेवलें. सुव्वारावांची व टिळकांची गांड पडली. समेटाचा ठराव व नवीन पक्षास राष्ट्रीय समेत येण्यास अपमान न वाटावा म्हणून कांहीं जुन्या अटी वगळणें हीं कामें वेझंटवाई करणार होत्या. काँग्रेस होईपर्यंत टिळकांचा समेट होणार असें सर्वत्र ध्वनित झालें. गोखल्यांसही वाटत होतें कीं टिळक खरोखरीच समेट इच्छितात. परंतु सरकारास शक्य तितका विरोध करण्यांतच मरखवी आहे हा टिळकांच्या अंतर्गांचा विचार जेव्हां गोखल्यांस समजला तेव्हां त्यांनीं भूपेंद्रनाथांस एक गुप्त पत्र लिहिलें. हें पत्र भूपेंद्रनाथांस काँग्रेसच्या कामासाठीं निघाले असतांना वाटेंत मिळालें. अर्थात् ही बातमी त्यांच्या बरोबर असणाऱ्या सर्व लोकांस समजली. वेझंटवाई सात डिसेंबर रोजी पुण्यास आल्या. त्यांस राष्ट्रीय पक्षाचें जें मत ठरलें होतें तें सांगण्यांत आलें. त्या काँग्रेसमध्ये कॉन्स्टिट्यूशनची दुरुस्ती करणारा ठराव आणणार होत्या. मसुदा सुद्धा गोखल्यांनींच वेझंटवाईस करून दिला. परंतु गोखल्यांची बुद्धि फिरली. टिळकांमध्ये त्यास काळेंबरें दिभून आलें. गोखल्यांनीं एक पत्र पाठवून त्यांत 'टिळक हे आयरिश लोकांचे अडवणुकीचे मार्ग स्वीकारणारे आहेत' असें सुव्वारावास सांगितलें. या पत्रांत दुसराही नालस्तीचा मजकूर असावा. कारण वसू गोखल्यांस लिहितात, हें पत्र विषयनियामक कमिटींत मांडण्यामारखें नाहीं तरी दुसरें एक पत्र पाठवा. तद्दुसरोधानें गोखल्यांनीं दुसरें पत्र पाठविलें. विषयनियामक कमिटी भरली. सर्व मंडळी समेटास अनुकूल होती. परंतु Boycott of Government हे शब्द वाचल्याबरोबर सर्व मंडळी स्तिमित झाली; वेझंटवाईंनीं टिळकांस तार करून खुलासा मागविला. 'सरकारवर बहिष्कार टाका असें मीं कधींच म्हटलें नाहीं. राष्ट्रीय पक्षाचे प्रमुख लोक म्युनिसिपालिटीयां-

तून वगैरे कामें करीतच आहेत,'—असें टिळकांनीं उत्तर पाठविलें. हें उत्तर आल्यावर बमूर्ती टिळकांवर न कळत आरोप केल्याबद्दल दोनतीनदां माफी-दिलगिरी प्रदर्शित केली. या प्रकारें समेटाचें बोलणें कालावधिवर ढकलण्यांत आलें.

हें सर्व प्रकरण अमृतवझार पत्रिकेनें चव्हाथ्यावर मांडलें. केसरीच्या ९ फेब्रुवारीच्या अंकांत “चोराच्या उलथ्या बांवा” या नांवाखालील अग्र-लेखांत ज्ञानप्रकाशकार व गोखले यांच्यावर सणसणीत टीका झाली. गोखल्यांनीं हे आडवेतिडवे मार्ग कां शोधिले हें एक गूढच आहे. समेटाची सर्व चर्चा उघडी चालली होती. अमृतवझार पत्रिकेनें तर ‘गुप्त घाला’ असें अन्वर्थक विशेषण या कृत्यास दिलें. गोखल्यांस पत्र प्रसिद्ध करा असें सांगण्यांत आलें. पण ते करीनात. ते येवढेंच म्हणत कीं ‘Boycott of Government’ हे शब्द माझ्या पत्रांत नव्हते. ‘मग कोणते तें कां नाहीं सांगत ?’ असा टिळकपक्षाचा सवाल होता. गोखल्यांचे चेले ज्ञानप्रकाशांतून नुकतीच सहा वर्षांची हद्दपारी भोगून आलेल्या या महानुभाव देशभक्तावर इतकी अश्लील व कठोर टीका करूं लागले कीं ती वाचणें सुद्धां जिवावर येई. शेवटीं ९ फेब्रुवारीच्या केसरीत यावर अग्रलेख येऊन सर्व वातमी प्रसिद्ध झाली. Boycott of Government हे शब्द टिळकांनीं पूर्वी १९०७ मधील कलकत्यास दिलेल्या व्याख्यानांत योजिले होते; त्यांची त्या वेळचीं मतें आज बदललीं असतील असें आम्हांस माहित नव्हतें असेंही गोखलेपक्षी पत्रें म्हणूं लागलीं. परंतु या समर्थनाच्या प्रयत्नावरून गोखल्यांनीं ते शब्द पत्रांत योजिले होते हें मात्र मिद्ध होतें. ज्या व्याख्यानाचा उल्लेख ज्ञानप्रकाश देतो तें व्याख्यान कलकत्याच्या वृत्तपत्रांनीं निराख्याच शब्दांत दिलें आहे ! खेरीज प्रत्यक्ष गोखल्यांनीं १९०७ मधील दौऱ्यांत करवंदी सुद्धां जर सनदशीर धरली आहे तर टिळक कांहीं त्यापुढें गेले नव्हते ! कर न देणें म्हणजे सरकारावर रुसणें नव्हे काय ? आणि १९०७ मध्यें गोखले असें म्हणाले म्हणून मवाळ गोटांतून ते थोडेच बाहेर आले ? मनुष्य बोलिले पुष्कळ परंतु काय करावयाचें तें तो परिस्थितीप्रमाणेंच ठरवितो. परिस्थिति अनुकूल असती, लोकांची तयारी असती, तर गोखल्यांनीं करवंदीची चळवळ हातांत घेतली असती. मारांश काय, १९०७ सालच्या या एका व्याख्यानावरून कांहींच मिद्ध होत नाहींच. तुरुंगवासानें पूर्वीचीं मतें बद-

लप्याइतके कच्च्या दिलाचे टिळक नव्हते. 'कोणीकडून तरी टिळकांस सळो कां पळो करून सोडावयाचें असेंच निदान गोखल्यांच्या अनुयायांस तरी वाटणार. टिळकांस कोणीकडून तरी मारावयाचें, आणि तें सरकारच्या विरुद्ध आहेत असें जाहीर केले म्हणजे आयतीच त्यांची वाट लागेल यापेक्षां यांचा दुसरा विचार नसतो. पण या सदगृहस्थांस आमचें येवढेंच सांगणें आहे कीं, आतां हा धंदा पुरे झाला.' या केमरीच्या उद्गारांत थोडेंफार सत्य आहे असें आम्हांस वाटतें.

१६ फेब्रुवारी १९१५च्या कसरीत गोखल्यांचें ज्ञानप्रकाशांत प्रसिद्ध झालेलें पत्र आणि त्यास टिळकांचें उदार उत्तर हीं आलीं आहेत.

सुब्बाराव प्रथम मुंबईस मवाळांचें म्हणणें काय आहे तें ऐकावयास गेले होते. तथें त्यांस यश येईल असें दिसतच नव्हतें. कारण प्रतिनिधि निवडून पाठविणें त्यांस पसंतच पडलें नसतें. सुब्बारावांचें आणि टिळकांचें भाषण ते मुंबईहून परत आल्यावर झालें. ते ८ डिसेंबर रोजी परत आले. ते गोखल्यांकडेच उतरले होते. ९ तारखेस सकाळीं टिळक सुब्बारावांकडे गेले. सुब्बाराव टिळकांच्या भाषणांतील मुद्द्यांचें टिपण करीत होते. तें त्यांनीं टिळकांस दाखवून त्यांत चूकदुरुस्ती करण्यास विनंति केली. टिळकांनीं एक दोन फरक मुचविले. हा लेख ९ डिसेंबर रोजी तयार झाला, आणि प्रत्यक्ष गोखल्यांच्या घरांत तयार झाला ! हा लेख गोखल्यांनीं पाहिला असला पाहिजे. या लेखांत तर 'सरकारवर बहिष्कार' वगैरे कांहीं मजकूर नाही. गोखले म्हणतात, 'सुब्बारावांनीं मला लेखाव्यातिरिक्त, जीं लेखांत नाहीत अशीं टिळकांचीं विधानें सांगितलीं. तीं विधानें या लेखांत नसलीं तरी त्यांवरून टिळकांचें अंतरंग दिसून येतें. परंतु गोखल्यांच्या या म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नाही. मनुष्य मोकळेपणानें बोलतांना अंतरींच्या अनेक गोष्टी बोलतो. मसुदा आणि खाजगी भाषण यांत गोखल्यांस कांहींच फरक दिसत नाही; आम्हांस तर तो किती तरी दिसतो. मनांत पुष्कळ गोष्टी असतात पण त्या करतां थोड्याच येतात ? २५,००० लोक मिळाले असते तर टिळकांनीं बंड सुद्धां पुकारलें असतें, किंवा गोखल्यांनीं करबंदीचो चळवळ केली असती. परंतु या मनांतील गोष्टी कोणी जबाबदारपणें चव्हाट्यावर मांडीत नसतो. पांढऱ्यावर काळं करावयाचें म्हणजे

त्या शब्दांची जबाबदारी येते. घरांत आम्ही वाटेल तें वोटें. सरकारविरुद्ध सशस्त्र युद्ध पुकारावें असंही म्हणूं. परंतु जर समाजांत मी हें बोलिन तर मी त्या बोलण्याबद्दल जबाबदार धरला जाईन. मनांतील मांडे पुष्कळ असतात, परंतु जबाबदारीनिं जें लिहिले तेंच खरें घेऊन चाललें पाहिजे. गोखले याच्या अगदीं उलट घेऊन चालले. जें लिहिले त्याच्यापेक्षां बोलणें जास्त खरें असं गोखले गृहीत धरून चालले. मनुष्याच्या स्वभावज्ञानासाठीं, स्वभावाचे सम्यक् आलोचन करतांना त्याच्या बोलण्याला पुष्कळच महत्त्व देणें जरूर आहे. परंतु हीं या मनुष्यांचीं मतं आहेत असं समाजांत सांगणें धाष्टर्याचें असून तें शहाणपणाचेंही होणार नाहीं.

काहीं असलें तरी आमच्या प्रामाणिक व निःपक्षपाती मनास असंच वाटतें कीं या वादांत गोखल्यांवरच वाजू येते. गोखल्यांनीं प्रो० विजापुरकरांत आणखी मध्यें ओढलें आहे. प्रो० विजापुरकरही म्हणतात कीं सुब्यारावांजवळ टिळक असं बोलले असतील. परंतु तीं मनाचीं दृश्यसृष्टींत न येणारीं कल्याणापत्यें काय कामाचीं इत्या मसुद्यांत काय आहे तें पहा. गोखले म्हणतात मला मसुदा पहावयास मिळाला नाहीं म्हणून मी सुब्यारावांजवळ जें भाषण झालें त्याच्यावरच विश्वसलों. परंतु हा मसुदा खुद्द गोखल्यांच्या घरीं झाला असतां तो त्यांनीं पाहिल्या नसेल हें संभवनीय दिसत नाहीं. प्रो० विजापुरकरांचें ज्ञानप्रकाशांत एक पत्र प्रसिद्ध झालें आहे. परंतु आमचा मुख्य मुद्दा त्यानें खोटा ठरत नाहीं.

अखेर.

गोखले यांवेळेस आजारी होते. या भांडणांचा त्यांना जास्तच वाट आला असेल. त्यांनीं हें सर्व सरळ दृष्टीनें केलें असलें; पुढें धोके येऊं नयेत म्हणून केलें असलें; परंतु त्यायोगें नुकत्याच कष्टद स्थितींतून आलल्या वीराचें हृदय दुःखविलें गेलें आणि गोखल्यांच्या अनुयायांनीं तर क्रौर्याची मीमांच केली. त्यांनीं टीकेची परवावधि केली. टिळकांच्या

गैरहजेरीत आपल्या मोह्यावर झालेल्या अश्लील टीकेचा सूडच ते टिळकांवर घेत आहेत असें वाटलें. परंतु त्या वेळेस टिळक गैरहजर होते. ते सरकारचा पाहुणचार घेत होते; ते स्वातंत्र्यमंदिरांत—कारागृहांत होते. म्हणून आपल्या अनुयायांस आवरणें त्यांना शक्य नव्हतें. परंतु या वेळेस गोखले आजारी असले तरी आपल्या अनुयायांना त्यांनीं आवरलें पाहिजे होतें. परंतु तें त्यांच्याकडून झालें नाहीं असें दिसतें; असो.

महाराष्ट्रांत पुनः खडाजंगी होईल कां? आतां जगांत लढाईस सुरुवात झाली आहे. अशा नाजूक प्रसंगां देशांत बंडाची प्रवृत्ति तर नाहीं होणार असाही त्यांस संशय आला असेल! देशाचें कमें होईल! ही नौका पैल तीराला सुरक्षित जाऊन पोहेंचेल, कां खडकावर आदळून शतशः विदीर्ण होईल याची त्यांस चिंता लागून राहिली असावी. ते खंगत चालले होते. अनंत श्रमांनीं थकलेल्या त्यांच्या देहाला जास्तच थकवा आला. आतां त्यांस विशेष श्रम होत नसत. रात्रीच्या वेळीं मनाची करमणूक व्हावी म्हणून त्यांची मित्रमंडळी पंचे वगैरे खेळावयास जमत. हेतु हा कीं त्यायोगेंतरी त्रासलेल्या जीवास विरंगुळा व्हावा. एक दिवस सहज खेळतांना त्यांचे आत दत्तोपंत वेलणकर त्यांस म्हणाले, 'ज्या पत्रामुळे येवढें रण माजून राहिले आहे तें कराना एकदां प्रसिद्ध?' तेव्हां गोखले म्हणाले, 'मी जर तें प्रसिद्ध केलें तर टिळकांवर जास्तच गहजव होईल, व ते जास्तच अडचणींत सांपडतील. पत्र प्रसिद्ध करावयाचें, कीं नाहीं तें मला समजतें. तुम्हांला तितका डावपेंच, मुत्सद्देगिरी माहीत नाहीं. ('You have no political wisdom') अशा रीतीनें दिवस चालले. शरीर रोडावत चाललें. गोखल्यांची अंगलट साधारण वन्यापैकी होती. त्यांचा वर्ण गौर अमून चेहऱ्यावर एक प्रकारचें मार्दव असे. डोळ्यांत स्निग्धता व पावित्र्य असे. त्यांची मूर्ति मोहक होती; टिळकांप्रमाणें भेदक नव्हती. त्यांची रमणीय देह्यष्टि आतां सुकत चालली. तेज हरपलें; रक्त आटलें; मांस नाहींस झालें. अशा रीतीनें गोखले शरपंजरीं अमतां १२ फेब्रुवारीस गांधीजी पुण्यास आले. १९१४ मध्यें इंग्लंडमध्यें गोखले आजारी असतांनाही गांधीजी आपल्या गुरूस भेटण्यास आफ्रिकेंतून तांतडीनें तेथें गेले होते. गांधी पायांत कांहीं न घालतां तेथें त्यांच्या भेटीस येत. परंतु गोखल्यांनीं निर्वाणीनें 'थंडी आहे, पायांत बूट व मोजे

‘घालीत जा.’ असें जेव्हां सांगितलें तेव्हां ते घालूं लागले. गोपाळरावांबद्दल गांधींस केवढा आदर व प्रेमा वाटे !

गांधीजींचें पुण्यांत टोलेजंग स्वागत झालें. त्यांस भारतसेवक समाजांतही आमंत्रण देण्यांत आलें होतें. गांधी समाजाच्या ठिकार्णां गेले. त्यांस फलाहार देण्यांत आला. ते यावयाच्या जरा आधींच गोखले यांस जबर मूर्च्छना आली होती. गांधीजींनीं तेथील प्रचंड लायब्ररी पाहिली आणि ते विस्मित झाले. ते म्हणाले, अगदीं निवडक ५-५० पुस्तकें ठेवार्वीं; हे भाराभर ग्रंथ कशासाठीं ? गांधीजींचे मार्ग निराळें; मतें निराळीं; देशसेवा हें दोघांचेंही ध्येय, येवढीच उभयतांत साम्यता ! आपल्या पाठी-मागें गांधीजी हे भारतसेवक समाजाचे पहिले मेंबर, प्रणेते, अध्यक्ष व्हावे अशी गोखल्यांची फार फार इच्छा होती. पण गांधीजी तयार होईनात. शेवटीं गोपाळराव म्हणाले, ‘तुम्ही देशांत सर्वत्र हिंडा; देशस्थिति अजमावा आणि तुमची काय मतें होतील ती पहा. जर तुमचीं मतें सोया-यटीच्या मताशीं जुळलीं तरच तुम्ही अध्यक्ष व्हा.’ गांधीजींनीं देशभर दौरा काढण्याचें ठरविलें. आणि गोखल्यांचा निरोप घेऊन ते निघून गेले.

गोपाळराव नुकतेच मूर्च्छनेंतून उठले होते. यामुळें आतां डॉक्टरांस त्यांची विशेष काळजी वाटूं लागली. त्यांचा रोजचा कार्यक्रम चालूच होता. बुधवारी १७ तारखेस रात्रौ त्यांनीं एक महत्त्वाचें लिखाण संप-विलें. हा राजकीय हक्कांचा मसुदा होता. व तो ना. आगाखानांनीं पुढें प्रसिद्ध केला. गुरुवारी त्यांनीं सर्वास पत्रें लिहिलीं. शुक्रवारी सकाळीं त्यांची प्रकृति जास्त ढांसळली आहे असें डॉक्टरांस दिसलें. स्वतः गोपाळरावांस वाटूं लागलें, कीं आपण आतां चारदोन तासांचेच सोवतीं आहों. सर्व कुटुंबांतली मंडळी विछान्यासभोंवतीं जमली होती. मित्रमंडळीही खिन्न वदनांनें बसली होती. दोनतीन दिवसांपूर्वींचाच गोष्ट. ते हरिभाऊ आपट्यांजवळ मरणासंबंधीं बोलत होते. हरिभाऊ त्यांचे परमस्नेही. ‘तुम्हांस आजपर्यंत कोणाच्या मृत्यूनें विशेष दुःख झालें ?’ हरिभाऊंस गोपाळरावांनीं विचारलें. ‘माझ्या मुलीच्या मृत्यूनें’ असें हरिभाऊ म्हणाले. गोपाळराव म्हणाले, ‘एकाद्या स्नेह्याचें नांव सांगा.’ हरिभाऊंनीं माधवराव नामजोशी

यांचें नाव सांगितलें. हरिभाऊंस आपल्या मरणानें लवकरच दुःख होईल या हेतूनें ते बोलत होते.

डॉक्टर देव हे गोखल्यांची प्रकृति पहात असत. मरणाच्या आर्षां दोन दिवस पर्यंत ते स्वतःच्या हातानें एनिमा घ्यावयाचे. दुसऱ्यानें दिलेला त्यांस खपाव-याचा नाही. दुसऱ्यानें आपली सेवाशुश्रूषा करावी याचा त्यास तिटकारा असे. एक दिवस ते विछान्यावर बसले होते. ते कदाचित् पाठीमागे पडतील या हेतूनें दत्तोपंत त्यांच्या पाठीशी हात ठेवून बसले होते. न जाणो पडले तर सावरावें. परंतु गोपाळरावांनीं मागे मुरडून पाहिलें तेव्हा त्यांस अत्यंत राग आला. “मी काय पडतां कीं काय ? तुम्हांस वाटतें तरी काय ? मी अद्याप चांगला शाबूत आहे, चला, दूर सरा ! ” असें ते म्हणाले. परंतु ओढून ताणून आणलेलें बळ किती टिकणार ? मरणाच्या दिवशीं—शुक्रवारी सकाळीं त्यांस स्वहस्तानें एनिमा घेववला नाही. ग्लिस-रिनचा एनिमा दिल्यावर तोही आज लागू झाला नाही. गोपाळराव म्हणाले ‘वाटेल तें करा; आतां हा देह राहणार नाही !’ गॅस-ब्लॅडरनें सर्व छाती तपासून वगैरे पाहिली. आज त्यास काय वाटलें कोण जाणे, त्यांनीं विन्हाडची सर्व मंडळी दुपारीं भेटावयास बोलावली. डॉक्टर सांगत होते त्रास होईल बोलावू नका. परंतु गोपाळरावांनीं एकलें नाही. दुपारीं एक वाजतां ते व्हराड्यांत येऊन बसले. ते आजारी होते तरी विन्हाडीं रहात नसत; सांसायटीच्या मुख्य इमारतींतच रहात असत. सांसायटी हेंच त्यांचें घर होतें. विन्हाडची सर्व मंडळी आली. त्यांच्याजवळ तास दोन तास नीटपणें बोलल्यानंतर तीनच्या सुमारास सर्व मंडळींस घरीं जा असें त्यांनीं सांगितलें. “सर्व ठीक आहे; घाबरण्याचें कारण नाही,” असा त्यांनीं त्यांस धीर दिला. आतां ते आंत विछान्यावर जाऊन पडले. मंडळी बोहेरच व्हराड्यांत उभी होती. त्यांना जाण्याचा धीर कसा व्हावा ? गोपाळरावांनीं विचारलें, ‘मंडळी गेली कां ?’ ‘नाहीं’ असें उत्तर मिळतांच ते म्हणाले ‘जा ना आतां ? येथें थांबून काय करावयाचें आहे ?’ नंतर सर्व मंडळी घरीं गेली. मंडळी घरीं गेल्यानंतर गोपाळरावांच्या घशाशीं धुरधुर असा आवाज होऊं लागला. मंडळीशीं बोलेंपर्यंत त्यांनीं सर्व अवसान एकवटलें होतें. होती नव्हती ती शक्ति एकत्र आणली होती. परंतु ज्योत मोठी होते ती

जाण्यासाठी अमते, तद्गतच झालें. आतां बोलण्याची शक्ति राहिली नाही. संध्याकाळीं त्यांचे भाचे पंश्र हे तेंथें आले. व गोपाळरावांची स्थिति पाहून ते एकदम वायकोसारखे रडूं लागले. रडणें गोपाळरावांस सहन होईना. 'रडावयाचें असेल, तर येथून निघून जा वरें?' असें अवसान आणून गोपाळराव म्हणाले. हळूहळू सायंकाळ झाला. आयुष्याचाही सायंकाळ संपला. आतां रात्रीस आरंभ झाला. सभोंवतालीं मृत्यूची काळी छाया पसरून राहिली होती. सर्वांच्या चहऱ्यावर विपण्णता व खिन्नता स्पष्ट दिसत होती. उदासीनता व उद्धिग्नता यांचें साम्राज्य सर्वत्र सुरू झालें होतें. एकेक क्षण, एकेक घटका, मोलाची जाऊं लागली. आतां आठ वाजावयास आले. ते पहा आठाचे टोले देण्यांत आले. आठाच्या टोल्यांनीं जणूं आठवण झाल्याप्रमाणें मृत्यु अधिक पुढें सरकला !

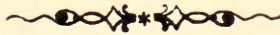
आठ वाजतां तब्येत अधिकच विघडली. हरिभाऊंस निरोप पाठविण्यांत आला. तावडतांय टांग्यांत वसून हरिभाऊ मोसायटींत आंल. गोपाळराव अम्यवस्थ होते. परंतु त्यांस शुद्धि होती, बोलतां येत होतें. हरिभाऊंना पाहून त्यांस समाधान झालें. 'मला आतां अंथरुणावरून आरामखुर्चीवर बसवा, असें ते म्हणाले. द्राघातिघांनीं त्यांस अलगत उचलून खुर्चीवर-त्यांच्या आवडत्या खुर्चीवर ठेविलें. त्यांनीं सर्वांस पोटा भरून, डोळे भरून पाहिलें ! शेवटचेंच पाहणें तें ! नंतर ते क्षीण स्वरांनं म्हणाले, 'या लोकची मजा पाहिली, आतां तिकडे जाऊन पाहूं ! खुर्चीवर बसल्यानंतर पांचच मिनिटांनीं त्यांनीं वर आकाशाकडे बोट केलें. तिकडे जातां असें या करण्यांनं गोपा-रावांनीं सुचविलें. आपली मान हालवून 'हरिभाऊ येतां आतां !' असें ते बोलले आणि त्यांनीं नमस्कार केला व डोळे मिटले. किती शांत व गंभीरपणें त्यांनीं इहलोकचा निरोप घेतला ! कसेंही झालें तरी थोर ते थोरच. आतां मृत्युलोक संपला. जीवशिवांचें एक्य झालें. कुडीचा आणि आत्मारामाचा वियोग झाला. चैतन्यांत चैतन्य विलीन झालें. तेथील देखावा अत्यंत करुणास्पद होता, गीहं-वर आणणारा होता. फत्तरास सुद्धां त्या वेळीं पाझर फुटला अमता; दगाडाचें सुद्धां पाणी झालें असतें. कठोरवृत्तीच्या माणसाच्या डोळ्यांसही चटकन् पाणी आलें असतें. रात्रीचे अकरा वाजलेले; सर्वत्र शांतता होती. आकाशांत

तारे चमकत होते. परंतु येथे जनतेच्या डोळ्यांत अश्रूंचे दग जमत होते. गोपाळरावांचे शव खाली काढण्यांत आले. त्यांच्या सभोवती चिमणी-सारखी तांडे करून त्यांचे मित्र वगैरे बसले होते. काय करणार ? मृत्यु कोणासही चुकत नाही; मृत्यु कोणाचीही गय करीत नाही. मरण सर्वासच येतं; परंतु देशासाठीं निरपेक्षपणं, निरलसपणं अखंड श्रम करीत असतां, तनमनधन अर्पण करीत असतां मृत्यु येणं हें महाभाग्य होय. लढाई-नंतर सर्व देशानें करावयाच्या उठावर्णाची गोपाळराव दिशा ठरवीत होते. रॉयल कमिशनचे काम अर्धवटच राहिले. त्याची तळमळ त्यांस लागून राहिली होती. परंतु वरून संदेश आला, कीं जेवढीं फुलें परडीत जमविलीं असतील तेवढीं घेऊनच प्रभूच्या चरणीं यावं. जमविलेलीं फुलें परमेश्वराच्या चरणारविंदावर वाहण्यासाठीं हा माळी निघून गेला. देवानें बोलावले; ते गेले. आपण वाईट वाटून घेण्यांत काळ न दवडतां फुलें वेंचावयास लागूं व परडी भरून ठेवूं. कारण देवाची हांक केव्हां येईल, याचा नेम नमता.

सर्वत्र तारा गेल्या. देशांत हाहाकार झाला! पुण्यांत शनिवारीं दुपारीं प्रेतयात्रा निघाली. आजूवाजूचे व मुंबईचे लोक आले होते. पुढारी मंडळी हजर होती. गोपाळरावांचा देह पुष्पहारांनीं मंडित करून सोमायटीचे इमारतींतून बाहेर काढण्यांत आला. लकडीपुलावरून सदाशिवपेटेच्या रस्त्यानें, बुधवारांतून, नानांच्या वाड्यावरून आंकारेश्वरीं देह मिरवीत नण्यांत आला. फर्ग्युसन कॉलेजांतील सर्व प्रोफेसर, कामत वगैरे शहरांतील प्रमुख मंडळी, टिळक, भांडारकर, सर्व लोक वाळवंटांत जमले होत. विद्यार्थ्यांची व लोकांची गर्दी लोटली होती. आंकारेश्वरीं एक दोन छाया-चित्रे घेण्यांत आली. नंतर गु. डॉ. भांडारकर व लो. टिळक यांचीं समयोचित भाषणें झालीं. तदनंतर गोखल्यांच्या देहास मंत्राग्नि देण्यांत आला. पुण्यालाच नव्हे तर सर्व हिंदुस्तानास चटक लावून गेलेल्या गोपाळरावांचें गुणवर्णन करीत लोक परत फिरले. टिळकांचे या वेळचे उद्गार फार स्फूर्तिदायक होते. त्यांच्या मनाच्या मोठेपणास ते शोभेसे होते. 'हिंदुस्तानांतील हिरा, महाराष्ट्रांतील नररत्न, कर्तृत्वशाली पुरुषांचा वीर गेला!' असें जें टिळकांनीं सांगितलें तें योग्य होतें. या बोलण्यांत कपट नव्हतें. हृदयाचा सरळपणा व मनाचा उदारपणा

आणि धोरणां त्यांत आंतला होता. मोठ्या माणसांच्या मनाच्या नैसर्गिक मोठेपणानें आमचें मन मोहून जातें. तत्त्वनिष्ठ माणसें भांडतांना तत्त्वासाठीं अटीतटीनें भांडतील, परंतु त्यांचीं अंतःकरणं आंतून एकमेकांस ओढीत असतात. ' विभूतिमत् सत्त्व ' सर्वांत एकच आहे, फक्त त्याचा अविर्भाव निरनिराळा होतो ' हें ते जाणतात उमजतात, त्यांचीं मनें वजाहून कठोर आणि लोण्याहून मऊ असतात हेंच खरें.

स्वभाव व गुणदोषमीमांसा.

गोपाळरावांच्या आयुष्यक्रमाकडे नजर दिली तर आपण आश्चर्यचकित होतां. केवळ दृढनिश्चय व उद्योग यांच्या जोरावर मनुष्य काय करूं शकतो हें त्यांनीं मूर्तिमंत दाखवून दिलें. १८८७ मध्ये हरिभाऊ आपटे आणि गोपाळराव यांचा स्नेह जमला. गोपाळरावांनीं हरिभाऊंस सहज प्रश्न केला की "हरिभाऊ, पुढें आपल्या आयुष्यक्रमांत तुम्हीं काय व्हावें असें तुम्हांस वाटतें?" हरिभाऊंनीं गोपाळरावांस तोच प्रश्न केला. गोपाळराव म्हणाले, "कॅबिनेट मिनिस्टर हाऊन आपल्या देशाची कामगिरी करावी अशी माझी इच्छा आहे." "समाजास सन्मार्गदर्शक असा विख्यात कादंबरीकार व्हावें अशी माझी इच्छा आहे," असें आपटे म्हणाले. गोपाळरावांची मनीषा पाहून आपट्यांस आश्चर्य वाटलें. परंतु गोपाळरावांनीं आपलें ध्येय गांठलें हें हरिभाऊंनीं आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलें आणि त्यांस मोठें कौतुक वाटलें. साम्राज्यांत जी सन्मानाची जागा त्यांनीं मिळविली, देशांत जें त्यांनीं महत्त्वाचें लोकनायकत्व पटकाविलें हें सर्व त्यांस एकदम आयतें वाढून आलें नाहीं. एकेक पायरी चढत चढत ते वर गेले. हळूहळू सर्व फूल फुललें. एकेक पाकळी उमलत होती. सरतेशेवटीं सर्व फूल फुलून दशदिशांत त्याचा सुवास दरवळून राहिला. वयाच्या अठराव्या वर्षीपासून त्यांच्या कामगिरीस प्रारंभ झाला. प्रोफेसर, सार्वजनिक सभेचे चिटणीस, बेल्वीकमिशनपुढील साक्षीदार,

प्रांतिक कायदे—कौन्सिलंतील सभासद, राष्ट्रीय सभेचे चिटणीस व अध्यक्ष, अखिल हिंदी राष्ट्रांचे पुढारी, रॉयल कमिशनवरील मेंबर, परराष्ट्रांत अधिकृत वकील, अनेक संस्थांचे संस्थापक, अशाप्रकारे त्यांचा तीस वर्षांचा आयुष्यपट चितारला गेला. मृत्यूचे वेळेस त्यांचे वय फक्त ४९ वर्षांचे होते. युरोपमध्ये, व अमेरिकेमध्ये लोक सार्वजनिक कामांत, देशाच्या कारभारांत पन्नाशी उलटल्यानंतर पुढे येतात. परंतु हिंदुस्तानांत पाहिले तर बुद्धि जास्त लवकर परिपक्व होत असे दिसते. अकराव्या राज्यावर आला त्या वेळेस तो अवघा तेरा वर्षांचा होता. शिवाजी महाराजांनी तोरण्यावर तोरण बांधिले त्या वेळेस त्यांस मिसरूडही फुटली नसेल. पहिला बाजीराव विसाव्या वर्षीच पेशवा झाला. आणि वीस वर्षांत आपल्या अतुल पराक्रमाने त्याने सर्वांस नमविले. पहिले माधवराव हे तर सोळा वर्षांचे असतां पेशवे—पदावर अधिष्ठित झाले. आणि सर्व पेशवे मंडळांत कार्यकर्ता असे नांव त्यांनी मिळविले. परंतु गाडी जोराने चालविली तर वेल थकून जातात, त्याप्रमाणे या नरवीरांचे देह लवकर थकतात. आधुनिक महाराष्ट्राकडे नजर दिली तरी हेंच चित्र दिसते. चिपळूणकर, आपटे, आगरकर यांच्यासारखीं रत्ने फारच लवकर दिवंगत झालीं. त्यांचेच उदाहरण गोखल्यांनी गिरविले. गोखलेही हिंदुस्तानास फार दिवस लाभले नाहीत. परंतु केसरींतील मृत्युलेखांत अवतरण दिल्याप्रमाणे 'मुहूर्त ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितं चिरम् ॥' पुष्कळ धुममून आजूबाजूच्या लोकांस डोळे चोळण्यास लावण्यापेक्षा क्षणभर चमकावे आणि लोकांस मार्ग दाखवून द्यावा. गुलाब अल्पकाळ असतो, आणि सर्वांस रिझवितो; सुखवितो. परंतु तो कंटाकासनावर असतो हें विसरून चालणार नाही. 'न तपस्या तरि ना विकास' हें अबाधित तत्त्व आहे. टिळक सुद्धा त्यांच्यावर आलेल्या मानमिक, शारीरिक दगदगीला न जुमानतां इतके दिवस जगले याचे कारण ते स्वतःच सांगत, कीं 'मी जात्या कठोर अंतःकरणाचा आहे.' दगदगीचा मनावर व त्यामुळे देहावर ते फार परिणाम करून घेत नसत. गोखल्यांचे याच्या अगदीं उलट होते. त्यांच्या मनावर फार परिणाम होई. कार्य करित असतां, लढाया लढत असतां गोखल्यांस मरण आले. त्यांच्या मृत्यूने सर्व देश हळहळला. क्षणभर सर्व लोक भेदभाव विसरून गेले. त्यांनी आपल्या गुणांनी सर्वांची अंतःकरणे काबीज केली. आपल्या अल्प आयुष्य-

क्रमांत ज्या महनीय गुणांनी त्यांनी ही अजरामर कीर्ति संपादन केली, त्या गुणांचें आपण थोडथोडें निरीक्षण करूं या. या गुणांबरोबरच त्यांच्या उणिवा, त्यांचा स्वभाव, त्यांच्या कार्याची दिशा याचाही संक्षेपानें विचार करणें प्राप्त आहे.

त्यांच्या सर्व कामगिरीस पायाभूत झालेला गुण म्हणजे त्यांनीं केलेला दांडगा अभ्यास. भावि कार्यास योग्य व क्षम होण्यासाठी, त्यांनीं देहाची पर्वा केली नाही. सतत दहावारा वर्षे न्या. रानडे व रा. व. गणेश व्यंकटेश जोशी यांच्या जवळ त्यांनीं देशांतील सर्व महत्त्वाच्या प्रश्नांचा सांगोपांग अभ्यास केला. त्यांनीं विशेषतः आंकडशास्त्राचा जोश्यांजवळ फारच कसो-शानें अभ्यास केला. देशाची तरफदारी करणाऱ्यास सर्व खडान्खडा माहिती असली पाहिजे. या दृष्टीनें त्यांनीं युरोपच्या इतिहासाचा फार मनन-पूर्वक अभ्यास केला होता. जुन्या राज्यपद्धति कशा अस्तित्वांत आल्या आणि त्यांत कमकमे फरक पडले यांचें त्यांनीं काळजीपूर्वक ज्ञान मिळविलें. वाच्छा म्हणतात:— "Nothing so broadens the mental horizon in politics as History. The angle of vision is greatly enlarged. Parochial views of men and things are superseded by catholic views. The parish is forgotten and all the world becomes his country. Nothing, therefore, is more valuable than history and no accomplishment is more suited to him who aims at being a better citizen than the same subject."

गोखल्यांनीं इतिहासापासून फार धडे घेतले. परंतु हें सर्व शिकून जर मांडता येत नसेल तर काय फायदा ? म्हणून गोपाळरावांनीं याही वाचर्तीत लहाणपापासून सक्त मेहनत घेतली होती. त्यांनीं इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व मिळविलें. कोर्टें उत्तम शब्द, उत्तम वाक्य दिसलें की तें यांनीं आत्मसात् केलेंच. वर्कमारख्या महापंडिताच्या ग्रंथांतील उतारे त्यांस तोंडपाठ असत. या सर्व तयारीमुळें इंग्रजी भाषा त्यांच्या जिव्हाग्रावर खेळूं लागली. त्यांची भाषा सोपी, सहजमुंदर, परंतु जोरदार आहे. वेगाली वक्त्यांमधील अलंकार आणि मेथांच्या भाषेंतील विनोद व कोटिक्रम हे गुण त्यांच्या भाषेंत नाहीत. परंतु सरलता आणि मनोहरता तिच्यामध्ये आहे. मोरोपंतांनीं म्हटल्याप्रमाणें

‘कृताभ्यंगस्नाना कनकमणिभूषाविरहिता । विराजे

सिद्धें धवलवसनं भूपवनिता ॥ अशी गोपाळरावांची वाग्बुध्
 होता ! गोखल्यांच्या १९०७ च्या आरंभाच्या उत्तर हिंदुस्तानांतील
 दौन्याच्या वेळीं हिंदुस्तान रिळू त्यांच्या भाषेसंबंधी लिहितोः—“ We
 think his speeches do not rise to the level of oratory, and
 speaking broadly, they are inferior, as speeches, to the efforts
 of Mr. Lal Mohan Ghose, Babu Surendranath Banerjee and
 Sir. Pherojshah Mehta, among living Indians. Mr. Go-
 khale's diction is chaste but one misses in it the almost
 classic phraseology of the Hon'ble Dr. Rash Behari Ghose.
 There is again no humour, no sarcasm, no lofty declamation,
 no piercing invective, such as characterised for instance, Mr.
 Lalmohan Ghosa's still famous speech on the Ilbert Bill
 delivered at Dacca nearly a quarter of century ago. In some
 respects, however, Mr. Gokhale is equalled by few and sur-
 passed by none among his compatriots. In directness of
 expression and lucidity of exposition, in grasp of principles
 and mastery of detail, we hardly know his equal. Read his
 speeches full of eloquence, full of earnestness, vigorous master-
 pieces of sustained argument; there is hardly a superfluous
 word in them or any which one can easily improve. As a
 debator Mr. Gokhale is not equal to Sir. Pherojshah Mehta;
 neither perhaps as a statesman. In the higher qualities of
 statesmanship, we think he is inferior only to Sir Pherojshah.”
 ते आपल्या वार्णित निग्रह दाखवीत. वक्तृत्व आवेशपूर्ण असलें तरी त्यांत
 मनाचा आवरलेला भाव स्पष्ट दिसे. इंग्लंडमध्ये या मनोनिग्रहाचा त्यांम
 फार फायदा झाला. आंकडेशास्त्रांतील ज्ञान व इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व
 यांच्या जोडीला त्यांच्या भाषणांत विषयाची सुंदर मांडणी असे. एका
 मागून एक सांखळीच्या दुव्याप्रमाणें त्यांच्या भाषणांतील दुवे असत. या
 गुणत्रयामुलें त्यांचीं काथंद्कौन्सिलमधील भाषणें अमोत्र ठरलीं. आंक-
 ड्यांच्या सभ्यक् व अचूक ज्ञानानें त्यांत कोणालाही खोड काढतां येत नसे.
 ब्रिटनिकाकारांनीं त्यांच्या भाषणांचें वर्णन खालीलप्रमाणें केलें आहेः—“ His

persuasive eloquence, close reasoning, accurate knowledge of the subjects discussed and instincts of statesmanship won him the Indian leadership.' कर्झनसारख्या तडफदार गव्हर्नरजनरलच्या वेळची भाषणे जोरदार व प्रतिपक्षस सपशेल पालथी घालणारी, आणि नामोहरम करून टाकणारी अशी आहेत. कर्झनसाहेवांनीं घेतून दाखविलें कीं, 'He had never met a man of any nationality more gifted with Parliamentary capacities.' कांहीं मभासद राष्ट्रीय सभेसारख्या ठिकाणीं मोठीं आवेशाचीं भाषणे करावयाच्या संवयीमुळें येथेही तमें करूं पहात. त्यांस अशीं भाषणे करूं नये असा गोखल्यांनीं अनेकदां सल्ला दिला. भूपेंद्रनाथ वसूच्या 'फाळणी'वरच्या आवेशी भाषणाचें वर्णन करितांना चिरोलमाहेव म्हणतात, 'On this, as on other occasions, the florid style of eloquence cultivated by the leaders of the Indian National Congress fell flat—distinctly—in the calmer atmosphere of the council-room.' कांणतेंही कृत्य करण्यास सरकार जरी समर्थ असलें तरी आपण न्याय्य व रास्त टीका करूनच सरकारचा अधःपात जगास दाखविला पाहिजे, आणि हेंही काम कांहीं कमी महत्त्वाचें नाहीं. सरकारवर टीका करण्यास त्यांच्या अंगांत धैर्य होतें; स्वाभिमान हाता. टीका करतांता ते डगमगत नसत. बाहेर राहून सरकारवरील जळजळीत टीकेनें वर्तमानपत्राचे रकाने भरण्यास जें धैर्य लागतें, तितकेंच किंबहुना त्याच्याहून जास्त धैर्य प्रत्यक्ष कौन्सिलांत समोरासमोर न्याय्य व सणसणीत टीका करावयास लागतें. येथे वायफळ शब्द कामाचा नाहीं. कल्पनेचें सहाय्य उपयोगीं नसतें. सरकारला कर्तव्याची हरघडी आठवण करून द्यावी, त्याच्या चुका त्याच्या पदरांत घालाव्या हें त्यांचें पाहिलें कर्तव्य असे. 'स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपः । हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभुः ॥' या न्यायानें गोखले साधु ठरले व सरकार हलक्या दर्जाचें ठरलें. वाटले ते कायदे जर सरकार पास करून घेईल तर हीं कौन्सिलें म्हणजे देखावा-केवळ फास होत, असें त्यांनीं स्पष्ट शब्दांत तेथें सांगितलें. ऑफिशियल मॅजिस्ट्रॅट अॅक्ट, युनिव्हर्सिटी बिल, व्हॉलंटियर अॅक्ट, मिडिशम मीटिगज अॅक्ट वगैरे प्रसंगीं त्यांनीं सरकारची झणझणीत कानउघाडणी केली. परंतु टीका करतांना त्यांच्या मनांत व्यक्तिद्वेष कधींही नसे. संयुक्तप्रांताचे अधिकारी सर जेम्स मेस्टन यांनीं

आपल्या व्याख्यानांत गोखल्यांच्या मनाच्या मोकळेपणाविषयी सुंदर वर्णन दिले आहे. ते म्हणतात, 'मी सरकारच्या अंदाजपत्रकाची नेहमी तरफदारी करावयाचा. गोखले त्याच्या चिंध्या उडवीत असत; परंतु कधीही उतावीळपणाने मन भडकून गोखले यांनी माझे मन दुखविले नाही. मनास लागेल असा शब्द त्यांच्या तोंडावाटे कव्हांही बाहेर आला नाही. वादविवादाच्या आरंभी आम्ही खासगी बैठकीत चोलत असू आणि मग कौन्सिलमध्ये उघड उघड सरवत्ती होई. मी व ते मित्र झालों. मी जेव्हां संयुक्त-प्रांताचा अधिकारी व्हावयाचे ठरले तेव्हां ते मला मित्रत्वाच्या नात्याने म्हणाले, 'I am very anxious that you should do well in the U. P., but you are sure to make blunders and what I want to do is to come and stay with you for a few days about half way through your term of office and to tell you, as the friend that I always have been, of the mistakes you made.' चिरोलसाहेबांनी गोखल्यांच्या सम्यपणाविषयी, व मनाच्या उदारपणाविषयी प्रशंसापत्र दिले आहे ते असे:—'It would be unfair not to give to Mr. Gokhale his full share of credit for the happy result. Though often an unrelenting critic of the administration, he struck from the first a note of studied moderation and restraint to which most of his political friends attuned their utterances. He naturally assumed the functions of the **Leader of His Majesty's opposition**, and he discharged them, not only with the ability which every one expected from him, but with the urbanity and self-restraint of a man conscious of his responsibilities as well as of his powers. His was among the Indian members not only the master-mind, but the dominant personality. The European members, on the other hand, showed themselves invariably courteous and good-tempered, and not a few awakened corners were turned by little good-humoured banter. Nor was it unusual to see the Englishman come and sit down by the side of the Indian member to whose indictment he had just been replying, and in friendly conversation take all personal sting out of the controversy.'

गोखल्यांचें तेज कौन्सिलमध्ये फार पडलें. इतर सर्व सभासद त्यांच्यापुढें दिपून जात. कारण गोखले केवळ सरकारवर टीका करण्याचेंच काम करून थांबत नमत, तर रयतेला सुख व्हावें म्हणून दरवर्षीं नाना उपाय ते सुचवीत असत. मिठावरील कर, प्राप्तीवरील कर, आरोग्य, शेतकी-सुधारणा या बाबतींत त्यांचें म्हणणें थोडेंफार सरकारनें ऐकलें. सरकारनें ऐकलें नाहीं तरी दरवर्षीं तेंच तेंच सांगण्यास ते कधीं मागेंपुढें पहात नमत किंवा लाजही मानीत नमत. शिक्षणाच्या बाबतींतही त्यांच्या कारकिर्दींत जास्त खर्च होऊं लागला. शेवटचीं तीन वर्षे तर सक्तीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षणाच्या विलावर त्यांचा सर्व भर होता. हा शिक्षणाचा खर्च कौटून आणावयाचा ? त्यासाठीं आयात मालावरील जकात शेंकडा^५ आहे ती आकरावी, कांहीं दुसरे कर बसवावे, आणि लष्करासारख्या लाडक्या खात्यांतील उधळपट्टी कमी करावी. असें त्यांनीं सुचविलें. हें सक्तीचें शिक्षण प्रारंभी मुलांपुरतेंच असावें असें गोखल्यांचें मत बनलें होतें.

‘ Mr. Gokhale himself has abandoned the idea of making primary education compulsory for girls as well as for boys’. असें चिरोल सांगतात. गोखल्यांच्या कौन्सिलमधील कामास हिंदुस्तानांत तोड नाहीं. १९१३ च्या मार्चच्या १४ तारखेस अंदाजपत्रकावरील वादविवादाचा समारोप करतेवेळीं सर फ्रीटवुड बुइल्सन म्हणाले, “ It is difficult for those who served in previous councils to express to those who are new to this council, what a great blank Mr. Gokhale's absence creates. It seems to be the play of Hamlet without Hamlet, and I think we all agree in wishing him a return to good health and a return to the council next year. ” कौन्सिलमधील त्यांचीं भाषणें, त्यांनीं सुचविलेंलं निरनिराळे उपाय, शेतकरी वर्गार वर्गीस सुख व्हावें यासाठीं त्यांस वाटत असलेली तळमळ, त्यांच्यावर करांचें ओझें कमी पडावें म्हणून ते करीत असलेली अव्याहत खटपट हें सर्व पाहिलें म्हणजे ते आपल्याकडील गॅलडस्टन होत असें वाटतें. वरील सर्व विवेचनांत दिमून न येणारा परंतु अत्यंत महत्त्वाचा गुण म्हणजे त्यांनीं कौन्सिलमधील वादांस एक प्रकारचें नैतिक स्वरूप दिलें. याच नीतिमत्तेच्या विचारानें अफूचा व्यापार बंद

करा व तें नुकसान हिंदुस्तानासच सोमूं द्या. त्याबद्दल विलायतेंतील पैही घेणें म्हणजे पातक आहे असें ते बोलले. ग्लेडस्टनविपर्यां असेंच म्हणत कीं, 'He brought to our debates a genius which compelled attention' आणि 'he was guided in all the steps he took, in all the efforts that he made, by a high moral ideal.' हेंच गोखल्यांच्या वावर्तीत अक्षरशः लागू पडतें. त्यांच्या म्हणण्याचा विचार करण्याशिवाय गत्यंतर नसे. त्यांची टीका नैतिक पायावर अधिष्ठित असे. त्यांच्या कौन्सिलमधील व खासगीही भाषणांनीं आपणास फार लाभ झाला असें मिंटो साहेबही म्हणतातः— 'I have had the honour to serve with Gokhale during the years I have been in India, to whom I have listened in the Imperial Legislative Council and to whom I am deeply indebted for the counsel and advice which he has so readily given and than whom no one was more capable of representing the interests of his country.'

ते दुसऱ्याची खुशामत करीत नसत; आणि आपल्या लोकांवर कौन्सिलमध्ये कोणी निष्कारण शिंतोडा उडविला तर ते त्यास ताबडतोब उत्तर देत. एकदां जॅकिन्स साहेबांनीं कौन्सिलमध्ये एतद्देशीय सभासदांबद्दल अपमानास्पद शब्द उच्चारले. त्याचा त्यांनीं ताबडतोब उद्गून निषेध केला.

गोखल्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांची रिकामी जागा जेव्हां सेटलवाड हे भरून काढणार असें जाहीर झालें तेव्हां केसरींत एक स्फुट आलें होतें. केसरीकार लिहितात 'नामदार गोखले यांचे हातून वरिष्ठ कायदे-कौन्सिलांतील काम इतक्या उत्कृष्ट रीतीनें झालें याचें एक कारण त्यांची बुद्धिमत्ता हें तर आहेच. परंतु त्यांचें लक्ष जगाच्या बहुमतापेक्षां कर्तव्याकडे अधिक होतें, हें कारण पहिल्याहून अधिक महत्त्वाचें आहे असें आम्हांस वाटतें. कायदे-कौन्सिलांत जाणें म्हणजे केवळ सरकारची मर्जी आपणावर दसावी यासाठीं जावयाचें अशी त्यांची बुद्धि नव्हती.' हे उद्गार अक्षरशः खरे आहेत. मधावर ज्याप्रमाणें माशा दसतात, मुंग्या चिकटतात, त्याप्रमाणें मानाला भुलणार गोखले नव्हते. केवळ सरकारची मोहवत आपणावर व्हावी यासाठीं धडपडणारे, लोकमताची पर्या न करणारे, आणि कौन्सिलच्या बैठ-

कीसही हजर न राहणारे या वर्गांतले गोखले नव्हते. ते 'होयबा' नव्हते; अगर 'जी सरकार' करणारेही नव्हते. म्हणूनच त्यांच्या हातून कौन्सिलांत अमोल कामगिरी घडली.

कौन्सिलांतील कामगिरीनंतर त्यांनी बजाविलेल्या इंग्लंडांतील कामगिरीचा विचार करावयाचा. १९०५ साली त्यांनी जी चाळीस पन्नास व्याख्यानं इंग्लंडांत दिली त्या वेळेस हिंदुस्तानच्या हलाखीचें, दारिद्र्याचें, अज्ञानाचें, दडपेगिरीचें त्यांनी असें यथार्थ चित्र रेखाटलें कीं तें चित्र पाहून इंग्लिश लोक चकित झाले. शंभर वर्षे राज्यकारभार केला आणि शेंकडा एकही मनुष्य अद्याप लिहूं वाचूं शकत नाहीं हें आठवें आश्चर्य नव्हे तर काय ?

मोर्लेमिटो-सुधारणांसाठीं त्यांनी कृती धडपड केली तें मागें आलेंच आहे. नाना मुत्सद्दयांच्या मुलाखती घ्याव्या; त्यांच्याशीं विचार-विनिमय करावा; आणि आपले विचार त्यांस समजावून सांगावे. परंतु या वेळेस गोखल्यांच्या भोळेपणाची एक गोष्ट मोर्ले साहेबांच्या 'आठवणी'-वरून दिसून येते ती सांगतां. मोर्ले साहेबांस माहित होतें कीं, गोखल्यांचें 'रडिकल' लोकांवर वजन आहे. ते मिटोस लिहितात कीं, "The British Radical now prominent in the House of Commons does not mean mischief and I think Gokhale does not mean to lead him that way, if the said Gokhale is rightly handled." मोर्ले साहेबांनी गोखल्यांस आपल्या हातांत घेतलें. जर हिंदुस्तानांत बंडाळी माजेल तर तुम्हांस कांहीं एक मिळणार नाही अशी मोर्ले यांनी गोखल्यांस धमकी दिली. गोखले चपापले व त्यांनी आपल्या मित्रांस हिंदुस्तानांत शांतता राखा असें लिहिलें. वास्तविक या अशांततेमुळेच सुधारणा मिळत होत्या. अशांतता वाढेल तरच जास्त लवकर अधिकार-हक्क मिळतात. अशा वेळीं गोखले सरळपणा दाखवीत. आणि या सरळपणाचा, मुत्सद्दी मात्र फायदा घेत. दक्षिण आफ्रिकेंत असेंच झालें. पोकळ वचनावर गोखल्यांनी विश्वास ठेवला आणि त्या साहेबांनी चकविलें. 'The dictum of the Roman poet that prudence is an ever-present and all-potent divinity ought assuredly to be kept in mind by the patriotic Indian who aspires to lay the foundations of an empire-state.' असा मोठा पोक्तपणाचा सल्ला होल्डरनेस साहेबांनी दिला. या वेळीं परट

सोहऱ्यांनी काव्हरवर लिहितांना जें लिहिलें आहे त्याची आम्हांस आठवण होते. तो म्हणतो:—'There are, it has been well said, two qualities essential to a statesman, the one is prudence—the other imprudence. Cavour possessed the two qualities in combination in an exceptional degree. He knew that in the affairs of states, as in the affairs of individuals, there comes a time when rashness is the height of prudence.'

गोखले दक्षिण आफ्रिकेंत जे गेले होते ते परराष्ट्रीय वकिलासारखे होते. अशा वेळीं कांहीं शहाणपणा, कांहीं उतावीळपणा दाखवावा लागतो. सर्वच गोष्टींवर सारवासारव करून अशा वेळीं भागत नसतें. कांहीं तरी दणदणीतपणा पाहिजे. न्याय्य काय आहे हें आपल्या लोकांस सांगतांना अगदीं कांटेतोल भाषा योग्य ठरेल. परंतु दुसऱ्याकडे तें सांगतांना गुळमुळीतपणा न दाखवितां सडेतोडपणा दाखविला पाहिजे. आणि तें मिळविण्यासाठीं ईरेस पडलें पाहिजे. ग्लॅडस्टन अँवरडीनविपर्यां लिहितांना म्हणतात, 'There can be no difficulty in any country, least of all this, in finding foreign minister able and willing to assert the fair and reasonable claims of their countrymen with courage and with firmness. The difficulty is quite of another kind; it is to find a foreign minister, first who will himself view those claims in the dry light of reason and of prudence; secondly and far harder task who will have the courage to hazard and if need be to sacrifice himself in keeping the mind of his countrymen down to such claims as are strictly fair and reasonable.'

यांत सांगितलेला दुसरा गुण गोखल्यांत होता. परंतु आपलें म्हणणें साध्य होण्यासाठीं जेवढा आटोप दाखवावा लागतो, जो आविर्भाव आणावा लागतो तो त्यांनीं आणिला नाहीं. त्यांनीं श्रम अपरंपार केले परंतु दुसऱ्याचे ढन दुखाविणे त्यांच्या जिवावर येई. मालें साहेब असें म्हणतात मग कसें ? बोधा देताहेत वचन—व्या सध्यां तेवढेंच. असला प्रकार मुत्सद्दयास योग्य नव्हे. जें कांहीं सागावयाचें तें इतक्या जोरांनें सागावें कीं, दुसरा स्मित न करतां चपापला पाहिजे. गोखल्यांच्या ढनाच्या या गोडपणामुळेंच टिळक

म्हणत कीं गोखले हे परराष्ट्रीय वकील होण्यास याग्य नाहीत; त्यांनीं 'गृहमंत्री'—'होममंत्रर'च व्हावें.

गोपाळराव हे नेमस्तपक्षांतले अग्रणी तर टिळक हे राष्ट्रीयपक्षाचे अध्वर्यु. दोघांच्या कामगिन्या आमच्या दृष्टीनें एकमेकांस पोपकच होत. गोखल्यांस निराशा कधीं शिवत नसे; टिळकांना निराशेचीच आशा वाटे. कारण, लोक निराश झाले तरच त्यांच्या हातून कांहीं तरी होण्याची आशा असते. परंतु रानड्यांच्या संगतीत मुरलेले व ते संस्कार हृत्पटला र उठलेले गोखले सदैव आशावादी असत. परकी सरकारकडूनही प्रयत्नां आपण हक्क मिळवूं असें त्यांस स्वरोस्वरच वाटे. प्रसिद्ध इंग्रज प्रधान वॉलपोल म्हणत असे कीं 'I never heard that it is a crime to hope for the best.' हेंच गोखल्यांचेंही सूत्र होतें. आणि म्हणूनच ते निराशेनें वेडे वनून लोकांसही वेडे वना असें मांगावयास तयार नव्हते. टिळकांचें १९०८ च्या पूर्वीचें काम केवळ चळवळ करण्याचें होतें. परंतु चळवळीपक्षां तसें टिकाऊ असतात; कारण चळवळ हा बुडबुडा होय. लाला लजपतराय यांनीं 'हिंदी राजकारण' या विषयावर १९०५ एक मध्यें लेख लिहिला होता. त्या वेळचा सर्व टिकाणच्या चळवळींचा वड्यावड्या शब्दांचा पूर पाहून ते म्हणतात:—'I have come to the conclusion that the Indian political party has accepted the expression 'Politics' to be synonymous with Agitation.' राजकारण म्हणजे राष्ट्राची समुन्नति होय. राजकारणपटूची व्याख्या लजपतराय अशी करतात:—'The politician is one to whom observation has shown the existence of a grave social grievance or immorality, to whom intelligence has shown a remedy, and to whom the voice of conscience enlightened by a religious conception of the human mission here below, has revealed the inexorable duty of devoting himself to the application of the remedy and extirpation of the evil. The aim of the politician is always to found; that of the other is to destroy. The first is a man of progress, the second of opposition.' या सुंदर व्याख्येप्रमाणें पाहिलें तर गोखले राजकारणी ठरतात; टिळक चळवळीये ठरतात. गोखल्यांच्या पुढें मार्ग, ध्येय होतें; टिळक

फक्त खळवळ उडवीत. टिळकांनीं मुंबईस स्पष्टच सांगितलें होतें, ' I do not think it is our duty to formulate constructive measures and help the Government which does not take us into its confidence by enabling us to share its highest offices, executive and administrative and bear the responsibilities of Government. Constructive measures are the duty of those who are responsible for the Government of the country and we are not responsible' या दोघांच्या मनांतील खात्रीमुळें दोघांनीं दोन भिन्न भिन्न मार्ग अनुसरले. गोखल्यांनीं सरकारशीं शक्य तितकी सहकारिता करून सुधारणेचें पाऊल पुढें नेण्याचें काम अंगीकारलें; टिळकांनीं सरकारास चापण्यासाठीं लोकमताचा जोर उतून करण्याचें काम अंगावर घेतलें. यामुळें गोपाळरावांच्या कामगिरीस विधायक असें नांव मिळतें आणि टिळकांची कामगिरी विध्वंसक असें सांगण्यांत येतें. परंतु जमीन खणणें म्हणजे विधातक असें कसें म्हणतां येईल? कोरड्या जमिनीवर वीं पेरलें तर तें उगवणार नाहीं, यासाठीं वीं पेरण्यासाठीं जमीन खणणें हेंही विधायक कामच आहे. टिळकांनीं लोकांचीं मनें खणलीं, त्यांच्या मनांवर आलेले—जमलेले—निष्क्रियतेचे थर दूर करून हृदयांत सुप्त असलेला चैतन्याचा झरा त्यांस दाखविला. या कामगिरीस विध्वंसक कोण म्हणेल ? फ्रेडरिक हॅरिसन साहेबांनीं क्रॉमवेल-विषयीं लिहिताना म्हटलें आहे:—“Destructive work in statesmanship, provided it be permanent, is *ipso facto* constructive, if it enables the new system to form and grow.” पुनः ते अन्यत्र म्हणतात—‘ No hard and fast line can be drawn between negative and positive act of the soldier and statesman; and it is misleading to attempt to distinguish negative from positive work. That destructive statesmanship should be constructive in result, requires important conditions. The destruction must be necessary and timely; it must be final.’ टिळकांचें कार्य अशाच स्वरूपाचें होतें. अगदीं वेळेवर त्यांनीं जनमनावर टोला हाणला. व हत्कपाटें फोडून आंत प्रकाशाचा इतका जोराचा झोत सोडला कीं, मनांतील सर्व किडे मरावे. अंतःकरणाचा दरवाजा उघडून प्रकाशानें मनांतील

घाण नाहीशी करणं म्हणजे विघातक काम आहे काय ; असेल तर तसलेंच कार्य प्रथम पाहिजे. ज्या स्थितीत लोक समाधान मानीत होते, ती स्थिति खरी दुःखरूप आहे असे त्यांनी त्यांस पटविलें. 'आजूबाजूस चोहोंकडे टोळघाड आली आहे; निजतां काय ?' असा त्यांनीं जोरानें व सर्वांस स्पष्ट ऐकूं जाईल अशा धनगर्जनेनें इशारा दिला. नकली व खोटी संतोपवृत्ति लोक जी उराशीं बाळगित होते ती पार घालवून त्यांनीं असंतोप निर्माण केला. संतोप असेल तर मनुष्य कांहींएक करणार नाही. जो संतोप म्हणून मानण्यांत येतो तो वस्तुतः वेगडी संतोप होय. तुम्ही प्रेतास जीव म्हणून कवटाळीत आहां हें जेव्हां लोकांना आपण पटवून देऊं तेव्हां ते उठतील. नवीन उद्योगांस-अन्य कार्यांस प्रवृत्त होतील. 'असंतोपः श्रियो मूलम्'—गोखले जर सुशिक्षित लोकांस उद्योग करा, देशाची स्थिति पहा असें न सांगते तर सुशिक्षितांस कशासाठीं प्रयत्न करावयाचा हेंच कोडें पडलें असतें. शिवाय सरकारजवळ मनदशरिपणानें हक्क मागण्यासाठीं सर्व जनतेचा आपणांस पाठिंबा पाहिजे. मवाळांचें किंवा नेमस्तांचें चुकतें ते येथेंच. ते चार सुशिक्षितांस उपदेश करितील; व्याख्यानें देतील; नाही तर विलायतेंत मुत्सद्दयांच्या मांडीशीं मांडी लावण्याची लग्नघाई करतील. परंतु देशांतील किती लोक स्वराज्य मागत आहेत असा प्रश्न जर प्रतिपक्षाकडून आला तर मूठभर सुशिक्षित लोक हें उत्तर देणें भाग पडतें. म्हणून मुत्सद्दयांबरोबर वाटाघाट करण्याऐवजीं आधीं जनतेचा चित्तक्षोभ केला पाहिजे. जनतेस जें शिकवावयाचें तें नाना युक्त्यांनीं शिकविलें पाहिजे. त्यांच्यांत ऐक्य, संघटना व्हावी; त्यांच्यांत राष्ट्रप्रेमाचें स्फुरण उत्पन्न व्हावें, तेज चढावें, यासाठीं श्रीगणेशोत्सव, श्रीशिवाजी उत्सव, अशा चळवळी करणें टिळकांस भाग पडलें. ज्यांस साग्र वाचून देशाची स्थिति जाणतां येते त्यांच्यासाठीं हे प्रयत्न नव्हते. तर खेड्यापाड्यांत राहणारि मावळे हेटकरी यांच्यासाठीं हे प्रयत्न होते; कारण या लोकांना कांहीं तरी भव्य, भडक पाहिजे असतें. सर्व जनतेला शिकविण्यासाठीं केसरी होता. केवळ नवीन विचारांच्या सुशिक्षितांस शिकविण्यासाठीं नव्हता. आणि यामुळें टिळकांस सामाजिक बांधीत कांहीं लिहितां येत नसे. जनमनांत त्यांनीं असंतोपाचें वज्र पेरलें हेंच त्याचें महत्त्वाचें देशकार्य होय. जो चिरोल साहेबांच्या मतें दोप तेंच

टिळकांचें आयुष्य-कार्य होय. आणि याच्यावरच सर्व इमारत उठवावयाची असते. गोखल्यांचें काम 'आर्धी कळस मग पाया रे' अशा तऱ्हेचें होतें ! टिळकांनीं पाया तयार केला. पाया जितका भक्कम असेल तितकी भव्य व टोलेजंग इमारत त्यावर उभारतां येईल. पाया लहान वेतावाताचा असेल तर लहानशी बंगली बांधली म्हणजे झालें. लोकांच्या आकांक्षा व इच्छा पराकोटीस नेऊन पांचविल्या पाहिजेत. आपल्या देशास स्वतःचा कारभार चालविण्याचे सर्व हक्क पाहिजेत, असें म्हणण्यापर्यंत जनमनाला टिळकांनीं ताणलें. आणि येवढा ताण वसतो तेव्हांच कांहीं तरी होतें. शंभर मार्कांची तयारी करावी, तेव्हां कोटें चाळीस पन्नास मिळतात. लोकांस जर आपणच सांगूं लागलों, कीं सध्यां हे दोन हक्क घेऊन तुम व्हा. तर मग काय ? छेः! छेः!! अतृप्त राहणें हेंच पारतंत्र्यांतील राष्ट्रस शिकवावें लागतें. विशेषतः आपल्या राष्ट्रस तर हें शिकविणें फारच अगत्याचें आहे. परदेशांत जाऊन काम करणाऱ्यास स्वतःचा देश पाठीशीं पाहिजे असतो. तो उभा करण्याचें काम टिळकांनीं अंगावर घेतलें होतें.

काम करण्यासाठीं योजावयाच्या या दोघांच्या भाषितही फरक असे. टिळक अशक्य—त्यांस कदाचित् तें शक्य दिसत असेल तर कोणास टाऊक ?—असें लिहीत व बोलत. गोखले अशक्य किंवा वावगा एक शब्दही बोलावयाचे नाहींत. हिंदुस्तान रिव्ह्यू म्हणतोः—'It is not the wordy ideals and impossible programmes of men of weak judgment and unrestrained emotion, but the carefully thought out ideas and proposals of powerful intellects and selfless patriots like Mr. Gokhale, whose emotion is restrained by his intellect at the same time that his intellect is tempered by his emotions that have to be deeply pondered over and acted upon by the younger generation among Indian public men.' गोखल्यांच्या मर्थें विचार व आवेश यांचा रमणाय संगम झाला होता. एकमेकांमुळें एकमेकांस शोभा आली होती. सरकारच्या पुढेंही निरनिराळे कार्यक्रम, सूचना गोखले मांडावयाचे. टिळक सडेतोड असत; गोखले सांवरून बोलत. याचें कारण स्वभाव-भेद होय. टिळकांचा स्वभाव तल्लख; संताप व आवेश त्यांच्या अंगांत तावडतोच संचारत. त्यांच्या

आठवणीत अशा अनेक गोष्टी आहेत की जेव्हा सरकारच्या एकाद्या क्रूर कृत्याची हकीकत ते एकत तेव्हा चवताळून 'आमच्यांत जोरच नाही कां?' असें ताडकन् बोलत. खरोखरच ते सिंह होते. भीति त्यांस शिवतही नसे. दुसऱ्यावर टीका करण्यांत सुद्धां त्यांचा असाच स्वभाव होता. ते स्वतः जात्या कठोर व तत्त्वप्रधान होते. तत्त्वज्ञानानें व तर्कानें त्यांच्या बुद्धीस काठिन्य व कुशाग्रत्व आलेंलें होतें. त्यामुळें आपल्या जिवाळ्याच्या तत्त्वा-विरुद्ध कोणी जात आहे असें पाहतांच त्यांचा भडका उड. त्यांस पुष्कळ लोक विचारीत, 'तुम्ही जरा मृदु कां नाही लिहीत !' त्यावर 'मूल आडवें आलें म्हणजे तें कापावें लागतें !' असें टिळकांचें उत्तर असे. सरकारवर तशाच स्वजनांवर सणसणीत टीका करण्यांत ते कधी कपूर करीत नसत. यामुळें पुष्कळांचीं मनं दुखविलीं गेलीं. परंतु टिळक स्वतः या टीकांस बगैरे मनांत धारा देत नसत; त्यांचें मन अंतरीं निर्विकार असे. त्यांना वाटे टीकेपासून जें शिकाव-याचें तेवढें शिकून आपल्याप्रमाणेंच इतरही लोक टीका विसरून जात असतील; परंतु साधारण जनांचीं मनं कोंवळीं असतात. गोखले या बाबतींत टिळकांच्या अगदीं विरुद्ध. प्रथम प्रथम त्यांची वाणी जहाल होती. परंतु 'असला फुटणां उपयोगां नाही; भाषा सार्धी असून आंतील विचार जोरदार असावे,' अशा रानड्यांच्या सांगीवरून त्यांनीं फार बोध घेतला. दुसऱ्याचें मन दुखावेल असें ते स्वतः कधी बोलत वा लिहीत नसत. नरसोपंत केळकर यांनीं गोखल्यांच्या गुणांचें पुढीलप्रमाणें सुंदर वर्णन केलें आहे:—'अरि-स्टॉटल याच्या व्याख्येप्रमाणें गोखल्यांच्या गुणांनीं अवगुण व गुणातिरेक या दोहोंमधल्या सुवर्णबिंदूचा बरोबर छेद केलेला होता. त्यांच्या अंगां धारिष्ट्र नव्हतं, पण धैर्य उत्तम प्रकारचें होतें. तीव्र मतभेदपात्रता होती, पण भांडखोरपणा नव्हता. शब्दांत गाडी किंवा हुना मवाळी होती, परंतु त्यांनीं तोंडदेखलेपणा किंवा तोंडपुजेपणा केल्याचें कोणास माहित नाही. वस्तुमात्रास होणारा त्यांचा शब्दस्पर्श मृदु होता, पण तत्त्वाला ते कठोर होते. त्यांनीं हातांत मखमलीचे हातमोजे घातलेसे वाटले तरी त्यांच्या आंत वळलेली मूठ लोखंडी किंवा पोलादी असे. ते अत्यंत सुविनीत असत पण कोणासही भिऊन वागत नसत.'

टिळकांमध्ये हा सुवर्णबिंदूच्छेद नव्हता. त्यांचे गुण सर्व धडाडीचे होते.

ते आपल्या धडाक्याने विजेचा लोट उत्पन्न करावयाचे आणि या विजे-
पासून प्रचंड कर्षे करून घ्यावयाचा त्यांचा मानस असे. टिळकांमध्ये गुणा-
वगुण पराकाष्ठेला पोचलेले होते. क्रांतिकारक लोकांस मध्यबिंदु माहीतच
नसतो. पाऊल पाऊल जाणे त्यांच्या प्रकृतीस मानवत नाही; उड्या मारीत
जोराने जावे असेच त्यांस वाटत असते. सर्वसाधारण जनतेस ते विचार करा-
वयास अवसर देत नाहीत आणि जनतेसही चालढकल रुचत नाही. लोकांमध्ये
विकार असतात आणि या विकारांस नवीन विचारप्रवर्तक आपल्या कार्यार्थ
प्रवृत्त करीत असतात. अशा लोकांपैकीच टिळक होते. टिळक यांचा राण्यक-
र्त्यावर थोडासुद्धा भरंवसा नव्हता. राज्यकर्ते परकी; स्वतःची तुंबडी भरण्या-
साठी आलेले; कौर्गाही परकी अधिकारी येवो तो बहुतेक आपल्या वळ-
णावरच जावयाचा असा त्यांचा सिद्धांत असे. यामुळे या कपटी सरकाराशी
आपणही कपटीच बनले पाहिजे; सरकारच्या सर्व कुत्यांकडे डोळ्यांत तेल
घालून पाहिले पाहिजे; हे सरकार बंडासारख्या मार्गीनीं सुद्धा उलथतां आले
तरी ते क्षम्य व न्याय्य आहे. अमुक शत्रु ना ! मग त्यास चिरडण्यास मांगपुढे पाहूं
नये. श्रीकृष्णाचा भारतातील उपदेश असाच आहे; शिवाजी, रामदास या सर्वांस
असेच वागावे लागले. असे वागावे तेव्हांच दास्यमग्न लोकांचा निभाव लागतो.
ज्याच्या अंगांत नैतिक व आत्मिक सामर्थ्य रोमरोमांत भरलेले आहे असें सर्व
राष्ट्र निर्माण होणे शक्य नाही. असे सांगणारे लोक, मानवी स्वभावाचे स्वतःचे
अज्ञान मात्र दाखवितात. आशियातील लोकांत जेव्हां वीरवृत्ति जोरा-
वेल, तेव्हांच पाश्चात्यांच्या अधिकारलालसेस आळा पडेल. याच्या
अगर्शी उलट नेमस्तांची विचारसरणी होती. आपण आधी स्वतः-
स सुधारले पाहिजे. ज्या गुणाच्या अभावामुळे आपले राज्य गेले ते गुण
पूर्णपणे अंगां वाणल्याविना आपले राष्ट्र स्वत्व टिकवू शकणार नाही. त्या-
खेरीज बंडासारखे उपाय शक्य नाहीत. आपण संघटना करू या; भ्रातृभाव
दाखवू या; उद्योगबंदे, नीतिमत्ता या सर्वांत प्रगति करू या. सरकारास अमुक
एक द्या असे सांगतांना जें मिळेल ते राखण्याची व झेपण्याची पात्रता
आपल्या अंगांत असली पाहिजे. रानडे, गोखले यांस खरोखरच वाट की
आपल्या लोकांची नैतिक अधोगति झाली आहे गोखल्यांच्या प्रत्येक व्याख्यानांत
या गाठीवर जोर असे. रानडे म्हणत, 'Politics is not mere petitioning

and memoirizing for gifts and favours. Gifts and favours are of no value, unless we have deserved the concessions by our own elevations and our own struggles.' लोकांतील धैर्य, विश्वास, वंधुप्रेम हे सर्व गुण नाहीसे होत चालले असें त्यांस दिसे. तेव्हां प्रथम देशाची नैतिक सुधारणा करूं या असें त्यांचें म्हणणें असे. आपल्यास जर दैववशात् सर्व हक्क आज मिळाले तर ते उपभोगण्यास आपण लायक नाही असें त्यांस मनापासून वाटे. तंटे, वैरें, विरोध, मत्सर या दुर्गुणांनीं अमणांस सर्व वाजूंनीं घेरलें आहे. आलस्य अद्याप गेलें नाही; काम करण्याची हौस उत्पन्न झाली नाही. प्रातिनिधिक संस्थांचें महत्त्व जसें पटावें तसें पटलेलें दिसत नाही. हें सर्व आपण नाहीस केलें पाहिजे. टिळक या गोष्टीकडे विशेष लक्ष देत नसत. आधीं बाहेरचा दिंडीदरवाजा नीट करूं या मग घरांतल्या भिंतीचा गिलावा वगैरे करण्यास पुष्कळ वेळ आहे; आधीं चोर शिरजोर होणार नाही याची व्यवस्था केली, कीं मग भावांभावांतले तंटे मिटवण्यास पुष्कळ सवड आहे. आपण आपले तंटे मिटवीत असतां या चोरांनीं समयानुसार प्रत्येकाचा 'कैपक्ष' घेऊन दोघांसही भिकारी करणें व आपण त्याच्या कपटाला बळी पडणें हें फार अयोग्य व लाजिरवाणें आहे. आपण अशक्त असलों तरी चोराला दरडाविलें पाहिजे असें टिळकांचें मत होतें. गोखले म्हणत, 'या दरडावण्याचा कांहीं उपयोग होणार नाही.' लजपतरायांनीं आपल्या एका लेखांत म्हटलें आहे—'If you threaten, you must be in a position to carry out the threat. Else it is worse than useless.' आपल्या पाठीमागें जोर नाही याची गोखल्यांस पूर्ण जाणीव होती. उगीच मोठमोठे विचार मांडण्यांत काय अर्थ आहे? सध्यां आपण त्यांस विनंत्या करूं. या विनंत्या करीत असतांना देशप्रेमाचा खुराक ग्याऊन धष्टपुष्ट होऊन मग दरडावलें तर त्यांत कांहीं तरी अर्थ आहे. गोखले सुद्धां मतांनीं जहालच होते. नेव्हिन्सन म्हणतो:—
'For himself, I discovered many months afterwards that Mr. Gokhale hated the name of Moderate, as I suppose, all beings of flesh and blood needs must.' परंतु लोकांची तयारी नाही म्हणून ते जहाल झाले नाहीत. करबंदी करण्यासारखी चळवळ सुद्धां हार्ती घेण्यास

त्यांनीं मागेपुढें पाहिलें नसतें. परंतु १९२२ सालीं गांधींस जर वाडॉलचा कार्यक्रम थांबवावा लागतो तर १९०७ सालीं गोखल्यांस तें किती अशक्य दिसलें असेल ? म्हणून ते लोकांस हळूहळू तात्त्विक रीत्या शिकवीत होते. परंतु जनता विकारवश असते. हा हळूहळूपणा तिला आवडत नाही. तिला त्याचा कंटाळा येतो. तिला चवताळवून मग चुचकारलें पाहिजे. टिळकांनीं प्रथम चवताळविलें, परंतु सावरकरांसारख्या अत्यंत देशभक्तीनें प्रेरित झालेल्या रत्नांस आवरण्यासही ते तयार होते, हें त्यांनीं आपल्या मतांच्या केलेल्या खुलाशावरून दिसून येईल. सुशिक्षित लोक आणि अशिक्षित लोक यांस कार्यक्षम आणि देशप्रेमी बनविण्यास निरनिराळे मार्ग लागतात. एकच मार्ग सर्वत्र उपयोगी पडत नाही. जो गाढ निजला आहे त्याच्या कानांत पाणी घालावें लागतें; जो गुंगीत आहे त्याला हलविलें, हांका मारल्या, कीं तो जागा होतो. टिळक व गोखले देशांच्याही बोलण्यांत अर्थ आहे. दोघे परस्परपूरक आहेत. प्रत्येक देशांत, पारतंत्र्याच्या पंकांत पिचत पडलेल्या प्रत्येक राष्ट्रांत अशा प्रकारचे दोन पक्ष नेहमीं असतात. आयर्लंड, ईजिप्त, कोरिया, या देशांत असे दोन पक्ष आपणांस दिसून येतात. एक पक्ष सरकारशीं शक्य तितकें मिळतें घेऊन गोडीगुलावीनें वागणारा असतो. सरकारकडून हळूहळू सुधारणा घडवून आणण्याचें त्याचें ध्येय असतें. दुसरा पक्ष प्रखर प्रकृतीचा असतो; निःसृच्च करूं पाहणाऱ्या परकी सरकारचा त्यास संताप येतो. सरकारच्या कृष्ण कृत्यांवर प्रकाश पाडून लोकांस जागृत करून तो सरकारास बजावतो, लोक प्रक्षुब्ध झाले आहेत, त्यांचीं मनें जर शांत करावयाचीं असतील तर ताबडतोब त्यांचीं दुःखें दूर करा. हीं दुःखें दूर करण्यासाठीं अधिकारी प्रजेच्या हुकमतीखालीं पाहिजेत. एकादा अधिकारी वाईट असला तर त्यास हुसकून लावण्याचें सामर्थ्य प्रजेत असलें पाहिजे. राजा, राज्य, प्रजेसाठीं असतें. तेव्हां सरकारनें जर दडपेगिरीचें धोरण चालू ठेवलें तर लोकांनीं स्वस्थ वसूं नये; वसतां कामा नये. हा आत्मघातकीपणाचा मार्ग आहे. आत्महत्यारा होणें केव्हांही नाशासच नेणार.

दाशभाईची कामगिरी इंग्लंडमध्ये झाली. रानड्यांनीं सुशिक्षितांस हातांशीं धरून सर्वांगीण प्रगति व्हावी म्हणून आयुष्य खर्च केलें. सर्वत्र

नेमस्तपणा त्यांनी शिकविला. सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, कोणतीही वाव असो, त्या त्या वावतीत लोकांशी आणि सरकारशी तुष्टकरणे न वागतां, परंतु आपली मते व ध्येये सुद्धा न मोडतां आस्तेकदम पण चिरस्थायी प्रगति करून घ्यावी असें त्यांच्या शिकवणुकीचें सार आहे. डेकन सभा स्थापन करतांना तिचें ध्येय त्यांनी अशाच शब्दांत सांगितलें आहे. ते लिहितात:—“Liberalism and moderation will be the watch-word of this association. The spirit of liberalism implies a freedom from race and creed prejudices and a steady devotion to all, that seeks to do justice between man and man, giving to the rulers the loyalty that is due to the law they are bound to administer, but securing at the same time to the ruled the equality which is their right under the law. Moderation imposes the condition of never vainly aspiring after the impossible or after too remote ideals, but striving each day to take the next step in the order of natural growth by doing the work that lies the nearest to our hands in a spirit of compromise and fairness.” रानड्यांच्या पावलांवर पाऊल ठेवून चालणारे गोखले. पण ते मनांतून जहाल होते असेंच आम्हांस दिसते. त्यांनी रानड्यांच्याच मनदर्शीर मार्गानें पुढें पाऊल टाकलें. परंतु रानड्यांच्या पेशां जास्त मोठ्या प्रमाणांत त्यांस राजकीय चळवळ करतां आली. मेथा यांनी कौन्सिलांत लोकपक्षाच्या पुढाऱ्यानें काम कोणत्या पद्धतीनें करावें हें शिकविलें. नमून न वागतां, स्वाभिमानानें व देशहितैक दृष्टीनें सरकारच्या वेगवेगळ्या वर्तनास तावडतोव जेथल्या तेथें आळा घालण्याचा प्रयत्न करणें आणि सरकारवर टीका करण्यास न भिणें हे गुण लोकप्रतिनिधींच्या अंगांत असले पाहिजेत असें मेथांनी स्वतःच्या आचरणानें दाखविलें; याच त्यांच्या प्रकारामुळें त्यांस कौन्सिलमध्ये ‘New Spirit’ नवीन जैम उत्पन्न करणारा, नवीन वारं भरणारा, असा सरकारी अधिकाऱ्यांकडून किताब मिळाला. गोखल्यांच्या डोळ्यांसमोर ही मेथांची कौन्सिलमधील चळवळ होती. परंतु मेथांचें कौन्सिलमधील सर्व धोरण गोखल्यांच्या फाजील सरळपणामुळें त्यांस साधलें नाहीं. कौन्सिलमध्ये प्रेसअॅकटास

गोखल्यांनीं संमति दिली. कां ? तर 'सरकारनें जे उतारे दाखविले तशा प्रकारच्या उतान्यांविरुद्ध प्रेसअॅक्ट असणें हें माझ्या नैतिक बुद्धीस पटलें; आणि मला या विलास विरोध करण्याऐवजी संमति द्यावी लागली,' असें गोखले म्हणाले. मेथांचें धोरण निराळें होतें. 'शांतता आणि सुव्यवस्था' राखण्याच्या कामीं सरकारी सोंगाला आम्ही मदत करतां कामा नये असें त्यांचें म्हणणें असे व गोखले प्रेसअॅक्टला संमति देऊन आल्यानंतर त्यांनीं गोखल्यांस हेंच सांगितलें. गोखले व मेथा यांनीं कौन्सिलमध्ये उत्तम काम केलें. त्यांनीं लोकांची तरफदारी केली. मेथा व गोखले यांनीं आपल्या तेजस्वी वाण्यानें व वाणीच्या व बुद्धीच्या ओजस्वितेनें हिंदुस्तानांतील सुशिक्षित वर्गामधून, त्याचप्रमाणें कायदेकौन्सिलांतून प्रत्यक्ष अधिकाऱ्यांवरोंवर वाग्युद्ध करून, त्यांचे दोष निर्भांडणें मांडून, निरनिराळे प्रसंग ओळखून, निरनिराळ्या युक्तिवादांनीं, कुशलतेनें, त्याचप्रमाणें अत्यंत स्पष्ट व जोमदार वृत्तीनें लोकजागृतीचें कार्य सतत केलें. गोखल्यांच्या राजकारणाला हिंदुस्तानांतच नव्हे तर इंग्लंडांत व दक्षिण आफ्रिकेंत सुद्धां महत्त्व आलें होतें. गांधींच्या तिकडील चळवळीला दुजोरा देण्यासाठीं १९११-१२ सालीं गोखल्यांनीं हिंदुस्तानांत मोहीम काढून अवाढव्य फंड जमविला. यावरून ते केवढ्या दर्जाचे व वजनाचे ओजस्वी पुढारी होते हें सर्वांच्या लक्षांत येईल.

देशांतील सुशिक्षित समाजांत जी जागृति रानडे, मेथा, गोखले यांनीं केली ती जागृति खेडोपाडीं सर्वत्र सामान्य जनांपर्यंत टिळकांनीं नेऊन पोचविली "अत्यंत निधड्या छातीचे, विनचूक अस्त्रांनीं सदैव सज्ज, जनतेंत स्पष्ट व ठळक राजकीय भावनांचा संचार करणारे, प्रचंड शक्तीचे लोकाग्रणी" असें टिळकांचें वर्णन यथायोग्य होईल. राजकारणामध्ये आपल्या पाठीमागे प्रचंड जनसमूह पाहिजे असल्यामुळें सामाजिक वावर्तीत मतभेद पाडणारे प्रश्न वाजूस ठेवून ज्यावर सर्व लोकांचें एकमत होईल असें राजकीय जागृतीचें काम त्यांनीं आपल्या शिरावर घेतलें. आणि म्हणूनच ते धर्माचे कैवारी गणले गेले. सतरा डगरींवर हात ठेवून कोणतेंच काम होत नसतें, हा चिरंतनचा अनुभव आहे. आणि हें राजकीय हक्कांचें काम हातीं घेताना त्यांनीं इतर गोष्टींकडे कानाडोळा केला. ते असेंच म्हणत असत कीं राजकारणाच्या वावर्तीत सामाजिक प्रश्न मिसळूं नका. सर्व राष्ट्राला राजकार-

णाचें आज जें बंधन आहे तशा प्रकारचें एकाच प्रकारचें बंधन समाजाला नाहीं. या टिळकांच्या धोरणास सवंग लोकप्रियता असें म्हणतात. परंतु कार्य करून दाखवावयाचें असतांना एकाच गोष्टीवर भर द्यावा लागतो; आणि सर्व लोकांचा पाठिंबा मिळवावा लागतो. नाहीं तर चार सुशिक्षित लोकांची चळवळ असें सरकारास सांगतां येतें. गोखले जरी समाजसुधारणेस अनुकूल असले तरी त्यांनाही राजकारण सोडून अन्यत्र पार जातां आलें नाहीं हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

टिळकांनीं सर्व जनतेला जागें करावयाचें काम हातां घेतल्यामुळें, जनतेला बरोबर घेऊन त्यांस जावें लागे. 'जनतेला बरोबर घेऊन जातात आणि टिळक लोकच्छंदानुवर्तित्व दाखवितात' असें इतर लोक म्हणतात; परंतु सामाजिक वावर्तीत त्यांनीं केवळ लोकच्छंदानुवर्तित्व दाखविलें याचें कारण राजकीय वावर्तीत त्यांना सर्व लोकांस एकत्र पुढें न्यावयाचें होतें हें होय. हें काम करीत असतांना लोकांस राजकारण म्हणजे काय, परकी सरकार कसे असतें, त्याचे डावपेंच कसे असतात, प्रजेस हक्क कां पाहिजेत, या हक्कांसाठीं आपण समर्थ कसे व कोणच्या उपायानें होऊं, उत्साह, धैर्य, उद्योग, दुर्दमनीय महत्त्वाकांक्षा यांचें सहाय्य कां घेतलें पाहिजे, हें सर्व व्याख्यानद्वारां व पत्रद्वारां, ते रोज शिकवीत होते. ग्लॅडस्टनबद्दल हक्कल हे पंडित म्हणत कीं, "Here is a man with the greatest intellect in Europe and yet he debases it by simply following majorities and the crowd." असेंच टिळकांविपर्यीं पुष्कळ लोक म्हणतांना आपण ऐकतो परंतु टिळक किंवा ग्लॅडस्टन केवळ लोकमताचें अंधपणें अनुकरण करीत नसत. ग्लॅडस्टन सुद्धां धार्मिक वावर्तीत जुन्या परंपरेचा असे. हा जुन्या परंपरेचा अभिमान ग्लॅडस्टन लोकप्रियता संपादन करण्यासाठीं च दाखवीत असे, असें कोण सुजाण मनुष्य म्हणेल ? टिळकांसही जुन्यापैकीं पुष्कळ ग्राह्य असें वाटे, आणि म्हणून ते परंपरेस चिकटून होते. त्यांनीं गणपतीपुढील व्याख्यानांत अनेक प्रसंगीं आपल्या धार्मिक कल्पनांचें समर्थन केलें आहे.

टिळकांस लोकांस असंतोष शिकवावा लागला. तुम्ही संतुष्ट कसे असें ते त्वेषानें जनतेला विचारीत. सरकार हें किती जुलमी, निर्दय बनलें आहे पहा असें सांगून ते सरकारची व या राज्ययंत्राची नामुष्की करीत, नाचकी

करीत. अर्थात् या गोष्टींमुळें टिळकांवर सरकारचा रोप होई. मवाळांस ते काँग्रेसमध्ये नकोत असें वाटे; कारण आपणांवरील सरकारचा विश्वास उडेल असें त्यांस वाटे. मेथा या मवाळाग्रणीनें एकदां वामणांवाकरप्रभृति वऱ्हाडप्रांतिय मंडळी त्यांस भेटावयास गेली असतां त्यांस टिळकांपासून आपण दूर कां राहत होतों यांतील इंगित सांगितलें. ‘तुमचें पुढारीपण स्वीकारावयाला टिळकच लायक, मी नाहीं; सुखाला सर्वस्वी दूर लोटून देशसेवा करण्याइतकें तेज आमच्या अंगांत नाहीं हें मी कबूल करतां. असें जरी आहे, तरी देशसेवा घडावी अशी माझी इच्छा आहे. टिळकांसारखे लोक धैर्यानें व त्यागानें परिस्थिति निर्माण करूं शकतात. तर आम्ही लोक त्या परिस्थितीचा फायदा देशाच्या पदरांत टाकतां. अशा रीतीनें टिळकांचें व आमचें परिणामाच्या दृष्टीनें सहकार्य सहज घडतें. टिळकांनीं निर्माण केलेल्या परिस्थितीचा फायदा राष्ट्राच्या पदरांत आम्हांस टाकतां यावा म्हणूनच काँग्रेसही आम्हांस पाहिजे. आम्ही ती टिळकांस देणार नाहीं. काँग्रेस जर आम्हांस नसली तर आमच्या अस्तित्वाला वाव नाहीं व आमच्यासारख्या सुखेच्छु पण देशाभिमानी लोकांचा राष्ट्रालाही फायदा होणार नाहीं.’ या मेथांच्या उत्तरावर त्यांस विचारण्यांत आलें, ‘तुम्ही टिळकांस काँग्रेसवाह्य करतां यामुळें सरकारला त्यांस चिरडण्याची संधि मिळते.’ यांचें उत्तर देतांना मेथा म्हणाले, ‘आम्ही टिळकांना काँग्रेसवाहेर ठेवतां म्हणून सरकार त्यांच्यावर कायद्याचें हत्यार उचलतें ही गोष्ट सर्वस्वी चुकीची आहे असें मी म्हणत नाहीं. पण अशा प्रसंगीं आम्ही सरकाराला मदत करतां कामा नये. सरकारच्या दडपशाहीचे लोकांवर परिणाम होऊन प्रसंगीं लोक तीव्र स्वरूप प्रकट करितात, तें नाहींसैं व्हावें म्हणून आम्ही प्रयत्न करूं लागलों, तर त्या प्रयत्नांत आमच्या बरोबर सर्वस्वाचा नाश आहे. राजनिष्ठा व्यक्त करणें, टिळकांजवळून दूर राहणें, त्यांचें व आमचें पटत नाहीं असें तीव्रतेनें सरकारास भासविणें आणि आमचें म्हणणें सरकार मान्य करीत नाहीं म्हणून टिळकांचें विनाशक असें राजकारणाचें धोरण लोकप्रिय होतें असें उठल्यावसल्या सरकारच्या कार्नाकपार्ळीं ओरडणें येवढेंच आमचें धोरण. हें धोरण जर आमच्याकडून शिस्तीनें अमलांत आलें तर टिळकांना दडपून टाकण्याचें पाप करावयाला सरकारही धजणार

नाहीं. अशा रीतीनें एकानें परिस्थिति निर्माण करावयाची व दुसऱ्यानें तिच्यापामून निघेल तितका फायदा घ्यावयाचा असें झालें, तर देशाचें हित होईल. ' या मेधांच्या उत्तरावरून टिळकांच्या कार्याचें महत्त्व लोकांस पटेल. ना. गोखल्यांस कौन्सिलमध्ये " परिस्थिति विकट आहे; लोकांचीं मनं विथरत आहेत; ब्रिटिश राज्यपद्धतीवरचा विश्वास समूळ उडत चालला आहे; वेळींच शहाणे होऊन जनतेस हक्क द्या; " असें कशाच्या जोरावर सांगतां येत असे ? इंग्लंडांत जाऊन जनतेच्या प्रक्षुब्धतेची हकीकत वर्णन करीत असतांना कशाच्या पायावर कशाच्या जोरावर गोखले हें बोलत असत? टिळकांनीं व त्यांच्या पक्षांनें निर्माण केलेल्या असंतोषाच्या परिस्थितीमुळेच कीं नाहीं ? हा असंतोष जर जनतेंत नसता तर गोखल्यांच्या म्हणण्यास सरकारनें काडीइतकेंही महत्त्व दिलें नसतें. दुसरा जेव्हां चार पावलें पुढें जात आहे असें सरकार पाहील तेव्हां तें एकच पाऊल पुढें जाऊं असें म्हणणाऱ्या पक्षाच्या मागून येईल. राष्ट्रीय पक्ष होता, म्हणून नेमस्त पक्षास आपलें मागणें मागण्यासाठीं तांड उघडावयास तरी जागा होती. तांड उघडण्यासरखी परिस्थिति ज्यानें निर्माण केली, ज्यानें या परिस्थितिनिर्मितिनिमित्त ' गणपति-समारंभांत होणारी प्रवचनें व व्याख्यानें, शिवजयंत्युत्सवप्रसंगींचीं व्याख्यानें, निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांतून आणि विश्ववृत्तासारख्या मासिकांतून येणारे लेख या सर्वांचे मूर जुळते करण्याचें व्यापक कार्य कुशल तानेसनाप्रमाणें अविच्छिन्न चालविलें' वंगालमधील अरविंद, त्रिपिन बाबू, अश्विनीकुमार यांसारख्या तडफदार व देशप्रेमानें भरून गेलेल्या तरुणांनीं निर्माण केलेल्या पक्षाची महाराष्ट्रीय पक्षाशीं संगति जुळवून, नवीन जोमाचा राष्ट्रीय पक्ष निर्माण केला, त्यांनीं कांहींच विधायक काम केलें नाहीं असें म्हणणें म्हणजे असमंजसपणा आहे. एकादी संस्था निर्माण करणें, किंवा एकादा कर कमी करून घेणें म्हणजेच विधायक काम असेल तर कोणास माहीत ? स्वतंत्र संस्था न स्थापण्याचें कारण टिळकांनीं सांगितलेलें त्यांच्या आठवणींत आहे. ते म्हणतात, 'संस्था स्थापिली जाते, परंतु तदनंतर कांहीं दिवसांनीं परंपरा राखली जात नाहीं. तें काम नेटानें व स्वार्थत्यागपूर्वक होत नाहीं. केवळ नांवाला संस्था राहते. समर्थांच्या मागून त्यांची गादी आहे. परंतु एकादा

तरी कर्ता माणूस निवाला काय ! शंकराचार्यांच्या पीठाची तीच रड. तेव्हां हें पाहून संस्था वगैरे स्थापण्यावर माझा विश्वास नाहीं. ' टिळकांच्या या म्हणण्यांत खोल अर्थ आहे. व त्याचा त्यांच्यावर टीका करणारांनी विचार करावा. पुढें संस्था निकामी होतील म्हणून निर्माणच न करणें हें अव्यवहार्य आहे असेंही पुष्कळ म्हणतील. परंतु टिळकांची बरील विचारतरणी जी आहे ती हिंदुस्तानांत तरी कठोर असली तथापि सत्य आहे. या संस्था इकडे जोमानें कां चालत नाहींत याचें एक कारण त्या वंशपरंपरागत असतात किंवा गुरु आवडल्या शिष्यास अधिकार देतो हें होय. संस्था लोकमतानुवर्ती असाव्या; त्यांस घटना असावी. म्हणजे पाश्चात्य देशांत संस्था टिकतात तथा आपगाकडेही टिकतील, यांत शंका नाहीं. रा. व. महाजनी म्हणतात ' रामदासांनी आपलें कार्य आपल्या मागें चालविण्याकरितां हिंदुस्तानभर मठांचें जाळें पसरून त्या त्या ठिकाणीं महंतांची स्थापना केली. ही योजना स्वामींच्या कल्पकतेची साक्ष देते, तथा त्यांच्या दीर्घदृष्टीची देत नाहीं, हें कष्टानें करवून करावें लागतें. ' टिळकांना दीर्घदृष्टि होती असें म्हणणें यावरून सहजच प्राप्त होतें. पुस्तकांचा, रिपोर्टांचा, व साधनांचा संग्रह टिळकांनींही केला. 'पण ही साधनसमृद्धि वाह्य उपकरण—समृद्धि होय. ती दृढ व्यासंगानें मनांत सजविली पाहिजे, आपलीशी केली पाहिजे. इतकें झाल्यावरही विवेकानंद ज्यास देशभक्तीची दुसरी पायरी समजतात, ती उपाय-योजना, अभेद्य किल्लेकोट उभारण्याची हातोटी, हें कौशल्य ' देणें ईश्वराचें ' अजेंच म्हणणें प्राप्त आहे. ओढून ताणून हें येत नसतें. बांधली शिबोरी किती काळ पुरणार !

या विवेचनावरून टिळक, 'संस्था—संस्थापक' नव्हते म्हणून त्यांस कितपत लघुत्व द्यावें हें सुज्ञ वाचकांनीं आपल्या मनाशीं ठरवावें. टिळकांमध्यें व्यावहारिक शहाणपणाही होता. अरविंश घोष, लजपतराय, त्रिपिनचंद्र पाल या सर्वांपेक्षां तडफ, चिकाटी, व्यावहारिक शहाणपणा, बुद्धीचा खोलपणा आणि निश्चितपणा, व केवळ उचंबळलेल्या मनोवृत्तींवरोंवर वहात न जातां त्या मनोवृत्ति कार्यक्षम करून घेण्याचें सामर्थ्य, हे गुण टिळकांत जास्त असल्यामुळें साहाजिकपणेंच जहाल पक्षाचें नेतृत्व त्यांच्याकडे आलें.

ते तुरंगांत गेल्यावर राष्ट्रीय पक्ष कसा विस्कळित झाला, आणि तुरंगांतून आल्याबरोबर पुनः जोमाचा संघटित पक्ष त्यांनी कसा उभा केला हें पाहिलें म्हणजे संघटनाचातुर्य त्यांच्यांत होतें हें निःसंशय ठरतें.

टिळकांचें व्यवहारचातुर्यही ते सुटून आल्यावर दिसून आलें. 'परिस्थिति ओळखून तिच्यापासून फायदा करून घेणें हा गुण टिळकांत नव्हता' असें मेथा म्हणत. 'परंतु ते जर याही गुणानें युक्त असते तर मी त्यांस पूर्ण पुरुष म्हटलें असतें' असें ते गौरवानें म्हणत. दुर्दैवानें मेथा जगडे नाहींत. टिळक कैदतून सुटून आल्यावर त्यांनी परिस्थितीचें सिंहावलोकन केलें आपल्या व्यापक बुद्धीनें त्यांनीं सर्व बागांत तानमान जाणलें; चवली किंमतीच्या मोलेंमिथो-सुधारणा मिळाल्यामुळें आशेस जागा आहे असें त्यांनीं स्पष्टपणें म्हटलें. लढाईत सरकारास मदत करा; राजनिष्ठ रहा. 'सरकारनें जर आम्हांस मानानें वागविलें व हिंदी सैनिकांस योग्य जागा दिल्या तर मी हजारों सैनिक मिळवून देतां' असें त्यांनीं जाहीर आव्हान दिलें; कारण सरकारची नड ती आपल्या फायद्याची गोष्ट हें त्यांस पक्कें पक्कें माहित होतें. या वेळेस सरकारास मदत करूं तर मग गांठेल ते हक्क मागण्यास आपणांस हक्क आहे, मग सरकारला आपणांस अराजक असें नांव ठेकतां येणार नाहीं असा त्यांनीं कयास बांधला. ते विलायतेस गेले. फ्रान्समध्ये सर्व राष्ट्रांच्या पुढें त्यांनीं आपल्या देशाचा अर्ज पाठविला. सुधारणा पक्षांत घेऊन कौन्सिलांत शिरून तीं लोकांहतास कशीं जाचक आहेत, प्रत्यक्ष फायदा त्यांमुळेंकां हींच कसा होणार नाहीं हें सरकारास व जगास दाखवून उरलेल्या चवदा आप्यांसाठीं झटण्याची त्यांची योजना पाहून परिस्थितीचें यथार्थ आकलन त्यांस कसें करतां येई व परिस्थित्यनुरूप मार्ग ते कसा आंखीत हें स्पष्ट दिसतें. परिस्थितीप्रमाणें मार्ग आंखणें म्हणजे पगडो बघलणें असंही पुष्कळ म्हणतील, परंतु मुत्सद्दयांमध्ये हा प्रमुख गुण समजला जातो. दुसरा एक दोषारोप टिळकांवर करण्यांत येतो तो हा कीं, ते नवीन कल्पनांचें प्रवर्तक नव्हते. दुसऱ्यांच्या कल्पना घेऊन मग त्यांवर ते आपली तहान भागवीत. होमरूलची चळवळ देखून दाईंनीं सुरू केली; स्वदेशी वाहिष्कार, या चळवळी वेगळ्यांत निघाल्या; परंतु त्या चळवळी सर्व दशभर कोणीं पत्तरविल्या? टिळकांनां. केवळ कल्पना काढणारा मनुष्य आणि ती कल्पना आपलीशी करून ती सर्वांच्या हृदयांत ओतणें,

त्या कल्पनेचा लोकांस ध्याम लावणें, ही करामत करून दाखविणारा पुरुष यांत महत्त्वाच्या व तादृश फायद्याच्या दृष्टीनें दुसऱ्याचेच गौरव केलें पाहिजे. एकाशी गोष्ट टिळकांनीं उचलली कीं तिचा चारी दिशांत दुम-दुमाट व्हावयाचाच. तिच्यानाटां ते पैशाकडे, प्रवृत्तीकडे पहावयाचे नाहींत, कीं कोणाशीं झगडावयाचं झगमगावयाचं नाहींत. पिकेटिंग केलें तरी त्यांत मुद्दां त्यांनीं एक प्रकारचें तेज आणलें. तेव्हां टिळक केवळ कल्पना-प्रसू नवले तरी या कल्पनांस वाळवें आणून ते त्या वाडीत लावीत. 'स्वराज्य' हा दादा-भाईनीं उचललेला शब्द प्रत्येकाच्या जिह्वाशीं टिळकांनींच नाचावयास लावला. हा जो त्यांनां स्वराज्याचा विचार सर्वत्र फैलावला त्यांचेच सुदीत महत्त्व आहे. नवीन विचारांच्या साम्राज्यालाच सरकार जास्त भिती. रंगेल हा तत्त्वज्ञ म्हणतो— 'Men fear thought as they fear nothing else on earth—more than ruin, more even than death.' नवीन विचारांची लोकांस प्रथम फार भिती वाटते. स्वराज्य हा शब्द उच्चारवयाम आपण पूर्वीं भीत होतां, लोकांची ही भिती टिळकांनीं घाल-विली. परंतु जां जां लोकांची भिती नाहींशी होईल तें तें सरकारची वाढत जाईल. त्याला या नवीन कल्पना आत्महानिकारकच वाटतात. नवीन विचारांचें साम्राज्य सर्वत्र करण्यांत टिळकांनीं अत्यंत धडाडो दाखविली यांत शंका नाहीं. गोडीगुलादींचें काम टिळकांस व्हावयाचें नाहीं. यामुळे ते साम्राज्याचे मुत्सद्दी झाले नसते. शांततेच्या काळांत गंगूल होम-मॅबर झाले असते; परंतु टिळक आपल्या तत्त्वज्ञानाच्या किंवा गणिताच्या प्रश्नांतच गहून गेले असते. आर्किमिडीज हा शास्त्रज्ञ आपल्या देशामाठीं लढला, परंतु लढाई संपल्यावर समुद्रकिनारीं भूमितीचे सिद्धांत सोडवीत बसला. 'टिळकांनीं गेल्या शतकांत राज्य कमाविलें असतें' असें गंगूल म्हणत. त्याचप्रमाणें आम्ही म्हणतां, टिळक हे शंकराचार्यांच्या वेळस जन्मते तर जगद्विख्यात आचार्य झाले असते. कोणत्याही शतकांत ते चमकलेच असते. कारण त्यांची बुद्धिमत्ता सर्वकपा हांती. हिंदुवर्माचा अभिमानी, तत्त्वज्ञानांत रंगलेला कर्मयोगी, संकटांस न झगमगणारा अतुल पराक्रमी वीर, लोकांस, सर्व लोकांस—केवळ सुशिक्षितांसच नव्हे—बरोबर घेऊन त्यांस राजकारणांतिल ममें समजावून देत देत पुढें मोहीम करणारा हा सेनानायक,

स्वार्थत्यागांत पहिला, खासगी आचरणांत धुतल्या तांदळासारखा, हा पुरुष लोकांच्या गळ्यांतील ताईत झाला तर त्यावद्दल 'ते केवळ लोकच्छंदांनुवर्ती' म्हणून असें झालें, असें म्हणणें आमच्या जिवावर येतें. 'लोकांस कवाईत येईपर्यंत क्लाइव्ह थांबता तर अर्काटचा वेढा इतिहासांत लिहिलाच गेला नसता. दरमजल कूच करीत करीत तो त्यांस वाटेंत कवाईत शिकवीत होता. आणि आपल्या अगाध धैर्यानें त्यानें त्यांच्यांत वीरवृत्ति व मरणाची त्रेपवाई निर्माण केली. तसेंच टिळकांनीं केलें. ते लोकांची सर्वतः सुधारणा होण्याची वाट पहात बसले नाहींत. मजबरोबर चला, वाटेंत तत्त्वज्ञान, राजकारण सर्व मी तुम्हांस सांगतां असें ते म्हणावयाचे.

गोखले मनमिळाऊ म्हणूनच त्यांस साम्राज्यांतील मुत्सद्दी होतां आलें आपल्या म्हणण्याचा दुसऱ्यानें विचार केलाच पाहिजे, अशा तऱ्हेनें ते बोलत. राजकारणकला त्यांना पूर्ण अवगत होती. कलेमध्ये कोणतें ध्यावयाचें यापक्षां कोणतें वगळावयाचें हें समजण्यासच जास्त कौशल्य लागतें. (An artist is known by what he omits) एकाद्याचें सुंदर चित्र काढावयाचें असल्यास त्याच्यांतील कोणता भाग गाळून कोणता उठावदार दाखवावा, यांतच चित्रकाराचें कौशल्य असतें. गोखल्यांविषयी 'He was a political artist in the best and highest sense of the term.' असें जें म्हणतात तें अगदीं खरें आहे. दक्षिण आफ्रिकेंत असतां हा गुण त्यांनीं उत्तमपणें दाखविला. आपल्या राष्ट्राचा पंगूपणा दाखविण्याऐवजीं परक्यापुढें ते हिंदुस्तानांतील जागृति, नवीन राष्ट्रीय भावना, वगैरेंचा उच्चार करून त्यांस नवीन गोष्टी करण्यासाठीं उद्युक्त करीत. याप्रमाणेंच ते योग्य संधि फुकट दवडीत नसत. त्यांस सर्वांनीं 'Opportunist' हें विशेषण लाविलें आहे. जेवढें मिळेल तेवढें ध्यावयाचें हा त्यांचा बाणा असे. जरी १९०९ च्या सुधारणा अगदीं अपुन्या होत्या, तरी ते म्हणत होते:—"Just now it is the duty of all to make the best of what they have got. There is no alternative to British Rule." ब्रिटिश सत्तेशिवाय गत्यंतर नसल्यामुळें जी जी परिस्थिति येईल तिचा चांगला उपयोग करून घ्यावयाचा हा त्यांचा बाणा असें. त्यांच्या या गुणामुळें पुष्कळजण त्यांच्यावर सरकारची हांजी

हांजी करण्याचाही आरोप करतील. परंतु मोलं सांहेवांनी वॉलपोल याच्या चरित्रांत म्हटल्याप्रमाणें ' It is not always safe to suppose the lowest motives to be the truest, even in politics.' गोखल्यांचा नेहमीं देशहिताशिवाय अन्य कोणताही उद्देश नव्हता. गोखले हे सरकारचीही जबाबदारी ओळखावयाचे. यामुळें सरकारी अधिकारीही त्यांच्यावर रोष करीत नसत. जरी त्यांच्याही पाठीमागें गुप्त पोलीस असले आणि नं. ६२ म्हणून त्यांची गाडी सुटल्यावर तारा होत, तरी एकंदरीत सरकारचा ग्रह त्यांच्याविषयी, चांगला होता यामुळें पुष्कळ लोक त्यांस सरकारचे हस्तक म्हणण्यासही कचरत नसत. परंतु असे थोडे अविचारी सोडून दिले म्हणजे गोखले हे एक थोर निरपेक्ष राजकारणी होते, राष्ट्राचे वकील होते हें कबूल केलें पाहिजे.

स्वार्थत्याग व देहभक्ति यांत खालीं वर कोणीही नाहीं. टिळक—गोखले हे या वावर्तीत एकाच सिंहासनावर आहेत. टिळकांच्या विषयीं दावरसारख्या विक्षिप्तांनीं कांहींही उद्गार काढले तरी जनता त्यांस देशभक्तच समजेल. गोखल्यांची देशभक्ति अशाच सोज्वळ होती. ती दुसरा काय म्हणतो याची अपेक्षा करीत नसे; राहवत नसल्यामुळेंच हे देशभक्त झाले. फुझारकी मिरविण्यासाठीं या वीरांनीं देशभक्तीचा पेशा स्वीकारला नव्हता, तर ते हडाचे—रक्ताचे देशभक्त होते. गोखल्यांस आतां आपण देशसेवा सोडा असें मध्यप्रांतांतील एका उतावळ्या व वेड्या गृहस्थानें सांगितलें असतां गोखले चवताळून म्हणाले, ' मीं कोणाच्या हुकुमानें देशसेवेचें काम हातीं घेतलें नाहीं. आणि कोणाच्या हुकुमानें तें खालींही ठेवणार नाहीं. हें कांहीं भाडोत्री काम नव्हे. ' त्यांचा स्वार्थत्यागही असाच दांडगा होता. देश हाच त्यांचा देव होता; देश हाच त्यांचा धर्म होता. लालाजी म्हणतात:—' In our humble opinion no one is entitled to call himself a patriot who holds anything (excepting his religion of course) dearer than his country.' गोखले हे सोज्वळ देशभक्त होते. हिंदुस्तानच्या अर्वाचीन इतिहासांत दादाभाई, गोखले, टिळक व गांधी हीं स्वार्थत्यागाचीं ठळक उदाहरणें आहेत. परंतु टिळक हे सरकारचे वैरी म्हणून त्यांच्यावर अनेक आपत्ति आल्या. त्यांनीं जी प्रचंड जागृति करण्याचें कार्य केलें तें एकाद्या ' सतांच्या

वाणासारखें ' त्यांनीं मिरविलें या त्यांच्या आपदांनीं त्यांस जनतेनें आपल्या हृदयांत मनोमय पुष्पांनीं पूजलें आहे. यासाठींच गोखले म्हणाले कीं ' स्वतः सांख्येच्या अनंत यातनांनीं त्यांनीं देशाची सेवा वजाविली. त्यांना आम्हांम दरडावण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. '

टिळकांना आपलें कार्य करतांना चिकाटी, मनोधैर्य, बुद्धिमत्ता हीं दाखवावीं लागलीं; परंतु त्यांच्या जाडोला, वेमुर्वतपणा, वेदरकार वृत्ति, डावपेंच, लपंडाव, अंतःकरणाचा कठोरपणा, प्रतिस्पर्ध्यांस चोत करण्याची प्रवृत्ति या वृत्तींचाही त्यांस आश्रय करावा लागला. या वावर्तीत गोखले व गांधी निराळे उमटून पडतात. गोखले राजकारणांत अत्यंत सरळ ! त्यांस डावपेंचांची माहितीच नव्हती !! ते राजकारणांतले साधु होत !!! हिंदुस्तान रिद्ध

म्हणतां:—' A selfless man and stainless gentleman wise in counsel and vigorous in action, the Honourable Mr. Gokhale has raised patriotism to the dignity of religion in India, as they have so splendidly succeeded in doing in Japan, and his words, therefore, carry a weight which does not attach to the utterances of many other public men.' गांधींनीं गोखल्यांचाच संदेश सांगितला. तो हाच कीं:—' We must spiritualize politics. '

विसाव्या शतकांत प्रेसिडेंट वुड्सनसारखे सरळ व थोरवृत्तीचे पुरुष मार्गें पडून लॉर्ड जॉर्ज, पॉन्कारे यांसारखे कारस्थानपटुच आपणांस पुढें आलेले दिसतात. प्रत्यक्ष गोखल्यांच्या हातावर बोथांनीं जरी तुरी दिल्या तरी त्यांस मात्र असें वाटलें नाहीं कीं आपणही तसेंच व्हावें. टकासी व्हावें ठक । उद्धटासी उद्धट—हें तत्व त्यांस आवडत नसे; त्यांच्या वृत्तीस तें रुचत नसे, त्यांस तें सहन होत नसे. ' वारांगनेव नृपनीतिरनेकरुपा' असें जरी चाणक्याच्या अनुयायांस वाटलें तरी आपणही तसेंच होणें अनुचित होईल, असें त्यांस वाटे. या दोघांची—गोखले—गांधींची राजकारणांतली दृष्टि अध्यात्मपर आहे. टिळक व्यवहाराकडे जास्त पाहणारे होते. वास्तविक दोन्ही प्रवृत्तींचा येथेंही मिलाफ पाहिजे. सर्व जनतेच्या हिताकरितां लपंग्याशीं लपंडाव केला तरी पुष्कळांचें पुष्कळ हित या न्यायानें तें क्षम्य आहे असें टिळक मानोत. गोखले—गांधी यांस स्वराज्यापेक्षां सत्य प्यारें तर टिळकांस सत्य व

असत्य केवळ सापेक्ष वाटत. तत्त्वज्ञान्यास हा सत्यासत्याचा भेद पारकटच वाटणार. कारण या दोन्हींच्याहीवर तो तरंगत असतो. टिळक हे तत्त्वज्ञ होते. गांधी व गोखले साधु आहेत. हा स्वभावभेद आहे. हा संस्कृतीचा, शिक्षणाचा, कित्येक संस्कारांचा परिणाम आहे. सारांश काय, गोखले व टिळक हे परस्पर-पूरक होते, कांहींच नको असें म्हणणाऱ्यांपेक्षां गोखले पुढें होते. केवळ स्वातंत्र्यवाद्यांच्या म्हणण्यापेक्षां टिळक थोडे अलीकडे होते. टिळकांनीं केवळ स्वातंत्र्यवादी लोकांस मार्गदर्शक आणिले. तर केवळ आहे तें ठीक आहे असें म्हणणाऱ्यांहून गोखलेपक्षांनीं पुढें उडो मारली. टिळक-पक्षांमुळे गोखलेपक्षांस सरकाऱ्शीं झगडतां आले; टिळकपक्षांचा वाऊ दाखवून त्यांस सरकारास धाक दाखवितां येत असे. निधनकालपर्यंत दोघेही एकाच ध्येयासाठीं झगडले; एकाच कार्यांत रंगले. अनेक संकटें सोडून, इच्छाशक्तीच्या जोरावर, देशाच्या देशदिशांत, लहानांपामून थोरोंपर्यंत, राजकीय हक्कांविषयीं, आपल्या साध्याविषयीं व त्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या स्वार्थत्यागाविषयीं लोकमान्यांनीं न भूतो न भविष्यति अशी खळवळ केली. सर्व जनतंत राजकीय आकांक्षा स्थूळमानानें उत्पन्न करणाऱ्यांत टिळक हेच पहिले आहेत. सर्वसाधारण लोकांत त्यांच्याप्रमाणें जागृति अन्य कोणीं केली नाही. लोकांमही टिळकांविषयीं आपलेपणा वाटे. त्यांच्या झेंड्याखालीं असतांना, कराल काळाचीही भांति कोणास वाटत नसे. कारण टिळकांनीं एकादां ज्यास आपलें म्हटलें त्यास ते कधींही सोडावयाचे नाहीत.

टिळकांची ही कामगिरी चालू असतां येशील सुशिक्षित लोकांत व इंग्लंडांत गोखल्यांनीं चळवळ केली. हिंदुस्तानास हक्क द्या, लोक अर्धीर आहेत, असें त्यांनीं सांगितलें. गोखल्यांनीं आपल्या पाठीमागें काम करणाऱ्यांस मार्ग दाखवून ठेवला आहे. टिळकांचा संस्थांवर विश्वास नव्हता. परंतु हे खरें कीं कर्तव्यगार लोकांच्या धुरीणत्वाखालीं संस्था नीट चालविल्या, वंशपरंपरा—रामदासी गांधींप्रमाणें—केल्या नाहीत तर त्या कार्यक्षम होतात. निरनिराळ्या संस्था पुढाऱ्यांस पाठिंबा देतात. गोखल्यांनीं ही व्यवस्था भारतसेवक समाज काढून केली आहे. त्यांनीं दिशा दाखविली आहे. निःस्वार्थतेचा धडा स्वतः सोडवून दाखविला आहे. व्ही. कृष्णशास्त्री आयंगर यांनीं एके ठिकाणीं म्हटल्याप्रमाणें 'Great ideas create great peoples, enlarge

७२ कौन्सिल सांडून लोकशिक्षणासच आयुष्य वाहण्याचा विचार.

the horizon of the peoples, liberate their conscience from the materialism by which it is weighed down, set a vast mission before them, and rebaptise them.' गोखल्यांनीं कार्य केलें. स्वतः—च्या लोकोत्तर उदाहरणानें ' आर्षीं केलें मग सांगितलें ' याप्रमाणें ते वागले. त्यांच्या कामाची मुख्य दिशा आतां लोकशिक्षण ही होती. ते कौन्सिल सोडून आतां लोकशिक्षणाकडे सर्व आयुष्य खर्च करणार होते. लाला लजपतराय यांनीं देशांत काय केलें पाहिजे, लोकांस काय पाहिजे, पुढान्यानें कशावर प्रयत्नांची झोड उठविली पाहिजे हें सांगतांना लिहिलें आहे:—' The position thus analysed resolves itself into an educational problem. View it from whatever point you choose, religious, moral, intellectual, social or industrial, the question of Indian progress is a question of education, This is, so to say, the question of questions upon the right solution of which hang the destinies of the nation, viz, how to educate the people so as to befit them for the performance of those duties, a proper discharge of which alone can secure for them their right position in the commonwealth. The car is a heavy one and those who care to join in carrying it must be men of strong convictions, indomitable will, irresistible energy and untiring perseverance; they must be men of action and men of honour. ' असे लोक तयार होण्यासाठीं गोखल्यांनीं भारत-सेवक समाज काढला. देशांतल सुशिक्षणसंपन्न लोकांपैकी शंकडा दहा तरी लोक-निदान शंकडा एक तरी लोक या आपल्या कामास मिळावे अशी त्यांची इच्छा असे. मॉडर्न रिव्ह्यू म्हणतो:—' It was his desire that educated Indians should levy a contribution upon themselves not in money, but in men for doing the work of the country. ' अशा प्रकारच्या तरुणांनीं आतां पुढें यावें. त्यागाशिवाय भोग नाही हा सृष्टीचा कठोर नियम आहे. त्यागानें पवित्र झालेलें मिळविण्यांत आनंद आहे. आयतें आपल्या पदरांत कोणी घालणार नाही. जगांत असें उदाहरणच नाही. आणि आयतें मिळालें तरी त्यांत लज्जत नाही; स्वारस्य नाही; मान

नाहीं. काळोखांतून धडपडत जाऊन जो प्रकाश आपणांस मिळतो त्या-वेळचे सौख्य, तो आनंद, कांहीं और आहे. परंतु काळोखांतून उजेडांत जाण्यासाठीं उठलें पाहिजे. आपली दरी सोडून बाहेर निघालें पाहिजे. खोलीचे दरवाजे बंद करून बसलों तर अंधार नाहीसा होणार नाही. टिळक व गोखले यांनीं आपआपल्या परीनें शक्य तितकें देशकार्य केलें. आतां जबाबदारी आपणांवर आली आहे.

परिस्थितीप्रमाणें मार्ग आंखले पाहिजेत. आज एकंदर जगांत फारच प्रचंड, अतर्क्य, अशा घडामोडी झाल्या आहेत. लढाईमुळें तर एकंदर जगांत फारच क्रांति घडून येत आहे. जुने मार्ग लोपत चालले आहेत. लढाई, अत्याचार यांनीं यापुढें कार्य न होतां, एकोप्यानें, राष्ट्रसंघापुढें आपआपलीं गाव्हार्णीं मांडून प्रश्न सोडवावे लागतील. टिळकांसमुद्धां अत्याचार मान्य नसत हें 'सरला राणा चौधरी' यांनीं आपल्या टिळकांच्या आठवणींत दिलें आहे. परंतु सर्व-राष्ट्रीय बंड पुकारलें तर तें त्यांस पसंत होतें येवढेंच नव्हे तर ते त्याचे सेनापति झाले असते. 'An empire which has been conquered by the sword and by breaking every commandment cannot be retained by the sermon.' असें इल्वर्ट विलाच्या वेळेस १८८५ मध्ये लंडन टाइम्सनें लिहिलें होतें तें सत्य आहे. इंग्रज सरकारची वृत्ति यामुळें आपल्याकडे कशा प्रकारची राहिल हें उघड दिसतें. परंतु आपण भावि परिणामांवर दृष्टि ठेवून वागूं या. उशीर लागला तरी चालेल परंतु शाश्वत मार्गानें चला असें गांधी वगैरे महात्मे आतां सांगूं लागले आहेत. अर्थात् परिस्थिति, काळ कदाचित हें सर्व अनुकरणीय व्यवहार्य ठरवील. परंतु तत्वाचा मोठेपणा त्यामुळें नाहीसा होत नाहीं तथापि जें तरवारीनें मिळविलें तें तरवारीनें राखावें लागतें, या तत्वाच्या योगानें जगांत कायमची शांतता नांदणें अशक्य होईल. दिवसेंदिवस लोकमतास मान मिळत चालला आहे. सरदार, दरकदार, भांडवलवाले मोठमोठे कारखानदार, जे पैसे पुरवून सरकारास इभ्रतीसाठीं, भांडवलासाठीं व्यापाराच्या संरक्षणासाठीं लढाईस उद्युक्त करतात आणि नाहक इतर साधारण लोकांचे प्राण घेतात, अशा लोकांस राष्ट्रांत दिवसेंदिवस कमी वर्चस्व मिळत जाणार. तेव्हां लढायांनीं हक्क मिळविण्याचे मार्ग दिवसेंदिवस कमी होत

जाणार. लॉर्ड जॉर्ज म्हणतात, "There are times in history when this world spins so leisurely along its destined course that it seems for centuries at a stand-still. There are also times when it rushes along at a giddy space covering the track of centuries in a year. There are such times. Six weeks ago Russia was an autocracy. She is now one of the most advanced democracies in the world." लोकमत तयार करून त्याच्या जोरावर आपले हक्क प्रस्थापित करण्याचा समय आता आला आहे. गोखल व टिळक यांच्या संमिश्रणाने आपला मार्ग आता आखावयाचा आहे. लोकमत तयार करावयाचं आणि राष्ट्रसंघा-पुढे मांडावयाचं. खूद गोखल यांनी मनुष्यमयी जो सुधारणांचा मसुदा तयार केला होता तो त्यांनी लढाईमुळे हाणारी विचारक्रांति पाहून बदलावा लागला अमत्ता. ना. आगाखन हे गोखल्यांचे स्नेही; त्यांनी १९१७ आगस्टमध्ये हा मसुदा प्रसिद्ध केला ही चूक झाली. कारण गोखल्यांनी त्या वेळच्या परिस्थितीचं तानमान पाहून जे लिहिलं तें मॉॅंटग्यु सुधारणांच्या वेळी प्रसिद्ध करणं ही धाडचूक होय. कारण जे द्यावयास नको त्यासाठी सरकारला गोखल्यांच्या मसुदांत पुरावा सांपडणार आणि भाषादार प्रांतस्वतंत्रताखी जी म.गणी गोखल्यांनी लिहिली तिकडे मात्र सरकार कान डोळा करणार. या मसुदांत प्रांतिक स्वायत्तता मागितली आहे ती आपणांस कितीशी मिळाली आहे; या बाबतीत सरकार किंचित् पुढे गेलं आहे खरं, परंतु आपल्या कल्पना लढाईस झालेल्या संक्रमणामुळं फार पुढे गेल्या असल्यामुळं गोखल्यांचे विचार, त्यांच्या मागण्या आतां—मवाळांसुद्धां फिक्या वाटतील. तेव्हां सरकारच्या मात्र फायद्यासाठी हें पत्रक प्रसिद्ध झालें असें म्हणण्यास हरकत नाही. मॉॅडर्न रिव्ह्यूने या कृत्यावर टीका केली तो म्हणतो—

"With all his devotion and statesmanship, Gokhale never was fit to be the non-official dicta or of India." गोखल जर जगते तर १९१६ मध्ये काँग्रेसने व मॉॅसेमर्चिंगने जो मसुदा तयार केला त्यास त्यांनीं संमति दिली अमत्ता. कारण खदाखरच विचारांत प्रचंड बदल होत चालला आहे. ज्या गोष्टीने जगांतल्या दारीकसारीक राष्ट्रांतही चैतन्य उत्पन्न केलें त्यानें हिंदुस्तानांतही हाणारच. इंग्लंडची दृष्टिही निवळली पाहिजे.

कारण ब्रेजमच्या स्वातंत्र्याच्या रक्षणासाठी लढणाऱ्या इंग्लंडने हिंदुस्तानास खुशाल डोळे मिटून एटीने तुडवावे हे त्यास जगत खाली मान घालण्यास लाविल. गांधींनी तर स्पष्ट म्हटलें आहे की जर्मनीने लढाईत जे धोरण स्वीकारलें तेंच इंग्लंडचें होतें. मोटेपणाची फुकटची फुडारकी इंग्लंडला मिरवण्याची जरूरी नाही. जर इंग्लंडला हे खाटे करावयाचे असल तर आयर्लंड, ईजिप्त, हिंदुस्तान यांसाठी इंग्लंडने हक्क दिले पाहिजेत. तीस कोटि लोकांस दास्यांत ठेवणें हे अघोर पातक आहे. आणि सधैव असें मोठे राष्ट्र दास्यांत राहणाऱही नाही असें रानड्यांनी म्हटलें आहे. 'युद्ध आणि त्यांतून सुटका' या पुस्तकांत लॉरेस डिकिन्सन म्हणतो—'Let no community be coerced under British rule, that wants to be self-governing. We have had the courage though late, to apply this principle to South-Africa and Ireland. There remains our greatest act of courage and wisdom to apply it to India.' इंग्लिश लेखकही असें लिहू लागले आहेत. परंतु लॉर्ड जॉर्जसारखे मुत्सद्दी मात्र अद्याप सनशी नोकरांस 'लोखंडी चौकट' म्हणत आहेत. परंतु ही 'लोखंडी चौकट' आतां भंगून टाकली पाहिजे. या चौकटीतून आतां बाहेर आलें पाहिजे. आपल्या लोकांनी आतां धैर्य दाखविलें पाहिजे. सरकार जर जनतेच्या आकांक्षा तृप्त करणार नाही तर दंडपगिरीच्या कायद्यांचा डांगर रचून देखील क्रांतिकारक चळवळ दडपून टाकतां येणार नाही. आपले पुढारी आतां जास्त धीट झाले आहेत. एके काळीं नेमस्त असणारे नेहरू, मालवीय यांच्यासारखे पुढारी 'अन्याय्य कायदे मांडू' असें ठामून सरकारास बजावीत आहेत. भर कौन्सिलमध्ये जिनासारखे तेजस्वी लोक काय सांगत आहेत पहा. 'ज्याप्रमाणें इंग्लंडांतल्या नागरिकांनीं जन्मसिद्ध हक्कांसाठीं आपलें रक्त सांडलें, त्याप्रमाणेंच प्रसंग आल्यास मां देवाळ यांच हक्कांपायीं आपल्या रक्ताची आहुति देण्यास तयार आहें.' कौन्सिललाकनायक सरकारास असें स्पष्ट बजावीत आहेत; धोक्याची सूचना, इशारत देत आहेत. जनतेनें त्यांच्या मागे उभे रहावे म्हणून कौन्सिलच्या बाहेर राहणाऱ्या लोकांनीं टिळकांचें लोकजागृतीचें काम करावें. म्हणजे कौन्सिलें व लोक यांच्या जोरावर आपल्या म्हणण्यास सामर्थ्य येईल; दुष्पट जोमानें कार्य होईल. लोकांत

संघटना करणं पाप नव्हे. संघटना म्हणजेच जीव. संघटना सनदशीर आहे, पुण्यकारक आहे. राष्ट्र संघटना व सहकार्य करण्यासाठीच आहेत असें एलिझाबेथनं सोळाव्या शतकांत झामोरिनला लिहिलें होतें. म्हणून ज्या वेळेस सर्व विश्वांतील लोक झपाट्याने पुढें जात आहेत, अशा सध्यांच्या वेळीं आपण जुन्या पुढाऱ्यांच्या मार्गांचें एकत्रीकरण केलें पाहिजे. जे पुढारी झाले त्यांतील प्रत्येकांनं आपआपल्यापरी कामाची शर्थ केली, प्राण दिले, देह झिजविले, कशाकडेही पाहिलें नाहीं; ते आपणां सर्वास बंदनीय आहेत, पूज्य आहेत, आणि असलेच पाहिजेत. त्यांच्याप्रमाणेंच आपणही निश्चयानें काम करावयास लागलें पाहिजे. जें आपण हातीं घेऊं त्याच्यावर आपला पूर्ण विश्वास पाहिजे. 'One man with a conviction is equal to ninety-nine without one' हें मिल्लेचें वाक्य लक्षांत ठेवणें जरूर आहे. आपण लोक आणा शपथा घेतों परंतु तदनुसार मरेपर्यंत किती वागतात! आपल्या कार्यावर आपली निष्ठा कोठें असते! आपण निष्ठा आहे असें दाखवितां आणि आपल्या लोकनायकांस फर्शी पाडतां. वस्तुतः नेटानें मेहनत करण्याची व स्वार्थत्याग करण्याची बुद्धि आम्हांत रूढ झालेलीच नाहीं. स्वतः कष्ट न करतां, स्वतःच्या पदराला खार न लागतां, आयतें दुसऱ्याच्या प्रयत्नांनीं मिळावें अशी आमची आपलपोटेपणाची बुद्धि असते! आणि म्हणूनच थोड्या साधु पुरुषांनं जिवापाड मेहनत करावी लागते व त्यापार्यां ते प्राणांसही मुक्तात. रामतीर्थ, विवेकानंद, चिपळूणकर, गोखले यांच्या चरित्रांनीं आपल्या दृश्याला काडीइतकीही वेदना होत नाहीं! होती तर वर दिलेल्या मोहऱ्यांस दुष्पट जोर येता. त्यांचा कार्यभार आपणही शिरावर थोडथोडा भार घेऊन हलका केला असता. आणि अशा प्रकारें ज्या मोहऱ्यांस आपण आपल्या चेंगटपणामुळें अंतरलों, ते आपणांस मार्ग दाखविण्यास आज वावरते, व आपल्या अडचणी सोडविते. आज म. गांधी हजारां सभांतून जें सांगत आले तें आपण करित नाहीं. यासाठीच त्यांना एकवीस दिवसांचें प्रायोपवेशन स्वीकारावें लागलें. अशा वेळीं ('देव करो आणि न होवो') जर कांहीं अशुभ होतें तर त्याचा दोष कोणावर येता? अर्थात्च, आपणां सर्वांवर. असा. झालें तें झालें. परंतु अजूनही आपण शुद्धीवर येणार नाहीं तर आपणांसारखे हतभागी आपणच—आपला सर्व ठिकाणीं दिसणारा निरुत्साह कधीं कशानें मावळेल तें देव जाणे! निरनिराळ्या ठिकाणीं चाल-

कत्वाचा बोजा एकदोघांवर पडतो आणि बाकीचे सर्व डाराडूर झोंपा घेतात. आपण हा निरुत्साह, हें आलस्य यांचा गद्दा जर अजूनही समुद्रांत बुडवून टाकणार नाही तर आपलें राष्ट्र मात्र समुद्रास्तृप्यंतु होईल हें आतां आपण ध्यानांत धरलें पाहिजे. 'Life is not to sleep but to wake' हें सूत्र डोब्यांसमोर सदैव असून तदनुसार कृति घडली तरच आतां तरणोपाय आहे. अतःपर असें होतां कामा नये. एका हंगेरियन कवीनें म्हटलें आहे, "Faith is the vision of truth; it is what men live by; it holds promise of bright days when the brain is singing the Sun will never never shine and the clouds are hanging low." कालाईल असेंच म्हणतो:— 'Nation has that within her which the whole world will not conquer.' राष्ट्रं कर्षाही खच्ची करितां येत नाहीत. त्यांचा आत्मा सदैव जिवंत असतो. हें जें तुमच्यामध्ये आहे त्याचें आविष्करण करा; जें गुप्त आहे, जें मुप्त आहे, तें प्रगट करा, तें जागें करा. म्हणजे तुम्हांस कोण दडपूं शकेल ? हें जागें करण्यासाठींच टिळक झटले. आमच्यांत तेज चमकूं लागत आहे असें गोखले सरकारास बजावूं लागले. आपण सर्वांनीं आतां तेज प्रकट केलें पाहिजे. तेजाचा झोतच्या झोत उत्पन्न केला पाहिजे. म्हणजे सरकारचे डोळे दिपतील आणि या दिपलेल्या सरकारच्या हातांतील सत्ता जबाबदार अशा लोकनायकांच्या हातांत येईल. आपल्यामध्ये हें तेज येण्यास, गोखले, टिळक यांच्यासारख्या निःस्वार्थी, व देशासाठीं देहार्पण करणाऱ्या महात्म्यांचें आपण सदैव ध्यान केलें पाहिजे. त्यांची स्फूर्ति शतांशानें आपणांत आली तरी सुद्धां पुरें होईल. परंतु आपण जास्त कार्यक्षम होण्यासाठी आपला पुढाऱ्यांवर विश्वास पाहिजे. मुसलमानांपेक्षां हिंदु—विशेषतः सुशिक्षित हिंदु—अत्यंत साशंकपणें वागतात. त्यांचीं मनें लयकासारखीं असतात. असेंच कां करावयाचें, तसेंच कां नाही, त्यांचेच कां ऐकावयाचें, असले वायफळ प्रश्न कांहीं न करणारे लोक विचारीत असतात. हे विचारांतच मरणारे लोक कांहींही करूं शकणार नाहीत. आमचा धर्मावर विश्वास नाही, पुढाऱ्यांवर नाही; शंकांवर मात्र विश्वास आहे. असल्या शंकेखोरांपेक्षां विचारास वाव न देणारे वेफाम लोकही अत्यंत श्रेयस्कर होत. एकानें म्हटलें आहे कीं 'Heroism flees and never

reasons and therefore is always right' यांत जरी अतिशयोक्ति असली तरी येथे जीवन आहे, जिवंतपणा आहे, धडाडो आहे, कर्तृत्व आहे. विश्व नारायण धर यांनी हिंदूंच्या या वृत्तीवर एक सुंदर लेख लिहिला होता. ते म्हणतात, 'The breakup of the sentiment of obedience to authority which is so manifest in the Hindu Society and is exercising a disintegrating influence upon it has not proceeded quite so far among the Mahomedans, and so they have among them a solidarity of thought and sentiments which the Hindus do not possess. You will meet Hindus by the thousand who would not hesitate to express their revolt against Hinduism, but not one in a thousand among the Mahomedans who would speak disrespectfully of Islam or its founder and aposties. The most enlightened Mahomedans have a respect for the authority of their traditions which the Hindus do not have for theirs; and this reverence to authority has enabled the Mahomedan minority less wealthy and educated than the Hindus, to accept the leadership of Mr. Syed Ahmed and to co-operate with him in founding a college the like of which neither the millionaires of Bombay nor the landed magnets of Bengal with the rhetorical flood of twenty two congresses behind their back, have been able to produce.'

पुष्कळ वेळां अर्ब अनुकरण करणं हा वडेपणा असल्या तरी आम्ही पुष्कळ तरुण अलीकडे जी शंकावृत्ति प्रदर्शित करितों ती खरी नष्टून, कांहीं करावयाचें नाहीं ही जी भ्याडपणाची वृत्ति असते, तिचें समर्थन करण्यासाठीं, मुद्दाम निर्माण केलेली असते. पण ते म्हणजे तरी आपण आपल्या पुढाऱ्यांच्या सांगण्याप्रमाणें बागलें पाहिजे. पण मुद्दां कांहीं न करण्यासाठींच शंका दाखविण्याचें धोरण टाकून देण्याची व सहकार्य करण्याची वेळ आतां आली आहे. गोपाल रावांनी हीच भक्ति आपले गुरु रानडे यांविषयीं दाखविली. रानडे जें म्हणतील त्याच्या विरुद्ध गोखले कधीं जात नसत. आपणांपैकीं बहुतेक सर्व चंचलमति अस-

तात. राजवाडे म्हणतात 'पांढरपेशांचा वर्ग फार फसव्या आहे. हे लोक कोल-
तात एक व करतात एक. ह्यांचे जे मत आज शिस्ती त्याप्रमाणेच
ते उद्यां चालतील असा नेम नाही. इंग्रजी शिक्षण बर्हेट म्हणणार हेच
आणि सरकारी शाळेंत आपली पेट्टे पाठविणारही हेच; देशी माल वापरा
म्हणून सांगणार हेच आणि परदेशी माल त्याच घटकस विकत घेणारही हेच;
इंग्रजी नौकरीला गुलामगिरी म्हणणार हेच व ती दरोज व आज्ञास कर-
णारही हेच. असला हा लोंचट वर्ग आहे. राजवाडे यांचे हें यथार्थ म्हणणे
जर आपण अजूनही खोटे करून दाखविणार नाही तर अद्यापिही आप-
णांस आशा नाही. या लोकांमुळे पुढारी मानल्या गेलेल्या माणसांच्या पाठिंब्या
मिळत नाही. कायदे-कौन्सिलमध्ये गोखले कांहीं धमकी-वजा बोलले
किंवा इंग्लंडमध्ये बोलले, तर आपल्या प्रतिनिधीचा शब्द यथार्थ करून
दाखविणारी संस्था अगर व्यक्ती एक तरी मांडेल काय ? म्हणूनच टाउनशेड-
सारखे लोक म्हणतात, 'We shall never be anything but rulers.'
अजून तरी ही चंचलवृत्ति, ही दास्यत्वाची खोड आपण टावून दिल्ली
पाहिजे. पुढाऱ्यांस फसविलां खासा नये. त्यांचेच उदाहरण पुढे टेवून
त्यांच्या मागेमागे कामाचा गाडा ओढायस, शक्य ते सर्व प्रयत्न
केले तरच आतां तरणाऱ्याय आहे.

गोखले आणि टिळक यांच्याकडे आपण गुणैक व प्राज्ञिक दृष्टीने पाहूं.
या दोघांसही एकमेकांची किंमत कळत होती. परंतु राजकारण म्हणजे
असेच आहे कीं तेथे खटके व विरोध हीं यावयाचींच. राजकारणांत पन्नास
माठ वर्षे घालविलेल्या व मुरलेल्या ग्लॅडस्टन या महासुसद्धानें राजकारणा-
मुळे कसे प्रसंग ओढवतात याचे फार उत्कृष्ट दर्शन केल आहे. तो म्हणतो:--
'The vicissitudes of politics, the changes of position, the
changes of alliance, the sharp transitions from cooperation to
antagonism, the inevitable contact with revolting, displays of
self-seeking and self-love; more than all these, perhaps the
constant habit of forecasting future and shaping all its contin-
gencies beforehand, which is eminently the merit and intelle-
ctual virtue of the politician; all these tend to make him
and commonly do make him suspicious even of his best

friend. This suspicion may be found to exist in conjunction with regard, with esteem, nay, with affection.' तेव्हां राजकारणांत पडल्यामुळे जरी गोखले व टिळक यांमध्ये विरोध आला तरी परस्परांच्या मनांत परस्परांविषयी खरा आदर असे. आगरकर म्हणत ' माझ्याविषयी सर्वांत जास्त प्रेमळपणें रडतील तर ते टिळकच. ' टिळकांविषयी आगरकरांस जसें वाटे तसेंच टिळकांस आगरकरांविषयी वाटे. टिळक हे स्वभावानुसार प्रखर मारा करीत. परंतु आपण या टीकेच्या मान्यांतून सुटावें अशीही इच्छा त्यांनीं कधीं केली नाहीं. टिळक मंडालेस गेल्यावर गोखल्यांवर जी अश्लील टीका मेळ्यांमधून व वर्तमानपत्रांतून झाली ती टिळक असते तर खात्रीनें होती ना. थोर पुरुषांचा होणारा नाहक छळ कोणास संतापविणार नाहीं ? कोणास विव्दळ करणार नाहीं ? महाजनी म्हणतात, 'गोपाळरात्र गोखले यांचें चरित्र तापल्या सळईनें आमच्या हृदयावर उठविलेले आहे. आणि तें खरें आहे; आम्हीही हें म्हणण्यांत भागीदार आहों. परंतु टिळकांच्या मनांत विरुद्ध पक्षाविषयीं hatred द्वेष असे हें म्हणणें मात्र आम्हांस कसेंच वाटतें. मोले साहेब म्हणतात:—' It is difficult to trace the cause of a dispute between statesmen. ' आपण वाटेले ते कुतर्क करतो. विरुद्ध पक्षायांचा द्वेष वाटण्याचें टिळकांस कांहींच कारण नव्हतें. प्रातिस्पर्ध्यांस ते विरोध करीत पण विरोध म्हणजे द्वेष नव्हे. आगरकर, रानडे, गोखले यांचा टिळक द्वेष करीत असं म्हणणें म्हणजे म्हणणाऱ्यानें स्वतःच्याच मनाचा अत्यंत संकुचितपणा प्रकट करण्याप्रमाणें होय. ते कधींच द्वेष करीत नसत. उलट त्यांना फार आदर वाटे. गोखले तर टिळकांहून लहान, परंतु आगरकर वरोवरीचे. आगरकरांवर टिळकांनीं किती कठोर टीका केल्या आहेत. परंतु एकमेकांचीं हृदयें तेच जाणत. आपण मात्र आपल्या कुत्सित व लघु मनानें त्यांच्यावर कुत्सितत्वाचा आरोप करतो हें अत्यंत अश्लाघ्य होय. तेव्हां दोघांचे मार्ग भिन्न व मते भिन्न असलीं, एकमेकांनीं एकमेकांस विरोध केला असला तरी आपण तें विसरणें जरूर आहे. ते विरोध आतां कशाळा? प्रत्येकाचें कार्य देशाच्या उद्वारासाठीं जनतेच्या अभ्युदयासाठींच होतें. ' आकाशात् पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ॥ ' त्याप्रमाणें हें त्यांचें कार्य शेवटीं देशहिताच्या सागरालाच जाऊन मिळणार. रानड्यांनीं एक ठिकाणीं सुंदर तऱ्हेनें लिहिलें आहे:—'आकाशांतोळ पाऊस ज्या प्रकारच्या

जमिनीवर पडतो त्या जमिनीचा त्या प्रवाहास रंग येतो. तांबड्या जमिनीवरचा प्रवाह तांबूस दिसेल; काळावरील काळा; पांढऱ्या भूमीवरील पांढरा. परंतु हे भिन्न भिन्न दिसणारे तिन्ही प्रवाह कांहीं काळ गेला म्हणजे, त्यांच्यातील गडळ खाली यमून, शांत व स्वच्छ दिसतात आणि तिन्ही सागराला जाऊन भेटतात. तेव्हां प्रत्येकाच्या कार्याची भिन्नता दिसली तरी ती भिन्नता स्वभावाच्या विकारामुळे आलेली आहे. स्वभाव दूर केला म्हणजे भिन्न व बेरंगी प्रवाह शुद्ध देशसेवेच्या निर्मल जलाने भरून वहात आहेत असेंच दिसेल. तेव्हां आपण हे वादविवाद उकरण्यांत कांहीं हंशील नाही. एकमेकांचे उत्पन्न हल्लीं किती आहे हें पाहणें व अशा प्रकारचे झुल्लक वाद माजविणें वेडेपणाचें आहे. 'Home-rule is my birth-right and I will have it.' या वाक्यांत अहंमन्यतेची छटा आहे असा शोध लावणें म्हणजे मूर्खपणा होय. उलट सर्व देश आत्मत्वानें स्वतःच्या ठिकाणीं पाहून, सर्व भारतवर्ष आपल्या तोंडून वदत आहे असेंच टिळकांस वाटलें असेल. नेता हा जनतेचें मन बोलतो, स्वतःचें नाही. विराट् जनता त्याच्या विचारांत व बोलण्यांत प्रतिबिंबित झालेली असते हें असले झुल्लक व विचारहीन लेखक विसरतात याचें वाईट वाटतें. यांत मनाचा खोलपणा नाही, आणि वृत्तीची गंभोरताही नाही. फुलाचा सुगंध आणि त्याचें सौंदर्य निरनिराळें करतां येत नाही. सौंदर्य आणि सुगंध दोन्ही पाहिजेत. त्याप्रमाणें प्रत्येकाच्या कामगिरीमुळें दुःख्याच्या कामगिरीस महत्त्व आलें. प्रकृतिभेदामुळेंच-गोखल्यांमध्ये पार्लमेंटमध्ये चमकू शकतील असे गुण असल्यामुळें-ते पार्लमेंटांत चमकले. परंतु चिरोल म्हणताः- 'From the Deccan, as we have already seen in his relations with the Indian National Congress, his influence was projected far and wide. His house was a place of pilgrimage from all parts of India. His prestige as a Brahmin of the Brahmins and a pillar of orthodoxy, in spite of the latitude of the views which he sometimes expressed in regard to the depressed castes, his reputation for profound learning in the philosophies both of the West and of the East, his trenchant style, his indefatigable activity, the glamour of his philanthropy, his accessibility to high and low, his

many acts of genuine kindness, the personal magnetism, without any great physical advantages he exerted upon most of those who came in contact with him, and especially upon the young, combined to equip him more fully than any other Indian politician for the leadership of a revolutionary movement.'

या गुणांमुळे टिळक हे सर्वसाधारण जनतेचे नेते झाले. आपणांस देशाच्या या उच्च दर्जाच्या पुढाऱ्यांमध्ये खालीवर असे क्रम लावण्याचा जरूरी नाही. दोधेही आपआपल्या परीनें श्रेष्ठ आहेत; पूज्यतम आहेत. इटलीचे उदारक व ललामभूत झालेले गॅरिबाल्डी, मॅझिनी, काब्रूर या त्रिवर्गास उद्देशून एका ग्रंथकारानें जे उद्गार काढले आहेत ते उद्गार येथेही लागू पडतील. ते असे—

' Possessed of widely diverse gifts, dissimilar in temper and generally opposed in policy, but equal in abnegation of all selfish aims, equal in devotion to a noble cause, equal in the steadfast courage with which it was pursued, each will have his proper niche in the temple of Italian unity; for each contributed most precious and invaluable gifts to the building of that imperishable fame. '

सामाजिक व धार्मिक मते.

सामाजिक वाचर्तांत गोखले रानड्यांचे व आगरकरांचे अनुयायी होते. आगरकरांच्या सुधारकांत ते इंग्रजी मजकूर लिहीत असत. जातिभेद नसावा, पुनर्विवाह व्हावे, अस्पृश्यता नाहीशी करावी असें त्यांचें म्हणणें असे. भारतसेवक समाजांतिल समासदानें 'मी अस्पृश्यता नाहीशी करीन, पंथ व जात मानणार नाही' अशी शपथ घ्यावी लागते. हा भारतसेवक समाज राजकीय कार्याकरितां तर आहेच. कारण त्यायोगें परंपरा राखली जाते. परंतु सामाजिक वाचर्तांतच समाज जास्त कार्य करतो. दुष्काळपीडितांस मदत करणें, रोगाच्या साथी आल्या तर स्वयंसेवक-पथकें उभारणें, आरो-

ग्याची व्यवस्था करण्यास झटणें, शिक्षण, व धंदेशिक्षण या बाबी समाजाच्या कार्यक्षेत्रांत येतात. गोखल्यांस स्वतः या बाबतींत काम करावयास फावलें नाहीं. परंतु त्यांच्या अनुयायांनीं या गोष्टी केल्या पाहिजेत व ते करीतही आहेत.

स्त्रियांस शिक्षण देण्यासाठीं त्यांची अनुकूलता होती. स्त्रियांनीं राजकारणांतही पडावें असें त्यांचें मत असावें असें त्यांनीं सरोजिनीबाईस जें सांगितलें त्यावरून दिसतें.

समाजांतील तंटेवखेडे नाहींसे व्हावे म्हणून मुसलमान वंशु व हिंदु यांत एकापा पाहिजे. सय्यद अहमद, मीरअल्ली यांसारख्या संकुचित दृष्टीच्या पुढाऱ्यांच्या उपदेशामुळें मुसलमान सरकारच्या तोंडाकडे पहात. आणि हिंदूंकडे धुद्र बुद्धीनें व वांकड्या नजरेनें पहात. हा दृष्टिकोन बदलण्याचें काम गोखल्यांनीं १९०७च्या दौऱ्यांत वरेंच केलें. पुढें ना. आगाखान यांनीं मॉस्लेम लीग स्थापली. ते व गोखले मित्र होते. यामुळें आगाखान, सरोजिनी, गोखले वगैरेंनीं ऐक्य होण्यास एकमेकांस सवलती देऊं करून योग्य ती परिस्थिति उत्पन्न केली. गोखल्यांच्या मृत्युसमयीं दुःखप्रदर्शन करणाऱ्या एका समेत ना. आगाखान म्हणाले; 'हिंदुस्तानला एकराष्ट्रीयत्व येणें शक्य नाहीं असें कित्येक म्हणतात; पण ना. गोखले हे एकराष्ट्रीयत्वाच्या भावनेचें मूर्तस्वरूप होते व त्यांनीं घालून दिलेल्या मार्गानें देशकार्य करीत राहणें हेंच त्यांचें उत्कृष्ट स्मारक होय.' मॉर्डन रिव्यू मृत्युलेखांत म्हणतोः—

'India is a land of particularisms. Mr. Gokhale was one of the few Indians who rose entirely and altogether above them.' गोखल्यांस हिंदु-मुसलमानांच्या ऐक्यासाठीं किती कळवळ वाटे, आणि त्यांचें मन त्याकरितां कमें तिलतिल तुटे हें मागें दिलेंच आहे. टिळकांनीं शिवाजी-उत्सव व श्रीगजाननोत्सव सुरू करून हिंदुमुसलमानांत वितुष्ट आणलें असें कित्येक म्हणतात त्यासंबंधीं विवेचन आम्हीं मागें केलेंच आहे. जर हे दान्ही समाज तुल्यबल झाले तर भांडणें होणार नाहींत असें टिळकांचें म्हणणें असे व तें अक्षरशः आणि तत्त्वतःही खरें आहे. असृश्यतेचाही व्यवहारांत अंमल नाहींसा करावयास ते तयारच होते. मात्र केवळ भोजनपान एकत्र करणें म्हणजे असृश्यता दूर करणे नव्हे असें त्यांचें मत होतें. भोजनपानाचें दुसरे पुष्कळ अज्ञात असे परिणाम होत असतात. 'आहार-

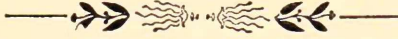
शुद्धः सत्त्वशुद्धिः' असें तत्त्व आहे. परंतु सामाजिक कार्य करतांना मात्र अस्पृश्यता आड येऊं देतां कामा नये. गणपत्युत्सवांत अस्पृश्यांचाही गजानन यावा. त्यांनींही मेळे काढावे; मिरवणुकींत, उत्सवांत भाग घ्यावा, यास टिळकांची संमति असे. फक्त कायदे करून ही सामाजिक शिथिलता दूर करणें त्यांस नको होतें. राजकीय वावर्तीत सरकारच्या जड शृंखलांनीं बद्ध आहों तेवढें पुरें; परंतु सामाजिक वावर्तीत तरी सरकारचा हात नको, सरकारच्या कायद्यांनीं निगडित होणें नको. तीं कामें लोकांनींच समजसपणें केलीं पाहिजेत, असें टिळक म्हणत व आम्हांसही तेंच इष्ट वाटतें. जो देशभक्त आहे तो राजकीय, सामाजिक सर्व सुधारणेस अनुकूल असणारच. आगाखान म्हणतात—“To be an Indian patriot and not to be a social reformer is a contradiction in terms” रानडेही असेंच म्हणत, आणि तें यथार्थच आहे.

धार्मिक वावर्तीत गोपाळराव हे अज्ञेयवादी होते. रानड्यांची धार्मिक वृत्ति, ईश्वराविषयी अत्यंत भक्ति व निस्सीम प्रेम, त्यांची ती एक प्रकारची आतुरता गोखल्यांत नव्हती. तरी पण त्यांच्यामध्ये एक प्रकारचा गूढपणा होता. सरोजिनीबाई म्हणते:—“He had also an almost romantic curiosity towards the larger aspects of life and death and destiny and a quick apprehension of the mysterious forces that govern the main springs of human feeling and experience.” आध्यात्मिक भावना त्यांस होती. नैतिक भावनांनीं त्यांचें आयुष्य—त्यांचा जीवनक्रम आक्रमिला होता. ईश्वराविषयी त्यांस अज्ञातता होती. परंतु नैतिक कल्पनांत व त्या आचरणांत आणण्यांत ते अग्रेसर होते. याच नीतिमत्तेचा त्यांनीं समाजांतही प्रसार केला; आणि राजकारणांतही नीतिमत्ता असली पाहिजे असें त्यांचें मत असे व त्यासाठीं ते मनःपूर्वक झटले. माझ्या मनावर, दादाभाई, रानडे, व गांधी या तीन व्यक्तींच्या चारित्र्याचा आध्यात्मिकरीत्या परिणाम झाला असें ते म्हणत. अर्थात्च त्यांची नीतिमत्ता सखोल होती. वामनराव जोशी यांनीं आपल्या धर्म व तत्त्वज्ञान या ग्रंथांत अशा मनुष्यासही धार्मिक मनुष्य म्हटलें आहे. ज्या माणसाला असें एक ध्येय असतें कीं त्यासाठीं तो प्राणही देईल, ज्याकरितांच तो

जगतो, व ज्यामुळें त्याला आयुष्य सार्थकी लागलें असें वाटतें, तो मनुष्य धार्मिकच समजला पाहिजे. अशा दृष्टीनें गोपाळराव हे धार्मिक कोर्टीतले, अत्यंत आणीत्राणीच्या वेळींही नीतीनेंच वागणारे, शत्रूशीं वागतांना देखील सत्याचाच मार्ग अवलंबणारे असे नीतिरत थोर पुरुष होते यांत शंका नाहीं. म्हणूनच पुष्कळ लोक त्यांस 'A saintly politician' असें म्हणत. परंतु अज्ञेयवादी गोखले हळूहळू परमेश्वरावर विश्वास ठेवणारे आंतून होत होते. १९०६ किंवा १९०७ मध्यें एकदां इंडियन सोशल रिफॉर्मरचे संपादक कलकत्यास गोखल्यांच्या विन्हाडीं त्यांस भेटावयास गेले होते. त्यांच्या टेबलावर एक पेपर—वेट होतें. त्याच्यावर 'God is love', 'ईश्वर प्रेमस्वरूप आहे' असें लिहिलेलें होतें. गोखले अज्ञेयवादी आहेत हें संपादकांस माहीत असल्यामुळें ते गोपाळरावांस म्हणाले, 'हें काय ?' 'शेवटीं मी या विचाराचा झालों आहे' असें गोपाळराव म्हणाले. (That is what he had come to believe). मुंबईस आल्यावर या संपादकांनीं गु. डॉ. भाण्डारकर यांच्याजवळ ही गोष्ट काढिली. तेव्हां भाण्डारकर म्हणाले; 'रानडे मजजवळ म्हणाले होते कीं, गोखल्यांच्या ईश्वरविषयक विचारांत फरक पडला आहे आणि ते तसें जाहीरही करणार आहेत. परंतु त्यांनीं आपल्या या बदललेल्या विचारांचा कोठें जाहीर रीतीनें उल्लेख केला नाहीं. १९०२ पासून जेव्हां ते कलकत्याच्या कौन्सिलच्या बैठकींस जाऊं लागले तेव्हां तिकडील ब्राह्म समाजाच्या मतांचा त्यांच्यावर फार परिणाम झाला. याच सुमारास ते विवेकानंदांचे वगैरे ग्रंथ वाचीत होते. २६ जुलै १९०२ मध्यें इंडियन सोशल रिफॉर्मरमध्ये विवेकानंदांवर एक लेख आला होता. तो गोखल्यांस फार आवडला. ते लिहितात:—'I wanted to write and tell you sometime ago, that I read your article on Vivekanand with great pleasure. During my stay in Calcutta I came to understand his aims and aspirations much better than before and you exactly expressed my feelings in your article.'

गोखल्यांचा व ब्राह्मसमाजांतल घरंदाज घराण्यांतील पुरुषांचा सतत दहा वर्षे परिचय झाला आणि त्यांच्या धार्मिक विचारांत क्रांति झाली असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

गोखल्यांचा स्वभाव व इतर गुण.

प्रत्येकाच्या स्वभावांत काहीं ना काहीं तरी वैशिष्ट्य असतें. सद्गुणांचा पुतळा एक परमेश्वरच अमून अपूर्ण राहण्यांतच मौज व माणूसपणा आहे. ज्या मनुष्यांत गुण व दोष यांचें संमिश्रण असतें तो जनतेस फार आवडतो. चंद्र हा कलंकामुळें जास्तच खुलतो. गोखल्यांच्या स्वभावांत अशीच मौज आहे. त्यांचा मुख्य अवगुण म्हटला म्हणजे तापटपणा, हट्टीपणा. त्यांच्या विरुद्ध काहीं झालें कीं ते संतापत. रानड्यांच्या उदाहरणानें त्यांनीं स्वतःचा दुर्गुण बालविष्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला परंतु थोड्याबहुत प्रमाणानें तो टिकलाच. त्यांच्या एकाद्रा नोकरानें जर सोसायटीचें काम वेळच्या वेळीं केलें नाहीं तर ते संतापावयाचे आणि त्यास रागें भरावयाचे. परंतु मागून त्यांचें त्यांनाच वाईट वाटे. आपण त्यास फार बोललों असें वाटून ते त्या गड्यास हांक मारीत आणि म्हणत, 'अरे, काम वेळच्या वेळीं करावें; टपालासारखें काम महत्त्वाचें असतें. तें तूं केलें नाहींस म्हणून मी रागें भरलों, परंतु असें करूं नको व मनांत फार वाईट वाटूं देऊं नको. अभ्यकरांनीं हाच अवगुण सांगितला आहे. गोखल्यांस शांति नव्हती. टीकेच्या व खळबळीच्या वर तरंगणारी ज्यांचीं मनें असतात असे टिकक आगरकरच ही शांतता ठेवूं जाणोत. इतरांस तें शक्य नसतें. वाच्छांनीं आपल्या आठवणींत हाच दुर्गुण सांगितला आहे. वादविवादांत स्वतःचेंच म्हणणें खरें असें त्यांस वाटावयाचें व ते हमरीतुमरीवर यावयाचे, चिडावयाचे. परंतु मागून ते आपली चूक कवूल करीत. पुष्कळ लोकांस आपली चूक कळली तरी ती कवूल करण्यांत कमीपणा वाटतो. परंतु गोखल्यांस असें वाटत नसे आणि खरोखरच स्वतःची चूक कवूल करण्यास मनाचें फारच मोठें धैर्य लागतें. गोखल्यांत आणि त्यांच्या शिष्यांत—गांधीमध्ये—हा गुण उत्कटत्वानें वास करीत आहे. वाच्छा म्हणतात—'He would seize an idea on the impulse of the moment and try to hug it till he found later on by experience that it was a wrong one. If in nine cases the impulse was ingenuous, in the tenth it was altogether

wrong and ridiculous leading him into embarrassment. This faculty greatly developed in him as he progressed. Indeed, I should say it became confirmed. At our inner circle, when we happened to meet together for the discussion of a burning question, we had to pull him up, and be it said to his credit he would soon correct himself though not without a preliminary struggle.' या दुर्गुणाप्रमाणेंच हट्टीपणा, एकाद्या गोष्टीविषयी अढी त्यांच्या मनांत असे. हट्टीपणावरोवरच त्यांच्या अंगी उता-वळेपणाही होता. एकादी गोष्ट मनांत आली, की ती तादडतोव-अमलांत आली पाहिजे असें त्यांस वाटे. एकाद्या गोष्टीची शंका आली, कीं लगेच ते दुसऱ्याला कळवावयाचे. पुण्याच्या काँग्रेसच्या वेळीं त्यांनीं वाच्छांस अशीच तार केली. टिळकांवरोवरच्या शेवटच्या वादविवादांत, टिळकांविषयी शंका घेऊन लगेच त्यांनीं भूपेंद्रनाथ वसूस तार केली. या उता-वीळपणानेंच गोखल्यांस इंग्लंडमध्ये झालेल्या प्रकारावद्दल क्षमा मागावी लागली.

गोखल्यांचा सरळपणा तर इतका होता, कीं तो गुणाची मर्यादा ओलांडून अवगुण झाला असें म्हटलें पाहिजे:—'Goodness has a limit, which if passed somehow seems to make men oowardly.' अत्यंत सरळपणामुळेंच बोधांस 'वचन द्याच' असें गोखल्यांस जोरानें टांसून सांगतां आलें नाहीं. कोणत्याही गुणाला मर्यादा असते. त्या मर्यादेपलीकडे तो अवगुण होतो. या सरळपणास भोळसरपणा हें नांव प्राप्त होतें. जगांतील निर-निराळ्या व्यक्तींवरोवर कसें वागावें हें गोखल्यांसारख्या साध्यासीध्या माणसास कसें समजणार ! आणि राजकारणी पुरुषास तर याच गुणाची प्रामुख्यानें जरूरी असते. नाना प्रकृतींच्या पुरुषांजवळ त्यास विचार—विनिमय करावा लागतो. अनेकांचीं अंतरे उल्लाडावीं लागतात. हा गुण गोखल्यांत नव्हता. मोलें माहेव स्टेट सेक्रेटरी झाल्यावरोवर गोखले मनांत मांडे खाऊं लागले. परंतु मानवी स्वभावाचें सूक्ष्म ज्ञान असलेल्या टिळकांनीं तादडतोव मोल्यांचें सत्य-स्वरूप त्यांच्या तोंडावरील तत्त्वज्ञानाचा बुरखा दूर करून जनतेस दाखविलें. राजकारणांत विस्मार्कसारखे, मॅचिन्हील्लेसारखे, लॉर्ड जॉर्जसारखे कार-स्थानी पुरुष असतात. अशा लोकांवरोवर त्यांच्या तोलाचा असा कारस्थानी नाना फडणीसच लागतो. आणि टिळकच या गुणांत अग्रेसर होते. गोपा-

ठराव साम्राज्यांतील मुत्सद्दी झाले तरी त्यांची प्रतिभा तेथे स्वतंत्रपणे चमकू शकली नाही. कारण ते केवळ मिळतें ध्यावयाचे; येवढें तरी द्या असें म्हणावयाचे. तेव्हां जरी या सरळपणाची जरूरी योग्य त्या प्रमाणांत असली तरी तो राजकारणांत अनेकदां दुर्गुणच ठरतो. गोखल्यांच्या वावर्तीत तसेंच झालें. गोखल्यांचें अंतःकरण मृदु असे. घरांत कोणी आजारी वगैरे पडलें तर त्यांचा जीव खालींवर व्हावयाचा. त्यांच्या अंतःकरणाला दुसऱ्यानें केलेली टीका फार झोत्रे. 'Forgive I must but forget I cannot.' असें ते म्हणत. आपलेच दांत आणि आपलेच ओंठ तेव्हां रागावून काय करावयाचें ? परंतु व्रण युजत नसत. समाजाच्या रमणरगाड्यांत व राजकारणाच्या रंगणांत रात्रंदिवस असणाऱ्या माणसानें या वावर्तीत कठोर असलें पाहिजे. टिळक जात्याच कठोर. त्यांस टीकेचें कांहीं भय नसे. दुसरा आपल्यावर कितीही प्रखर टीका करो, तेही उलट टीका करून त्यास सळो कां पळो करीत. त्यांच्या मनावर या टीकेचा टोंचणारा परिणाम होत नसे. त्यामुळें भ्रमा करणें, विसरणें हा प्रश्नच त्यांच्यापुढें नसे. 'तो अजून मीं केलेली टीका विसरला नाही ?' असें टिळक मोठ्या आश्चर्यानें म्हणावयाचे. ते या वावर्तीत इतरांस आपणासारखे समजत. निदान कार्यकर्तें लोक तरी असेच पाहिजेत असें त्यांस वाटे. परंतु गोखले मऊ मनाचे, हळुवार हृदयाचे होते. त्यांचें अंतःकरण फार कोमल होतें; त्यांस घाव सहन होत नसे. यामुळें पुष्कळदां ते खचत. या गोष्टीनें त्यांच्या मनावर फार परिणाम होऊन शरीरासही हा परिणाम जाणवला असला पाहिजे आणि त्यांचा मृत्यु दहापांच वर्षे अलीकडे ओढवला असेल. महाजनी लिहितात, 'गोखल्यांचें हृदय अत्यंत कोमल होतें याचा प्रत्यय मला नेहमीं येई. एका इंग्रजी तत्त्ववेद्याच्या म्हणण्याप्रमाणें जेथें संवेदना तीव्र तेथें या दुःखमय संसारांत असुख जास्तच वाढ्यास यावयाचें.' गोखल्यांच्या हळुवार मनामुळें कोणत्याही प्रकारची कठोरता त्यांस सहन होत नसे. अर्थात् मनांत दुःख होऊन त्यांस खिन्नता येई. परंतु ते ती दावण्याचा प्रयत्न करीत. आणि यामुळें त्यांच्या मनावर व शरीरावर ताण बसे. या वावर्तीत आगरकर, मेधा हे कठोर होते. ते डगमगत नसत. ठोशास ठोसा ते लगावीत. खिन्न होऊन जात नसत. कौटुंबिक वावर्तीत हाच मनाचा कोमलपणा

त्यांच्यांत होता. महाजनी लिहितात 'मनाचा मऊपणा आगरकरांत क्वचित् प्रसंगीच—आमसुहृदांच्या सहवासांत मात्र—दृग्गोचर होत असे. ज्यानें जनतेच्या वेड्या समजुतीवर कोरडे ओढण्याचें व्रत पत्करिलें त्यास लोकांच्या पोटांत शिरून सहृदयतेनें कांटा थोडाच काढतां येणार ! परंतु गोखल्यांची गोष्ट निराळी होती. डेक्कन सोसायटीस मिळतांना भावाचें मन कसें दुखवूं असें त्यांस झालें. वाचला म्हणतात कीं 'इंग्लंडमध्ये आम्ही दोघे एकत्र बसून पुष्कळ घरगुती गोष्टी बोलत असूं. मधूनमधून आमच्या डोळ्यांत अश्रुबिंदुही चकमत.' या गोष्टीवरून गोपाळरावांचें मन दिसून येईल. तेही होताहेईतों दुसऱ्याचें मन दुखवीत नसत. 'Treat others as you want to be treated by them.' हें त्यांस पक्कें माहित होतें. या त्यांच्या मनाच्या कांवलिकेचा पुढें फार उत्कर्ष झाला. पशुपक्ष्यांसही हात असलेली यातना त्यांस पहावत नसे. एकदां गाडीचें चाक लागून एक कुत्रा दुखावला तर ताबडतोब आपला शिपाई पाठवून त्या कुत्र्यास त्यांनीं दवाखान्यांत पाठविलें. अशी दया त्यांच्यांत होती. त्यांचा पोपाख मोठा ठाकठिकांचा असे. १८९७ आणि १९०५ च्या वेळेस इंग्लंडांत ते पुष्कळदां तांबडें पागोटें घालीत. परंतु १९१३-१४च्या सुमारास ते इंग्लंडमध्ये बहुतेक युरोपियन प्रमाणेंच वागत. सरोजिनीबाईस याचें आश्चर्य वाटलें. ते मोठे मिळूनमिळून वागणार होते. इंग्लंडमध्ये कधीं गाण्यास, कधीं नाटकास ते आपल्या मित्रांवरोंवर जात. त्याप्रमाणेंच निरनिराळे खेळ खेळण्याचाही त्यांस नाद असे. प्रत्येक बाबतींत आपण कुशल असावे असें त्यांस लहानपणापासून वाटे. एकदां तर ते बारा तास पत्ते खेळत बसले होते. आपण जिंकूं असें त्यांस वाटे. क्रिकेटचा त्यांस नाद होता. सुधारकामध्ये 'क्रिकेट'वर वगैरे त्यांनीं लेख लिहिले होते. एकदां एका बोटींत ते तिकडचा एक नवीन विलायती खेळ मोठ्या उत्सुकतेनें शिकत होते. एकांनें त्यांस विचारलें—'तो खेळ खेळण्यांत आपण येवढे कां देग झालां आहां !' ते म्हणाले, 'आम्ही प्रत्येक खेळांत तुमच्या तोडीचे आहों; कोणत्याही गोष्टींत हिंदी मनुष्य मार्गें पडत नाहीं हें आम्हां दाखवून दिलें पाहिजे. अशा बारीकसारीक गोष्टी सुद्धां आपण देशाच्या दृष्टीनें कराव्या. रामतीर्थ म्हणत, 'माझा श्वासोच्छ्वास'

मुद्दां देशासाठीच आहे.' अन्ना. खेळणेंविळणें त्यांस आवडत असे. कपड्यांत नोक झोंक नसला तरी देश तसा वेश ते करीत. कपड्याची घडी, इस्तरी विवडूं नये म्हणून ते फार जपत. दक्षिण आफ्रिकेंत महात्मा गांधी त्यांच्या कपड्यालत्यांविषयी विशेष काळजी घेत. परंतु एकंदरीत ते साधेच होते. त्यांचा पोपाख सभ्यतेसाठीं असे; क्षिमाखासाठीं नसे. त्यांस कसलेंही व्यसन नव्हतें. १८९७ पूर्वी ते चहा मुद्दां पीत नसत. इंग्लंडहून आल्यावर मात्र ते चहा घेऊं लागले. विडी, सुपारी वगैरेचें तर त्यांस वारेंही नव्हतें. विडीच्या धुराचा वास त्यांस अगदी सहन व्हावयाचा नाहीं. त्यांच्या घरांतील कोणा माणसानें विडी वगैरे ओढली अशांतां, त्यास जर गोपाळरावांनीं बोलाविलें. तर तो वेलदोडा, लवंग, कांहीं तरी खाऊन मग पुढें जावयाचा. एकदां दत्तोपंत वेलणकरांस कांहीं हिशोब पाहण्यासाठीं गोपाळरावांजवळ जाण्याची वेळ आली. त्यांनीं विडी ओढली होती. त्यांच्या खिशांत लवंगा व वेलदोडे असावयाचेच. ते वेलचीचे दाणे खाऊन गोपाळरावांपामून जरा दूरच बसले. 'असे इकडे जवळ बसा, लांब बमून कसे चालेल ?' दत्तोपंत हळूच पुढें सरकले. विडीचा वास लपला नाहीं. 'तुम्हीं विडी ओढली वायें ?' गोपाळरावांच्या समोर खोटें बोळण्याची प्राज्ञाच नसे. 'होय' असें दत्तोपंत म्हणाले. "आतां तुमचें वयच आहे म्हणा ओढण्याचें!" येवढेंच ते म्हणाले.

पुण्यास असले तरी ते सर्वदां सोसायटींतील आपल्या बैठकीच्या जागीं असावयाचे. जेवणखाण सर्व तेथेंच. फक्त दिवाळीच्या दिवशीं आपल्या मित्रमंडळीसह घरां जाऊन फराळ करावयाचे. इतकें त्यांचें सोसायटीवर प्रेम असे. सोसायटीविषयी किंवा तिच्या उदात्त हेतूविषयी कोणी थट्टा केल्यास त्यांस आवडत नसे. एकदां नेव्हिन्सन् जेव्हां पुण्यास आला होता, तेव्हां त्यास व इतर मित्रमंडळींस गोखल्यांनीं सोसायटींत फराळास बोलाविलें. केळीचीं पानें वगैरे सर्व देशी थाट होता. नंतर विडे वगैरे झाले. गण्यागोष्टी निघतां निघतां 'इंग्लंड व हिंदुस्तान यांचा संबंध परमेश्वरानें आणला आहे'—आणि गोखल्यांच्या सोसायटीच्या थयपत्रिकेंतील 'Inscrutable Dispensation' या शब्दांविषयी वाद निघाला. सर्वजण हंसले; परंतु गोपाळरावांस हंमू आलें नाहीं. त्यांच्या तोंडावर गांभीर्य व विचारसौंदर्य हींच प्रतिबिंबित

झालेली होती. ज्या गोष्टीवर आपली आत्यांतिक श्रद्धा असते, तिची हेटाळणी, वाटाघाट कोणी केल्यास आपणांस राग येतो. परंतु गोखले आपल्या मनोविकारांवर दाब ठेवण्यास शिकले होते.

गोपाळरावांचा स्वभाव नादी होता. एकादी गोष्ट मनांत आली की कांहीं दिवस ते तिचाच पिच्छा पुरवावयाचे. एकदां लॅटिन शिकावयाचें मनांत आलें तेव्हां त्यांनी त्या विषयाची पुस्तकें मागविलीं. परंतु कांहीं दिवसांनी त्यांना त्या पुस्तकांची आठवणही राहिली नाही व पुस्तकें धूळ खात पडलीं. १९०० नंतर जेव्हां त्यांची द्वितीयपत्नी परलोकवासी झाली, रानडेही गेले, आणि १८९७चें शल्य अजून टोंचतच होतें, अशा मनाच्या अत्यंत अशांत स्थितीत, त्यांच्या कांहीं मित्रांनी त्यांस गाणें शिकण्यास विनंति केली. गाणें ही एक दैवी कला आहे; हा पंचम वेद आहे; दुःखी जगाचा, त्रासाचा, उद्विग्नतेचा विसर पाडून निर्विकल्प अशा आनंदसागरांत पोहावयास लावणारी ही गायन कला धन्य होय! गाण्याच्या आलापानें विलापाचें परिवर्तन होतें; हृदय हलकें होतें; मन मोकळें होतें. गोपाळरावांस हें म्हणणें पटलें आणि त्या वेळच प्रसिद्ध गाणारे बाळकोबा नाट्यकर यांस त्यांनी आपणांस गायन शिकविण्यासाठी ठेविलें. लग्नेच सांगली-मिरजेहून तंबोर, तबले, सतारी यांचा साग्र संच जमविला. परंतु शेवटीं बाळकोबा म्हणाले, “तुम्ही जन्मभर शिकलां तरी तुम्हांला गाणें येणार नाही.” हा अव्यापारेणु व्यापार होता. कारण गाणें ही ईश्वरी देणगी आहे. प्रत्येक मनुष्य कोणत्या तरी विशिष्ट कार्यार्थ निपजलेला असतो. सर्वत्र सारखें प्राविण्य मिळविणारा असा गटेसारखा एकादाच महापंडित निघतो. व्याख्यानें चांगरे देतांना जरी गोपाळरावांचा आवाज परिणामकारी असला तरी गाण्यांत कांहीं जमेना. शेवटीं त्यांनी हा नाद सोडून दिला.

न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये शिरल्यानंतर त्यांस क्रिकेटचा तर फारच नाद लागला. भिडे म्हणून एक मुलगा उत्तम चेंडू फेंकणारा होता. ‘जितके वेळां मला ‘आउट’ करशील, तितके आणे तुला देईन’ अशी पैज लावून गोखले खेळावयाचे.

१९०७-८च्या सुमारास त्यांस योगाचाही अभ्यास करावयाची हुकूमि आली. पुण्यांत त्या वेळेस कोणी एक आर्यंगार दवाखाना घालून होमि-

ओपथीचा व्यवसाय करीत होता. त्याच्याजवळ गोखले योगाचा अभ्यास कर-
प्यास जात. त्यांनीं हें कोणास कळविलें नव्हतें. परंतु पुढें हें सर्व उघडकीस
आलें. गोखल्यांनीं तो नाद सोडला. ते म्हणाले, 'मी ध्यानधारणा करूं
लागलों, कीं इतर सर्व ध्यानें वाजूस राहून ' Visions of Blue books and
Government resolutions ' माझ्यापुढें दत्त म्हणून उभी राहतात.

गोपाळरावांस ज्योतिषाचा किंवा ग्रह वगैरेवरून भविष्यें वर्तविण्याचा
बराच नाद असे. खालीं धारवाडकडे राहणारे ' शंकरभट्ट ज्योतिषी ' हे
त्यांस नेहमीं भविष्यें वर्तवून पाठवीत. त्यांनीं १९११ मध्यें एक
भविष्य केलें होतें. त्यांत गोपाळराव जास्त जास्त १९३२ पर्यंत जगतील
अतें होतें. १९१४-१५ मध्यें प्रकृतीस धोका आहे; १९१४ पासून पुढें
देशास जास्त चांगले दिवस येतील; त्यांचा विलायंतंत बोलबाला होईल वगैरे
भविष्य त्यांनीं केलें होतें. गोखलेही कधीं कधीं स्वतः हें ग्रहगणित वर्तवीत
असत. परंतु यामुळें त्यांनीं प्रयत्नांत कधीं कमीर केली नाहीं. हा एक
त्यांस नाद होता इतकेंच.

हे सारे नाद गोपाळरावांस होते, परंतु घरीं हिशोब वगैरे मात्र ते कधीं पहावयाचे
नाहींत. हे पैसे घ्या, आणि करा काय तें असें सांगावयाचे. खिशांतून एकादे
वेळेस पैसे मोजून ठेवलेले असलेच आणि कमी झाले असें आढळलें तर कचित्
चवकशी करावयाचे. एकादे वेळेस मात्र लहर लागली तर तोंडानें सर्व
हिशोब जमवावयाचे आणि मग मात्र तो पैच्याही अपूर्णाकापर्यंत जमवावयाचा.
थोर लोकांस कोणतीच गोष्ट झुल्लक वाटत नसते. जें काहीं करावयाचें तें
सर्व ते मनापासून करतात.

शिष्टाचारास गोखले फार प्राधान्य देत. ते प्रथम इंग्लंडमध्यें गेले, तेव्हां
या गोष्टीसाठीं फार जपावयाचे. एकदां एका हार्डींत चढतांना वाच्छांनीं
टोपी काढली नाहीं म्हणून गोखले रागावले. 'तुम्हीं टोपी काढली नाहीं !'
असें ते म्हणाले. म्हणूनच परकी लोकांबरोबर वागतांना ते त्यांच्याप्रमाणें
वागत. बायकांस वगैरे पत्रे पाठवावयाचीं झालीं तर इंग्लंडांत किंवा
युरोपांत ' टाइप ' करून पाठवीत नाहींत. तो अशिष्टाचार मानला
जातो. कोणा स्त्रीस पत्र पाठवावयाचें असेल, तर तें हस्तलिखितच
असावें लागतें. गोखलेही मरोजिनीबाई, ब्रेझंट वगैरेंस स्वहस्तानें पत्रें

लिहीत. एकदां आजारी असतांना त्यांना वेइंटवार्ईस पत्र लिहावयाचें होतें, पण त्यांच्यानें सर्व लिहवेना. तेव्हां त्यांनीं तें 'टाइप' करावयास सांगितलें; परंतु वरतीं लिहिलें कीं 'हें पत्र टाइप करून पाठवीत आहें, त्याची क्षमा असावी.' जग हें बहुरंगी आहे; तेथें पुष्कळ गोष्टी जरी आपणांस पसंत नसल्या, अस्वाभाविक दिसल्या, तरी शिष्टाचार, रूढि म्हणून त्या मानाव्या लागतात. लोकविरुद्ध आचरूं नये असें आपले शंकराचार्य सुद्धां सांगत आहेत.

मानमरातवाचा त्यांस तिटकारा असे. कर्झन यांनीं दिलेला सी. आय. ई. हा किताब गोखल्यांनीं आपल्या नांवावर आलेला बहूपणा जावा व इंग्लंडमध्ये उजळमाभ्यानें आपणांस काम करतां यावें म्हणून स्वीकारला. परंतु जेव्हां हार्डिजसाहेबांनीं त्यांस के. सी. आय. ई. हा किताब द्यावा असें स्टेटसेक्रेटरीस सुचविलें, त्या वेळेस त्यांनीं तो किताब साभार परत केला. त्या वेळेस ते रॉयल कमिशनचे सभासद होते. सरकारनें पदवी देऊन आपणांस मिंधे करून घेतलें असें लोक कदाचित् म्हणतात या भीतीनें व आतां त्यांस सर्वत्र मान्यता मिळाली असल्यानें जरूरच नसल्यामुळें त्यांनीं हा किताब स्वीकारला नाहीं. शिवाय रॉयल कमिशनवर असतां सभासदांस तनखा मिळावयाचा. अर्थात् गोखले सरकारचे पगारदार होणार. यामुळें कौन्सिलांत त्यांस लोकप्रतिनिधि कसें राहतां येईल, असा कौन्सिलांत प्रश्न निघाला. ताबडतोब गोखल्यांनीं जाहीर केलें. कीं 'मला पगाराची पर्वा नाहीं; मी कांहीं पैशासाठीं सुजलों नाहीं; मी तनख्याशिवाय काम करतां.' आणि अशा प्रकारें त्यांनीं लोकसेवेचा कौन्सिलांतील मार्ग स्वार्थत्यागपूर्वक स्वीकारला. देशासाठीं फर्ग्युसन कॉलेज सोडल्यापासून आपल्या पुस्तकाबद्दल मिळणाऱ्या वेतनावरच त्यांनीं स्वतःचा व स्वतःच्या कुटुंबाचा गुजराणा केला. अर्थशास्त्रावर त्यांस एक उत्तम पुस्तक लिहावयाचें होतें; परंतु देशसेवा करतां करतां आसन्नमरण झालेल्या या कसलेल्या अर्थशास्त्रज्ञास पुस्तक लिहावयास पावलें नाहीं. यामुळें त्यांचें जगांत नांव गाजलें असतें तें राहिलें! हा एक प्रकारचा स्वार्थत्यागच नाहीं काय? टिळकांचेही असेंच झालें. ते एकरां अमृतबझार पात्रिकेच्या संपादकांजवळ म्हणाले, "मला दोन मुली आहेत आणि पित्याप्रमाणें मानलेल्या माझ्या वडील

बंधूंचें सर्व कुटुंब माझ्यावर अवलंबून आहे.” नंतर कंठ भरून येऊन ते म्हणाले, ‘त्यांची मी आजपर्यंत कांहींच तजवीज केली नाही, ही काळजी मला रात्रंदिवस चैन पडू देत नाही.’ अशा रीतीने घरच्या चिंता वगैरे डोळ्यांआड करून या स्वार्थत्यागी वीरानें मरेपावेतो देशाचीच चिंता वाहिली. चिंता सरली नाही, परंतु आयुष्य मात्र संपून गेलें.

आपल्या मित्रांविषयीं मुद्दां ते पुढें यावे असें गोखल्यांस वाटे. हरिभाऊ आपटे यांस मुंबईच्या शौन्सिलांत निवडून येण्यासाठी उभें राहण्यास त्यांनींच आग्रह केला. हरिभाऊ निवडून येऊं शकले नाहीत तेव्हां त्यांस फार वाईट वाटलें. स्वपक्षांतीलच नव्हे तर परपक्षांतील लोकांमदलही त्यांस आपलेपणा वाटे. त्यांच्याही गुणांचें चीज व्हावें, त्यांच्या गुणांच्या वाढीस, कर्तव्यगारीस अवसर मिळावा असें त्यांस फार फार वाटे. ‘कांठेही स्पृहणीय गुण दिसला कीं, त्या विषयीं आदरबुद्धि त्यांच्या मनांत उत्पन्न होत असे. या बुद्धीनें खऱ्या शिष्टांच्या, खऱ्या संभावितांच्या पंक्तींत त्यांस अग्रस्थानं मिळून ते प्रतिपक्ष्याच्याही आदरास पात्र झाले.’ टिळकांमध्येंही हा गुण होता. गोपाळराव देवधर, भांडारकर वगैरेंनीं आपल्या ईश्वरी देण्याचा कसा उपयोग केला हें ते वारंवार सांगत. गोखल्यांविषयीं त्यांनीं किती सुंदर व उदार उद्गार काढले ! नेहमींच्या झटापटींत ते गुण बाजूस ठेवीत. परंतु अंतरीं दैवी देण्याविषयीं आदर कोण दर्शविणार नाही ? परंतु टिळकांविषयीं सर्वदा वांकड्या नजरेनेंच पाहणारांस हें कसें दिसावें ? नरनोपंत केळकर कौन्सिलला उभें रहाण्यास अयोग्य आहेत असें फर्मान सरकारनें त्यांच्या विरुद्ध काढलें. परंतु या बाबतींत योग्य न्याय मिळावा म्हणून गोखल्यांनींच खटपट केली. दे. सावरकरांसारख्यासही त्यांनीं योग्य उपदेश केला होता. परंतु भावनांच्या तीव्रतेनें त्या तरुण ब्रह्मादरास तो पटला नाही. त्यांत दोष कोणाचाच नाही ! प्रत्येक जण आपआपल्या मनादेवतेस साक्ष ठेवून वागला यांतच प्रत्येकाचा मोठेपणा आहे. ग. व्यं. जोशी हे सुरतच्या राष्ट्रीयसभेनंतर राष्ट्रीय पक्षाचे झाले. नंतर टिळक कैदेत गेले. जोशीही पुढें वारले. शेवटीं त्यांचे सर्व लेख छापून काढण्याचें, गोखल्यांनींच मनावर घेतलें खरें पाहिलें तर गोखल्यांनीं या पुरुषाजवळ अर्थशास्त्राचा व आंकडेशास्त्राचा अभ्यास

केलेला. गोखल्यांस वेव्ही कमिशनच्या वेळेस किंवा कौन्सिलांत जोशी यांनी पुरविलेल्या माहितीचा फारच उपयोग झाला होता. एकेपरी त्यांनी गुरुकृग फेडलें. परंतु ज्या पक्षास जोशी मिळाले त्या पक्षांतील लोकांनी या पुस्तकाच्या पाठविलेल्या व्ही. पी. सुद्धां परत केल्या हें मात्र क्षम्य नाही. टिळक असते तर असें खचित होऊं देते ना. दुसऱ्याविषयी गोखले किती जपत हें सुरतच्या राष्ट्रीय समेच्या वेळींही दिसून आलें. ज्या वेळेस टिळक छातीवर हात ठेवून हिमालयाप्रमाणें धैर्यानें उभे होते, त्या वेळेस एका मवाळपक्षीय गृहस्थास त्यांची मूर्ति पाहवेना. तो टिळकांच्या अंगावर चालून जाऊं लागला. त्या वेळेस गोखल्यांनीं ताडकन् उडी मारून त्या गृहस्थापासून टिळकांचें संरक्षण केलें. दुसऱ्याविषयी त्यांस किती आपलेपणा वाटे हें या गोष्टींवरून दिसून येतें. यास मनाचा मोटेपणा लागतो. आणि तो गोखल्यांच्या जवळ भरपूर होता. टिळकांविषयी तर त्यांस आदर वाटतच असला पाहिजे. कारण, त्यांच्याच स्फूर्तीनें ते डेकन सोसायटींत शिरले होते.

गोखल्यांना वडील माणसांबद्दल विलक्षण आदर वाटे. रानड्यांबद्दल तर त्यांस किती आदर वाटे हें शब्दांनीं सांगतां येणें शक्यच नाही. रानड्यांची एक पगडी त्यांनीं आपल्या कपटांत ठेवली होती. व तिचें मोठ्या भक्तिभावानें ते दर्शन घेत. रानड्यांचें चरित्र आपण लिहिलें नाही म्हणून त्यांस फार वाईट वाटे व वाहिनीवाईची ते नेहमीं क्षमा मागत. 'My real joy is, that my true place is at his feet.' असेच उद्गार त्यांनीं निरंतर मनांत काढले असतील. आपण आजारी आहां हें दादाभाईच्याजवळ कसें सांगावें असें त्यांस वाटे. एकदां गोखले आजारी असल्यामुळें डॉ. भाण्डारकर त्यांस भेटावयास आले. गोपाळराव म्हणाले, 'मीं तुमच्याकडे यावयाचें. तुम्ही मजकडे कां येतां ? ' ' तुम्ही आजारी आहां म्हणून मी येतां; वरे झाल्यावर मग तुम्हीच मजकडे या. ' असें भाण्डारकरांनीं त्यांचें समाधान करावें. मेथांविषयी त्यांस असंच वाटे. कुटुंबांतही आईबापांविषयी त्यांची भक्ति मोठी आदर्शभूत होती. परंतु या गुणाचें पर्यवसान पुढें निराळ्या प्रकारांत झालें असावें. जसे आपण गुरुजनांना किंवा आपल्याहून अनुभवी पुढाऱ्यांस मानतां, तसेंच आपणासही लोकांनीं मानावें असें त्यास वाटूं लागलें असावें असें दिसतें. त्यांच्या मित्रमंडळींत व अनुयायांत तर त्यांच्या शब्दांस

विलक्षण किंमत असे. डॉ. परांजपे लिहितात:—'His word was law, his advice most welcome and his smallest wish a peremptory order.' मनुष्य जसा दुसऱ्याजवळ वागत आला, त्याचप्रमाणे इतरांनी आपल्याजवळ वागावे असे त्यास वाटू लागते. गोखल्यांचे पुढे पुढे असे होई की जर कोणी त्यांचा सल्ला विचारावयास गेला, तर त्याने त्यांचे म्हणणे ऐकलेच पाहिजे. त्याच्यावर शंका घेणे मोठे कठिण असे. त्याचप्रमाणे अगदी शेतकऱ्यापासून सर्वांस जसा टिळकांचा दरवाजा खुला असे तसे गोखल्यांचे नसे. सुशिक्षित, मोठ्या विचारी लोकांचेच त्यांच्याकडे येणे जाणे असे. ते इतरे जनांस जरा अधिकारानेच सर्व सांगावयाचे. हा एक प्रकारचा अवगुण होय. आपणास आता अनुभव आहे, दुसऱ्यास शिकविण्याचा थोडा हक्क आहे, असे त्यांस साहजिकच वाटे; त्यांत अहंकाराची छटा मुळीच नव्हती. त्यांच्यांत अहंकार नव्हता असे गांधी म्हणतात:—' I was by the side of that saintly politician to the end of his life and I found no ego in him. I ask you if there is no ego in you. If he wanted to shine, he wanted to shine in the political field of his country; he did so not in order that he might gain public applause but in order that his country may gain. He developed every particular faculty in him not in order to win the praise of the world for himself but in order that his country may gain; he did not seek public fame, but they were showered upon him, they were thrust upon him; he wanted that his country may gain and that was his great inspiration. या उतान्यावरून त्यांचे अंगांत अहंकार नव्हता असे दिसते. परंतु तो गांधीसारख्या थोर पुरुषांस दिसला नसला तरी पुष्कळांस दिसत असे असे पुष्कळ लोक अनुभविल्याचे सांगतात. मोठ्या लोकांची दृष्टि चांगल्याकडेच असते. कारण सर्वगुणसंपन्न कोण असतो ? जीवन म्हणजे काळ्या पांढऱ्या तंतूचा पट आहे; आणि असे आहे म्हणूनच त्यास शोभा आहे. आणखी अशी गोष्ट असते की मोठ्या माणसांच्या मोटेपणाबरोबर, त्यांचे दोषही जग मोठे करून दाखविते. चंद्राच्या सुंदर व रमणीय प्रकाशवैभवाने त्याच्यावरचे

डागही दिसतात. तांच्यांचे तेज अल्प, म्हणून डागही दिसत नाहीत. गटे याचा चरित्रकार लीप्सेस म्हणतो, "The faults of a celebrated man are apt to carry an undue emphasis. They are thrown into stronger relief by the very splendour of his fame. His glory immortalises his shame." असें असले तरी आपण गुणांकडेच दृष्टि वळविणे हे आपल्या हिताचे आहे. आणि पुष्कळ वेळां असेंही असण्याचा संभव असतो की कांहीं गोष्टी आपण समजतो तशा नसतात. कदाचित् आपलीच चुकी होत असेल. गोखल्यांमध्ये थोडा अहंकार होता असें म्हणावयाची धिटाई आपण कशास करावी? 'It is never well to put ungenerous constructions when others, equally plausible and more honourable are ready.' त्यांच्या अंगी अहंकार होता असें म्हणण्याऐवजी स्वतःच्या मार्गाची त्यांस इतकी खात्री वाटत असे, असेंच आपण म्हणावे.

त्यांच्या सर्व आयुष्यांत स्वार्थत्याग हा सद्गुण सूर्यप्रकाशासारखा तळपत आहे. 'The one pure, sacred and efficacious virtue, sacrifice, the halo that surrounds and sanctifies the human soul,' अशा प्रकारचा स्वार्थत्याग विरळा! त्यांनीं गरिबीला आपखुशीनें कवटाळले. शेवाळांतून जसें कमळ आपले डोकें वर काढते त्याप्रमाणें, जाति, पंथ, भेदभाव, स्वहित यांच्या चिखलांतून, या शेवाळांतून हे सुंदर पुष्प देशास दरवळून सोडतें झालें. परंतु त्यांना नेहमींच चांगले दिवस लाभले नाहीत! 'Every gleam of sunshine in his life was chased by a gloomy shadow that undermined his constitution and hastened his end.' त्यांच्या अंतःकरणांत एक प्रकारचा उदासीनपणा होता. १८९७ सालीं जेव्हां त्यांच्यावर गहजव उडाला आणि त्यांनीं क्षमा मागितली, तेव्हां त्यांनीं आपले मित्र रा० वासुदेवराव आपटे यांस विचारलें 'माझे करणें आपणास कसें वाटलें?' 'देशाची अब्रू दवडणारें, अपमानास्पद वाटलें.' गोखल्यांना त्यांचें हे उत्तर ऐकून वाईट वाटलें. आपल्या करण्यानें देशाची हानि झाली? 'अरेरे, ते तावडतोच म्हणाले,' 'But a day will come when I shall cover my country with glory by way of compensation for the wrong I am alleged to have done and then critics of your type, who are now

९८ मला मारूं पाहणारेच उद्यां माझी स्तुति करूं लागतील !

running me to death, will be converted into my admirers.'
 हैं ध्येय सतत पुढें ठेवून या थोर पुरुषानें आपलें नांव दिग्गत केलें यांत संशय नाही. परंतु हें सर्व झालें तरी त्यांच्या मनास पूर्ण शांतता लाभली नाही. त्यांच्या स्वतःच्या महाराष्ट्रांत तरी त्यांस फार सन्मान मिळाला नाही. परंतु जें खरें असतें तें केव्हां तरी खरें ठरणारच. त्यांच्या मार्गाची, त्यांच्या मतांची, त्यांच्या उणिवांची जरी टवाळी झाली तरी त्यांच्यांत असलेलें सत्य थोडेंच लपणार आहे. 'Minds may doubt and hearts may fail when called to face new modes of thought or points of view. But the time must come when what is false in all things will fade and what is true will no more seem strange'.
 हें इलिंगवर्थचें वाक्य किती खरें आहे ? टिळक व गोखले दोघांहीमधील सत्य जर आपण नीट पाहूं तर आपणांस आतां दिसेल. गोखल्यांस त्यांच्या उभ्या आयुष्यांत फारसे सुखवाद्द मिळाले नाहींत. ते इंग्लंडमध्ये म्हणालेच होते कीं 'Public life in India, has many discouragements and but few rewards.' आणि अखेर तेंच खरें ठरलें. परंतु गोखल्यांनीं चिकाटी हा आपला गुण सोडला नाही. कौन्सिलमध्ये तेंच तेंच मागतांना ते लाजले नाहींत, कीं कचरले नाहींत. कार्लाइलनें म्हटलें आहे कीं, 'The characteristic of heroism is persistency'. देशसेवा करित असतांना—

‘ निन्दन्तु नीति—निपुणा यदि वा स्तुवन्तु ।

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ॥

अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा ।

न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥’

या धीर—व्रताप्रमाणें ते वागले. लोकांनीं निंदा केली तरी ते तळतळले नाहींत. आपलें म्हणणें सत्य असेल तर तें आज ना उद्यां लोकांस पटेल असें ते हृदयास संघोषीत. कॉल्डेनविषयीं ब्राइट म्हणतो 'He loved his people too well to be afraid of their frown.' हेंच गोखल्यांविषयीं म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. स्वार्थत्याग, व लोकांकडून गौरव न होणें याच दोन गोष्टींनीं गोपाळरावांची कामगिरी फार शोभते.

“ Measure thy life by loss instead of gain
Not by the wine drunk but the wine poured forth
For love's strength standeth in love's sacrifice
And whoso suffers most, hath most to give. ”

ही हॅमिल्टनची उक्ति येथें यथार्थ लागू पडते.

गोखल्यांच्या गुणांमधले सरळपणा, सर्वत्र नीतीनें वागणें, हे गुण गांधींना जास्त स्पष्टपणें दिसले असतील. त्यांच्याच जोडीला, अस्पृश्योद्धार व हिंदु-मुसलमान यांचें ऐक्य, या प्रश्नांवर गोखल्यांचा विशेष कटाक्ष होता. गांधींची तर तीं जीवनतत्त्वेच होऊन बसलीं आहेत. गोखल्यांमधील या गुणांमुळेच ते गांधींचे गुरु झाले; गांधींचें अंतःकरण त्यांच्याकडे ओढलें गेलें. ही गुरु-शिष्यांची जोडी अपूर्व आहे. त्यांच्या सद्गुणांकडे आपण पहावें; त्यांचें आपण मनन करावें; हे पुरुष म्हणजे पर्वताप्रमाणें असतात; आपण त्यांच्याकडे उंच उंच वर वर पहात रहावें. दृष्टि भागते; परंतु शक्य तें करण्याचा प्रयत्न आपण केला पाहिजे. विशेषतः आपण व्यापक दृष्टीचें झालें पाहिजे. मोठ्या वर्तुळांत फिरणें आतां आपणांस जरूर आहे. आपल्या सभोवतालची परिस्थिति कशी आहे?— ‘Where the passions of greed and hatred are allowed to roam unchecked having for their allies deceitful diplomaoy and a widespread propaganda of falsehood, where the soul remains caged and the self batters upon the decaying flesh of its victims.’ या परिस्थितीत आपण गुरफटलों असलों, तरी आत्मिक व नैतिक सामर्थ्यानिं, प्रेमानें व प्रामाणिकपणानें ही स्थिति बदलण्याचा प्रयत्न आपण केला पाहिजे. अंगीं सद्गुणांचें बीजारोपण करावें. ते सद्गुण प्रत्यक्ष व्यवहारांत आले पाहिजेत. ‘The supreme end of our personality is to express itself in its creations.’ कवि काव्यें निर्माण करतील, तत्त्वज्ञ नवीन तत्त्वे प्रसवेल. आपण तीं तत्त्वे आपल्या कृतींत, आचरणांत आणावयास नको काय ? हें सामर्थ्य आपल्या अंगीं येण्यास या पुरुषांचें उदाहरण नित्य डोळ्यांपुढें ठेवावें. हीं माणसें कशीं असतात ?—

१०० थोरांच्या चरित्रांचें अध्ययन, मनन व अनुकरण करा.

‘ Great hearts, strong minds, true faith and willing hands.
Men whom the lust of office cannot kill
Men whom the spoils of office cannot buy
Men who possess opinions and a will,
Men who have honour, men who will not lie.’

मोठ्या लोकांप्रमाणें आपण सर्वच मोठे झालों तर त्यांचें महत्त्व काय उरलें ? परंतु सर्वास तसें होतां आलें नाहीं तरी शक्य तो प्रयत्न करणें हें तरी प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे कीं नाहीं ? ‘क्षुद्र माणसांच्या प्रगल्भ विचारांनीं राष्ट्रे तयार होतात.’ विचार प्रगल्भ होण्यास थोरांच्या चरित्रांचें अध्ययन करावें, मनन करावें व तदनुसार कृति करण्यास लागावें म्हणजे आपल्या राष्ट्राची उन्नति होण्यास काय विलंब ?

कै० ना० गोपाळ कृष्ण गोखले

यांची

जन्म-लग्न-कुंडली.

जन्म—बुधवार, वैशाख कृष्ण नवमी, शके १७८८,

ता. ९ मे सन १८६६ रोजी मूर्यास्ताचे सुमारास.

मृत्यु—शुक्रवार, फाल्गुन शुक्ल पंचमी, शके १८३६.

तारीख १९ फेब्रुवारी सन १९१५.

सूचि.

[टीप—नांवांपुढील अंक पृष्ठें दर्शवितात.]

पूर्वार्ध.

अजितसिंह—१५१, १५२, १५९	कईन, लॉर्ड—८६, ८८, ८९, ९२,
अफगाणयुद्ध १०५	९४, ९७, ९९, १०६, १०७
अमरावती काँग्रेस—९९	१०८, ११०, ११३, ११४
अमेरिका—२, ३	११५, ११८, १२२
अमृतबझारपत्रिका—८९	कवें, प्रो०—१७, ३०
अय्यर सुब्रह्मण्य, डॉ.—१६५	कलकत्ता काँग्रेस—१२६—१२८
अलाहाबाद—१६५	काशीबाई (गोखले)—८१
अलीगड—१३५	किचनेर, लॉर्ड—१२२, १४१
अवरंगजेब—११३	केसरी—१५, १८, २५, २८
अंबालाल सक्करलाल—१६२	केळकर प्रो०—१९, २२, ३०, ८४
आगरकर, प्रि.—१५, १६, १९, २०	कोल्हापुरप्रकरण—१६
२२, २४, २५, २६, २९, ३०	कॉटन, सर—१०६, १११
६९, ८२, ८४	कॉन्ग्रीव्ह मिसेस—५८
आठवले के. के.—१५२	कॉलरिज—१०४
आपटे, प्रि.—१५, २९	खरे दाजीसाहेब—७६
ऑफिशियल सॉक्रेट्स अॅक्ट—९०	खापडें दादासाहेब—१५८
आयर्लंड—४०	गोखले कृष्णराव—६, ७, ८
आशियांतील जागृति—१०३	गोखले गोविंदराव—७, ८, ९
इब्राहिम रहिमतुल्ला—७९	गोखले नामदार—चरित्रें ४,
इंग्लंड—३, १०५, १०६, १०८	पूर्वज ५, आई ६, जन्म ७,
इंग्लिशमन—९०, ९४	अभ्यास ९, मानी व हिशेबी १०,
इंडिया (पत्र)—१०२, १५१,	११, पाठशक्ति १३, नट १७, न्यू
१६९	स्कूल १८, स्फूर्ति २०, लग्न २१,

- शिक्षक २२, डे. ए. सोसायटी फूट १०९, सरकारचें कर्तव्य ११०,
 २५, २६, टिळकांशीं तुलना २७, स्वराज्य-व्याख्या १११, काँग्रेस-
 कॉलेज २९, स्वभाव ३१, ३८, अध्यक्ष ११२, ११३, अमहकारिता
 गुरु ३२, सार्वजनिक सभा ३३, ११४, वहिष्कार ११५, ११८,
 लेखन ३४, काँग्रेस-संबंध ३७, ४५, १२९, हक्क मागणी ११६, टिळ-
 कांचि आहारीं ११७, मिंटोस सल्ला ११९, मुराज्यमागणी १२०, फुल्ल-
 आदर ४३, ९६, मेथा अभिनंदन १२२, मोलेंच्या भेटी १२३,
 ४४, पुणे-काँग्रेस ४७, कमकुवत- सल्फ गव्हर्नमेंट १२५, राजकीय
 पणा ४९, नोकरशाहीशीं आचरण सुधारणा १२६, व्याख्यानांचा दौरा
 ५०, यु०फेला ५४, वेत्की कमिशन १३०, स्वराज्याची लायकी १३१,
 ५७, ६१, दुखणें ५८, शिक्षण १३३, नैतिक सामर्थ्य १३२, वसा-
 काँग्रेस ६०, भ्याड व फसवे मित्र हर्तांचि स्वराज्य १३३, करबंदी
 ६३, ६४, माफी ६६, इंग्लंडचें १३४, मुसलमानांचें समाधान १३५,
 मनु ६८, मृदु मन ६९, प्लेग काम मिठाचा कर १३६, भारत-रेवक
 गिरी ७०, कौन्सिल-प्रवेश ७१, समाज १४५, १४७, १४९, १५०
 रानडे-स्मारक ७३, म्युनिमिपल विल सभावंदी कायदा १५९, सुरत-
 ७४, लँड रेव्हिन्यू विल ७५, वरिष्ठ काँग्रेस १६०-१६४
 कौन्सिल ७९, ८३, ध्येय ८०, गोखले वापू-५
 अपत्यें ८१ पत्नी-विरह ८२, इति गोळे, प्रि०-२३
 हास विषय ८३, फर्ग्युसन कॉलेज गांधी, म०-४३, १०५, १३२
 ८४, पुणे म्युनि० ८५, अंदाजपत्र ग्लॅडस्टन-४१, ४९, ११६
 क भाषणें ८७, ८९, ९६, १३७- घोस अरविंद-१५४, १५८
 १४१ दिवाणीखाति गुप्त कारभार ९०, घोस वारेंद्र-१५५
 बंगाली लोकांवद्दल मत ९३, युनि घोस मोतीलाल-६६, १६४
 व्हर्सिटी विल ९४, मद्रास रा० सभा घोस राशबिहारी-१२९, १५८-
 ९५, ९७, सी. आय. ई. ९९, १६०, १६२, १६३
 कायदे कौन्सिलवद्दल मत १०१, चिपळूणकर विष्णुशास्त्री-१४, १५
 शिष्टमंडळ (मन १९०४), १०८ चिरोल-९९, ११७, ११८, १४७

जपान-२, १०३, १०६, १२५
जसवंतराय-१५२
जेसुइट-१४६
जोशी ग. व्यं.-३८, ५६, ८४
झेव्हडर-१४६
टिळक, लोकमान्य-यत्नोद्धार १३,
न्यू स्कूल १५, संपादक १६, बुद्धिवैभव
१९, २०, शिक्षक २२, २३ कारागृह
२४, राजीनामा, त्याचें खरें कारण २५,
२६, मिथ्या हेवा २७, तत्त्वनिष्ठा
२८, कोमल वृत्ति ३०, आगरकरप्रेम
३१, दादाभाई अभिनंदन ४२, पुणे-
काँग्रेस ४५, ४६, ४७, लोकशिक्षण
४९, सार्वजनिक सभा ५०, मनाचा
थोरपणा ५१, गणपति व शिवाजी
उत्सवांचें कारण ५२, ५३, बहुमतास
मान ५४, टीकाविषय ६९, गोख-
ल्यांस मानपत्र ११२, मनुष्यस्वभावा-
ची पारख ११७, गोखल्यांस खाको-
टीत ११८, कलकत्ता-काँग्रेस १२६,
स्वदेशी-बाहिष्कार ठराव १२८,
वसाहतीचें स्वराज्य १३३, सुरत
प्रांतिक सभा १५७, सुरत राष्ट्रीय
सभा १५८, १६१-१६५
टोगो, अं०-१३१
डिग्बी-४१
डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी-२०,
२३-२६, २८, २९, ८०
डेक्कनसभा-५१

तेलंग, नामदार-१६
थोरो-१५३
थॉमस रॉले-९२, ९४
दत्त अश्विनीकुमार-१२०, १२१,
१२८, १६४
दत्त भूपेंद्रनाथ-१५५
दादाभाई-४१, ४२, ५७, ५८,
६१, ७२, ८०, ९७,
१२७, १६१
देशमुख, डॉ० ११२
देशमुख लोकहितवादी-१६, ४१
धारप-२३
नवशक्ति-१५४
नागपुर-१२९, १५८
नामजोशी-१५, २३, २५, २८, २९
नेव्हिन्सन-१५३, १६०
नेहरू, पंडित-१६३
न्यू इंग्लिश स्कूल-२३
पटवर्धन सीतारामपंत-११
पन्ना-२८
परांजपे, प्रि०-२६, ६०
परेख गोकुलदास-७६
पायोनियर-१४१
पाल बिपिनचंद्र-१२६, १२८, १५०
पिंडीदास-१५१
पुणे-४६, ६२, ६३
पेटिट बम्भनजी-७९
पंजाब-१५१-१५३
पंजाबी-१५१, १५२

पॉल हर्वर्ट--४१
 फर्ग्युसन कॉलेज--८२, ८३
 फुल्डर, सर--१०६, १२०-१२२
 चनारस कॉंग्रेस-११२-११८
 बसू भुपेंद्रनाथ--१२७
 बहिष्कार--१०८, १०९
 बानर्जी गुरुदास--९२
 बानर्जी डब्ल्यू. सी.--४४
 बानर्जी सुरेंद्रनाथ--४७, १२१, १२६
 १२७, १६२, १६३, १६४
 बारिसाल--१२०, १२१
 बेइंट--१४७
 बंगाल-१०६, १०७, १०९, ११४,
 ११५, १२२, १५३, १५४, १५८
 ब्रॅड्लॉ--३७
 भाटवडेकर, सर--७६
 भाटे, प्रो०--३१
 भानू, प्रो०--२३, २४
 भारत-सेवक समाज--४३, १०२,
 १४२, १४३, १४४
 भारवी--१५७
 भिंड नाना--१६
 भांडारकर, सर--६९, ७१
 मद्रास टाइम्स--९५
 मराठा--१५, १८
 मलबारी शेड--५३, ६४
 महाराष्ट्र--१५४
 मालवीय, पंडित--१५८
 मिलर, डॉ०--९२

मिंटो, लॉर्ड--११३, ११८, १२०,
 १२३, १२९, १५१
 मुजुमदार अंबिकाचरण-१६५
 मेथा फेरौजशाहा--१६, ४२, ४४, ४५,
 ७५-७८, ८२,
 ९३, ९४, ११३,
 १२६, १५०, १५७,
 १६३, १६४
 मोदी--१४३
 मोल्ले, लॉर्ड--५९, १०३, १०४,
 ११६, ११७, १२१-१२५
 १२९, १३०, १३६, १५३
 मंडलिक, नामदार--१५४
 म्हस्के गंगाराम भाऊ--७१
 मॅकिक्न, डॉ०--९२
 मॅकेंशी मूर--७६
 मॅक्लिनी--१५७
 मॅनिंग मिसेस--१२५
 मॉडर्न रिव्यू--१५३, १६५
 युगांतर-१५६, १५८
 युनिव्हर्सिटी कमिशन--९२, ९३, ९४
 रशिया--८८, १३९
 राजवाडे वि. का.--१४२
 राजवाडे वै. का.--३१
 राजाराम कॉलेज--१६
 राणीचा जाहीरनामा--१०६
 रानडे न्यायमूर्ति--४, ६, १४, ३२-
 ३५, ३७, ४०,
 ४२, ४३, ४५, ४७,

५०, ५५, ६६, ६९,	श्रियाळ—४
७१-७३, ८२, ८४,	सय्यद अहमद, सर—९१, १५३,
९५, -९७, ११६, १३२, १४५	१५४
रामकृष्ण परमहंस—३४	सलीमउल्ला—१५४, १५८
रामतीर्थ, स्वामी—३०, १३२	साठे आवासाहेब—३२
रामदास, समर्थ—४३, १४६	सातारा जिल्हा—७२
रामदासी पंथ—१४५, १४६,	सार्वजनिक सभा—३२, ३३, ४९
१४७, १५५	सिमला कॉन्फरन्स—९२
रास्ते—५	सिव्हिल अँड मिल्िटरी ग्याझेट-१५१
रेडमंड—५९	सुधारक—२५
लजपतराय, लाला—१२९, १५१,	सुरत—१२९, १५८, १५९, १६१,
१५२, १५९, १६०, १६१, १६५	१६२, १६३
वाच्छा, सर—४५, ४७, ५६, ५७,	सेटलवाड, सर—९३
६४, ६५	हार्डिंज, लॉर्ड—१२९
विजापुरकर, प्रो०—१३	हंसराज—१५३
विवेकानंद, स्वामी—१३२	हिंदुस्तान रिव्यू—१४२
वेडरबर्न—१०२	ह्यूम—३५, ३६, ४३, ८०, १४३,
वेलणकर दत्तोपंत—१४५	१६४, १६५
वेस्टलंड—४४	हॅम्पडन—८३
वन्दे मातरम् (पत्र)—१५६	हॅरिसन—१०५
शिवाजी महाराज—५३	व्हॅलिडेशन अॅक्ट—१००
शोरिडन—५८	ज्ञानेश्वर—४

सूचि.

[:टीप—नांवांपुढील अंक पृष्ठे दर्शवितात.]

उत्तरार्ध.

अबदुल रहीम—१६
 अमृतबझार पत्रिका—३४
 आयंगार, व्ही. कृष्णशास्त्री—७१
 अरविंद बाबू—६४, ६५
 आश्विनीकुमार दत्त—६४
 अँड्र्यूज—२९
 अँप्टहिल—१७, २७
 आगरकर, प्रि०—८०, ८२, ८६, ८८
 ८९
 आगाखान—१२, ३८, ७४, ८३, ८४
 आपटे वासुदेवराव—९७
 आपटे हरिभाऊ—३८, ४०, ४२, ९४
 आर्किमिडीज—६७
 इंग्लंड—७५
 इलिंगवर्थ—९८
 एलिझाबेथ—७६
 कर्शन—४६, ९३
 कार्लाईल—७७, ९८
 काव्हर—८२
 केसरी—३४, ३५, ४३, ४९, ५४
 केळकर न. चिं.—५६, ९४
 क्लाइव्ह—६८
 क्रॉमवेल—५३
 गणेशोत्सव—६४
 गांधी, म०—१७, १८, १९, २४, २६
 २९, ३७, ३८, ५८, ६१
 ६९, ७०, ७१, ७३, ७५

७६, ८४, ८६, ९०, ९६
 ९९

गोखले, नामदार—सुरत—काँग्रेस १,
 सभावंदी कायदा २, ९, प्रेसअँक्ट ३
 टिळकाविषयी अनुदारता ४,
 मोर्लेमिटोसुधारणा ५, ६ मोफतशि-
 क्षण ८, लोकलबोर्डे ९, शैक्षणिक संघ
 १०, सरोजिनीची दाट ओळख
 १३—१६, हिंदुमुसलमानऐक्य १३,
 १४, ८३, पब्लिक सर्व्हिस कमिशन
 १६, २९, ३०, आफ्रिका—गमन १७,
 यूनियनसरकारचें मोहजाल १८,
 डोईपट्टी १९, मुदतवंदी २२, बंकी—
 पूरकाँग्रेस २३, लोकांची नाराजी
 २५, गांधींस मदत २७, २८, दुखणें
 ३०, चार प्रश्न ३०, ३१, अत्य-
 वस्था ३२, टिळकांची खोटी नाल-
 स्ती व उडवाउडवी ३३—३६,
 आजादीपणा ३७, गांधींस सांगी ३८,
 सुहृद्भेट ३९, मृत्यु ४०, प्रेतयात्रा
 ४१, ध्येय ४२, कार्य ४३, वागवधू
 ४५, सरकारवर टीका ४६, राज-
 प्रतिस्पर्धि ४७, कौन्सिलकार्य ४८,
 टीका ४९, भोळेपणा ५०, मुत्सद्दी-
 पणाचा अभाव ५१, गृहमंत्री. ५२,
 नोकरशाही—सहकार्य ५३, स्वभाव-
 रचना ५५, मखमली हातमोज ५६,

विनंतिमार्ग ५८, जनमनान-
 भिन्नता ५९, फाजील सरळपणा
 ६०, लोकजागृतिमार्ग ६१, कोणाच्या
 जोरावर ? ६४, टिळकाविषयी मत
 ६७, साम्राज्याची आवड ६८,
 खरा देशसेवक ६९, अव्यवहार्य
 राजकारण ७०, देशसेवेचे प्रकार ७१,
 भारतसेवक समाज ७२, शेवटच्या
 मागण्या ७४, लोकजागृति ७७,
 गुरुभक्ति ७८, पाहण्याची दृष्टि ७९,
 मेळ्यांची टीका ८०, पार्लमेंटी चमक
 ८१, सामाजिक अनुयायित्व ८२,
 धार्मिक मतें ८४, ब्राम्हसमाजाचा
 मनावर ठसा ८५, तापटपणा ८६,
 उतावळेपणा ८७, मृदु मन ८८,
 खेळाडू ८९, निर्व्यसनी ९०, गायक
 ९१, ज्योतिषी ९२, स्वार्थत्याग
 ९३, गुणज्ञ ९४, रानड्यांची पगडी
 ९५, ताठा ९६, उदासपणा ९७,
 चिकाटी ९८, गांधींचे गुरु ९९
 गॅरिबाल्डी--८२
 ग्लॅडस्टन--११, ४९, ५१, ६२, ७९,
 घोस राशबिहारी--४५
 घोस लालमोहन--४५
 चिपळूणकर--७६,
 चिरोल--११, ४६, ४७, ४८, ५४,
 ८१
 चौबळ, ना०--१६
 जपान--१०, ११

जिना, बं०--७५
 जोशी, ग. व्यं.--४४, ९४
 जोशी, वा. म.--८४
 टाउनशेंड--७९
 टाटा रतन, सर--३०
 टिळक लोकमान्य--सुरत काँग्रेस १,
 राजकारणदृष्टि ३, शिक्षा ४, मुक्तता
 ३२, काँग्रेस-समेट ३३, गोखल्यांचा
 गुप्त घाला ३४, गोखल्यांचे अनुदार
 अनुयायी ३५, उदारमनस्कता ४१,
 अंतःकरण-वृत्ति ४३, चळवळी ५२,
 लोकमतप्रवर्तक ५३, घनगर्जना ५४,
 आयुष्यकार्य ५५, सिंह स्वभाव ५६,
 महाराष्ट्रधर्म ५७, दरवाजा कां घर ?
 ५८, आटोपशक्ति ५९, चरित्र-
 रहस्य ६१, लोकप्रियता ६२,
 मवाळ दूर कां पळत ? ६३, संस्था
 न स्थापण्याचें कारण ६४, दीर्घ-
 दृष्टि ६५, संघटनाचातुर्य ६६,
 स्वराज्यप्रणेता ६७, लोकनायक
 ६८, सतीचें वाण ७०, खरा
 तत्त्वज्ञ ७१, बंडाबद्दल मत ७२,
 लोकजागृति ७५, ७७, पाहण्याची
 दृष्टि ७९, विरोध कां द्वेष ? ८०,
 भारतवर्षाचें मुख ८१, चिरोलचा
 कब्रुलीजवाब ८२, हिंदुमुसलमान
 एकी ८३, अस्त्रयोद्धार ८४, शांत-
 पणा टि ६, नाना फडणिसी ८७,

टीकासहिष्णुता ८८, प्रतिपक्षाविप्रयी
 आदर ९४, धैर्य-मेरू ९५, सहज-
 सुलभ ९६
 डिकिन्सन, लॉर्ड--७५
 डी स्पेक्टेटर--२१
 डेकन एज्युकेशन सोसायटी-८९, ९५
 डेकन सभा--६०
 दादाभाई--५९, ६७, ६९, ८४, ९५
 दक्षिण आफ्रिका (यूनियनसरकार)
 १७, १८, १९, २०, २५--२८
 नाटेकर बालकोवा--९१
 नामजोशी माधवराव-३८
 नेव्हिन्सन--५८, ९०
 नेहरू पंडित मोतीलाल- ७५
 पब्लिक सर्विहिस कमिशन-१६, २५
 परांजपे, प्रि०--१३, ९६
 पाल विपिनचंद्र--६४, ६५
 पिअर्सन--२९
 पोलक--२८
 प्रेसअॅक्ट--३
 फर्ग्युसन कॉलेज--९३
 फिशर--२०
 वर्क- २६
 वसू भूपेंद्रनाथ-३३, ३४, ४६, ८७
 वाजीराव पेशवे (थोरले)--४३
 बानर्जी सुरेन्द्रनाथ--४५
 विशान नारायण धार--७८
 वेंकटबाई--३३, ६६, ९२, ९३
 वोथा ज० २०, २१, २४, २९, ७०, ८७

बोस जगदीशचंद्र, सर--२९
 बंगाल (फाळणी)--१२
 ब्राईट--९८
 भांडारकर, डॉ०--४१, ८५, ९४, ९५
 भारतसेवक समाज--१३, ३८, ७१,
 ७२, ८२, ९०
 महाजनी--६५, ८०, ८८, ८९
 माझिनी--८२
 माधवराव पेशवे--४३
 मालवीय, पंडित--७५
 मिंटो, लॉर्ड--४, ५, ९, ४९
 मिल्ल-७६
 मेथा, जीवराज-३०
 मेथा, फेरोजशाहा--१, ३, २४, २५
 ४४, ४५, ६०, ६१,
 ६३, ६५, ८८, ९५
 मेस्टन, लॉर्ड--४६, ४७
 म्मेलें, लॉर्ड--२, ४, ५, ६, ५०, ६९,
 ८०, ८७
 मॉनिंग पास्ट-२२, २३
 मॉस्लेम लीग-११, १३, ८३
 युनिव्हर्सल रेसिस कॉंग्रेस-९
 रशिया--२
 राजवाडे वि. का--७, ९
 रानडे न्यायमूर्ति-८, १२, ४४,
 ५२, ५६, ५७,
 ५९, ६०, ७५,
 ७८, ८०, ८२,
 ८४, ८५, ८६

रामतीर्थ, स्वामी--७६, ८९

रामदास--६५

रॉबर्टसन, सर--२९

रॉयल कमिशन--२९, ९३

लजपतराय, लाला--५२, ५८, ६५,

६९, ७२

लीप्वेस--९७

लोकल बोर्डें ९

लंडन टाइम्स--२१, ७३

लॉर्ड जॉर्ज--७४, ७५

वाच्छा, सर--४४, ८६, ८७, ८९,

९२

विजापुरकर, प्रो०--३६

विवेकानंद, स्वामी-१४, ६५, ७६, ८५

वुइल्सन प्रे०--७०

वुइल्सन, सर--४८

वेलणकर--३७

शिवजयंत्युत्सव--६४

शिवाजी महाराजा--४३

शंकरभट्ट--९२

शंकराचार्य--९३

सत्याग्रह--१७, २७, २८

सय्यद अहमद, सर--११, ७८, ८३

सरलादेवी चौधरी--७३

सरोजिनी नायडू--१२, १६, ३०,

३२, ८३, ८४, ८९,

९२

सॉलोमन कमेटी--२८, २९

सावरकर--९४

सिंह, लॉर्ड--३

सुब्बाराव--३३, ३५

सुरत-काँग्रेस--१, ९५

सेटलवाड, सर--४९

स्मट्स ज०--२७

हार्डिज, लॉर्ड--५, ९, ११, २९, ९३

हिंदुमुसलमान दंगे--१२

होल्डरनेस--५०

हॉमिल्टन--९९

APPENDIX I.

TO GOKHALE'S MEMORY.

THE RIGHT HON. E. S. MONTAGU, M. P.

The news of Mr. Gokhale's death has come with an inevitable sense of shock, even to those of us who had feared for some months past that there was grave reason for anxiety about his health. We have lost the outstanding figure in the great transition stage of modern India ; a man whose abilities brought him to the forefront, and whose sense of right forced him into controversies of which we have not yet seen the end. But at this moment the dominant feeling among all who were brought into contact with him, is, I think, that the value of a life and personality such as his—a record of single-minded devotion to an unselfish ideal and of ceaseless labour in its service over an almost unlimited field of activity—stand above and apart from all controversy. It is with this aspect before my mind that I welcome the opportunity, as one among many of his admirers, of paying my tribute to his memory and of recalling the impressions on which in my own case it is built up.

One of the many remarkable characteristics of Mr. Gokhale was the degree to which he was able to combine enthusiasm for reform with a patient industry not too often found in close association with the first quality. But he never allowed his idealism and his infinite capacity for taking pains to interfere with one another ; rather, they both served as a joint inspiration to the work he set before him. The result was that, whether one agreed or disagreed with him, he gave a sense of practicalness in his dealings which seemed

to sweep away half the difficulties at the outset. Like all men gifted with the spirit of reform, he was always on the alert to unearth and state the problems which others would be content to leave half-hidden beneath the weight of administrative machinery ; but it would never have occurred to him to rest satisfied with the bare statement of the problem. The vital point in his view was to arrive at the solution, and to that end he would bring to bear all the resources of his fertile mind and all the great influence of his personality. If any illustration of his way of setting to work were needed, we turn most naturally, perhaps, to his visit to South Africa, the effects of which, in view of what has since happened, may well be said to be incalculable.

It is almost inevitable—and perhaps it is right—that in thinking of our great men of public affairs we recall the atmosphere of their ideals and their personality, rather than the underlying fact of their sheer intellectual power. Yet in Mr. Gokhale's case this fact claims special recognition, if only because it was so often veiled beneath the modesty and sincerity of his nature. His grasp of things, both in essentials and in details, was not the least valuable of the assets which he brought to the service of his country. It is not too much to say that his annual contribution to the debate on the Budget proposals in India, to quote only one example, was one of the outstanding features of the proceedings of the Viceroy's Council, and was eagerly awaited even by those who could not see eye to eye with him in his criticisms. That a man should interest himself in the complexities of Indian economics and finance is in itself a tribute to his powers of mind ; that he should master them, and should display his mastery at an age at which few people would care even to study them cursorily, was a sign of a ripening intellect and a serious endeavour which served to

lay the sure foundations of Mr. Gokhale's work. And with all his comprehensiveness of judgment and mental clarity he never dropped into the academic fallacy of contempt. He impressed one as being among the most candid and unassuming of men and he was equally ready to give or to take advice where it seemed most serviceable. His mind possessed the qualities ascribed to statesmanship without ever losing the fire of its enthusiasms or its warm human interests. We feel that his loss touches deeply, not only India but the Empire and the whole world of men whose thoughts move in harmony, whether they know it or not, with the spirit of the brotherhood of "The Servants of India".

MR. CHARLES ROBERTS, M. P.

I can but offer my sincerest condolences to all the friends of Mr. Gokhale who are mourning his loss. I knew him only slightly, though I am glad to have had some conversations with him just before he left this country a month or so ago. No one could fail to be struck by the force and insight, the comprehensive grasp and the practical moderation of his mind, and his early death is widely felt to be a disaster not only in India, but in England.

MR. G. RAMSAY MACDONALD, M. P.

I am glad to be able to express through the columns of *India* my grief at the death of my friend and colleague. In him India had a faithful and devoted son. He belonged to that race of Indians who retained that calm dignity of mind and spirit which comes from an unassailable belief in their own race and its destiny.

He knew the West, its powers and its kingdoms. No one paid a more wholehearted homage to its attainments. But he knew the East too. The breath of the life of his

mother India was his own breath of life. Jealously he guarded her reputation, faithfully he strove to remove her defects. Where she had fallen, he sought to uplift her : where she had triumphed, he sought to praise her.

I have sat for many days with him on the Royal Commission, and of the many interests of that Commission his personality and methods have been in the forefront. His knowledge, his resource, his nimbleness, his persistence, his authority, have been a source of endless wonder to me. And he will never sign the report.

Sadly I parted from him when he went away, for I knew that the chances were that we should never meet again. May his resting place remain in the affectionate hearts of his people. He would desire no other shrine. May his work inspire those who have to step in and fill the places he has left vacant. He would have prayed for no better resurrection.

SIR HERBERT ROBERTS, BART., M. P.

The news of the death of Mr. Gokhale had for some time a sense of the approaching end, came to me as a painful shock. Ever since I began to take an interest in Indian affairs in Parliament—now more than twenty years ago—I had looked upon Mr. Gokhale as the representative of what was best and noblest in the life and thought of India, as a sure guide upon Indian matters, and as a most sincere and loyal friend. He was destined to take a leading part in developments throughout a memorable and critical period in the history of the Indian people, and as I look back over the years during which Mr. Gokhale consecrated his life to India one or two outstanding facts dominate the situation.

First, Mr. Gokhale was a man of rare intellectual gifts. His work as a member of the Viceroy's Council disclosed a

mind able not only to unravel intricate financial problems, but also to grasp the larger aspects of general policy. Again his knowledge of the conditions and needs of India, of her real life and spirit, was probably unique. Add to this the influence of a personality of exceptional charm, absolute simplicity and self-surrender, combined with qualities of undaunted courage and determination at any cost to act in accordance with the principles which dominated his whole career.

Mr. Gokhale was the recognised leader of educated India in the great effort, along constitutional lines, to secure for India a further measure of self-government, and to him, first and foremost, I think is due the manifest progress in this direction of the last ten years. He won the confidence and respect of succeeding Viceroys in India and of Secretaries of State at home, and I venture to affirm that few more remarkable instances can be found of the power of one striking personality upon the development of an Imperial issue of first magnitude than that of the great man whose loss we sorrowfully mourn to-day. Assuredly, though dead he will yet speak in the coming new and better day of India.

MIRZA ABBAS ALI BAIG, C. S. I.

Mr. G. K. Gokhale's sad death is an irreparable national calamity. In him India has lost one of her greatest sons, and the foremost of her public men. As a political leader he was unsurpassed in the hold he had acquired on the affectionate esteem and confidence of his countrymen. This was the result of a rare combination of noble qualities. The purity of his life and the sincerity of his motives were as transparent as a crystal. His lofty aims and ideals were entirely free from the taint of ill will towards any community.

or creed. The charm of his manner, his gentle disposition, his high character, his persuasive eloquence, his winning candour, his modesty, his simplicity, and his selflessness, furnished a fitting background to his commanding talents, which were unsparingly and unceasingly devoted to the service of his country and countrymen, whom he loved with all the fervour of his warm nature. His examination of the moral foundations of society and of the political forces underlying the various systems of Government had convinced him that the rise of depressed nations was in direct proportion to the number of self-sacrificing patriots amongst them. Hence the "Servants of India Society", which Mr. Gokhale established. His own life exemplified the noblest spirit of self-sacrifice in advancing the public welfare. His strenuous life whether it was passed in the obscurity of the student's sanctum or in the serenity of the professor's lecture room, or in the agitated atmosphere of social and political controversy, or in the brilliant light of the Imperial Council Chamber or the public platform, was rich in its fruitful results, and in its closing stages was an asset of the highest value to the Empire. It was an inspiring spectacle to see this high-souled patriot hurrying to South Africa to bring about some amelioration in the lot of the Indians there, while the relentless grip of death was already tightening around him. It was most pathetic to see him working laboriously on the Royal Public Services Commission, when he knew that his life was fast ebbing away.

DR. V. H. RUTHERFORD.

Mr. Gokhale was not a Mazzini, nor a William Tell, nor a William Wallace, and yet his name will be honourably—mentioned in the history of Indian nationalism. A diplomatist to his finger-tips, he knew how to play on the na-

tional lyre without offending the official ear. His advocacy of freedom and his country's rights never brought him into violent conflict with the British hierarchy, and the honour conferred upon some of his com-patriots of banishment without charge or trial never fell to his lot ; nor did he ever languish, like the Irish leaders, in British gaols as a political suspect. In sharp contradistinction to the programme of physical force paraded in Ulster and approved by one political party in Great Britain, Mr. Gokhale's policy for India was one of peaceful penetration. The first fruits of his efforts were the Morley reforms, but whether he was responsible for their mildness or not, Lord Morley alone can say. A little more of the Western spirit of militancy would have made Mr. Gokhale a really formidable leader like Parnell or Kossuth, but born and bred in the mephitic atmosphere of subjection and alien overrule one cannot but admire the way in which he overcame his surroundings and accomplished good work for his country. India's loyal sons will follow in his train until India's soul is satisfied and her freedom attained.

LORD HARDINGE.

- In my personal relations with Mr. Gokhale, I have always regarded him not merely as an important member of the Council, but also as a friend. On more than one occasion he has given me advice, which I found to be both sound and useful and I may mention that in the South African Emigration question, he rendered me most loyal and helpful assistance.

- He has now left us and we shall feel the void he has created, for one may truly say that it will be almost impossible to fill his place in Indian public life.

LORD MESTON.

My own impressions of Mr. Gokhale derived from close association were, firstly, his extraordinary capacity for work; secondly, his splendid parts combined to great industry; thirdly, his stern devotion to duty, and fourthly, his profound and detailed knowledge of subjects. He knew all about the subject that he took up: a rare gift among politicians, carried to a very high degree by Mr. Gokhale. There was a curious fastidiousness about Mr. Gokhale; he had an amount of impatience of Sluggards. He was the first orator of his time in India. He was fastidious in the political weapons he employed and never resorted to anything mean and underhand, in what had been called the game, a tortuous game of politics. Mr. Gokhale had both intellectual and physical courage: the highest courage. He had contempt for meanness and injustice, a burning love of country and great belief in destiny.

H. A. L. FISHER.

In talent and character, he was extraordinary, combining in a singular degree the visionary qualities of the Indian life. Even in India, where saints are not uncommon, Gokhale's saintliness shone with a peculiar lustre, for not only was he utterly disinterested in his pursuits of patriotic ends, caring nothing for wealth and station, but his rare spiritual intensity was united to a subtlety of mind, a quiet grasp of detail, and a gift for action, qualities that are not usually associated with the devotional temperament of the East.

That he was a great orator, I can well believe, for his use of English was exact and brilliant and entirely free from the redundancy and magniloquence which is sometimes

imputed to Indian eloquence. Though his training was mathematical, he was well read in modern historical and political literature....Yet neither in learning, nor in the conduct of affairs had he any touch of pedantry.

In the general commerce of life there could be no more gracious or easy companion. But though he could adapt his conversation to circumstances and have a pretty gift of delicate humour, he always contrived to make you feel that he was living in an atmosphere of his own.

In politics he might be described as a mid-Victorian radical, owing intellectual allegiance to J. S. Mill, but also largely influenced by Mazzini, whom he resembled in moral intensity and fervour. He made no secret of his ambitions for India. Believing in Parliamentary institutions, he desired to see India become a self-governing member of the British Empire after the model of Canada or Australia.

Critics have urged that he was vain of applause—an allegation brought against all orators; and he was also hypersensitive and of a combustible temper, these qualities which also belong to the soul of an orator, were never so developed as to make him intractable. His friends will long remember him with affectionate regret as one of the best and noblest of men, an honour to India in whose service he laboured and to Great Britain, from whose thinkers and poets, he derived no small part of his inspiration.

H. W. NEVINSON.

Certainly, Gokhale was a Congressman. But in him there was nothing, of the froth and fume of the legendary 'Congress-wallah'. If eloquence is, as Lord Curzon eloquently

assured a Calcutta audience, the besetting sin of Indians, Gokhale had none of it. He had no rhetoric. He cared nothing for impassioned language and magnificent periods. I have never heard a calmer or more self-restrained speaker. His was the eloquence of perfect knowledge, of entire devotion to his cause, and utter regardless of self or any other consideration. What he said of Ranade, was true of himself; "It was as though the first person singular did not exist in his vocabulary". But, however quiet his speech, the courage of unyielding conviction and of that regardlessness of self or fortune or applause was always felt behind it. It needs some bravery to continue insisting on the same cause year after year with hardly any apparent result. Courage underlying a sweet reasonableness was the characteristic of the man and of his speaking. It made him a speaker of singular attraction and lucidity. But he was never satisfied with words. He knew how easily reformers are beguiled into believing that when speeches have been made, something has been accomplished. He knew that speeches accomplish nothing unless action follows, and with this knowledge he founded the "Servants of India." Courage, self-assertion and discipline in public life were the qualities which he found wanting and which he hoped to develop through the Congress and such missionary means as his Order of Servants. He knew it would be a slow work. He recognised the obstacles on the side of the Government and on the side of his own people.

SIR VISVESVARYA.

I had known Mr. Gokhale for 25 years as one who placed healthy and decisive limitations to his ambition. He had a balanced intellect and studied both sides of the subject too well to take extreme views. He regarded the late Mr.

Ranade as his 'guru' and both were of opinion that there was too little of activity and too little of work done or attempted by the people of this country in the midst of the prevailing langour and lassitude. These two strenuous workers have left behind them enduring examples to the rising generations. Latterly Mr. Gokhale had acquired an international reputation. Indians in every country were proud to point to him as an example of their countrymen who could rise to the level of the best in any country.

JUSTICE TAYABJI.

Gokhale was one of the rarest beings produced by any country or time, one who went through life with unsurpassed simplicity and modesty, whose presence inspired love and trust, whose life was so pure, whose character was so unselfish that no one can refer to him except with respectful admiration, whose intellect was so clear that those who disagreed with him had the utmost difficulty in justifying their opinion, and sometimes failed perhaps in convincing even themselves, who when he stood forth as the representative of the vast country, whether at the foot of the throne of the Emperor, or in the midst of men in power, or in an unsympathetic self-governing colony, in the midst of men sanguine in the correctness of views, whose error he was sent to demonstrate, commanded by his personality, unadorned by external symbols of authority, a deference not unlike that which may be claimed by kings, and inspired in minds of his expectant countrymen a serene confidence that he would be accorded a place worthy of this country where-ever he went—even in that assemblage of which it is said:—

“ There is

One great Society above on earth

The noble living and the noble dead ”.

MAZRUL HAQUE.

The dominating trait of Gokhale's character was the intense love for his country. Nothing came or could come between him and his love for the motherland. I have never seen in my life, and I am pretty well acquainted with most of the leading and prominent men of India, one who was so devoid of narrow sectarianism of every kind as Mr. Gokhale was. In his eyes Hindoos and Mahomedans, Marathas and Bengalis were absolutely equal. Naturally he was proud of being a Maratha Brahmin but he was prouder still of being an Indian.

Mr. Gokhale was pre-eminently a man of peace and compromise, not the peace which is secured at all price and the compromise which entails sacrifice of principles. He was never aggressive and would not fight willingly; but when the occasion arose and he had no other course left to him there was no better fighter than Mr. Gokhale. It was a sight for the Gods to see as he dealt blows after blows—straight from the shoulder and discomfitted opponents officials and non-officials alike. His incisive criticisms of those official measures which did not command his assent were of such a severe and crushing nature that the officials could hardly meet his arguments. His life is an object lesson for those of us who think that politics are a game at which anyone who could read and write, can play. Nothing can be farther from truth than this popular and utterly misconceived notion. Mr. Gokhale achieved the enviable height by assiduous and long apprenticeship.

SIR SHIVASWAMI AYER.

A life like Gokhale's is full of lessons to all, and to every public worker, every citizen. The pains that Mr. Gokhale

took to master his subjects, his culture, his wide outlook, his sound judgment, his sweet reasonableness, and his spirit of compromise, his avoidance of personal questions, his self-denial, his unwavering determination to do the right and his tenacity of purpose are all worthy of the highest imitation. It may not be given to all to possess Mr. Gokhale's abilities or constructive statesmanship, but it is open to every one to work for the public good in the spirit which animated him and with high ideals which guided him.

PT. MADAN MOHAN MALVIYA.

We have many illustrious men during the last 100 years and I hope we shall have many more in the coming years. They will be men probably with equal intellectual qualifications, with equally earnest patriotism, with an equally earnest desire to serve the country, but a combination of the qualities which made Mr. Gokhale dear to the whole country is not easily to be looked for.

PT. MOTILAL NEHRU.

He was a noble soul fired by a patriotism all consuming. A born leader of men, he never aspired to anything but the humblest servant of the motherland, in whose services he brought such devotion into play that it is now a matter of history. He lived up to the very high ideal which he set before himself and his countrymen and I cannot do better than to describe that ideal in his own inimitable language. In one of his speeches he said: "Public life must be spiritualised. Love of country must so fill the heart that all else shall appear as of little moment by its side. A fervent patriotism which rejoices at every opportunity of sacrifice for the motherland, a dauntless heart which refuses to be

turned back from its object by difficulty or danger, a deep faith in the purpose of Providence that nothing can shake,—equipped with these the worker must start on his mission and reverently seek the joy which comes of spending oneself in the service of the motherland”. These were the noble words that he uttered and that was the ideal which he strictly followed in his life, and true to his words he literally, actually spent himself, in the service of the motherland.

आमचेकडे मिळणारी पुस्तके.

अभिनव काव्यमाला. भाग १ ते ५	४-८-०
मोरोपंत सेट. (भाग ९)	१८-०-०
सुभाषित आणि विनोद. ... (न. चिं. केळकर.)	१-४-०
ह. ना. आपटे यांचा विनोद. (परीक्षण) ...	०-४-०
आगरकर लेख. (तीन भाग)	३-१२-०
ज्योतिर्विलास दीक्षित.	१-८-०
गॅरीबाल्डी. (चरित्र) ... न. चिं. केळकर. ...	१-८-०
नामदार गोखले. (चरित्र) पां. स. साने. ...	२-८-०
चिपळूणकर (चरित्र)	१-८-०
न्यायमूर्ती रानडे. (चरित्र) ...न. र. फाटक	३-०-०
श्री. रमाबाई रानडे. (चरित्र)	१-०-०
गोपाळराव आगरकर. (चरित्र) ... (छापत आहे.)	
रुपया अर्थात् आमचें चलन. ...घारपुरे व गोडबोले.	१-८-०
साहित्यसंमेलन (बडोदें) व्याख्यान न. चिं. केळकर.	०-४-०
ह्या शिवाय आमचेकडे सर्व प्रकारचीं शाळांस व कॉलेजांस लागणारी पुस्तके मिळतात.	

विश्वनाथ गणेश आणि मंडळी,
 न्यू अँड सेकंडहँड बुकसेलर्स अँड पब्लिशर्स.
 १२ बुधवार, पुणे.

आमच्या मालकीचीं पुस्तकें.

आमच्या कायमच्या ग्राहकांस पाऊणपट किंमतीला
मिळतील. १ रुपया प्रवेश फी देऊन कायम ग्राहक व्हा.

गोखले चरित्र	साने	२—८—०
गंगावर्णन (काव्य)	चिंतामणि पेटकर	१—०—०
पंचमं तंत्रम्	०—६—०
गद्यविलास	प्रो. जी. एच्. केळकर	०—१२—०
पद्यविलास	” ” ”	०—१०—०
मालाकार चिपळोणकर—कृत	जॉन्सन	...	प्रो. पोतदार	१—०—०
चुलीपुढील शास्त्रीय मोष्टी (सचित्र)		...	वाडदेकर.	०—६—०
चित्रपाठमाला भाग १ ते ४.	भडकमकर	१—०—०

महाराष्ट्र पब्लिशिंग हाउस, पुणे.

(१) महाराष्ट्र ग्रंथ प्रसारक मंडळाच्या वतीने प्रकाशनाचे काम करणाऱ्या मंडळींनी भ्रमणकारी वाण या पब्लिशिंग हाउसने भरती निघणार आहे.

(२) या कंपनीचे भांडवल १ लाख रुपये असून प्रत्येक शेअर पांचशे (किंवा एक हजार) रुपयांचा असेल. त्या साठी पाठी करणारे शेअरही काढण्याचा विचार आहे.

(३) महाराष्ट्र पब्लिशिंग हाउस, पुणे, या कंपनीच्या मुजर्नाची प्रत्येक वर्षी एकदा प्रकाशित होईल.

(४) ही कंपनी महाराष्ट्रमधील कायद्यां प्रकाशनाच्या हद्दीत पुस्तके देईल. पण त्यापुढील ग्रंथकारांचे किंवा त्यांच्या वारसांचे हक्क किंवा नावाच्या आधारेवर ठराविक राखली जातील.

(५) महाराष्ट्र फौजदारी - महाराष्ट्र नावाचे ग्रंथकारांचे नावे या कंपनीच्या मंडळावर करण्यांत येत आहे.

(६) ग्रंथकारांना शेअरच्या किंमतीतून केलेले ग्रंथ विकतून त्यांच्या मंडळास देऊन घेण्यात येईल.

(७) या कंपनीने कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना उमेदवारी करून घेण्यात येईल. या त्वांचा त्यांच्या व्यावहारिक व्यापारी तत्वांचे शिक्षण मिळवून घेण्याचे आर्थिक मदतही देण्यांत येतील.

(८) ज्यांनी तितके शेअर्स घेतले असतील त्यांची या कंपनीची मिळती आहे.

(९) उक्ताही मंडळाचेक व खऱ्या काळजाचे विद्यार्थी यांनी सनोवर येण्याचे यत्न घ्यावे. अडवण मासपत्र आहे. थोरले या मंडळाचे असते. महाराष्ट्र कंपनीच्या पैसांनी कथादि काढण्यात येत नाही.

महाराष्ट्र पब्लिशिंग हाउस, पुणे.